

Biblioteka SVEDOČANSTVA

Br. 15

Marko Nikezić:
SRPSKA KRHK VERTIKALA

IZDAVAČ:
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:
Sonja Biserko

***

PRIREĐILA:
Latinka Perović
(autor uvodne studije: "Na tragu srpske liberalne tradicije
- ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka")

LEKTURA:
Danica Šterić

PRELOM:
Nebojša Tasić

KORICE:
Ivan Hrašovec

NA NASLOVNOJ STRANI:
Skulptura Marka Nikezića – *Bik* (1978), granit, 17X24,
sign. M.N.78; Vlasnik Zora Nikezić

ŠTAMPA:
"Zagorac", Beograd 2003.

TIRAŽ: 500

ISBN - 86-7208-074-2

**Zahvaljujemo se Vladi Sjedinjenih Američkih Država
na pomoći za objavljivanje ove knjige**

Latinka Perović

Na tragu srpske liberalne tradicije

Ko su i šta su bili srpski liberali
sedamdesetih godina XX veka

Ne radi se o razlikama. To je drugi koncept, to je druga pozicija.

J. B. Tito, 24. april 1972.

Razjasnili smo se i oko teme o borbi za vlast i ja sam rekao da se ne radi o tome ni kada je o njima reč: nije reč o borbi za vlast, već se radi o prevlasti koncepta, orijentacije, linije i o tome se treba razjasniti.

Dragoslav Draža Marković, 10. septembar 1972.

Nikezić sa svojom programskom sintagmom "moderna Srbija", koja je prepala Tita, Kardelja, Bakarića i ostale nepristalice moderne Srbije, na našu nesreću ostao je neostvaren političar... Ipak, taj razuman čovek, vreme je potvrdilo, nije razumeo egzistencijalni interes srpskog naroda na čijem se čelu našao krajem šezdesetih godina.

Dobrica Ćosić, 1990.

Jer je srpsko komunističko vodstvo vodilo borbu protiv svakog srpskog stava i mišljenja; svaki srpski stav za Nikezića i njegove najbliže saradnike... bio je nacionalizam.

Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi 1969–1980*, Beograd, 2001.

Nisam ni slutio kolike su među nama bile konceptijske razlike.

Marko Nikezić, kraj 1972.

1. O razlozima za ovu knjigu i o tekstovima u njoj

Modernu istoriju srpskog naroda karakteriše odsustvo kontinuiteta i u stvaranju države i u razvoju društva. Nijedna od država koje su ostvarene od početka XIX do kraja XX veka – Kneževina Srbija, Kraljevina Srbija, Srbija posle balkanskih ratova, Kraljevina Jugoslavija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Srbija i Crna Gora – nije predstavljala zadovoljenje; država je bila "samo zahtev i trebanje, a ne i stvarnost"¹. To je, dakako, neodvojivo od disproporcije između patrijarhalne i moderne, građanske svesti kao glavnog obeležja srpskog društva u prethodna dva veka. I, razume se, od spoljno-političkog oslonca koji je Srbija nalazila na Istoku, odnosno na Zapadu.

Revolucije, ratovi, dinastičke i stranačke borbe doveli su do promena državnog okvira, oblika vladavine i društvenog poretka. Svaka promena značila je oštro razgraničenje sa prethodnim razdobljem i *novi početak* – od nulte tačke:

"Burni politički događaji i radikalne smene s vlasti činili su utisak da je u Srbiji uvek moguće krenuti iz početka, zasnovati novi poredak potpuno nezavisno od svega što je ranije bilo: srpska elita kao da je tokom čitave svoje moderne istorije imala utisak da počinje iz početka. I da ima potpuno slobodne ruke u definisanju političkog sistema koji želi da ostvari. Suočena sa siromašnom i neobrazovanom masom, koja nije mogla igrati ulogu modernog javnog mnjenja, elita je imala utisak ničim kontrolisane slobode u kreiranju pravca kojim se država kretala."²

Svako prethodno razdoblje posmatrano je kao završeno, istorijski iscrpljeno, i obeležavano je dobrim ili zlim simbolom. Ovaj odnos prenosio se i na istorijsku nauku i preko nje se reprodukovao. Izvan shvatanja istorije kao uvek realno složenog procesa, čije otkrivanje nije jednostavno, nije ni bila moguća njegova spoznaja u totalitetu. I veoma obrazovani i uticajni ljudi u Srbiji polovinom XX veka znali su da – "Mi još nemamo svoju istoriju XIX veka. I mi je nećemo skoro dobiti."³

Možda je prerano za bojazan da će istu sudbinu imati i istorija Srbije XX veka. Ali, iskustvo tu bojazan opravdava. Revolucionarna smena vlasti 1945. godine, već po logici *novog početka*, nije išla u prilog proučavanju srpske države i društva u prvoj polovini XX veka. Ali i pre toga, revolucionarna smena dinastija na samom početku XX veka, kao takođe *novi početak*, uticala je na interpretaciju ne samo prethodnog nego i potonjeg razdoblja. Iako je u novije vreme bačeno

¹ Lazar Vrkić, *Postanak i biće srpske nacije*. U štampi.

² Dubravka Stojanović, *Evropski demokratski izvori kod srpske političke intelektualne elite 1903–1914*, RD 17157, Univerzitetska biblioteka "Svetozar Marković", Beograd.

³ Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad, 2000, 7. V 1938, s. 185.

više svetla na uzroke i posledice 29. maja 1903. godine – ulazak vojske u politiku i stvarni domet parlamentarizma 1903–1914. godine⁴ o iskorenjivanju dinastije Obrenovića ne zna se mnogo više nego što se znalo pre sto godina. To se ne može objasniti nedostatkom izvora. Naprotiv, sudbinu izvora odredila je odmah logika *novog početka*.⁵

Istovremeni kraj poluvekovnog komunističkog ideološkog i političkog monopola i jugoslovenske države koja je obnovljena u Drugom svetskom ratu uticali su na pojavu stanovišta o tome da je druga polovina XX veka, za Srbiju, izgubljeno vreme. Posle osude, to vreme se nastoji predati zaboravu, da bi se ponovo krenulo *iz početka*.

Komunistička ideologija doživela je poraz na planetarnom nivou. Budući da se istorijska nauka bavi dovršenim procesima, komunizam svuda tek postaje predmet proučavanja. Francuski istoričar Fransoa Fire, i sam komunističar od 1949. do 1956. godine, smatrao je da komunizam "nestaje u nekoj vrsti ništavila"⁶. Odnosno, da "prilikom njegovog pada ništa ne ostaje na nogama: ni principi, ni kodeksi, ni institucije, pa čak ni istorija"⁷. To je, naravno, bilo najočiglednije u Sovjetskom Savezu. Odumiranje ideološkog centra svetskog komunizma koje je trajalo decenijama (sukob Jugoslavije sa Kominformom 1948; potresi u Mađarskoj, Poljskoj i Istočnoj Nemačkoj pedesetih godina; XX kongres KPSS 1956; Kina šezdesetih godina; Čehoslovačka 1968; evrokunizam sedamdesetih godina) bilo je praćeno raspadanjem poretka u čitavoj Istočnoj Evropi, a u završnoj fazi podudarilo se sa nestankom sovjetske države, jedne od dveju velesila i poslednjih imperija. Slom je doveo do pometnje i frustracije, ali je izazvao i krizu identiteta: "Kao i Nemci pre njih, Rusi su onaj drugi veliki evropski narod koji je nesposoban da dâ smisao svom XX veku i zbog toga nesiguran u vezi sa čitavom svojom prošlošću."⁸

Kunizam je, kako kaže Fire, "imao ambiciju da bude u skladu sa neizbežnim razvojem istorijske nužnosti"⁹. Zaodenu u naučni karakter, komunistički eksperiment u Rusiji, za razliku od Zapadne Evrope, imao je koren u eshatologiji. Bio je "više jedno psihološko ulaganje koje se može porediti sa ulaganjem u neko religijsko verovanje, iako mu je predmet bio istorijski"¹⁰. Ali, ta iluzija je deo identiteta, i bez njene istorije identitet se ne može ponovo uspostaviti. Za Rusiju to nije samo pitanje njenog XX, već i njenog XIX veka, kada je, davno pre boljševizma, formulisana ideologija ruske revolucije.

Kao ideja, komunizam u Srbiji ima istoriju dugu više od jednog i po veka¹¹, a kao vladajuća ideologija – pola veka. U obe svoje faze komunizam je

⁴ Vid. Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, Beograd, 1997; Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, Beograd, 1998.

⁵ O sudbini hartija poslednjeg Obrenovića: Pera Todorović, *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*, Priedila Latinka Perović. Beograd, 1997, s. 814–820.

⁶ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, s. 9.

⁷ Isto, s. 8.

⁸ Isto.

⁹ Isto, s. 9.

¹⁰ Isto, s. 10.

¹¹ Vid. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 1, Beograd, 1985.

složena pojava. U okviru totalitarne ideologije javljale su se različite struje koje su imale utemeljenje kako u tradiciji tako i u realnom društvu.¹²

Politička osuda simplifikuje prošlost. Ona je lišava unutrašnje dinamike i napetosti. Previđajući svesno složenost istorijskog procesa, ona i arogantno relativizuje njegovu ljudsku dimenziju, i u tom smislu nikada nije ni etična. U svakom slučaju, politička osuda bilo kojeg istorijskog fenomena, pa i fenomena komunizma, ne može da zameni potrebu njegovog objašnjenja. U ovom poslednjem je upravo i sadržan glavni razlog za ovu knjigu.

Najveći deo knjige čine interna, a manji deo javna istupanja Marka Nikezića. Nalazeći se na vodećem mestu u Savezu komunista Srbije od novembra 1968. do oktobra 1972. godine, on je bio označen, i u Partiji optužen, kao nosilac koncepcije suprotne ideologiji Saveza komunista Jugoslavije. Analogija je nalažena u iskustvu drugih komunističkih partija na vlasti. Upoređivanje sa petefijancima u Mađarskoj 1956. i dubčekovcima u Čehoslovačkoj 1968. godine¹³ nije imalo za cilj samo da zastraši sovjetskom intervencijom, koja je okončala velike antistaljinističke pokrete u pomenutim zemljama, već i da postavi granicu promena u Jugoslaviji.

Istraživanja će odgovoriti na pitanje da li je Marko Nikezić zaista bio tvorca koncepcije koja nije imala nikakvo uporište u programskoj orijentaciji Saveza komunista. Ali, već tada je jedna činjenica privlačila pažnju. Za razliku od drugih unutrašnjih struja (ibeovci, đilasovci, rankovičevci, maspokovci) koje su se javljale u Partiji u toku njene poluvekovne vlasti i bivale eliminisane uvek u interesu njenog revolucionarnog jedinstva, oznaka za Nikezićevu koncepciju imala je u korenu ideju izvorno suprotnu ideji komunizma.¹⁴ Liberalizam je implicirao građansko društvo i privrženost vrednostima zapadnoevropske civilizacije. Liberalnoj ekonomiji i vladavini prava, pre svega. Ali i anticentralizmu i antinacionalizmu kao glavnim branama političkom monopolu i autokratskoj vladavini.¹⁵

Suprotno uvek nepouzdanom pamćenju¹⁶, Nikezić je mnogo govorio. To je bio i način i posledica pokušaja otvaranja Saveza komunista, odnosno uspostavljanja stalnog dijaloga i u Partiji i u društvu. Izlaganja koja su uvrštena u ovu knjigu i nastala su u razgovorima sa privrednicima i stručnjacima,

¹² Milovan Đilas piše: "Tito je shvatio – držim iz sukoba sa mnom konačnije nego iz sukoba sa Sovjetskim Savezom – da opasnosti za njega i 'njegov sistem' niču iz vrhova i da u bazu – u narod i srednje kadrove, prodiru jedino ako je vrh razjedinjen: u nedemokratskom, jednopartijskom sistemu drukčije ne može ni da bude, kao ni na feudalnim dvorovima..." Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd, 1990, s. 68.

¹³ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 2, Beograd, 1972, s. 25.

¹⁴ O samoodređenju i određenju Marka Nikezića vid. Latinka Perović, *30 godina od pada srpskih liberala. Po(r)uke za budućnost*. "Economist magazin", Beograd, br. 128, 4. novembar 2002.

¹⁵ U dokumentima Saveza komunista Jugoslavije (1973) liberalizam je definisan kao ideologija spontaniteta i samotoka društvenog razvoja; "slobodne igre i nadmetanja različitih, u socijalnoklasnom smislu suprotnih interesa"; apsolutizovanja tržišta; devalviranja uloge "svesnog faktora i Saveza komunista"; potiskivanja "klasne suštine naše samoupravljačke demokratije" i otvaranja prostora "za političko-stranački pluralizam građanskog tipa"; otupljivanja klasnih kriterija u ekonomskoj, socijalnoj i kulturnoj politici; mirenja i saživljavanja sa ideologijama "suprotnim interesima radničke klase i socijalističkom samoupravljanju". Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam...* 2, s. 25.

¹⁶ Vid. Špiro Galović, *30 godina od pada srpskih liberala...*

naučnicima, novinarima, studentima i mladim ljudima uopšte, sudijama, visokim oficirima, policajcima... Sa predstavnicima partijskih rukovodstava u svim jugoslovenskim republikama. U ovim razgovorima izgrađivana je i proveravana orijentacija. Kretalo se u okviru mogućeg, to jest postepenog napuštanja formule sovjetske države i društva koristeći pukotinu koju je stvorio sukob 1948. godine. Ovaj proces odvijao se pod snažnim spoljnim pritiskom, ali i uz neprestane unutrašnje oscilacije. Od samog početka, on je bio dihotoman: *sačuvati nezavisnost zemlje ne napuštajući suštinske karakteristike sovjetske formule kao jedino realne socijalističke formule i postepeno napuštati te karakteristike da bi se dugoročno sačuvala i nezavisnost zemlje*. Nesklad između ove dve interpretacije sukoba 1948. vremenom se povećavao, ali prva interpretacija je mnogo više izražavala stanje svesti, i to ne samo u Partiji.¹⁷ Posredno se može zaključiti da odnos između ovih dveju interpretacija nije bio isti u svim jugoslovenskim republikama. Na to su uticale socijalne i nacionalne ideologije u jugoslovenskim narodima; državna tradicija; povezanost sa Rusijom i njena nejednaka prisutnost u pojedanim delovima Jugoslavije u prošlosti; karakter socijalizma i geneza levog pokreta.

U svakom slučaju, komunistička ideologija i državni socijalizam su šezdesetih godina XX veka bili pod vojnom zaštitom Sovjetskog Saveza, a doktrina ograničenog suvereniteta imala je očiglednu primenu u Mađarskoj, Čehoslovačkoj, pa i u Poljskoj. Sa ovim važnim činiocem međunarodne konstelacije računalo se u Savezu komunista Jugoslavije. Objektivno, ovaj činilac je imao odlučujući uticaj na odnos snaga u njemu samom.

Duboka Titova starost stvarala je posebnu napetost. Za Sovjetski Savez, on je bio izvestan partner u Jugoslaviji; u sukobima struja u Partiji i sudarima interesa u zemlji – neprikosnoveni arbitar. Otuda je i u Sovjetskom Savezu, koji je u to vreme, preko Leonida Brežnjeva, generalnog sekretara KPSS, pojačavao svoj pritisak na Tita lično¹⁸, i u državnom i partijskom vrhu Jugoslavije, postojao je interes da se, uz pomoć Tita, u senci njegovog autoriteta, na pitanje – šta posle Tita – dâ odgovor bez alternative.

Napuštanje dihotomije, koja se u Savezu komunista održavala od 1948. godine, postalo je neizbežno. Ali, za razliku od ranijih kriza, kada je moglo biti i privremeno, ovog puta je moralo biti definitivno. To je ključ ne samo za čitanje ove knjige, nego i za razumevanje pojave Marka Nikezića na vodećem mestu u Savezu komunista Srbije¹⁹.

¹⁷ Savremeni autori smatraju da je: "Sukob rukovodstva KPJ sa Staljinom i Informbirom bio... sukob sa spoljnim staljinizmom, dok je Partija ostajala duboko staljinizirana". Božidar Jakšić u *Sloboda i nasilje. Razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*. Priredio Nebojša Popov, Beograd, 2003, s. 7.

Jugoslovenski socijalizam se smatra jednom varijantom staljinizma: "*Nigdje u svijetu, pa prema tome ni u bivšoj 'socijalističkoj' Jugoslaviji... nije bilo ni socijalizma, ni komunizma!*" Na delu je bio samo i jedino – *staljinizam!*" Milan Kangrga, *Nacionalizam i demokratija*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, s. 181.

¹⁸ Vid. Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998.

¹⁹ Izbor izlaganja Marka Nikezića u ovoj knjizi predstavlja samo neznatan deo njegove ostavštine, koja treba da se nalazi u Arhivu CK SK Srbije i Arhivu CK SK Jugoslavije. Njegova lična dokumentacija, o kojoj se, prema ličnoj želji Marka Nikezića, starao priređivač ove knjige, nalazila se kod prijatelja u Sloveniji. Odnedavno, voljom istog priređivača, ušla je kao poseban fond, pod nazivom *Srpski liberali 1969–1972*, u Državni arhiv Slovenije.

Optužen da je stvorio koncepciju suprotnu ideologiji Saveza komunista Jugoslavije, Nikezić je bio na tragu one, istina manjinske i implicitne, interpretacije sukoba sa Staljinom koja je trebalo da znači postepeno udaljšavanje od sovjetske formule države i društva s ciljem da se ona u perspektivi napusti. On je sukob sa Staljinom, uz antifašističku borbu u Drugom svetskom ratu, smatrao glavnim činom izlaska Jugoslavije iz položaja provincije u svetu. Ali je znao da ishod sukoba 1948. godine objektivno nije mogao biti odmah izvestan²⁰, kao i da ni tada ni kasnije nije zavisio od dubine skepse, intelektualne hrabrosti i dalekovidosti pojedinaca²¹. U to ga je naročito uveravalo iskustvo sa ranijim pokušajima radikalnog raskida sa staljinizmom u Jugoslaviji. Bio je to, kao u slučaju Milovana Đilasa početkom predesetih godina, još uvek samo rad za budućnost.²² Neposredni efekat tih pokušaja bio je protivrečan: Jugoslavija je dospevala u žižu svetskog interesovanja kao činilac slabljenja komunističkog bloka; u Partiji je, u interesu jedinstva, sledio zaokret ka tvrdem kursu.²³

Otuda strategija postupnosti nije bila izraz malograđanskog oportunizma, već realistične procene međunarodnog položaja zemlje i odnosa snaga ne samo u Partiji, nego i u društvu. "Mislio sam", govorio je Nikezić, "da treba ići vrlo oprezno, vrlo načelno, obavezno uz saglasnost vodećih ljudi u Srbiji. Takođe, obavezno uz saglasnost Tita... Mislio sam da on može da ode znatno dalje u dopuštanju demokratije upravo zato što je neprikosnoven... Želeo sam da ga vidim kao čoveka koji patronira nad našom evolucijom. Verovao sam da pod njegovim pokroviteljstvom možemo da pređemo još jednu etapu i da stanemo na noge u jednom modernijem vremenu"²⁴.

Ali i četvrt veka posle sukoba sa Staljinom i dve decenije posle njegove smrti, dubinska podela ostala je ista. Ona je bila istorijska. Išla je linijom Istok-Zapad, ne u geografskom i nacionalnom smislu, već ideološki, koncepcijski. Obe

---

Nikezić je svako svoje izlaganje autorizovao. Priređivač ove knjige izvršio je samo redaktorske intervencije i odredio naslove izvlačeći glavnu misao svakog izlaganja ponaosob.

Za sve navode iz tekstova u ovoj knjizi naveden je naslov teksta. Datum i povod nastanka označeni su na kraju svakog teksta.

²⁰ "Posle 1948. godine", govorio je Nikezić, "mi smo vodili borbu uzbrdo gurajući kamen: otkočili smo se od Rusa, a oktobarski model je samo nešto korigovan... Mi nismo u bloku, ali smo objektivno parče toga bloka". Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Beograd, 1990, s. 310.

²¹ "Ja sam rano počeo da se odučavam. Neke stvari gledajući u ratu, a neke posle rata, pogotovu boravkom u Americi." Isto, s. 308.

²² Po Nikeziću je "Milovan Đilas još 1954, možda ne znajući, bio orijentisan ka budućnosti: U tome je razlika između njega i mnogih kritičara staljinizma, koji su tražili vraćanje na izvore revolucije, mladom Marksu, Lenjinu, čistom dobu, 'kada smo bili borci, a ne lupeži'." Isto, s. 309.

²³ Obračun sa Markom Nikezićem, vodećom ličnošću u Savezu komunista Srbije, imao je ogroman odjek u svetskoj štampi. Unutrašnja kampanja, u kojoj su razobličavani liberali, i sankcije nad ljudima u privredi, štampi, državnom i partijskom aparatu – nisu ostavljali sumnju da je u pitanju definitivni zaokret ka tvrdem kursu. Pored ostalog i zbog toga što Titove godine nisu ostavljale vreme za povratak na mekši kurs. Bilo bi zanimljivo istražiti tadašnje pisanje svetske štampe i uporediti njena predviđanja sa onim što se kasnije dogodilo.

²⁴ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 314.

strane morale su računati sa Titom. Dobila ga je ona kojoj je on prirodno pripadao – ideologijom i vlašću; sa kojom je bio identifikovan.²⁵

Nikezić je bio smešten na drugu stranu.²⁶ On je sebe video malo komplikovanije: "Sigurno je da su me svi oni koji su bili za državni socijalizam smatrali prozapadnim čovekom. Ja sebi nisam tako video, ali sam mislio da su prozapadne formule – svetske formule. Antirus, svakako, nisam bio... Mislio sam da je krajnje vreme da krenemo iz tog verbalnog antistaljinizma ka stvarnoj evropeizaciji. Ali sam uvek smatrao da posle Drugog svetskog rata Rusija predstavlja glavnu opasnost u njenoj okolini. Prijateljima sam govorio: da sam Meksikanac, za mene bi đavo bile Sjedinjene Države, da sam Vijetnamac, smatrao bih da je najveći imperijalista Kina, ali, pošto sam Balkanac, u datim okolnostima normalno je prva opasnost Sovjetski Savez. Onaj ko to zaboravlja, govorio sam, apsolutno je nezreo za spoljnu politiku, a onaj ko to prikriva, znači da je na drugoj strani.

Uvek mi je bilo veliko ohrabrenje što je devedeset odsto ljudi u Sipu²⁷ apsolutno imalo osećaj, kao i ja, da nam najveća opasnost za nezavisnost dolazi iz Sovjetskog Saveza. Ljudi iz političkog vrha to su primetili i šibali su po spoljnim poslovima. Tu dokumentaciju treba naći: šta je na sastancima u partijskom vrhu govoreno o Sipu, jer se tako najbolje može videti naša zavisnost od Rusa, u čiju smo brazdu ponovo bili ušli."²⁸

Nikezić je, dakle, na čelo Saveza komunista došao sa reputacijom *zapadnjaka*. Zbog vezanosti Srbije za Rusiju u prošlosti i interesa Rusije na Balkanu koji su, po logici velikih država da ne menjaju svoje spoljnopolitičke ciljeve, bez obzira na poredak, ostali isti i u sovjetskom razdoblju, kao i zbog značaja Srbije za Jugoslaviju, *zapadnjak* na vodećem mestu u Srbiji predstavljao je rizik. To, naravno, nije bilo prvi put u modernoj istoriji Srbije. U toku četvoro godišnjeg Nikezićevog mandata, iako se on, kao politički realista, kretao u okviru mogućeg, a i u njegovom timu postojale su razlike,²⁹ stvaralo se uverenje da njegov opsta-

---

²⁵ U razgovorima sa Dragoslavom – Dražom Markovićem, Tito je govorio da vodeći ljudi u Savezu komunista Srbije "vode akciju protiv njega, da drugačije gledaju na ulogu Partije, da su protiv vodeće uloge SKJ"... Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990, s. 56.

²⁶ U svojim memoarima Savka Dabčević – Kučar piše: "Treba dodati da smo i prije povremeno dobivali strogo poverljive spise s ruskom ocjenom stanja u Jugoslaviji. U nekima od tih dokumenata kao 'prozapadni' (čitaj: neprijateljski) spominjani su mnogi rukovodioci, ali gotovo uvijek Marko Nikezić..." Savka Dabčević – Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, 1, Zagreb, 1997, s. 560–561.

²⁷ Sekretarijat inostranih poslova.

²⁸ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 310–311.

²⁹ Često se, kao dokaz da su upravo srpski liberali bili autentični staljinisti, navodi Bora Pavlović, tadašnji sekretar Gradskog komiteta Saveza komunista Beograda. Pavlović potiče iz građanske porodice. Njegov otac, Boža Pavlović bio je poznati beogradski advokat. Kao opozicionar, hapšen je u socijalističkoj Jugoslaviji (Vid. Zoran Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1760–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji*, Beograd, 1984). Mlađi Pavlović je u rat otišao kao šesnaestogodišnjak; iz rata je izašao kao težak invalid. Svoju žestinu prema političkom protivniku objašnjavao je time da je "čitava naša mladost bila ulog u krvi"; prirodno je da se bude "odbojan prema svemu što ruši taj tvoj ulog", što "dovodi u pitanje ovakvu Jugoslaviju". Za Nikezićevu politiku vezivala su ga dva razloga: "Srbija se tada bezrezervno opredelila za modernizaciju", shodno tome – "Srbija u Jugoslaviji nema nikakve

nak na čelnom mestu u Savezu komunista Srbije predstavlja opasnost za vodeću ulogu Partije u Jugoslaviji i opstanak zemlje, odnosno za Tita koji je sve to oličavao. Kako je viđena ta opasnost, da li je ona bila stvarna, i ako jeste – u čemu se sastojala?

Početak sedamdesetih godina, Nikezić je za sve jugoslovenske republike predstavljao partnera u Srbiji od neponovljivog poverenja. U knjigama koje su kasnije napisane u već bivšim jugoslovenskim republikama, kao i na Zapadu, Nikezić je, zajedno sa ljudima slične orijentacije u čitavoj Jugoslaviji, viđen kao alternativa državnom socijalizmu i nacionalizmu, restalinizaciji Partije i recenralizaciji države. I on sâm je video sebe među tim ljudima.³⁰

U Srbiji, odnos prema Marku Nikeziću i liberalima kretao se od osude, preko prećutkivanja, do krivotvorenja. Ovi su stavovi vezani za razne deonice jednog istog puta, onog koji je Srbija *sama* izabrala početkom sedamdesetih godina XX veka i kojim je nepovratno išla prema kraju veka.³¹ Ako je na početku bilo važno sprečiti alternativu, kasnije je postajalo sve važnije dokazivati da ona nije ni postojala.

U svim delovima bivše Jugoslavije, osim u Srbiji, došlo je, na različite načine, do vraćanja onoj orijentaciji koja je na početku sedamdesetih godina bila poražena.³² Otkrivajući da je ona imala alternativu – svoje *petefijance, dubčekovce, korovce, evrokomuniste, gorbačovce*, vršena je njena odložena legitimizacija i rehabilitacija. Pomenuto vraćanje reflektovalo je razumevanje prošlosti kao složenosti, protivrečnosti, pa i paradoksalnosti. Nasuprot totalitarnom obrascu nacionalizma i antikomunizma, ovakav odnos prema prethodnom razdoblju bio je racionalan. Antimanihejski, on je bio znak krhke pluralizacije, koja je uslov za uspostavljanje ravnoteže u društvu, odnosno za prestanak latentnog i stvarnog građanskog rata.

posebne interese: ona ne želi poseban položaj u Jugoslaviji, ali ne prihvata ni podređen". Isto, s. 144, 241.

³⁰ Nikezić je smatrao Tita odgovornim što je u Partiji sprečio dijalog o pitanjima koja su sazrevala u jugoslovenskoj državi i društvu: "Trebalo je da podnese sve ljude koji malo drugačije misle. Da je zadržao Tripala, Kavčiča, Crvenkovskog, nas u Srbiji, nismo morali da budemo na vodećim mestima, trajao bi nekakav dijalog, ne bi se stvari zacementirale". Isto, s. 318.

³¹ Politički ljudi u Srbiji koji su bili angažovani u obračunu sa liberalizmom, insistiraju na svojoj autonomnoj ulozi: "On (Tito – L.P.) nije bio inicijator rasprava oko takozvanog liberalizma kod nas. Mi smo bili. Ja sam bio dosta angažovan u tome. To je činjenica, bez obzira na to šta se sada misli. I, naravno, bez obzira na to da li sam bio u pravu ili ne.

Netačna je teza da je Tito, radi ravnoteže, posle obračuna s 'maspokom' požurio da pronade liberalizam u Srbiji i ukloni tadašnje partijsko rukovodstvo. To jednostavno nije tačno. Među nama, rukovodiocima u Srbiji, već je bilo dosta nesaglasnosti kada su u pitanju bile vrlo značajne stvari"... Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića...*, s. 59.

³² Ovde se ima u vidu ono što su uradili drugi, a ne sami komunisti-reformisti. Tako su: u Sloveniji, odmah posle smrti Staneta Kavčiča (1919–1987), objavljeni njegovi dnevni i uspomene: Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini 1972–1987*. Uredili Igor Bavčar i Janez Janša, Ljubljana, 1988;

u Hrvatskoj, posle smrti Mike Tripala (1926–1995), objavljena njegova impresivna spomenica: *Tripalo*. Urednik Božidar Novak, Zagreb, 1996; objavljeni su njegovi memoari, kao i memoari Savke Dabčević – Kučar;

u Makedoniji, u formi intervju sa publicistom Mirčetom Tomovskim, pripremljeni memoari Krsteta Crvenkovskog, i posle njegove smrti predati u štampu.

Oprašajući se od Mike Tripala,³³ Ivo Banac je napisao: "Poznato je koliko su raskajana djeca bogatstva i privilegija pridonijela plebejskim pokretima. Kada se jednom počne istinito pisati o hrvatskome komunističkom pokretu, u tomu će se očitovati sva tragika neizbežnog."³⁴

A ako se jednom počne istinito pisati o srpskome komunističkom pokretu, ličnost Marka Nikezića neće moći da se zaobiđe. Poreklo, obrazovanje i talenat otvarali su mu različite puteve. On se, ipak, našao u komunističkom pokretu. Njegov izbor, kao i svaki sličan individualni izbor, ne može se razumeti ako se ne posmatra i kao pojava u jednom vremenu.³⁵ Dominacija principa jednakosti u siromašnom srpskom društvu i podeljenost između Evrope i Rusije koja karakteriše čitavu modernu istoriju Srbije, odredili su i karakter srpske levice. Opređenost za komunističku ideologiju uoči Drugog svetskog rata bila je, i u tome su saglasni pripadnici komunističkog pokreta i načelni protivnici komunizma – reakcija na stanje u srpskom društvu i jugoslovenskoj državi.³⁶ Ali i na

³³ Miko Tripalo je poticao iz ugledne i veoma bogate sinjske građanske porodice, koja je pozdravila stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sinovac njegovog oca bio je izabran za Ustavotvornu skupštinu 1920. U svojoj šesnaestoj godini, Miko Tripalo se pridružio antifašističkom pokretu u Hrvatskoj. Posle Drugog svetskog rata, zauzimao je najviše partijske i državne položaje u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Završio je Pravni fakultet u Zagrebu; bavio se i publicističkim radom. Središna ličnost *Hrvatskog proljeća*, on je posle "famoznoga Karađorđeva", krajem 1971. godine, uklonjen iz javnog života.

Miko Tripalo je bio jedan od najdarovitijih političara srednje generacije u Jugoslaviji, sa velikim ličnim šarmom i neupitnom harizmom. Povodom njegove smrti, Igor Mandić je napisao: "Kada u postkomunizmu smrt odnese nekadašnjeg omiljenoga komunističkog lidera što je kontradiktorna sintagma ('komunist', pa 'omiljeni!?!), koja pogotovo danas mora zbunjivati sve naknadne heroje izvan – domovinskoga, antikomunističkoga, 'pokreta otpora' – njegovo se fizičko iščeznuće događa u istome ozračju omiljenosti koje ga je obavijalo i za života. Dovoljan je barem jedan takav paradoks, pa da povijesna pojednostavljenja – kavkima se danas razbacuju novopečeni 'tumači demokracije' – doslovno propište od muke"... Igor Mandić, "Tripalo – 'počasna' žrtva Hrvatskog proljeća" u: *Tripalo...*, s. 46.

Pri kraju života, na sednici Inicijativnog odbora za ujedinjenje socijaldemokrata, 22. oktobra 1994. godine, Tripalo je rekao: "Dvije sam ideje dosljedno živio. Ideja pravde odvela me je 1941. iz udobna, bogata i sigurna života u potpunu neizvjesnost, ali u bitku za jednakost i slobodu. Ideju pravde prepoznao sam i slijedio bez obzira na cijenu. Napustio sam komunizam kad sam shvatio da to nije ideja pravde već totalitarizam. Izašao sam iz sustava zaštićenih u svijet progonjenih". *Tripalo...*, s. 391.

³⁴ Ivo Banac, "Za Miku" u: *Tripalo...* s. 121.

³⁵ Neposredno uoči okupacije, kada se Nikezić već bio povukao u ilegalu, Specijalna policija je vršila jedan od mnogih pretresa u stanu njegovih roditelja. Dok su agenti vršili pretres, šef Specijalne policije, Dragi Jovanović, koji je pretresu prisustvovao, razgledao je vajarske radove Marka Nikezića, i u jednom trenutku se obratio njegovoj majci: – Gospodo, zašto naša najtalentovanija deca idu u komuniste? – Gospodine, to Vi meni treba da objasnite, a ne ja Vama, odgovorila je ona.

³⁶ Milan Jovanović Stoimirović (1898–1966), upravnik Državnog arhiva i urednik lista *Obnova* za vreme okupacije; posle rata osuđen na petnaest godina, od čega je izdržao polovinu – u svom *Dnevniku* piše:

"Celo naše visoko društvo jede, pije, kocka se, ljubaka se, gizdi, besni, troši nemilice – a narod je u strašnoj bedi". Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1936–1941...*, 12. V 1936, s. 54.

"Karakteristično je da naša najbolja omladina ide *sva* u komuniste. I u Beogradu i u Zemlji! Možda su ti ljudi i u *pravu*" Isto, 20. IV 1937, s. 120.

"Odakle početi? Sa kime početi?" Isto, 30. XI 1938, s. 219.

pojavu fašizma kao pretnje ne samo poretku koji je uspostavljen posle ruske revolucije 1917. godine, nego i najvećem slovenskom narodu. Odnosno, slovenskoj civilizaciji, za razliku od zapadne civilizacije, koju nisu imali u vidu samo slovenofili, već i revolucionari raznih generacija u Rusiji i Srbiji.³⁷

U državi i društvu krhkih vertikalna, stalnih diskontinuiteta i novih početaka od nulte tačke,³⁸ teško je doći do odgovora i na pitanje *ko su i šta su bili srpski liberali* – uvek, a pogotovo u komunističkom razdoblju. U stvari, taj odgovor otežava činjenica da je apsolutni diskontinuitet moguć samo na deklarativnom nivou. Iza prividnog diskontinuiteta je jedan stvarni kontinuitet u kome se očituje sva žilavost istorijske inercije. Zato je i važno razumevanje prošlosti kao složenosti.

Marko Nikezić je bio izdanak one, vazda manjinske, tendencije u modernoj istoriji Srbije, koja je kontinuirano osuđivana, prečutkivana i krivotvorena. On sâm, znao je da kaže: "Knjige se pišu naknadno, a istorija se odigrava." U tom odigravanju je i sadržana *tragika neizbežnog* izvan koje nije moguće razumeti njegovu pojavu u komunističkom pokretu. On se nije slučajno našao u tom pokretu, kao što ni kratak period njegove istorije koji je upravo on obeležio nije bio za Srbiju slučajnost. Milovan Đilas je smatrao da su se srpski liberali sedamdesetih godina XX veka - "više nego su toga i bili svesni - nadovezali na nacionalnu, srpsku liberalnu, tradiciju"³⁹.

"...mi Srbi zbog svojih intriga nismo u stanju da vidimo velike unutrašnje probleme u našoj zemlji." Isto, 24. XI 1938, s. 221.

"U svakom slučaju naše je društvo trulo. Ja ne vidim koja bi gvozdena metla mogla da nas počisti, koji greben da nas izgrebena i izdrnda." Isto, 29. VII 1939, s. 297.

"Komunisti riju ispod zemlje – njihov je javni rad zabranjen. Oni imaju više simpatizera, nego redovnih članova. Njihova je agitacija ilegalna, kao i svaka njihova akcija. U mlađoj inteligenciji oni imaju dosta pristalica, a razvili su svoj rad i među srednjoškolskom omladinom. Jedna od njihovih parola je *unitarizam*. Oni imaju sledbenika među književnicima. Književnost je njihova. Kao i sva mlađa inteligencija." Isto, 16. XI 1939, s. 326.

³⁷ "Germanofila i italofila u Jugoslaviji nema, frankofila ima, ali je to danas cela zemlja u žalosti za Francuskom. Anglofila ima vrlo mnogo, i to u svima klasama. Srpski seljak se divi Engleskoj i Čerčilu. Slovenofila je ipak mnogo više: Čitav je narod Jugoslavije za Rusiju! On je – u zabludi ili ne za komunističku Rusiju – našao da je bolje biti komunist u slavenskome svetu, nego rob u germanskom ili italijanskom." Isto, 26. X 1940, s. 397.

³⁸ "Buduća revolucija na ovoj zemlji gde su vladali komunisti, staljinisti, titovci, treba da bude: paljenje papira! Paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunisti i pod njihovom vlašću. Paljenje svih 'revolucionarnih' štampanih tekstova od Prvog svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost treba početi od Miroslavljevog jevanđelja (XII vek – L.P.). Početi od azbuke i Vuka i ne trovati decu 'nacionalnom istorijom'." Dobrica Ćosić, *Promene*, Novi Sad, 1992, s. 69-70.

³⁹ Milovan Đilas, *Druženje s Titom*, Beograd, 1990, s. 182.

2.

Novi čovek na čelu Saveza komunista Srbije: okolnosti, mogućnost promena i otpori

Na čelo Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Marko Nikezić je izabran u trenutku kratkotom događajima, koji su imali dve interpretacije. Ali su i objektivno sadržavali dve mogućnosti: konačno napuštanje sovjetske formule¹ ili konačno pristajanje na nju. Ova druga mogućnost podrazumevala je suzbijanje svakog nagoveštaja alternative državnom socijalizmu i političkom monopolu.

Privredna reforma 1965. godine mogla je ići, što se tiče Srbije, do granice koja je postavljena davno pre komunističke preuzete rezultate zapadne nauke i tehnike ne dirajući u narodni duh, koji je različito definisan: domaćinski, ratnički, pravoslavni... Drugim rečima, vršiti promene, a da se ne promeni suština.

Prelazak na tržišnu privredu imao je, međutim, dalekosežne posledice. Pre svega, po politički sistem. Pošlo se od Službe državne bezbednosti kao jednog od stubova sistema. Takav status služba je stekla u obračunu sa pripadnicima druge strane u građanskom ratu; u vršenju kolektivizacije i otkupa posle rata; za vreme Kominforma, naročito u borbi protiv kominformovaca; sa unutrašnjim neprijateljem raznih boja.

Za sve ovo vreme, od 1945. do 1966. godine, Aleksandar Ranković se nalazio na čelu Službe državne bezbednosti. Ipak, njegovo je uklanjanje podelilo Srbiju, naročito Partiju u Srbiji. Teži od ovoga mogao je biti još samo udar na Armiju kao drugi stub sistema. Radilo se, dakako, o tradiciji policijske i vojničke države i politike kao primenjene sile. Izvan te tradicije nije ni uverenje da je, eliminisanjem Aleksandra Rankovića, Srbija ostala bez svog jakog čoveka u jugoslovenskom partijskom i državnom vrhu, i to u trenutku kada se već postavljalo pitanje – šta, odnosno ko, posle Tita. Prigušeno nezadovoljstvo našlo je oduška u protestnom pismu koje je Dobrica Ćosić² uputio Titu uoči Četvrtog plenuma Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije na kome se raspravljalo o odgovornosti Aleksandra Rankovića za izrastanje Službe državne bezbednosti u snagu iznad društva.

Za razliku od Armije, Partija kao treći stub sistema bila je uzdrmana pokušajem reorganizacije. Ukidanje "čelijskog" načina organizovanja, teritorijalni

¹ "Ideologije nema više u bukaru. Ono što smo nasledili kao pokret, iz kominternovskog vremena, to je ideologija sovjetske države. Mi se na tu ideologiju nećemo vraćati. Ona puca po svim šavovima i u Sovjetskom Savezu i u Istočnoj Evropi, na istim pitanjima koja nas muče." Marko Nikezić, *Neznanje je baza spokojstva...*

² Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951-1968)*, Beograd, 2000, s. 252-254.

princip koji je izvlačio Partiju iz proizvodne sfere i iz Armije, bili su shvaćeni, ne baš bez osnova, kao tiha likvidacija Partije.³

U odmeravanju snaga do koga je došlo posle Četvrtog plenuma, dve godine nakon njega, Dobrica Ćosić je na Četrnaestom plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, čiji je bio član, nastupio sa kritikom nacionalne politike Saveza komunista Jugoslavije i postavio *srpsko pitanje*. Ako se izuzme njegovo već pomenuto pismo Titu, koje je javnosti postalo poznato tek sa objavljivanjem Ćosićevih *zapisa*, njegov govor na Četrnaestom plenumu može se označiti kao početak uobličavanja jednog pogleda na istoriju srpskog naroda u XX veku. On sâm, a i književni kritičari i istoričari, smatraju da je reč o ideologiji koja prožima i njegovo književno stvaralaštvo⁴. Ali, za poglede Dobrice Ćosića na srpsko, balkansko i istočno pitanje, od kojih on nijedno ne smatra završenim⁵, mnogo je značajniji onaj korpus njegovog stvaralaštva u kome su sabrana njegova javna istupanja i prepiska u poslednje tri decenije XX veka⁶. Kao i, bez obzira na izvesnu naknadnost koja se može ustanoviti uvidom u celokupno delo Dobrice Ćosića, njegovi zapisi pisca koji predstavljaju mešavinu dnevnika i memoara⁷.

Ističući da istupa kao pisac i angažovani intelektualac, Dobrica Ćosić je delovao kao politički čovek jedinstvenog uticaja. On je postao institucija, i u tom pogledu on se ne može porediti ni sa kim u novijoj kulturnoj i političkoj istoriji Srbije. Bio je svestan toga⁸.

Rođen 1921. godine, u seljačkoj porodici, on je do Drugog svetskog rata – ako se izuzme da se "u poznom detinjstvu, bio... približio Narodnom hrišćanskom pokretu (u narodu nazvan 'Bogomoljci'), koji je od 1934. duhovno

³ Opširnije u: Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971–1972*, Sarajevo, 1991, s. 43–46.

⁴ "Srpski karakter nije izrazila srpska književnost. Ja sam, najčešće, popravljao Srbe i projektovao ih po svojim modelima; imao sam iluziju da ih mogu literarnom fikcijom u duhu i duši menjati. A nisam dovoljno isticao ona najčešća i loša svojstva Srba. Zato što sam ih sažaljevao. Bilo me je stid da ružno govorim o čoveku i narodu koji pati, o ljudima koji me hrane, čuvaju i uvažavaju." Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 111.

⁵ "Ćosićevo viđenje drame čiji smo svedoci, i ishodište te drame, prilog su razumevanju svega što nas snalazi. Romansirani koji je imaginirao srpsku istoriju XX veka stvorivši monumentalno delo, našao se i kao pisac i kao angažovani intelektualac pred novim velikim izazovima na pragu trećeg milenijuma." Petar Džadžić, "Beleške priređivača" u: Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje...*, s. 241.

⁶ "Epska svest patrijarhalne kulture jeste ona dubinska duhovna energija koja prožima i nadahnjuje umetničku istoriosofiju Dobrice Ćosića... On je jednostavno pisac-mislilac i pisac-ideolog". Milan Radulović, *Romani Dobrice Ćosića*, Beograd, 1998, s.15, 40.

⁷ "Politički zadaci devetnaestog veka na našem tlu još nisu završeni." Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 91.

⁸ Imaju se u vidu sledeće knjige Dobrice Ćosića: *Moć i strepnje*, Biblioteka XX vek, 4. Urednik Ivan Čolović, Beograd, 1971; *Stvarno i moguće*, izbor tekstova Kosta Čavoški, "Otokar Keršovani", Rijeka, 1982 – dopunjeno izdanje Ljubljana – Zagreb, 1988; *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, urednik Petar Džadžić. Politika, Beograd, 1992; *Promene*, Izbor tekstova Milorad Vučelić. Dnevnik. Edicija "Remek", 3, Novi Sad, 1992.

⁹ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi* (1951–1968); (1969–1980); (1981–1991), "Filip Višnjić", Beograd, 2000–2002.

¹⁰ "O srpskom pitanju sam, verovatno, prvi i najviše razmišljao u mojoj generaciji... Svakako sam napisao najviše stranica o istorijskom tragizmu srpskog naroda." Dobrica Ćosić, *Promene*, s. 207.

usmeravao vladika žički Nikolaj Velimirović⁹ – praktično bio bez životnog i intelektualnog iskustva. Zbog pripadnosti organizaciji komunističke omladine, bio je isključen iz srednje poljoprivredne škole.¹⁰

Ilegalac, partizan i komesar odreda u ratu, Dobrica Ćosić je, posle rata, urednik omladinskog lista, polaznik partijske škole, agitpropovac, narodni poslanik, član najvišeg partijskog rukovodstva u Srbiji. Tom putanjom kretala se većina partijaca, pripadnika njegove generacije. Dobricu Ćosića je iz te većine izdvojio njegov književni dar.

Partija je u njemu videla svoga pisca, svoga intelektualca. On je bio živi dokaz šta sve mogu komunisti. Postao je most između partijskih vrhova i inteligencije, naročito u vreme većeg otvaranja u kulturi posle 1948. godine. Ali, on je postao nezaobilazan i u političkom životu. Prvi je posetio Goli otok, učestvovao u pisanju Programa Saveza komunista Jugoslavije, pratio Tita na njegovom putu po Africi. Prva posleratna rasprava o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji bila je polemika Dobrice Ćosića sa Dušanom Pirjavcem 1962. godine. Pozivan je od Tita na razgovore čiju sadržinu još uvek ne može da saopšti, sa njim se računalo i na Istoku i na Zapadu¹¹.

Ličnost takve jedinstvene uloge, morala je izazivati različite reakcije. Među inteligencijom je postojalo podozrenje, ali i zavist, zbog veza Dobrice Ćosića sa partijskim vrhovima, a u Partiji – zbog njegove povezanosti sa inteligencijom. U drugim jugoslovenskim republikama stvaralo se uverenje da je on glasnogovornik vladajuće politike u Srbiji. Slovenački pesnik Ciril Zlobec javno mu je rekao: "Kada te je Ce-ka imenovao za Srbina, ti si, Dobrice, zvanično u jugoslovenskoj javnosti postao prvi Srbin."¹² Činjenica je da, kolikogod bio kritičan, Dobrica Ćosić nikada nije mogao biti isključen iz Partije. Suprotno mitu, on je, po vlastitom kazivanju, posle Četrnaeste sednice Saveza komunista Srbije, – "sam napustio... partiju i bio joj opozicija do sloma titoizma."¹³

U Partiji nije bila poželjna rasprava o stavovima Dobrice Ćosića, jer je većina, u manjoj ili većoj meri, zastupala te iste stavove. Ona je bila ukročena partijskom disciplinom, i opasno je bilo napraviti brešu. Osim toga postojali su i strahovi, ne samo u Pariji. Posleratni period bio je traumatičan. Ratna stradanja, tek plitko zapretna u pamćenju, i ožiljci građanskog rata koji su ispod kože još uvek krvarili, neprestano su mučili ljude¹⁴. Održavanje krhke ravnoteže bio je

⁹ Milan Radulović, *Romani Dobrice Ćosića...*, s. 9.

¹⁰ Svoje pristupanje komunističkom pokretu Dobrica Ćosić ovako objašnjava: "Rastući sa decom svojih komšija, sa nadničarima i nadničarkama, mnogo ranije nego azbuci, priučavao sam se pravdi i nepravdi. Poredak je izgubio svako poverenje, a seljaci su se silno politizovali. U meni se tada dogodila velika podela: pravda pripada selu i seljacima, a sve nepravde su u varoši među kaputašima. Svako ko je tada ponudio prevrat, svako ko je rušio poredak i obećavao novi, bio sam mu pristalica. A sreo sam mlade, obrazovane, inteligentne ljude, sjajne političke zavodnike, koji su me učinili komunistom." Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd, 1989, s. 16.

¹¹ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi...* (I–III).

¹² Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu...*, s. 7.

¹³ Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje...*, s. 231.

¹⁴ U godinama mira, zabeleženi su iskazi žitelja sela Vranići u kome su četnici, u noći 1943. godine izvršili pokolj.

Milijana Pantić, iz porodice u kojoj je tom prilikom ubijeno deset članova, kaže: "Ne mogu nikad to da zaboravim... Sad opet imamo punu kuću naroda. Deset nas je, pa se bojim.

njihov unutrašnji imperativ, i oni su bili spremni da za to plate odgovarajuću cenu. U toj atmosferi, optimalno je bilo imati ličnost autoriteta Dobrice Ćosića – partizan, komunist, intelektualac koji potiče direktno iz naroda – koji je, govoreći javno, pogađao mnoga stanovišta čuće većine, a ne identifikovati se politički sa tom ličnošću.

Dobrica Ćosić nije tvorac nikakve posebne koncepcije o srpskom pitanju. Sam je, ne jednom, isticao da je on samo sledbenik i nabrajao svoje učitelje.¹⁵ Nema ni mnogo novih ideja kod njega. Ali, on je, više nego iko drugi, istorijsko iskustvo srpskog naroda u XX veku propustio kroz gusto sito nacionalne ideologije u čijoj je osnovi mit.¹⁶ Dobrica Ćosić je imaginirao prošlost, i ta imaginirana, ta poželjna, prošlost ušla je u osnove srpskog političkog projekta na kraju XX veka kao deo obnove identiteta srpskog naroda, neodvojivog od njegove države.¹⁷

"Ima naroda koji takođe dugo prave državu, ali im je to većinom nametnuto, dok Srbi, zbog snage momenta iz kojeg ne mogu da izađu, prave državu već dvesta godina, i u svakoj koju su već načinili ne mogu naći zadovoljenje. Tako država ostaje samo zahtev i trebanje, a ne stvarnost."¹⁸ Izvan ovog iskustva ne može se razumeti ni odnos prema jugoslovenskoj državi.

Kada je jednom stao na stanovište o srpskoj državi izvan jugoslovenskog okvira, a nagoveštaj za tu orijentaciju predstavlja njegov govor na Četrnaestoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, Dobrica Ćosić je neumoljivo razarao i ideju i egzistenciju Jugoslavije. Ideologije su apriorne. Tako je

---

Volim što smo zajedno, a opet strepim. Volela bih da moji unuci dobiju stanove i da odu. Prođali smo nešto zemlje i kupili im obojici kola da idu na pos'o odvojeno. Neki stra' ušu u mene, pa ne mogu da ga se oslobodim."

A Dragoljub Lukić Pavle: "Narod je u našem selu mnogo pretrpeo... U decu je bio uš'o neki stra', da nismo smeli ni da ih vidamo. Moja dva deteta su bila kod sestre u Drugovcu, i po komšiluku. Jednom svratim kod komšije da vidim starijeg sina, koji je onda im'o šes' godina. On tek leg'o da spava, bio je još budan, ali kad sam ja uš'o on zatvori oči i napravi se da je zasp'o. Ja ga ljubim, a on čuti. Zna valjda da ne sme da me vidi, pa zato sigurno žmuri." Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, 2, Beograd, 1978, s. 129–130, 215.

¹⁵ Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 236.

¹⁶ "Srbi veruju da imaju slavnu prošlost. To je najviši izraz njihove samosvesti. To je metafizička dimenzija srpske svesti. Prošlost je Srbima apsolut, kao religija, Bog. Oni odista racionalne, životonosne kategorije; to su mitovi i religiozna osećanja. Srbi su za svoje nesreće učinili glavnim krivcima – izdajnike. Ta inverzija istine i svesti utemeljena je u naš jezgri mit – kosovski." Isto, s. 103–104.

¹⁷ Četrnaestog septembra 1991. godine, u Negotinu, na svečanosti "Mokranjčevi dani", Dobrica Ćosić je to svoje viđenje ovako formulisao: "Nad tminama današnjice, prosijavaju vedrine budućnosti koju juče nismo ni slutili ni snevali. Naši dani nisu samo dani ubijanja i rušenja, duhovnog nereda i beznađa; u ovim danima dokončavaju se ideološke zablude i istorijske stranputice srpskog naroda; uspostavljaju se slobodno društvo i pravna država; nastaju uslovi u kojima će se posle dva stoleća borenja srpski narod konačno skrasiti u demokratskoj državi i posvetiti svom razvoju i napretku. Srpski narod kao celina prvi put u istoriji stiće nacionalnu, socijalnu i duhovnu samosvest neophodnu za novo doba koje nastaje. U epohalnom potresu i promenama koje su zahvatile svet i našu zemlju, pored nespokoja i neizvesnosti imamo razloga za nadu i samopouzdanje, jer posle 1912. i 1914-te, nikad nismo bili jači, iskusniji i spremniji da ovladamo svojom sudbinom, kao što to postajemo i jesmo danas." Isto, s. 214.

¹⁸ Lazar Vrkatić, *Postanak i biće srpske nacije*. U štampi.

Jugoslavija, za Ćosića, bila "kancerozni balkanski bolesnik"¹⁹; "grobница srpskog naroda i nespojiva s demokratijom"²⁰; Srbi su u obe Jugoslavije "izgubili sve što su u oslobodilačkim ratovima stekli: izgubili su i balkanske i svetske ratove"²¹.

Jugoslovensku državnu zajednicu, Dobrica Ćosić posle Titove smrti poistovećuje sa titoizmom, koji je srpski narod doveo "do istorijskog ambisa". Srpski narod ne može ponovo uspostaviti svoj identitet²² bez negacije titoizma, kao vezivnog tkiva jugoslovenske države.²³

Kao što je za socijalnu ideologiju postojala samo budućnost, tako za nacionalnu ideologiju postoji samo prošlost. Sadašnjost nikada. A, sve dok postoji čvrsto fiksiran cilj koji treba dostići, idući napred ili vraćajući se natrag, ne može se govoriti o napuštanju ideološkog obrasca.

Povratak identiteta koga je, po Dobrici Ćosiću, srpski narod lišen u XX veku, značio je samo promenu cilja, odnosno smera ideologije: umesto oslobođenja socijalno ugnjetenih, oslobođenje naroda koga je istorija izmučila i izigrala. Ideologije i uspevaju da pokrenu ljude zato što se dotiču osećajnog nivoa u svakom čoveku: juče se imalo šta dostići, danas se ima čemu vratiti. U jačanju svesti o veličini srpskog naroda, koju su uništili njegovi brojni neprijatelji, sadržana je i sama obnova njegovog identiteta.²⁴

U toj perspektivi, i zaostalost je prednost²⁵, a pojedinac kao ličnost i ne postoji izvan naroda.²⁶ Ova nedeljivost pojedinca od kolektiva uticala je da, za razliku od zaostalosti, podeljenost srpskog naroda nije nikad smatrana prednošću, iako "vidljiva preimućstva u XIX veku, među kojima i raniji početak modernizacije, potiču otuda što u XVIII veku nisu svi Srbi bili u jednoj državi, nisu kao njihovi balkanski susedi bili celinom u Turskom carstvu".²⁷ Život srpskog naroda u različitim državama i civilizacijama, objašnjava, u velikoj meri,

¹⁹ Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*, s. 202.

²⁰ Isti, *Promene...*, s. 62.

²¹ Isti, isto..., s. 64 – 65.

²² "Decenijama srpski narod trpi raspad svog identiteta; on ga danas obnavlja i uspostavlja upravo negacijom titoizma." Isto, s. 127.

²³ "Naraštaj kome pripadam – živeo je za budućnost i u njoj. Ali, kad smo se uverili da budućnost ne nastupa, da se sadašnjica oteгла i zaustavila, jer je stala u nju da pristiže prošlost, sadašnjica je postala nepodnošljiva i gadna. Moralo se iz nje. Mogli smo samo u prošlost. Istorizam nije više bio idejna, filozofska koncepcija u književnosti i društvenim naukama; istorizam je prozeo i društvenu svakodnevicu, svačije mišljenje i razmišljanje o društvu i narodu, osvojio kuće, kafane, sve međuljudske odnose." Isto, s. 108.

²⁴ "Najveća opasnost za srpski identitet, u ovoj istorijskoj depresiji u koju je zapao poslednjih decenija, jeste gubljenje svesti o sopstvenoj veličini. Veličinu mu ruši klasna, boljševička redukcioniistička ideologija od dolaska na vlast Komunističke partije; ruše mu je 'bratski narodi' s kojima živi u Jugoslaviji." Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi* (1969–1980)...., s. 176.

²⁵ "Uvideti i imenovati preimućstva civilizacijske zaostalosti, a ona postoje osobito u sferi ekonomije i urbanizacije... Ona su naš početni intelektualni kapital." Isti, *Promene...*, s. 175–176.

²⁶ "Jedino u velikim nacijama može da se uvažava ljudska ličnost, pojedinac. U malim nacijama to nije moguće od tabua i mita – naroda. U malim nacijama jedino nacija može biti velika. U malim nacijama prva moralna dužnost je podređivanje pojedinca – zajednici, narodu, državi. Srbini je čovek, koji nije čovek, ako nije Srbini; ako nema svest o narodu; bilo da ga slavi ili da ga psuje." Isto, s. 109.

²⁷ Dr Sima M. Ćirković, Govor prilikom otvaranja skupa "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka". *Tokovi istorije*, Beograd, br. 1-2, 1993, s. 14.

ovu napetost koja je vladala unutar srpskog nacionalnog korpusa (odnosi Srba u Kneževini i Srba u Austro-Ugarskoj), i koja je, umesto da olakša, otežala proces kulturne integracije srpskog naroda.

Bez obzira na formu u kojoj je izražena, istina o srpskom narodu služi samo njemu – drugi i kad bi to hteli, ne mogu je razumeti.²⁸ To je ona inferiornost koju su, u neposrednom susretu sa Zapadnom Evropom, osećali i bogati i obrazovani predstavnici pobunjenog ruskog plemstva. Taj je osećaj i generisao njihovo učenje o odlučujućoj ulozi voljnog činioca, odnosno njih kao "kritički misleće manjine", u ubrzanju istorije, neponavljanju zapadnoevropskog puta i zaostalosti kao prednosti. "U istoriji" – smatrao je Hercen – "ne može se reći: *tarde veniantibus ossa*." Jer - "Prag o koji se spotakla Evropa za nas gotovo i ne postoji. U prirodnoj neposrednosti našega sela, u klimavim i neizbistrenim ekonomskim i pravnim pojmovima, u mutnom pravu svojine, u odsustvu građanstva i neobičnoj prijemčivosti za tuđe - mi smo korak napred ispred naroda potpuno formiranih i umornih". U nedrima *mladih, proleterskih naroda*, onima *tarde veniantibus*, počće "novi krug događaja i treći tom opšte istorije"²⁹.

U Srbiji, zemlji bez bogatih klasa, u kojoj se narod pojmovno i stvarno poistovećivao sa siromašnim seljaštvom, "kritički misleća manjina" koja je i poticala direktno iz naroda, uvek je strahovala od kapitalizma kao od fundamentalne opasnosti po nacionalni identitet. Ideja o tome da će kapitalizam učiniti da srpski narod postane neki drugi narod, i da će ga udaljiti od zavetnog cilja: oslobođenja i ujedinjenja, da je srbizam isto što i socijalizam, stara je u Srbiji više od jednog i po veka.³⁰ Ona je, na kraju XX veka, svog najistaknutijeg i najstrasnijeg predstavnika našla, nimalo slučajno, u Dobrici Ćosiću. Njemu je "kritički misleća manjina" priznala, a on nije odbio, ne samo ulogu svoga vođe, nego i *oca naroda*.

Kraj hladnog rata i bipolarnog sistema; istorijska iscrpljenost modela državnog socijalizma; slom ideologije komunizma; kriza Jugoslavije posle Titove smrti. Na sve ovo: spremnost omladine "za biznis i odlazak u inostranstvo"³¹; "nekritički odnos prema Zapadu"; "predaja ekonomističkoj, materijalističkoj pragmi"³²; "standard i konformizam"; "brzina putovanja, turizam".³³ Rečju – "Truli, propada, unakažava se biće srpskog naroda. Jedino velike žrtve, opet žrtve!, možda ga mogu spasti ovog pada i daljeg padanja."³⁴ A upravo toga, spremnosti na žrtvovanje, nema više: "Malo je Srba koji su spremni da poginu za ujedinjenje Srpstva i za svoju državu."³⁵

Reagujući na jedinstven sticaj istorijskih okolnosti na kraju XX veka, Dobrica Ćosić je zvonio na uzbunu: "Osećam, uveren sam, danas 29. oktobra 1982.

²⁸ "Dok sam živ neću zažaliti što me ne čitaju Francuzi. Želim da me čitaju ljudi iz onih naroda koji pate kao što pati moj narod i ljudi moga jezika." Isti, *Piščevi zapisi* (1969–1980)..., s. 172.

²⁹ Latinka Perović, "Rodonačelnik ruskog socijalizma" u: Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, Podgorica, 1999, s. 55–56.

³⁰ Ista, *Srpski socijalisti 19. veka*, 1, Beograd, 1985; Ista, "Uvodna studija" u Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, 1, Beograd, 1988.

³¹ Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 189.

³² Isto.

³³ Isti, *Piščevi zapisi* (1969–1980)..., s. 167.

³⁴ Isto.

³⁵ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi* (1981–1991)..., s. 386.

godine da su razlozi za revoluciju veći no 1941. Ti su razlozi i motivi radikalniji; morali bi biti radikalniji."³⁶ Nacionalna revolucija, sad ili nikad! "Mi smo ponovo u XIX veku. Ponovo moramo da stvaramo svoju Srbiju. Moramo da stvorimo takvu Srbiju u kojoj će svi Srbi na planeti videti svoju otadžbinu."³⁷ To nije moguće mirnim putem: "Ne verujem da se bez prolivanja krvi može srušiti Jugoslavija, koja je potocima krvi i stvarana."³⁸

Dobrica Ćosić je verovao "u neminovnost rata između Srba i Hrvata, Srba i Muslimana, Srba i Albanaca"³⁹. A u ratu se ne biraju sredstva: "Na ustaška i hrvatska zločinstva, odgovoriće se srpskom osvetom i zločinima."⁴⁰ I rat uspostavlja svoje prioritete. Najpre, koncentracija sve volje i svih snaga oko jednog jedinog cilja: "Da bismo pobedili tolike neprijatelje, da bismo od ovog surovog sveta i pokvarene Evrope oteli nešto prava i pravde, moramo da mobilizujemo celokupne svoje umne, moralne i fizičke snage."⁴¹ Otuda i – ko nije sa nama, taj je protiv nas: "Svako ko se bori protiv srpskog nacionalizma, bori se protiv ljudske slobode."⁴² A mera svake slobode – individualne i kolektivne – jeste sloboda srpskog naroda: "Ne treba težiti etničkoj Srbiji, ali osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobodu na njihovoj zemlji."⁴³

U situaciji kada je – "Srpstvo odavno postalo vera"⁴⁴, izlišni su rasprava i kritika, škepsa i alternativa – jednako kao i kada je besklasno društvo bilo vera. Dobrica Ćosić je ideolog nezamisliv bez iskustva u komunističkom pokretu koji je bio opsednut budućnošću. On se samo okrenuo prošlosti i *imaginiro* srpsku istoriju. On je ostvario sintezu određenog socijalnog i određenog nacionalnog ideala, koju je Marko Nikezić smatrao koliko mogućom toliko i opasnom.

Primećeno je da su Dobrica Ćosić i Marko Nikezić, svaki na svoj način, izrazili one dileme koje su obeležile u Srbiji poslednje decenije XX veka.⁴⁵ Te su dileme starije od njih, i samo su se, preko njih, javile i u komunističkom pokretu. U tom smislu nijedan od njih dvojice nije slučajna.

Dobrica Ćosić i Marko Nikezić pripadali su istoj generaciji, ali nisu bili ni u kakvom aktivnom odnosu.⁴⁶ Dobrica Ćosić je decenijama bio tesno povezan sa ljudima iz partijskog vrha Srbije i Jugoslavije, o čemu i sam govori. Marko Nikezić je, sticajem okolnosti, bio izvan toga. Sa njegovim dolaskom na čelo re-

³⁶ Isti, *Promene...*, s. 71.

³⁷ Isti, *Piščevi zapisi* (1981–1991)..., s. 295.

³⁸ Isti, *Promene...*, s. 193.

³⁹ Isti, *Piščevi zapisi* (1981–1991)..., s. 303.

⁴⁰ Isto, s. 392.

⁴¹ Isto, s. 402.

⁴² Isto, s. 416.

⁴³ Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 176.

⁴⁴ Isti, *Piščevi zapisi* (1969–1980)..., s. 251.

⁴⁵ Vid. Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac, Sećanja i komentari...*, s. 118.

⁴⁶ "Marko Nikezić i ja smo", kaže Dobrica Ćosić, "vršnjaci i sa skoro istovetnim partijskim stažom, dakle, bili smo skoro tri decenije partijski drugovi, a zbog izvesnih okolnosti, Nikezić i ja, u ovom malom beogradskom svetu, nismo postali ni drugovi, ni prijatelji... Mi smo se prosto mimošli, ostali u međusobnim nerazumevanjima i neslaganju, pa ni na jednom javnom poslu nismo bili saradnici." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 158–159.

publičkog partijskog rukovodstva, Dobrica Ćosić je formalno ostao bez veza.⁴⁷ Ali, to nije bilo odlučujuće – on je Marka Nikezića smatrao prolaznom pojavom. Delile su ih konceptijske razlike; njihovi politički prioriteti nisu bili isti. Izuzetnim svojstvima Marka Nikezića, koja su ujedno bila i "najređa svojstva u Komunističkoj partiji tog doba i jugoslovenskog prostora", Dobrica Ćosić je smatrao "razumevanje savremene civilizacije i okrenutost Evropi. U isto vreme, a možda upravo zbog toga, nesposobnost da razume "egzistencijalni problem srpskog naroda na čijem se čelu našao krajem šezdesetih godina."⁴⁸

Rešenju "egzistencijalnog problema", koje je sadržano u stvaranju nacionalne države srpskog naroda, nije vodila politička koncepcija Marka Nikezića sa "programskom sintagmom, 'moderna Srbija'".⁴⁹ Štaviše, ta koncepcija je relativizovala vekovni cilj i, u perspektivi, udaljavala od njega. Njegovi nosioci, oni koji su sebe smatrali *solju naroda*, morali su u tome videti i gubljenje vlastite uloge.

Marko Nikezić, po Dobrici Ćosiću, nije bio čovek istorijskog zadatka na dnevnom redu. "Kao njegov savremenik – kaže Ćosić – "svrstavam Marka Nikezića među nekolicinu najpametnijih ljudi u mojoj generaciji. Čovek visoke inteligencije i širokog obrazovanja, ali bez zračenja i demagogije za političkog protagonistu i vođu. Odlučnost mu je bila manja od istorijske odgovornosti koju je imao, borbenost mu je bila niža od strasti za vlašću njegovih protivnika. On je kao izraziti intelektualac više političar programa nego pragme; više političar načela, nego prakse. Čini mi se da je diplomatija bila njegova izrazita vokacija."⁵⁰

Sa pomenutim svojstvima, Nikezić je, ni prvi ni poslednji u modernoj istoriji Srbije, morao ostati "neostvaren političar"⁵¹. Bio je svestan konstantne nepoputnosti Srbije između razvoja realne države u dubinu i težnje ka svesrpskoj državi koja je bila cilj nacionalne ideologije. Realistično je procenjivao da će "politička podela po toj vododelnici još dugo ostati najdublja, upravo zato što sadrži i društvene i političke i klasne odnose u srpskoj naciji i odnose sa narodnostima u jugoslovenskoj zajednici", sa tendencijom "da se proširi i na komunističku partiju... menjajući je iznutra"⁵².

Nikezićevi pogledi na srpski nacionalizam određuju, u velikoj meri, i njegova politička težišta. On ih je stavljao, pre svega, na potrebu razumevanja srpskog nacionalizma kao istorijske pojave, a zatim na potrebu dugog rada na alternativni koja ne bi značila "da Srbija ne treba da ima svoju politiku, svoj iden-

⁴⁷ Marko Nikezić je vodeće mesto u srpskoj Partiji preuzeo od Petra Stambolića, sa kojim je Dobrica Ćosić imao poseban odnos. "Ja sam", kaže Ćosić, "bio ne samo upućen nego i voljan da saradujem sa Petrom Stambolićem. Uživao sam njegovu podršku, zajedno sa Antonijem Isakovićem i Oskarom Davičom, u borbi za modernu literaturu... Mnogo puta sam poslušao njegov savet i dobio njegovu političku podršku u kulturnim akcijama. Kad sam bio u političkim neprilikama, do 1968, pokušao je da mi pomogne i, 'spase za Partiju'. Ali, postoji druga istina, opštijeg značaja... Stambolić je tipičan ideološki čovek partijske države, a domaćih svojstava... On je osećao i razumeo srpsku nacionalnu sudbinu i ne verujem da je saznanje i osećanje u sebi lako mirio sa svojim partijskim internacionalizmom." Isto, s. 157.

⁴⁸ Isto, s. 159.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Marko Nikezić, *Ko će koga...*

titet, da posebno zastupa svoje interese i sve ostalo"⁵³. Ali, mit i legenda kao jedini izvori identiteta u XIX veku, kad ničeg drugog nije bilo, u XX veku mogu biti elemenat identiteta, kao što je slučaj sa svim modernim narodima, a ne i jedini izvor identiteta, i nikako osnova politike.

Po Nikeziću – "srpski nacionalizam je svakako formiran kao koncepcija, bez obzira na varijante. To je, na kraju krajeva, jedan nacionalizam koji je vladao, tako je sasvim ovozemaljski i dalje će biti (...)", ima "gotove svoju pravnu teoriju i svoju filozofiju, svoju mitologiju i iznad svega svoju autokratsku tradiciju."⁵⁴

Upravo iz ovih razloga, Savez komunista kao jedina partija, uz to decenijama na vlasti, kao državna partija, nije mogla ostati pod staklenim zvonom. To, uostalom, nije mogla nijedna komunistička partija na vlasti, pre svega Komunistička partija Sovjetskog Saveza.⁵⁵ To važi i za Srbiju. Nikezić je nedvosmislen: "Postoji opasnost da se obnovi jedan trend 'Srbi na okup', koji je uvek živ, i koji se pokušava realizovati protiv nas srpskih komunista, ali nacionalisti ne bi imali ništa protiv da ga realizuju sa nama, gradeći se da su uz nas. Siguran sam da bi nacionalisti više voleli da se vežu uz naša kola. Prvo što je lakše, veća je zabuna. Da ne kažem da postoji jedna državotvorna tradicija kod srpskih nacionalista – biti uz državnu partiju ipak je za njih najsigurniji način. Jer kad se pomešaju karte, onda je pitanje ko vodi."⁵⁶

Borba sa srpskim nacionalizmom za Nikezića je, u suštini, bila borba za novu koncepciju: "... ne mislim da je to pitanje mera, to je pitanje politike."⁵⁷ U Savezu komunista Srbije može doći, kao što je i dolazilo, do razilaženja oko nacionalne politike. Ali, pozicije moraju biti jasne. Sa ovog stanovišta, Nikezić je posmatrao i istupanje Dobrice Ćosića na Četrnaestoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Ono, po njemu, nikako nije sadržalo tezu koja se "ne može braniti", već tezu koja je "suprotna tezi SKJ".⁵⁸ Reč je, dakle, o političkom preciziranju, neophodnom i da bi se eliminisala mogućnost opasne zabune. Jer, ako se preti "ujedinjenjem sviju Srba", "onda bi, verovatno, trebalo na drugoj bazi organizovati Jugoslaviju", a "to ne bi bilo daleko od stare formule koja nas je dovela do 1941."⁵⁹ Pod pretpostavkom da vodeće političke snage u Srbiji na toj osnovi ostvare jedinstvo, nikakva sila ne bi mogla sprečiti druge jugoslovenske narode da izvuku zaključke za sebe.

U strahu od ovakvog toka stvari nije ni došlo do suštinske rasprave o tezi Dobrice Ćosića. Ona je jednostavno odbačena i verbalno osuđena. Ali ni Dobrica Ćosić nije, iz više razloga, želeo raspravu. Znajući stanje u Partiji, on je, posle

⁵³ Isti, *Identitet Srbije...*

⁵⁴ Isti, *Prikriveni nastup srpskog nacionalizma...*

⁵⁵ Na ovu temu u Rusiji je, posle sloma komunizma, napisano više knjiga. Najnovija je knjiga, koja daje pregled i prethodno objavljenih knjiga – Nikolaj Mitrohin, *Russkaja partija. Dviženie ruskikh nacionalistov v SSSR 1953 – 1985*, Moskva, 2003.

⁵⁶ Marko Nikezić, *Nacionalni problem – trajni problem Jugoslavije...*

⁵⁷ Isti, *Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije...*

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

uklanjanja Aleksandra Rankovića, bio uveren da će njegova teza faktički pridobiti većinu, a Tito je još uvek bio neprikosnoven – i u Srbiji.⁶⁰

Partijski vrh je odbio da se meša u izbor Dobrice Ćosića za predsednika Srpske književne zadruge.⁶¹ U vreme priprema Kongresa kulturne akcije (28–30. oktobra 1971) koji je predstavljao najšire okupljanje inteligencije u Srbiji posle Drugog svetskog rata, konsultovana je i Srpska književna zadruga na čijem se čelu tada već nalazio Dobrica Ćosić.⁶² Učešće na Kongresu nije prihvaćeno. Ali, Kongres nije podlegao stereotipu o neprijatelju.⁶³

Partijski vrh u Srbiji bio je izložen pritiscima sa dve strane, i ne samo ovom prilikom. U Partiji je bio optuživan da paktira sa srpskim nacionalistima i uopšte sa opozicijom, a u Srpskoj književnoj zadruzi sumnjičen je da se nedovoljno bori za srpski nacionalni interes, i da manipuliše inteligencijom. Tako će ostati u raspravama o svim drugim važnim pitanjima: modernizaciji privrede, ustavnoj reformi, kadrovskim promenama, univerzitetu, štampi. Nikezić je govorio: "Možda smo taman toliko jasni da nas shvate protivnici, ali nismo dovoljno jasni i konkretni da nas shvate oni koji bi trebalo da nam daju podršku."⁶⁴ Nije se, međutim, radilo o nemuštosti vodećih ljudi, ni o njihovoj svesnoj ezopovštini, već o njihovoj nesigurnosti koja je bila posledica prskanja ideologije, o teškoćama koje su proizlazile iz operacije na sebi.⁶⁵ U pitanju je bio, pre svega, stvarni odnos snaga u društvu i Partiji. I to ne samo trenutno, već kroz modernu istoriju Srbije. To je osnova na koju se analitički, ali i na istorijskoj ravni, mogu posmatrati koncepcijske razlike između Dobrice Ćosića i Marka Nikezića, koji su pripadali jednom istom pokretu.

Politički akteri ne biraju okolnosti u kojima će delovati, okolnosti biraju njih. Tako su i okolnosti koje su dovele Marka Nikezića na čelo Saveza komunista Srbije bile određene prethodnim događajima. Na unutrašnjem planu, osim uklanjanja Aleksandra Rankovića i s tim povezanog istupanja Dobrice Ćosića, to je, nesumnjivo, studentska pobuna 1968. godine, a na spoljnom planu – ulazak trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku, upotreba sile protiv jednog autentičnog

⁶⁰ Ćosić je i u trenutku Titove smrti, posmatrajući nepregledne kolone ljudi koji su Titu odavali poslednju poštu, osećao sebe kao njegovog usamljenog kritičara u Srbiji: "Osetio sam jezu idući suprotnom stranom od naroda; osetio sam se sâm, sasvim odvojen, prvi put sam osetio tu samoću, tu odvojenost od naroda, od ljudi moje zemlje... Ja sam u svojim antititovskim osećanjima ovde sâm. Da li me samo poštenje i samo veliki principi, da li me to samo red vrednosti, duh i vrlina uma, istinoljublje i slobodoljublje odvaja od ove ljudske većine? Možda me mržnja, lična sudbina, zlopamćenje odvajaju od osećanja ove titovske mase?" Dobrica Ćosić, *Promene...*, s. 22-23.

⁶¹ Uvid u zapisnike sa sednica Sekretarijata Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije pokazuje da ovo stanovište nije jedinstveno prihvaćeno čak ni u ovom telu.

⁶² Dobrica Ćosić je ove konsultacije ocenio kao "ravnopravan dijalog, retko korektan, valjda jedini politički razgovor koji je neko iz partijskog vodstva vodio sa kritičkom inteligencijom, da ne kažem opozicijom." Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu...*, s. 214.

⁶³ U referatu na Kongresu je rečeno: "Oni koji su izrazili svoju saglasnost sa održavanjem ovog skupa, nisu to učinili u uverenju da on treba da označi početak kulturnog, još manje nacionalnog preporoda. Ali, ni rezerve drugih ne mogu se razumeti kao svesno ostajanje izvan zajedničkih napora u izgrađivanju programske orijentacije da bi se sutra išlo protiv nje. Kulturi ne prilazimo ni kao političkom ni kao staleškom sredstvu, već kao svuda prisutnom sadržaju savremenog društva." Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 309.

⁶⁴ Marko Nikezić, *Opasnost udruživanja državnog socijalizma i nacionalizma...*

⁶⁵ Isto.

pokreta – *Praškog proleća* u jednoj od zemalja socijalističkog lagera. Ova dva poslednja događaja najmanje su analizirana sa stanovišta na kome se i povezuju i razdvajaju – sa stanovišta socijalizma.⁶⁶

Snažna revolucionarna emocija učesnika studentske pobune u junu 1968. stvarala je utisak da studenti u Parizu, San Francisku, Pragu i Beogradu zahtevaju isto. Razlike su, međutim, bile vidljive i tada, a pogotovo sa distance od trideset godina.

Pobuna studenata u Beogradu nije bila samo refleks pobune studenata u svetu – ona je imala vlastitu motivaciju. Opšta pobuna ju je više olakšala i od veće represije zaštitila, nego što ju je inspirisala. Studentska štampa i publikacije, tribine i drugi studentski skupovi bili su ispunjeni nabojem za čije pražnjenje je bio potreban samo povod. Brza intervencija policije svedočila je o tome da se eksplozija očekivala i na drugoj strani.

Socijalne razlike i privilegije, teškoće u školovanju i zapošljavanju mladih ljudi, okoštalo političkih struktura, restriktivan odnos prema slobodi izražavanja i stvaranja – sve je to bilo u raskoraku sa onim o čemu su mladi ljudi slušali u porodici, učili u školi, čitali u štampi, gledali na filmu. Njihova frustracija bila je pogodno tlo za novolevičarsku filozofiju. Ali, ona je, kao i mnoga učenja ranije, uključujući i marksističko, brzo pretvarana u program za neposrednu političku akciju. Kritičar potrošačkog društva, filozof Herbert Markuze postao je idejni simbol studentskog pokreta i u Beogradu, čiji su pripadnici, u velikoj meri, predstavljali intelektualni proletarijat koji se još uvek borio za mogućnost školovanja i zapošljavanja. Revolucija je za njih ostala glavni način pročišćavanja društva i oslobađanja od nove klase – "crvene buržoazije", to jest od birokratizovanih i odnarođenih starih levičara na vlasti. Jedan od idola studentskog pokreta 1968. bio je latinoamerički revolucionar Če Gevara, a nisu bez odjeka bile ni ideje "kulturne revolucije" u Kini. U suštini, studentska pobuna 1968. bila je poslednji veliki čin srpske levice koja je, bez obzira na razne varijante, čitav jedan vek imala nepromenjene ciljeve: socijalna pravda, spoljna i unutrašnja sloboda, borba protiv kapitalizma i liberalizma, protiv građanskog društva.⁶⁷

U društvu, studentska pobuna je najveći odjek imala u intelektualnim krugovima. U Partiji je izazvala različite reakcije: jedan deo starih levičara je u novim levičarima video ponovljenu vlastitu mladost; drugi – opasnost za tekovine revolucije i svoju vlast kao najvećeg garanta tih tekovina; treći – dubinski refleks levičarske ortodoksije koja sprečava, u ime socijalne jednakosti, promene, u prvom redu prelazak na tržišnu privredu.

⁶⁶ Reagujući na tadašnje studentske pobune u svetu, Marko Nikezić, tada još državni sekretar za inostrane poslove, u julu 1968. u Saveznoj skupštini kaže: "Ma koliko programi bili različiti, ili nedorečeni, zajednički im je zahtev za učešćem u upravljanju i odgovornosti, a socijalizam je isplan na zastavama koje su podignute ovih dana. Očigledno je da ni lutanja i zablude kojima je ispunjena istorija socijalizma, kao ni uticaj vladajućih klasa nisu mogli odvojiti mase od ideje o jednom pravednijem svetu. Te perspektive su i dalje pune protivrečnosti, što govori da će i budućnost još biti ispunjena borbom. Ali te borbe, koje se vode već, vode se oko toga *kakav će biti, ili kakav će gde biti socijalizam*. Postaje sve jasnije da su *za budućnost sveta najvažnija upravo zbivanja unutar socijalizma, unutar već postojećih socijalističkih društava i socijalističkog pokreta*." Vid. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 66.

⁶⁷ Vid. Živojin Pavlović, *Isppljuvak krvi*, Beograd, 1990.

Epilog studentske pobune nije svuda bio isti. U Francuskoj – De Gol se, posle referenduma, povukao. U Sjedinjenim Američkim Državama – studentski pokret je prerastao u hipi-pokret i "odmetnuo se od svega"; u Nemačkoj urastao je u establišment, ili je, kao i u Italiji, prešao na terorizam; u Čehoslovačkoj – ubrzo je došlo do okupacije koja je okončala iluziju, koju je delio i tamošnji studentski pokret, da se državni socijalizam može reformisati u socijalizam sa ljudskim licem. U Jugoslaviji studentska pobuna je okončana Titovom podrškom studentima.⁶⁸ Tito je postavio pitanje krivaca za stanje protiv koga su se studenti pobunili i zapretio svojim povlačenjem ako se to stanje ne promeni. Partijsko rukovodstvo u Srbiji, interno pritiskivano da zauzme energičniji stav prema studentskoj pobuni, a javno ostavljeno na cedilu, našlo se na sprudu. I ono je tražilo krivce, ali za organizovanje studentske pobune.⁶⁹ Suštinska pitanja su bila postignuta, i neće doći na dnevni red ni mnogo kasnije.⁷⁰

Demagoški, u stvari arbitrarno, stvarao se "jedan stil... jedna politika lakih obećanja"⁷¹, koja je mirila objektivno nepomirljivo. Moglo se, na primer, biti i za privrednu reformu i za ispunjavanje socijalnih zahteva studenata. Za tržišnu privredu, a njene neizbežne posledice tretirati kao nesocijalističke pojave. Obećavati "da ćemo za nerazvijene učiniti više, a da ćemo razvijenima uzimati manje, da ćemo privredu rasteretiti a društvenim službama dati više nego do sada, da ćemo skratiti radni dan i povećati lične dohotke – i to sve istovremeno"⁷².

U svim krizama u Jugoslaviji posle 1948. godine, postavljalo se pitanje: "Da li bi možda bilo bolje da se vratimo na stare staze?"⁷³ Posle okupacije Čehoslovačke, ovo se pitanje postavilo u najdirektnijem vidu. Iako nije bila članica socijalističkog lagersa, Jugoslavija je, kao socijalistička država, bila područje primene teorije ograničenog suvereniteta. Opet su oživele razlike kako

⁶⁸ Titovo obraćanje povodom studentske pobune naišlo je na snažno organizovanu, ali i spontanu podršku. Strana štampa je pisala: "Maršal Tito je zatražio da se udovolji zahtevima studenata ili će se povući." "Osam hiljada studenata aklamiralo je sinoć predsedniku Titu u Univerzitetskom gradu..." "Tito uzima studente u zaštitu." "Predsednik Tito je rekao da je Partija bila spora u raspravljanju mnogih važnih problema, kao što su socijalna neravnopravnost, slabosti u sistemu obrazovanja i nesocijalističke pojave u privredi." Vid. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*, s. 59.

⁶⁹ Nebojša Popov, *Contra fatum. (slučaj grupe profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu 1966–1968)*, Beograd, 1989.

⁷⁰ U svojoj knjizi koja je objavljena u Zagrebu dve godine pošto je napisana, jer u Beogradu nije mogao naći izdavača, Mijalko Todorović kaže: "Razmere, ozbiljnost i dugotrajnost krize ukazuju na svu složenost i dubinu njenih korena. Iako ona traje već više godina, još ne postoji dublja analiza stanja koja bi ukazala na osnovne uzroke, ni uverljiv program koji bi otvorio perspektive i motivisao radne ljude i građane na jedinstvenu akciju. Široko je uverenje, da se pitanja uzroka krize svode na uopštene i opšte poznate konstatacije. Potrebno je, zato, svestrano kritičko preispitivanje funkcionisanja celine sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa da bi se otkrili temeljni uzroci krize i izgradio celovit i dugoročni program mera radi izlaska iz sadašnjeg stanja i osigurao društveni napredak na socijalističkim, samoupravnim i demokratskim osnovama.

Ugled društveno-političkih ustanova i državne vlasti kao i njihovih nosilaca opada, jer krizno stanje traje već duže vremena i sve više povećava sumnju u sposobnost sistema da prevlada krizu." Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986, s. 4.

⁷¹ Marko Nikezić, *Demagogija je pratilja demokratizacije...*

⁷² Isto.

⁷³ Isti, *Između žestokih napada na državu i pokajničkog vraćanja njoj...*

očuvati nezavisnost zemlje: udaljavanjem od sovjetske formule u unutrašnjem razvitku, ili njenim modifikovanjem. Drugim rečima, kretati se ne menjajući suštinske karakteristike sistema bez kojih i nema formule. To nije samo mimikrija trenutno vladajućih formacija, pošto "sva društva u svim epohama imaju kontradiktorne tendencije: da se ne promene, i da napreduju"⁷⁴.

Pitanje formule nije, međutim, samo doktrinarno pitanje, već je i pitanje materijalnih interesa, svesti i mentaliteta. Govoreći o iskustvu istočnoevropskih zemalja posle Drugog svetskog rata, jedan od najvećih istoričara XX veka, Erik Hobsbaum kaže: "Posle 1945. većina ovih zemalja je izabrala ili se obrela u situaciji u kojoj je bila primorana da izabere boljševički model, koji je u suštini bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planskom industrijskom revolucijom. On stoga nikad nije bio relevantan za ono što je danas Češka Republika i za ono što je do 1989. bila Demokratska Republika Nemačka, ali bio je relevantan za najveći deo regiona, uključujući i SSSR. Ne moram da vam pričam o ekonomskim nedostacima i greškama tog sistema koje su na kraju i dovele do sloma, a još manje o neizdržljivim, sve neizdržljivijim političkim sistemima nametnutim Srednjoj i Istočnoj Evropi. I još manje moram da vas podsećam na neverovatne patnje koje je naneo narodima bivšeg SSSR-a, naročito tokom gvozdenog doba Josifa Staljina. Pa ipak, moram da kažem, iako mnogi od vas neće pozdraviti to što govorim, da je *do izvesne tačke on funkcionisao bolje od bilo čega još od raspada monarhija 1918. Za obične građane zaostalijih zemalja u regionu – recimo za Slovačku i najveći deo Balkanskog poluostrva – to je verovatno bio najbolji period u njihovoj istoriji*"⁷⁵ (podv. L. P.).

Tako su i reforme u Jugoslaviji različito shvatane, a u svom radikalnom značenju (tržišna privreda, pravna država, demokratizacija političkog sistema, napuštanje komandne uloge Partije, dosledni federalizam) nisu nikad ni mogle biti podržane od većine. Prvi efekti učinjenih promena, naročito na socijalnom planu, objektivno su se okretali protiv reformi. Da bi se sačuvao socijalni mir, a to je značilo i vlast, dolazilo je do kolebanja i odustajanja od reformi. U tom kretanju u krug praznila se i sama formula. Traženje političkog legitimiteta u dokazivanju suprotnog od onoga što, na primer, tvrdi Hobsbaum, jeste svojevrsno nasilje nad stvarnom prošlošću. Ono ne obećava izlazak iz stare formule, ali postulira novi mit – o građanskom društvu i parlamentarnoj demokratiji u Srbiji koje su uništili komunisti i kojima se treba vratiti. Sadašnjosti, dakle, opet nema.

Orijentacija na napuštanje vladajuće formule nailazila je na objektivne teškoće: "Još je nizak nivo naše građanske i proizvođačke svesti, političke i ekonomske svesti... Odsustvo malih koraka zaista hrani tendenciju da se velikim i uprošćenim potezima sve rešava... A kad uzmemo društvo šire, rekao bih da su i Deveti kongres (mart 1969. – L.P.) i mnogi drugi najvažniji skupovi, u stvari, išli protiv struje. Ne zato što neko ima zlu nameru, nego zato što je nova stvar uvek manjinska stvar."⁷⁶

Iz čitavog niza razloga – ideja svesrpske države organizovane, nasuprot pravnoj državi, na principu narodne samouprave; implicitno shvatanje Jugoslavije

⁷⁴ L. Lipson, *The Democratic Civilisation*, Oxford, 1969, s. 12.

⁷⁵ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, s. 15.

⁷⁶ Marko Nikezić, *Nije nam svejedno kakva će biti Jugoslavija...*

kao srpske države; duga istorija antiliberalne ideologije (srpski socijalizam i radikalizam) u kojoj je komunizam tek jedno poglavlje; zaostajanje koje "objektivno stvara osnovu za jedan državosocijalistički pritisak"⁷⁷ – Srbija se teško pokretala na napuštanje sovjetske formule.⁷⁸

Sve ovo objašnjava i činjenicu, kao i njen povratni uticaj, da se u Srbiji posle Drugog svetskog rata ustalo jedan krug koji je upravljao Partijom i državom. Svako od pripadnika ovog kruga imao je svoju bazu iz koje je crpeo podršku i na koju je uticao, naročito u razvojnoj i kadrovskoj politici. Ova struktura je reflektovala socijalnu imobilnost; odsustvo političke kao i svake druge konkurencije; ali i zatvorenost Partije, koja je kroz princip moralne i političke podobnosti, sve više dobijala klijentelistički karakter, a vlast se, kako bi Maks Veber rekao, shvatala patrimonijalno: rodovski, nasledno, očinski. Kao "od oca je ostanulo sinu". Otuda i: koristoljublje, arogancija i bahatost.

Ali, ova struktura, više nego što je mogla biti svesna, nadovezivala se i na tradiciju političkog života u Srbiji – ona je reflektovala i njenu nahijsku dušu. Pomeranja su vršena unutar nje; nije bilo otvaranja za nove ljude, čak ni za pripadnike srednje generacije ratnika.

Uklanjanje Aleksandra Rankovića, koji je nezavisno od svoje volje i od svojih mogućnosti, bio i srpski lider,⁷⁹ dovelo je do pomeranja u vladajućem krugu u Srbiji. Radilo se, dakako, i o tome ko će od Srba u saveznom partijskom i državnom rukovodstvu, uz Tita i Kardelja, preuzeti mesto Aleksandra Rankovića.⁸⁰

Iako se na mestu predsednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije nalazio samo šest meseci, u toku kojih su se zbili i studentska pobuna i okupacija Čehoslovačke, Petar Stambolić je odbio da se na predstojećem partijskom kongresu ponovo kandiduje. Predložio je Marka Nikezića, koji se već više od decenije i po (1952–1968) nalazio u diplomatskoj službi, i u to vreme bio državni sekretar za inostrane poslove.

Ova kandidatura zaobišla je Srbe koji su se od Drugog svetskog rata nalazili na visokim dužnostima u Federaciji (Koča Popović, Milentije Popović, Mijalko Todorović), ali i pripadnike vladajućeg kruga u Srbiji. Bez obzira na stvarne motive predlagača, to je bio politički čin ravan proboju iz višegodišnje ustaljenosti i sigurnosti. Rečju, presedan. Reakcije su bile različite.

Dolazak novog čoveka na ključno mesto u Partiji smatran je avanturom.⁸¹ Srbiji je potreban autoritet, nacionalna figura, a Marko Nikezić to nije.⁸² Posle

⁷⁷ Isti, *Mi smo Evropa...*

⁷⁸ "Možda smo mi u Srbiji, možda su Srbi uopšte, bili teški za promene." – Isti, *Priznati postojeće razlike...*

Posebnu analizu zaslužuju broj infombirovaca u Srbiji, reakcije na pojavu Gorbačova, raspad Sovjetskog Saveza i slom državosocijalističkog modela. I ne manju, prevođenje antistaljinističke književnosti.

⁷⁹ Ima autora koji Aleksandra Rankovića smatraju tvorcom jednog koncepta. Pri tom se misli na koncept jedinstvene Jugoslavije, nasuprot Kardeljevom konceptu njene decentralizacije. Ranković je, međutim, pre bio ličnost koju je u partijskom vrhu tražio jedan koncept formiran davno pre njega i nezavisno od njega. Vid. Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb – Beograd, 2003.

⁸⁰ Opširnije o ovome: Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 72–80.

⁸¹ Isto, s. 117

izbora, prognoze su bile najgore.⁸³ Nikezić je bio stavljen pod lupu: procenjivana su njegova stanovišta, njegov rad na javnim istupanjima, publicitet u štampi.⁸⁴

U isto vreme, u Srbiji je već bilo teško postići sporazum oko izbora vodeće ličnosti u Partiji. Nikezićevom izboru nisu se protivile pokrajine.⁸⁵ Podržavali su ga srpski predstavnici u Federaciji.⁸⁶ U drugim jugoslovenskim republikama, izbor Nikezića, kao čoveka političke širine, naišao je na simpatije i imao podršku. Mlađa generacija u Partiji, posebno u Beogradu, u Nikeziću je videla ličnost koja odgovara zahtevima novog vremena, a koja ne stvara jaz sa ratnom generacijom. Strana štampa, u kojoj je Nikezić bio prisutan kao ministar inostranih poslova, u njegovom dolasku na vodeće mesto u Partiji najveće jugoslovenske republike videla je obećavajuću promenu. Način na koji je štampa u Beogradu dočekala Nikezićev izbor, kao i reakcije na njeno pisanje, bili su simptomatični.

Za razliku od prakse da se izbor partijskih funkcionera ne komentariše, beogradska štampa je sada lansirala sintagmu *novi čovek*,⁸⁷ što je impliciralo da

⁸² Još u procesu kandidovanja, Dragoslav Draža Marković, tada predsednik Republičkog veća u Skupštini Srbije, u svom dnevniku, beleži: "Marko nije ličnost koja ima posebnu 'težinu'. Situacija u SR Srbije je teška... U takvim uslovima potrebno je da se na čelu nađe ličnost, koja ima autoriteta, ugleda i čiji profil ima nacionalne dimenzije." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967–1978*, 1, Beograd, 1987, 29. septembar 1968, s. 87–88.

"To se kvalifikuje kao nov profil, kao moderan i savremen tip društvenog radnika (kada se zalaže za M. Nikezića)... čitav niz drugih ljudi... koji su po poslu koji rade (ili koji su radili) bliže životu i realnosti, imaju vrlo čvrst stav da su u ovim teškim uslovima u Srbiji još uvek neophodni autoriteti i da ih nema mnogo." Isto, 11. oktobar, s. 89.

⁸³ "To je ekipa bez autoriteta, koja je, bez obzira na rezultate, unapred osuđena na neuspeh. Njoj je potrebno i prisustvo, a ne samo podrška spolja, i ličnost veće težine, koja predstavlja figuru širih, nacionalnih razmera." Isto, 20. oktobar 1968, s. 91.

⁸⁴ "Nikezićovo istupanje na Plenumu CK Srbije izazvalo je mnogo nezadovoljstva. I sam mislim da je bilo dosta neumesno i apolitično. Naime, u situaciji kada se analiziraju događaji na Kosovu, on je težište stavio na isticanje pravilnosti politike Pokrajinskog komiteta i neophodnost učenja jezika malih naroda i nacionalnih manjina. To je, svakako, tačno, no, nije se mogao izabrati gori momenat da se o tome govori. Ne ukazuje li to na već uočavanu opasnost od apstraktnog prilaza i nerealnog teoretisanja?" Isto, 13. decembar 1968, s. 103.

"Danis je u Kragujevcu počeo Kongres omladine Srbije... govorio M. Nikezić. Slušao sam ga i moram da kažem da sam očekivao više... Morao bi malo više da povede računa bar o svojim prvim istupima kad ga svi očekuju i sačekuju, a i došao je tako nekako sa gromoglasnom najavom kao 'novi čovek', te se i svaki njegov nastup tako shvata." Isto, 22. decembar 1968, s. 109–110.

"Svaka reč koju Marko Nikezić ma gde kaže bude objavljena." Isto, 7. mart 1970, s. 183.

"Nikezić je... držao predavanje za politički aktiv (u Sarajevu – L.P.) i bio celu noć, a i pre podne... okupiran redigovanjem teksta za štampu." Isto, 13. decembar 1970, s. 239.

"Marko sa svojim stavovima je objektivno na poziciji nekog samostalnog razvoja... Razlike i protivrečnosti u društvu su realnost, koja zakonito deluje... Bojim se da će nas to dovesti u potpun čorsokak (ukoliko u njemu već nismo)". Isto, 7. novembar 1971, s. 315.

⁸⁵ Isto, s. 90.

⁸⁶ Isto, s. 89.

⁸⁷ Ugledni beogradski list "Ekonomika politika," u broju 869, 25. novembar–1. decembar 1968, objavio je na naslovnoj strani fotografiju Marka Nikezića sa legendom: *Novi čovek*.

u Partiji postoje i stari ljudi, a, ne daj bože, i *stari čovek* – i to u političkom smislu. To nije moglo ostati neprimećeno.⁸⁸

Pomenuta sintagma dobila je u beogradskoj štampi i bliže određenje. *Novi čovek* je onaj čiji dolazak simboliše neophodnu promenu društva od prostijih formi ka složenijim, od siromašnijih izraza ka bogatijim – u proizvodnji, mišljenju i načinu života.⁸⁹ To je, opet, impliciralo da u Partiji postoje i ljudi zastoja i stagnacije, konzervativci. I to je, razumljivo, bilo odmah registrovano, a opasnosti od stagnacije radikalno različito locirane.⁹⁰

U prvim javnim istupanjima Marka Nikezića kao predsednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, beogradska štampa nije otkrila oratora, ali je pronašla rečenice koje se pamte.⁹¹ Odmah je uočeno da se Nikezićev jezik razlikuje od jezika sivih proizvoda partijskog aparata: bio je to osoben a ne štancovan jezik. Nikezić nije spadao u one političare koji su, kako je za sovjetske partijske funkcionere rekao istoričar Volkogonov – "samo ozvučavali i potpisivali" izlaganja koja su im pisali drugi, ostajući, za razliku od spisatelja na Zapadu, anonimni.⁹² Nikezić je svoja izlaganja uvek sâm pisao.⁹³ Osim toga, on je nad svakom reči koju je izgovorio, javno ili interno, bukvalno kapao. To je ponekad ljutilo novinare, a gotovo uvek iritiralo partijski aparat i do besa dovodilo neke političke ljude.

Govorilo se o posebnom političkom stilu⁹⁴ i novim političkim standardima kod Marka Nikezića. A on je jednostavno bio sušta suprotnost autoritarnoj

⁸⁸ "Kongres SK Srbije je završen 23. novembra. Marko Nikezić je izabran za predsednika i on je taj 'novi čovek', kako ga karakteriše jučerašnja 'Ekonomska politika', J(ug) Grizelj je u 'Večernjim novostima' od nedelje, na prvoj strani dao portret M. Nikezića sa istom idejom o 'novom čoveku' i novom tipu rukovodioca. Ne znam u čemu je i po čemu on nov: za svih 25 godina bio je vrlo istaknut i visoki funkcioner." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika* 1, 26. novembar 1968, s. 101.

⁸⁹ "Marko Nikezić nije ni mlad, ni star (47). Nije bilo iznenađenje što je došao na čelo Saveza komunista Srbije, a ipak njegov dolazak simboliše promenu. Ako su ljudi nekad određivali sistem, danas on traži njih. Na jednoj važnoj prekretnici, Marko Nikezić odgovara modernijim zahtevima vremena. Svestan toga on, izgleda, intimno nije uznemiren što će sutra neke druge potrebe smeniti njega." Živko Milić, "Portret savremenika: Marko Nikezić", *Borba*, 31. XII 1968 – 1. i 2. I 1969.

⁹⁰ "Nemam snage da na sebe primim odgovornost za sve u šta ulazimo, a ne želim, takođe, ni da ostanem indiferentan prema onome za šta sam živio i za što sam se borio. Opređen sam do kraja. Nisam konzervativac i to ne mogu postati. Nisam saglasan, međutim, ni sa irealnim maštarenjem, i apstraktnim, šablonskim, dogmatskim demokratizmom." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*... 1, 3. novembar (1968), s. 98.

"Sutra počinje Kongres CK (SK – L.P.) Srbije... Ne znam šta da kažem, osim da ponovim osećanje koje nosim, da će sve to biti dosta loše i da će se izborom ovako anonimnog Centralnog komiteta otvoriti mnogi problemi.

... Ne plašim se ja za opstanak socijalizma, već toga da će se za njegovu odbranu morati uložiti krajnja sredstva, da će se biti prinuđeno ići na krajnje mere i da će to značiti vraćanje, regres i u najmanju ruku stagnaciju." Isto, 20. novembar 1968, s. 100.

⁹¹ Vid. Živko Milić, "Portret savremenika: Marko Nikezić"...

⁹² Dimitrij Volkogonov, *Lenjin. Politički portret*, 2, Beograd, 1998, s. 313.

⁹³ Savka Dabčević – Kučar, koja je 1966. bila izaslanik jugoslovenske vlade na zasedanju Ekonomsko-socijalnog veća OUN, piše da je Nikezić svoje istupanje u Ujedinjenim nacijama sam pisao. Vid. Savka Dabčević – Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71...*, 1, s. 80.

⁹⁴ "Kao čelni čovek, Nikezić je imao neobičan stil. Retko je ulazio u detalje, obično se izražavao u načelnim kategorijama i tezama, uz poneki blagi cinični komentar. Njegove završne

ličnosti.⁹⁵ U raspravama nije arbitrirao. Čak ni one koje su vođene na sednicama Centralnog komiteta nije formalno zaključivao. On se više pridruživao raspravi nastojeći da jasno označi pravce kojim se kreću njegova vlastita razmišljanja. Posredno, on se opredeljavao i prema onome što je od drugih čuo i uticao na ishod rasprave. Ali, na jedan komplikovaniji način: ne autoritetom funkcije, već autoritetom znanja. Argumenti su mu bili važniji od hijerarhije, a svrha od ličnih poena. On je hteo da ubedi i pridobije kompetentne ljude, a ne da zagreje masu.⁹⁶ Zato su njegova izlaganja lišena retorike. Ali i demagogije. Ne podilazeći nijednom stanovištu, on je pokazivao da svako stanovište uzima u obzir, ali do mere koju određuje njegova vlastita argumentacija i upoređivanje sa drugim stanovištima.

Sa pomenutim karakteristikama, Marko Nikezić je najviše odgovarao profilu političara o kome je, uoči Drugog svetskog rata, pisao profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Mihailo Konstantinović. Uveren da je Srbiji potreban a da ga ona nema, ili, kao što mu je govorilo iskustvo kneza Pavla, da ga većina u njoj i ne želi, Konstantinović je pisao: "Državnik ne sme da se povede za javnim mišljenjem. On vodi računa o njemu, njegovim pokretačima, osećanjima koja ga nose, ali mora gledati dalje nego što ono vidi. On mora odlučivati drugojače, a ne samo po spontanim i neposrednim reakcijama."⁹⁷

Upravo gledajući dalje, a ne videći kao krajnji cilj ni ostvarenje vekovnih snova, ni otelotvorenje teorijskih postulata, Marko Nikezić je pripadao onoj manjini političke elite u Srbiji koja je kroz čitavu njenu istoriju politiku shvatala racionalno. Pokušavala je da ustanovi pojam opšteg dobra. Svaki kratkoročni i dugoročni interes stavljala je iznad svakog pojedinačnog interesa, naročito stranačkog, a odgovornost iznad popularnosti.⁹⁸ Ova manjina nije sledila princip

reči na sednicama manje su odražavale duh rasprave, a više bile orijentisane na željenu politiku liberala." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 63.

⁹⁵ Poslednji ministar inostranih poslova Jugoslavije, Budimir Lončar kaže: "Marko Nikezić je sam sebi postavljao visoke zahteve, a svojim ponašanjem i radom nametao ih je svima oko sebe. Nije to činio snagom svoje funkcije. Njegova formula je bila sasvim jednostavna, jer je proizlazila iz samog njegovog bića: jednostavnost, neposrednost, skromnost – kombinovani sa inteligencijom i kulturom, sklonošću ka neprekidnoj analizi, i visokim profesionalizmom – nametali su se kao standardi koje je okolina, vlastitom voljom, prihvatila i nastojala da dosegne." Cit. prema: Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac – Sećanja i komentari...*, s. 66.

⁹⁶ Na početku svog mandata, rekao je novinaru *Borbe*: "Moramo da se naviknemo s tim da su sva pitanja otvorena i da se o njima može diskutovati. Ako to ne možemo da izdržimo, onda ćemo imati uske grupe koje će odlučivati u ime svijui. No to nije samo pitanje promene u načinu rada rukovodstva. To je još više pitanje tradicije i mentaliteta. Nedovoljna aktivizacija većeg broja uvek s jedne strane stvara prostor za uzurpaciju prava odlučivanja od strane uskog kruga vodećih ljudi, što, na drugoj strani, prirodno, izaziva pojave sverešavajućeg radikalizma. Kad svi, odnosno najveći realno mogući broj, učestvuje u stvaranju politike onda postoji i osećaj slobode i osećaj odgovornosti, svest o realnim mogućnostima." Živko Milić, "Politički portret: Marko Nikezić"...

⁹⁷ "Međutim, ljudi često očekuju da će njihov stav, čim ga iznesu, biti uvek i usvojen, mada, naravno ima hiljadu drugih komponenata koje treba uzeti u obzir pri pronalaženju rešenja. Zahtev, ma odakle dolazio, nije ni finale rasprave, nego njen početak, njena prva faza." Isto.

⁹⁸ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad, 1998, s. 335.

"što gore to bolje",⁹⁹ niti je političkog protivnika izjednačavala sa neprijateljem. Razlikovala je autoritet od uzurpacije.¹⁰⁰ Njeni pripadnici svoj poraz nisu pretvarali u mit, a sebe u martire.¹⁰¹ Zanimalo ih je ono što je prevazilazilo pojedinca. Nikezić je u tom smislu najviše iskoračio iz srpske političke tradicije i mentaliteta. Usamljen, on je veoma upečatljiv, naročito kad se Srbija posmatra sa vremenske i geografske udaljenosti.

Na vodeće mesto u Savezu komunista Srbije, Marko Nikezić nije došao ni sa kakvim posebnim programom. On nije proklamovao diskontinuitet sa vladajućom ideologijom. To bi bilo političko samoubistvo, jer bi značilo diskontinuitet sa vrednostima jugoslovenskog socijalizma i idealima njegove, ratne generacije. Ali, čak ni sa političkom praksom. Ništa od svega ovoga nije, međutim, izostalo samo iz taktičkih razloga: Nikezić sâm nije video sebe kao čoveka zaokreta.¹⁰² Pa, ipak, upravo su to podrazumevale reakcije na njegov izbor. Da li je kontroverza bila u njemu samom ili je on samo dao povod da se jedna dublja kontroverza moderne istorije Srbije manifestuje u komunističkom pokretu nagoveštavajući njegovu istorijsku istrošenost? Da li se uopšte ličnost i vreme mogu odvojeno posmatrati? Ili su nedeljivi već po osnovi da svaka od više mogućnosti koje postoje u svakom vremenu nađe ličnost koja će je izraziti i pokrenuti druge da se ona ostvari? Zašto je to baš jedna, a ne druga ličnost, ova a ne ona, to nikad nije tek puka slučajnost.

Za ljude svoje generacije, uključujući i sebe, Marko Nikezić je govorio da su "ispali intelektualno kraći." Kao mlade levičare, presreo ih je i prihvatio jedan "toliko sređen i organizovan pokret", koji nije ostavljao mesto za bilo kakvu sum-

⁹⁹ Opširnije o ovome – Latinka Perović, "Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka" u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 3 Uticaj elita*, Beograd, 2003.

¹⁰⁰ "Nisam od onih ljudi", govorio je Nikezić, "koji se raduju kada protivnik ispadne idiot. Neko može da kaže: dobro je, dobro je, čamac je sav izbušen i uskoro će morati da potone. Nemamo ništa od toga ni kao ljudi ni kao društvo. Od neuspeha može se nešto imati samo ako se iz njih izvuku zaključci kako da društvo krene napred." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 325.

"Uvek sam smatrao", bio je otvoren Nikezić, "da smo mi državni i partijski birokrati. Nikada nisam mislio da partijski radnik više izražava volju naroda nego jedan činovnik, general ili ambasador, ljudi koji su imenovani. Političarima i politikom nazivam one ljude koji su podvrgnuti izborima. Mene nije niko nikada birao. A i kada su me birali, nisu imali drugi izbor. Kao, uostalom, i sve druge." Isto, s. 323.

¹⁰¹ "Mene zanima", govorio je Nikezić, "ono što ostaje kao karakteristika toga vremena. Veću satisfakciju imam kada neko nešto nađe u toj našoj politici što zaslužuje pažnju, nego kada me blagonaklono spomene. Ako od onoga što se događalo početkom sedamdesetih godina nema nikakvog značaja danas, onda to znači da su problemi bili izmišljeni. Možda ih je neko dobronamerno postavljao, ali to su bile kule u vazduhu. Upravo ono što prevazilazi pojedinca, to je važno. Mislim da bi se napravila velika greška ako se liberalizam jednostavno shvati kao orijentacija grupe ljudi. I ranije i kasnije su postavljana slična pitanja." Isto, s. 324–325.

¹⁰² Ono što je o tome kasnije govorio nije, zaista, naknadna pamet: "Ja nisam imao nameru da reformišem ni svoje selo, što bi se reklo, a kamoli zemlju. Ali, kada sam se našao na tom mestu, nastojao sam, svakako pod uticajem onoga što sam doživio u svetu, da svoja gledišta uklopim u perspektivu razvoja. Zvanično, tada je Partija imala kurs reforme i demokratizacije, a faktički, to se osećalo od početka, jugoslovenski vrh je bio zabrinut da stvari ne ispusti iz ruku. Šezdeset osma je bila opomena da tu reformu treba što pre privesti kraju, to jest svesti je ni na šta. O tome se nije govorilo, ja sam to osećao. Međutim, ako je čovek stavljen na jedno mesto, stvar je etike da čini šta može i da otvara malo prozore." Isto, s. 23–24.

nju.¹⁰³ U mladim godinama, naročito kada su mogućnosti izbora male, a Rusija je odličan primer da to ne zavisi od veličine zemlje, idealizam lako prerasta u fanatizam. Ali, mlad čovek postepeno otkriva i vlastitu prirodu i hvata se u koštac sa njom. Na ishod njegove borbe utiče mnogo činilaca. Pokret je mislio za svakog, ali je od porodice, škole, od lektire, zavisilo i da li će svako početi i sam da misli.

¹⁰³ Isto, s. 107.

3. Ličnost i vreme

Marko Nikezić je rođen 13. juna 1921. godine u Beogradu. Njegova majka, Suzana Depre (Suzanne De Pré) (1895–1977) bila je Francuskinja. Njegov otac, Petar Nikezić (1890–1967) bio je Crnogorac iz Starog Bara. U Prvom svetskom ratu učestvovao je u borbama pod Skadrom. Preko Albanije i Egipta, otišao je u Ameriku sa nalogom da za rat pridobija zemljake. Kao školovan trgovac, ušao je u jednu delegaciju, koja je 1917. godine, preko Japana, otišla u Rusiju. Tamo je ostao devet meseci. Posle rata, Petar Nikezić je radio za "Standard oil kompani", koja je bila najveći trust nafte u SAD. Otac je kod sina probudio prva interesovanja za politiku, posebno za Rusiju.

Uz vlastitu obrazovanost i kultivisanost, roditelji Marka Nikezića imali su i pristojne materijalne uslove da svojoj deci¹ omoguće najbolje obrazovanje. Od ranog detinjstva, Marko Nikezić je bio upućen na svet: učio je strane jezike², mnogo čitao i putovao.

Osim jednog razreda osnovne škole u Zagrebu³, Nikezić je osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Bio je đak Treće muške gimnazije. Njegovi prijatelji iz mladosti i njegovi školski drugovi ističu njegovu nenametljivu razodnalost i izuzetnu inteligenciju.

Istoričar književnosti, profesor Miodrag Popović piše da su se na radnom stolu Marka Nikezića mogle naći knjige nedostupne i onima koji su tada mnogo čitali⁴ i o svemu raspravljali na sastancima literarne družine "Javor" u Trećoj muškoj gimnaziji ili na stranicama u redakciji lista *Novi srednjoškolac*⁵.

¹ Sestra Marka Nikezića, dr Marija Nikezić (1925–2002) bila je pedijatar; profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu.

² Marko Nikezić je govorio francuski, engleski i ruski jezik. Nemački jezik nije koristio, ali ga je znao. Čitao je na svim velikim evropskim jezicima.

³ Pamtio je i pominjao svog tamošnjeg učitelja, Novaka Pribanića.

⁴ "Dok pišem ove redove, još mi je pred očima prelepa Frejzerova knjiga (*Osvrt na duševni i društveni život primitivaca*, napisana pod uticajem Frejzerovog dela *Zlatna grana* u dvanaest tomova – L.P.) u izdanju Kosmosa, po kojoj listam na Markovom radnom stolu u njegovom đučkom sobičku u ulici Kralja Milana 10 (danas Maršala Tita)..." (danas Srpskih vladara – L.P.). Miodrag Popović, *Zatočenik pamćenja. Lament*, Beograd, 1981, s. 54.

⁵ "Đačke literarne družine postepeno su postajale slobodne tribine, sa kojih se moglo govoriti ne samo o literaturi već i o borbi protiv fašizma. Jedino nismo sarađivali sa fašistima i zadržim nacionalistima". Isto, s. 52.

"O čemu sve nismo umovali, oko čega se nismo prepirali tamo, na literarnim sastancima u Trećoj muškoj gimnaziji školske 1938/39. godine, nedeljom pre podne, kad drugi odlaze u crkvu". Isto, s. 54.

A Milutin Garašanin, arheolog, naučnik i redak kolenović u srpskoj eliti, sa kojim je Marko Nikezić prijateljevao od 1933. godine, kada su se našli u trećem odeljenju trećeg razreda Treće muške gimnazije, do svoje smrti⁶ – kaže:

"Marko je bio odličan đak, ali ne od onih odlikaša – bubalica, kakvih ima u svim generacijama, već istinski odličan: izvanredno radoznao i otvoren za svako saznanje, temeljan, ozbiljan i odgovoran. U najvećoj meri koristio je i razvijao svoju inteligenciju. U svako saznanje želeo je da se udubi, da ga do kraja savlada i ovlada njime... Učeći istoriju, analizirao je do tančina svaki događaj, svaku činjenicu stavljao je u kontekst drugih istovremenih događaja i iz toga izvodio svoje zaključke o opštem karakteru epohe, o uzrocima i posledicama zbivanja. Marko je bio do krajnosti analitičan, ali istovremeno i duh sintetičan, kome je analiza služila da bolje shvati događaje i da zatim iz njih stvori kompletnu sliku. Takvim osobinama duha, Marko se mogao razviti ili kao naučnik ili kao umetnik. Već tada međutim delovao je njegov urođeni talenat umetnika."⁷

Da je Marko Nikezić bio od onih đaka koji mogu sve, svedoči i prva nagrada, od 250 dinara, koju je, kao učenik sedmog razreda gimnazije, dobio za svetosavski temat: *Uloga Srbije u oslobođenju i ujedinjenju Jugoslovena*.⁸ Da se ne bi rasuli, takvi đaci, i inače, zahtevaju pažljivo usmeravanje iz porodice i škole, a Marko Nikezić je još i vrlo rano pokazao izrazit skulptorski dar.⁹ Vajar Risto Stijović koji mu je u gimnaziji predavao crtanje, a bio prijatelj njegovog oca, postao je i njegov učitelj iz vajarstva.

Marko Nikezić je maturirao školske 1938/39. godine i, kako se samo od vajarstva nije moglo živeti, upisao je arhitekturu na Tehničkom fakultetu u Beogradu. Atmosfera uoči rata nije obećavala mirnu akademsku i umetničku karijeru,¹⁰ ali je tek sam rat izmenio život Marka Nikezića. Ni on, ni njegovi drugovi, nisu tu promenu dočekali nespremni. "Bili smo svi mladi", govorio je, "i znali smo da dolaze velika vremena sa krupnim potresima. Kako smo dočekali događaje? Svakako bez panike, kao neminovnost, nešto za šta smo se uvek spremali. U organizaciji SKOJ skoro da nismo imali otpadnike. Svi su primali zadatke kao stvar koja se podrazumeva".¹¹

⁶ Nikezićeva prijateljstva bila su različita: školska, ratna, diplomatska, umetnička, lovačka. Ali, posebno su zanimljiva njegova trajna prijateljstva sa raznim učiteljima koje je imao. Do kraja njihovog života viđao je svoga razrednog starešinu, profesora srpskog jezika Božidara Tomića; vajara Ristu Stijovića i Dejana Bogdanovića; lektora ruskog jezika na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Lidiju Špis; profesorku Vidu Ljacku iz Praga.

⁷ Milutin Garašanin, Reč na otvaranju izložbe "Skulptura Marka Nikezića", 19. april 1993. Svojina Zore Nikezić.

⁸ Treća muška realna gimnazija u Beogradu. Izveštaj za školsku 1937/38. godinu, s. 70. Svojina Zore Nikezić.

⁹ Prvi sačuvani vajarski radovi Marka Nikezića: *Sveti Sava*, reljef; *Portret Petra Nikezića*, gips; *Portret žene*, reljef; *Sova*, reljef – potiču iz 1937. godine. Vid. Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*, Beograd, 1993, s. 13.

¹⁰ Sklonost ka arhitekturi i filologiji sačuvala se u porodici Marka Nikezića. Njegov mladi sin, prof. Zoran Nikezić, njegova supruga i ćerka su arhitekti. Ćerka starijeg sina, Branka Nikezića je filolog.

¹¹ "Neposredno pre izbijanja drugog svetskog rata i u Beogradu, kao i drugde u svetu, osećala se napetost. Sve je bilo u znaku pripreme i iščekivanja. Ljudi su odlazili i dolazili iz zatvora, sa robija. Demonstracije po gradu nisu prestajale. Pucnjem u meso i ubistvom više studenata i radnika 14. decembra 1939. i kod nas je, u stvari, započeo rat." Miodrag Popović, *Zatočenik pamćenja...*, s. 16.

Već u junu 1941. godine, Marko Nikezić je, kao sekretar Mesnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), prešao u ilegalnost. Iako je postojala izričita okupatorska i policijska naredba da se za skrivanje ilegalaca kažnjava smrću, Nikezić je, sasvim siguran, svake noći spavao u drugoj kući: Beograd je bio u otporu fašističkoj okupaciji.

U jesen 1941, po odluci Partije, Marko Nikezić je otišao u Šumadiju, ali je ubrzo vraćen u Beograd. Bio je sekretar u rejonu Bulbulder, jednom od šest rejona na koje je Mesni komitet SKOJ podelio teren u Beogradu.¹² Nije mogao da se održi, jer je Specijalna policija bila raspisala poternicu za njim, sa fotografijom, i ucenom od 10.000 okupatorskih dinara. Prešao je u Zemun. Rat je tada dublje zarezao i u život njegovih najbližih: njegovi roditelji i sestra uhapšeni su i kao taoci odvedeni u logor na Banjici.

U Zemunu, Nikezić je bio sekretar skojevske organizacije. Pamtio je: "Zemunska gradska organizacija nikad nije prestala sa radom. Mada je u leto 1942. ubijeno stotine omladinaca, skojevska organizacija je funkcionisala i vraćala udarce... Isto tako nije bilo sela bez ćelije. Iz sreza okupator nije uspeo da izvuče ni džak hrane."¹³

Zbog poternice, Nikezić je skinuo naočare na koje je bio osuđen od detinjstva – otuda i nadimak – *Cvikeraš*. Promenio je izgled, ali nije mogao promeniti svoju prirodu. Oni koji su sa njim delili sudbinu ilegalca u okupiranom Zemunu, opisuju ga kao racionalnog i metodičnog. Citiraju njegove reči iz tog vremena: "Ništa nije bez rizika, ali rizik mora biti sveden na minimum. Nećemo im pomagati da s nama lako izlaze na kraj!" – i zaključuju: "ukratko, nije gradio samo jedan organizovan i aktivan pokret od tri-četiri stotine pripadnika SKOJ-a, i više stotina pomagača, nego i racionalnu kulturu gerilske borbe i političkog ponašanja u uslovima ilegalne borbe... Pred njim si mogao govoriti šta hoćeš, ali raditi samo ono što je u skladu s dogovorenim odlukama".¹⁴

U zemunskom periodu rata, nastala su Nikezićeva trajna prijateljstva sa Mirkom Tepavcem, Šoti Palom i Brankom Pešićem. Za ovaj period vezana je i ratna drama beogradske skojevke, Emilije Cuce Jakšić, sa kojom se posle rata oženio i imao dva sina.¹⁵

¹² *Istorija Beograda*, 3. Beograd, 1974, s. 534.

¹³ Živko Milić, "Portret savremenika: Marko Nikezić"...

¹⁴ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari...*, s. 26.

¹⁵ Emilija Cuca Jakšić (1924–1949) poticala je iz građanske porodice. Njen otac bio je pesnik i pripovedač Mileta Jakšić (Vid. Radomir Konstantinović, *Mileta Jakšić u: Biće i jezik*, 3. Beograd, 1983; Svetlana Velmar – Janković, *Mileta Jakšić, pripovedač u: Ukletnici*, Beograd, 1994). Pesnikinja Desanka Maksimović, koja je Jakšićevoj predavala u gimnaziji, sećala je se kao jedne od svojih najdarovitijih učenica.

Jakšićeva je bila aktivna u srednjoškolskom pokretu, a početkom rata bila je član rejonskog komiteta SKOJ. Zajedno sa Vojom Nanovićem, kasnije filmskim rediteljem, i Markom Nikezićem bila je i član Mesnog komiteta za Beograd. Uhapšena je 1942. U organizovanoj akciji, koju je pripremio Marko Nikezić, oteta je iz Zemunske bolnice (Vid. *Istorija Beograda*, 3... s. 541; Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac...*, s. 32-33). Posle rata, studirala je ekonomiju. Poginula je vrlo mlada u saobraćajnoj nesreći. Jedna ulica u Zemuni trebalo bi da, još uvek, nosi njeno ime.

Vreme od 1943. godine do oslobođenja Beograda, Marko Nikezić je proveo u Srbiji. Bio je član Okružnog komiteta Partije za Beogradski okrug.¹⁶ I opet, kao i 1941. u Beogradu, i 1942. u Zemunu, bez podrške stanovništva, bez seljaka koji su rizikovali živote i imovinu, ne bi se mogli održati.¹⁷ Četiri člana Okružnog komiteta (Dragoslav Imaž Marković, koji je bio sekretar, Jerko Mihailović, Marko Nikezić i Božidarka Kika Damjanović), boravili su od zime 1943. u skloništu¹⁸ u kući Leposave i Drage Jovičić iz sela Papovići. Česti prepadi četnika i žandarma predstavljali su veliku opasnost i za domaćine i za njihove goste. I jedni i drugi morali su imati gvozdene nerve: stalno biti na oprezu, a ne stvarati paniku.¹⁹

Marko Nikezić je bio jedini član Mesnog komiteta SKOJ iz 1941. godine koji je dočekao kraj rata: "Osmorica njih, Luka Šunko, Pavle Labut, Marija Rački, Milan Čortan, Ivica Devčić, Boža Stamenković i drugi pali su ili na beogradskom asfaltu ili u partizanskim jedinicama. Nijedan nije umro prirodnom smrću."²⁰

Kao rođeni Beograđanin, Nikezić je posle oslobođenja radio u rukovodećim organima Partije i u organima vlasti u Beogradu. Bio je sekretar Gradskog komiteta Partije, što se uvek smatralo izuzetno važnim mestom.²¹ Od 1950. godine, bio je jedan od potpredsednika Narodnog odbora, na čijem se čelu nalazio građanski političar, advokat Ninko Petrović.²²

Od 1952. godine, Marko Nikezić je radio u Ministarstvu inostranih poslova. Bio je ambasador u Egiptu (1953-1956), Čehoslovačkoj (1956-1958) i SAD-u (1958-1962). Od 1962, bio je zamenik Koče Popovića, da bi, 1965. godine, od njega preuzeo dužnost državnog sekretara za inostrane poslove. "Njih dvojicu pratila je sumnja da jugoslovensku diplomatiju vuku ka Zapadu, sve dalje od ideoloških srodnika na 'socijalističkom' Istoku".²³ Stvar je činilo komplikovanim to što niko ni u zemlji ni u inostranstvu nije dovodio u pitanje njihov ljudski

¹⁶ O ovom periodu: Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, 1–2... Mirko Dekić, *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990.

¹⁷ "Da nije bilo ovih skloništa u vreme dražinovskih pokolja, ko zna koliko bismo ljudi nepotrebno izgubili na samom domaku slobode." Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, 1..., s. 443.

¹⁸ Ova kuća je bila odabrana iz više razloga: dobrostojeći ljudi; pre rata živeli u Beogradu; bez dece; nisu kompromitovani kao saradnici NOP.

¹⁹ Leposava Jovičić je, posle rata, opisala jedan od tih prepada: "Dok se sve to dešavalo, Kika i oni drugovi bili su u skloništu skoro pet sati. Kad su izašli odozdo, bleđi i iscrpljeni, jedva su disali, nisu imali dovoljno vazduha. Ja im pričam kako me poljubio žandar, a Marko kaže: 'Pa šta ti fali Lepa'. Ja sam se onda naljutila, a sad vidim da je tako". Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, 1..., s. 440.

²⁰ Živko Milić, "Portret savremenika: Marko Nikezić"...

²¹ "Od svoje obnove beogradska partijska organizacija je bila 'isturena organizacija', jer je delovala u upravno-političkom centru zemlje, sedištu CK KPJ i CK KP Srbije, a posebno u gradu u kojem je radilo desetine hiljada radnika. Ona organizuje partijski rad i u svim kulturnim, naučnim i administrativnim ustanovama, saveznog i republičkog značaja. U Beogradu se nalazio i najveći univerzitet u zemlji.

Beogradska partijska organizacija je u vreme sraslosti partijskog i državnog aparata pokretala faktički celokupan mehanizam lokalnih organa vlasti. Od 200 odbornika Gradskog narodnog odbora 140 su bili članovi KP, a od 456 rejonskih odbornika, izabranih aprila 1947. godine, 292 pripadaju KPJ." *Istorija Beograda...*, s. 598.

²² Ninko Petrović je bio sekretar Zemljoradničke stranke. Pre rata je hapšen zbog političke delatnosti. Rat je proveo u zarobljeništvu u Nemačkoj.

²³ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac...*, s. 129.

i diplomatski format.²⁴ Ali, diplomatski rad njih dvojice, i svakog ponaosob, zaslužuje posebno proučavanje.

Kad mu već posle rata u Partiji, koja je i posle rata svakog svog člana smatrala vojnikom, nije bilo dozvoljeno da nastavi studij arhitekture, Nikezić je, kao ambasador u Egiptu, upisao studij istorije koja ga je uvek zanimala.²⁵ U nabavci programa i knjiga pomagao mu je njegov predratni drug, profesor istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Jovan – Joca Marjanović.

Rat i rad posle rata u Beogradu, nisu ostavljali mnogo vremena za skulpturu. Posle radova iz 1937. godine, prvi sledeći rad na izložbi – *Portret Branka Nikezića*, reljef – potiče iz 1954. godine, i nastao je u Kairu.²⁶ Ali, diplomatska služba za Nikezića nije bila predah. On se i prema skulpturi odnosio isto kao i prema istoriji: radio je da zadovolji svoju unutrašnju potrebu, a da ništa ne zloupotrebi. Uz skulpturu, slika je bila deo života u porodici, jer je druga žena Marka Nikezića, Zora Bogičević – Nikezić slikarka.²⁷

Za sve vreme diplomatske službe, Nikezić je bio član najvišeg partijskog rukovodstva u Srbiji, a na Sedmom kongresu SKJ (1958), koji je doneo novi Program, izabran je za člana najvišeg partijskog rukovodstva u Jugoslaviji. Kada je, krajem 1968. godine, došao na čelo Saveza komunista – Srbija za njega nije bila *terra incognita*. A on za nju?

Ilegalac u okupiranom Beogradu i Zemunu, gerilac u Srbiji, konstruktor nove vlasti u posleratnom Beogradu, najzad jedan od vodećih jugoslovenskih diplomata, Marko Nikezić nije bio nepoznat Srbiji. U svakom slučaju, poznavali su ga oni koji su ratovali i zemljom upravljali više decenija. Ali, on je dugo boravio u inostranstvu, a to se uvek smatralo posebnim nedostatkom. Osim toga, obično je bilo da ljudi koji su se bavili unutrašnjom politikom odlaze u diplomatiju, a ne obrnuto.

Prva uočena razlika bila je razlika u tonu: "Van kvadrata diplomatske, šifrovane depeše, službenih kolokvijuma, kad ne prenosi i ne formuliše precizne stavove, Marko Nikezić ne govori u kategoričnom tonu. Stiče se utisak da je posredi glasna kontemplacija, difuzno izlaganje koje isključuje simplifikaciju i ostavlja sagovorniku dovoljno prostora za protivargument, sumnju i neslaganje. On ima odliku da sluša i druge i onda kad nisu autoriteti, kao da traži, u njihovom izlaganju, vredno zrnje. Čini se da ga raduje kad ga nađe, mada vrlo često

²⁴ Mirko Tepavac koji je posle Marka Nikezića bio državni sekretar za inostrane poslove beleži: "Belgijski ministar Pjer Harmel, u prvom susretu, na početku zasedanja OUN, rekao mi je: 'Gospodin Nikezić je bio sjajan inženjer među nama, diplomatima. On bi mogao da bude uspešan ministar spoljnih poslova svake od naših zemalja'". Isto, s. 131.

²⁵ U čestim razgovorima sa priređivačem ove knjige o istorijskim temama, upitan jednom zašto nije završio studij istorije, odgovorio je: "Bio sam državni činovnik, i shvatio sam da ne bi bilo na mestu da iz sveta dolazim da polažem ispite. U isto vreme, bojao sam se da ljudi sa Fakulteta ne shvate da to radim iz zabave."

²⁶ Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića...*, s. 13.

²⁷ Zora Bogičević – Nikezić (1924) bila je borac Druge proleterske brigade. Ranjavana je šest puta. Najteže u probodu na Mravinjcima kod Valjeva, 1944. U teškom stanju, prebačena je u Bari. Doživela je kliničku smrt i bila već prenetu u mrtvačnicu. Njenoj ratnoj drugarici, Užičanki Milesi Đorđević, koja je došla da se sa njom poslednji put oprosti, učinilo se da pomera očne kapke. Alarmirala je lekare. Tako je Zora Bogičević – Nikezić *vraćena iz mrtvih*. Završila je akademiju za primenjenu umetnost u Vašingtonu. Kao slikar, najviše radi u tehnici emajla na metalu. Priredila je petnaest samostalnih izložbi.

svoje razočarenje neće da sakrije, nego ga otkriva ironičnim osmehom ili jetkom primedbom.

Od njega se ne može očekivati mnogo dugačkih govora. Neće biti ni fraza, ni u frazama dvosmislenosti. Njegovi tekstovi beže od nejasnoća i svoje ocene Nikezić ne servira, bez obzira na auditorijum, uvijeno.²⁸

Posle tona, sledilo je uočavanje razlike u pristupu. Kad govori o prošlosti, njega ne zanimaju toliko događaji koliko njihova suština.²⁹

Najzad, razlike u shvatanjima. Srbija za Nikezića nije "biće atavističkih otpora", "palanka s turskom kaldrmom". On na nju ima "urbani pogled", "ali je i vidi takvu urbanu". Vidi "ono što je u njoj novo".³⁰

"Za Srbiju su", smatrao je, "industrijalizacija i obrazovanje to novo što utiče na promenu načina života, time i načina mišljenja. Razume se, nadgradnja neizbežno kasni. Uključujem tu i Partiju".³¹ Ovo poslednje je posebno važno zato što "političke snage mogu i da otežaju tu promenu, ako nastoje da konzerviraju političku koncepciju i organizovanost na nivou na kome su nastale na osnovu ranijeg stepena razvijenosti proizvodnih snaga".³²

Sa privrednom reformom i Četvrtim plenumom, ušlo se u "ciklus transformacija".³³ Tržište, slabljenje oslonaca na silu i otkazivanje komandne uloge Partije, izoštrili su "sukob između predindustrijske i industrijske Srbije".³⁴ Odlazak sa sela, obrazovanje i raslojavanje po osnovi kvalifikovanosti – zakonite su pojave. "Protiv toga se može biti i u ime očuvanja seoskog života, kao i *očuvanja socijalizma prostog fizičkog rada i one vrste jednakosti koja je prirodna tim uslovima* (podv. – L.P.), jer još nema masovnog odvajanja kvalifikovanih".³⁵

Socijalizam *prostog fizičkog rada* oblikovao je političke snage, koje su, opet, na njegovoj osnovi učvrstile svoje pozicije. Ali, on je predstavljao i masovni socijalni interes nekvalifikovanih i kvalifikovanih u zaštićenoj industriji, koja se nije proveravala na tržištu, već je bila pod zaštitom države.

Srbija, međutim, nije sporo reagovala na promene samo zbog svoje ekonomske nerazvijenosti. U pitanju je "mnogo više stvar identifikacije, koja je duboka u srpskom narodu sa Jugoslavijom, sa svim državama koje je srpski narod imao, uključujući i dve Jugoslavije".³⁶ Pitanje *kakvo društvo* neodvojivo je od pitanja *kakva država*. Identifikovana sa Jugoslavijom, Srbija se nije pomerala, a kod drugih je izazivala nepoverenje. "Na dnevnom redu je... da se Srbija okrene sebi. Prvo, tako će koncentrisati svoje snage na realna pitanja, koja mogu nju kao društvo ekonomski da unaprede. Drugo, tako će i njeno ponašanje u Jugoslaviji biti ponašanje ravnopravnog među ravnopravnima. Ni više ni manje. A neće biti ponašanje nekoga ko ima pretenzije na više, a u praksi ispadne inferio-

²⁸ Živko Milić, "Politički portret: Marko Nikezić"...

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Marko Nikezić, *Sukob između predindustrijske i industrijske Srbije...*

³² Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

³³ Marko Nikezić, *Sukob između predindustrijske i industrijske Srbije...*

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Marko Nikezić, *Veća svest Srbije o sebi je činjenica...*

ran. Svako ko ima unitarističku svest, bio bi pogodan za žandarma centralizma".³⁷

Politika okretanja sebi bila je protumačena "u nekim krugovima, pa i srpskih komunista koji imaju nacionalističku žicu" – kao izgovor: "zbog odnosa snaga, zbog pritiska Hrvata, zbog našeg oportunitizma, zbog Tita".³⁸ A kako graditi sopstvenu poziciju, sem ako se ne računa na snagu brojeva i голу silu, nego investirajući u sebe?

Nikezić nije odlučivao o lokaciji industrijskih objekata i velikim investicijama. To već nije ta faza. Ali je veoma mnogo govorio o ekonomskom razvoju Srbije. Može se čak reći da je bio suviše u šemi baze i nadgradnje. Ali, u modernoj istoriji Srbije nema programa u kome postoji projekcija ekonomskog razvoja, to su sve politički programi. Kod njega je koncepcija unutrašnjeg razvitka Srbije sinhrona sa koncepcijom njenog mesta u Jugoslaviji.

Ekonomsko zaostajanje Srbije "objektivno stvara osnovu za jedan državnosocijalistički pritisak"³⁹. "Politika treba da deluje u pravcu otvaranja vrata za promenu"⁴⁰, isticao je Nikezić. "Mi (partijsko rukovodstvo u Srbiji – L.P.) ćemo i dalje podržati velike centre, veliku koncentraciju... grupisanje kapitala i kapaciteta... Mislim da se ostvaruju grupacije koje su sposobne za život. Verovatno da ta nova saznanja imaju veze sa našim otvaranjem prema spoljnjem tržištu. Oštrij vazduh prodire spolja i nastaje grupisanje. To je stalan proces"⁴¹.

Spora u unutrašnjim reformama, Srbija je bila rezervisana prema reformama Federacije. A kad je 1971. godine došlo do ustavnih promena, "trebalo je u novim uslovima ne podleći jednoj optičkoj varci, da se sad, eto, organizuju republike, nova ustavna situacija, novi odnosi u Jugoslaviji, i da je, prema tome, neka vrsta isključivosti prosto čak i dozvoljena, kao da ćemo na tome sada da organizujemo Jugoslaviju"⁴².

Na ovim pitanjima postojale su razlike u toku čitavog mandata partijskog rukovodstva sa Markom Nikezićem. One su se izoštrile u razgovorima u srpskom rukovodstvu u julu 1972. godine. U čemu su se one sastojale, da li su bile nepremostive? Naravno, niko nije pristajao na to da bude kvalifikovan kao konzervativac. To se smatralo uvredom, kao, uostalom, i mnoge istorijske istine. Ali, nije se ni dopuštalo da bilo ko bude shvaćen kao modernizator. Modernizacija je često suviše neodređen pojam, ali sedamdesetih godina XX veka ona je u Srbiji značila subverziju.

Držeći se načela da se na laži ne može dugoročno graditi ozbiljna politika,⁴³ o suštini razlika već na julskim razgovorima Nikezić je rekao: "Mislim da postoje objektivne, ne kažem formulisane, ali objektivne tendencije da se što manje menja, misleći da je, ipak, najvažnije da stvari budu postojane. I u rasporedu proizvodnih snaga, i u podeli rada, i u društvenim odnosima"⁴⁴.

³⁷ Isto.

³⁸ Marko Nikezić, *Mi smo u Evropi...*

³⁹ Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Marko Nikezić, *Mi smo u Evropi...*

⁴² Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

⁴³ Marko Nikezić, *Veća svest Srbije o sebi je činjenica...*

⁴⁴ Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

Dvadeset prva sednica Predsedništva SKJ već je bila dala kurs. Na njoj je osuđena politika partijskog rukovodstva u Hrvatskoj, koje je na Desetoj sednici CK SKH postavilo neka pitanja reforme Federacije. Osim socijalizma, odnosno ideologije i vlasti Partije, još je samo Jugoslavija bila tabu. Svaki pokušaj njene reforme izazivao je podozrenje i bio priman kao akt separacije. Pokretači su prikivani za ekstremni nacionalizam i separatizam, čime se zapravo i jednom drugom davao legitimitet.

Za razliku od Četvrtog plenuma, čiji je neposredni značaj bio najveći za Srbiju, Dvadeset prva sednica je imala odlučujući uticaj na celu Jugoslaviju. Nikezić je upozoravao: "Postoji opasnost... da se kaže da je nacionalno pitanje nevažno ili... da se u ovom trenutku unitarizam vidi kao saveznik u borbi protiv separatizma. Ta opasnost postoji u Srbiji, i u Hrvatskoj. Mislim da bi to *hrvatski narod odvojilo od Jugoslavije, a Srbiju bi, u političkom smislu, ako bi se tako shvatilo značenje sadašnjih jugoslovenskih kretanja, u celini vratilo natrag*" (podv. L.P.)⁴⁵

Razlike u srpskom rukovodstvu dobile su završnicu u četvorodnevnom razgovorima političkih ljudi iz Srbije sa Titom.⁴⁶ Uoči razgovora, bilo je objavljeno Pismo J. B. Tita i Izvršnog biroa, koje je pozvalo Partiju da povede borbu protiv socijalnih razlika u društvu, slabljenja jedinstva zemlje i ideološke dezintegracije komunista. Uslov za uspeh Partije bio je sređivanje vlastitih redova: izoštravanje "idejnih merila"; utvrđivanje "linije razgraničenja"; odstranjivanje elemenata "koji su tuđi politici i ideologiji Saveza komunista"; jačanje demokratiskog centralizma a odlučnije suprotstavljanje "tendencijama da se demokratizam u Savezu komunista svede na diskusije bez završnice, na prava bez odgovornosti i na formalno-demokratsku proceduru".⁴⁷ Uz princip moralno-političke podobnosti, ovakvo temeljno pročišćavanje Partije vodilo je njenoj reboljševizaciji. Tito je to nagovestio uoči razgovora sa predstavnicima Srbije.⁴⁸

⁴⁵ Marko Nikezić, *Srpski nacionalizam je koncepcija...*

⁴⁶ Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 2, Beograd, 1978.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Razgovori su počeli u ponedeljak, a u nedelju je zagrebački *Vjesnik* objavio intervju Dare Janekovića sa Titom:

"Pitanje: Ima li u Partiji veoma bogatih, družje Tito?"

Tito: Takvi moraju van iz Partije. U protivnom, naš Savez neće biti partija radničke klase, avangarda u koju radnička klasa i narodi imaju povjerenje. Partija je izgubila mnogo na prestižu poslije Šestog kongresa... (1952, proklamovano odvajanje Partije od vlasti i promenjen naziv KPJ u SKJ – L.P.)

Pitanje: Zašto zapravo poslije Šestog kongresa?"

Tito: Poslije Šestog kongresa Partija je izgubila na prestižu zbog toga što su je htjeli naprosto eliminirati kao najvažniji faktor u procesu razvitka socijalizma. Drugog faktora nema...

Pitanje: Kada je poslije Šestog kongresa, kako kažete, Partija oslabljena – a to je realnost pokazala – koje su greške počinjene, što je to ispušteno iz ruku što nam je kasnije otežalo situaciju i što danas, zapravo, nalaže korekture i energične mjere?"

*Tito: Vidite, već uoči Šestog kongresa, a naročito poslije, nastala je neka euforija demokratizacije svega i svačega do mjere da je uloga Partije bila potisnuta u svim važnim domenima društvenog života... Ne možemo dozvoliti da se demokratijom koristi svako, pa čak i klasni neprijatelj. Ne možemo. Za takve nema demokratije... Dakle, sa demokratijom smo išli u preveliku širinu. U stvari, mi smo već stupili u borbu i nećemo nikome dopustiti da nas ometa. Nikakav liberalizam i nikakva bolećivost apsolutno tu nemaju mjesta. To je jako štetno, i mi ćemo morati biti nemilosrdni." Cit. prema: Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 434–435.*

Involviranje Tita u rasplet u Srbiji nije bilo bez političkog lukavstva. Ono je jačalo njegovu poziciju u Srbiji, koja je posle Desete sednice CK SK Hrvatske bila oslabljena. U isto vreme, akteri rasprave nisu mu ostavljali odstupnicu. Ishod rasprave bio je rezultat udruženih napora.

Na delu je bio radikalna zaokret u Savezu komunista Jugoslavije. Sila je dobila zamajac na Dvadeset prvoj sednici Predsedništva SKJ. Posle osude partijskog rukovodstva na Hrvatskoj zbog tamošnjeg masovnog nacionalnog pokreta, osude koju je pratila žestoka represija,⁴⁹ pod udar je moralo doći i srpsko partijsko rukovodstvo. Ne samo zbog svoje otvorene rezerve prema obračunu u Hrvatskoj, ali i zbog te rezerve.⁵⁰ Kvalifikovano kao tehnokratsko, liberalističko, prozapadno – što je značilo: antisamoupravno, prokapitalističko, sovjetofobsko – srpsko partijsko rukovodstvo je sa svojom orijentacijom,⁵¹ kao rdavom savešću čitavog SKJ, objektivno predstavljalo prepreku za uspostavljanje novog odnosa snaga u Jugoslaviji.⁵² Smetnju jedinstvenom kursu unutrašnje i spoljne politike, konačno bez primesa koje su od 1948. godine izazivale kolebanja i oscilacije.⁵³

⁴⁹ O represiji u Hrvatskoj posle Dvadeset prve sednice Predsedništva CK SKJ govori više autora. Ali, o njenoj dubinskoj dimenziji najviše Vlado Gotovac, *Moj slučaj*, Zagreb, 1989.

⁵⁰ Na pitanje Slavoljuba Đukića: "Da li je tačan utisak da ste bili protiv obračuna sa hrvatskim rukovodstvom?" – Marko Nikezić je odgovorio:

"Razume se da smo bili. Nismo želeli da Predsednik (Tito – L.P.) opet dođe u položaj arbitra. Mislili smo da je mnogo bolje da stvar ide svojim tokom, da završi svoju kružnu putanju. Neka Hrvati sami dođu do zaključka da ono što je preterano eliminišu. Ono što dve godine smeta svima u Jugoslaviji, ne može biti korisno ni za njih. Mislim da su već septembra meseca, kada smo se sreli (srpsko i hrvatsko partijsko rukovodstvo – L.P.), sami došli do takvih zaključaka". Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 86.

A Savka Dabčević – Kučar u svojim memoarima piše: "Marko Nikezić... kaže da mi sami moramo u Hrvatskoj stvari 'osvijetliti, raspraviti i odlučiti'. Ističe uvjerenje da samo demokratski smjer hrvatskih komunista, a ne konzervativizam i birokratski centralizam može uspješno tući hrvatski šovinizam (zapravo podupire nas!). Ne vjeruje u metode sile i rješenja 'po kratkom postupku'."

"Dva člana srbijanskoga političkog vodstva tu, na sjednici Predsjedništva, nisu upregnuta u kola našega pribijanja na križ". Savka Dabčević – Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71, 2...*, s. 944, 945.

⁵¹ "Mi smo opredeljeni... tržište, reforma, samoupravljanje, demokratski, a ne bilo koji centralizam u Savezu komunista. Ja mislim da bi se oni koji bi se odrekli svega toga, odrekli i SK. Jer ako ostane samo gola sila, onda više ni SK nije najbolji. Onda postoje druga sredstva." Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

⁵² U svojim dnevničkim zapisima, Dragoslav Draža Marković beleži da je Jure Bilić, visoki partijski funkcioner iz Hrvatske, koji je u obračunu sa masovnim pokretom imao vrlo važnu ulogu, pre Titovog razgovora sa političkim ljudima iz Srbije – "Marku (Nikeziću – L.P.) i CK održao 'vakelu' i nabrojao sve nijanse i razlike (prenaglašena opasnost od neostaljinizma i centralizma, verbalni demokratizam, nestvaranje prostora za samoupravni razvoj, pseudodemokratski žongleraj oko slobode štampe, proklamacije i opšti kurs bez konkretnih aktivnosti itd.) na način koji je teško prihvatljiv, što je ostalo bez odgovora. U Hrvatskoj je, očevidno, situacija vrlo složena. Otpori i nerazumevanje veliki. Biće tu još mnogo teškoća i problema". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 1. april 1972, s. 345.

A Stane Kavčič, visoki državni funkcioner u Sloveniji, koji je na zaokretu 1971/72. eliminisan iz političkog života, u svojim dnevničkim beleškama piše: "Nije bilo teško izračunati da bi kadrovske i političke promene u Srbiji, temeljito izmenile i sveukupnu jugoslovensku unutrašnju, pa i spoljnu politiku." Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini...*, s. 32–33.

⁵³ Za savernene autore, ključna uloga Srbije u zaokretu 1971/72. potpuno je nesumnjiva. Ranko Petković piše da su "promene, čiji je protagonist bila nova vlast u Srbiji, s Nikezićem na čelu, bile inspirisane evropskim uzorima i u politici i u privredi... optužbe protiv

Početkom sedamdesetih godina XX veka, na probu su bili stavljeni i jedna koncepcija socijalizma i jedno shvatanje Jugoslavije. Izbor je napravljen bez rasprave, jer je ona slabila jedinstvo Partije, a bez njenog jedinstva, smatralo se, nema Jugoslavije. U odbrani socijalizma i Jugoslavije nijedna cena nije bila previsoka, jer se radilo o vrednostima koje su pretpostavljene svim ostalim vrednostima, uključujući i demokratiju: "I mi smo svi pod opsesijom da nekome treba da dokažemo da nismo nedemokrati, da nismo staljinisti... Dokle mi treba da dokazujemo i zašto? Bolje je da budemo i 'manji demokrati' a da bude osigurana nezavisnost i stabilnost naše socijalističke zajednice, nego da je 'kao dobri demokrati' dovedemo do ruba neizvesnosti i dovedemo u pitanje sve ono što je tekovina dugogodišnje revolucionarne borbe radničke klase..."

U svakom slučaju, treba da izađemo iz stanja permanentnog kompleksa inferiornosti.⁵⁴

Nije bilo sporno šta nameće izbor, već kakav će izbor biti napravljen.

"Radi se o krupnim, sudbinskim političkim pitanjima koja zadiru u suštinska pitanja daljeg razvoja (socijalističkog) zemlje i njene stabilnosti. U takvoj situaciji i u takvim okolnostima sve drugo mora otići u drugi plan, prestaje da biva značajno i važno".⁵⁵

Fiksacija cilja uvek ima operativne posledice. Ona je uslov za akciju, ali i za relativizaciju sredstava i metoda.⁵⁶ I 1971/72. su skinute rukavice. Neki su mislili samo za trenutak. Ali, pokazalo se da procesi koji su tada oslobođeni imaju autonomnu logiku. Ni njihovi inspiratori nisu u stanju da određuju njihov sadržaj i diktiraju njihovu dinamiku.⁵⁷ Uprkos tome što se takve greške ne mogu

Mirka Tepavca (tadašnjeg državnog sekretara za inostrane poslove – L.P.) bile su sastavni deo nastojanja da se sruši ekipa Marka Nikezića, koja izdaje interese samoupravnog socijalizma, narušava bratstvo i jedinstvo, odvajajući Jugoslaviju od njenih jedinih pravih i iskrenih prijatelja koji se (ponovo) nalaze – na Istoku". Ranko Petković, *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije, 1943–1991*, Beograd, 1995, s. 187.

⁵⁴ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 1. februar 1972, s. 335.

⁵⁵ Isto, 28. septembar 1972, s. 389.

⁵⁶ "Bili smo pre nekoliko godina u položaju da se borimo da Savez komunista pokaže da je snaga, da nije diskusioni klub, ni propagandni centar. Morali smo ići u direktnu akciju i, razumljivo, nije uvek bilo važno kojim metodom to radimo. Išli smo, što se kaže, donom..." Petar Stambolić, "Iz izlaganja aktivu kruševačke fabrike '14. decembar'", *Politika*, 29. januar 1976.

⁵⁷ Pet godina posle obračuna sa liberalizmom, Dragoslav Draža Marković u svojim dnevničkim beleškama piše: "Razvoj posle toga nije išao, neizbežno i zakonito, pravcem kojim se želelo. Prvo su razni kominformovci i dogmatičari pokušavali da se ubace i to iskoriste kao svoju šansu. Izbili su u prvi plan, sticajem okolnosti, i razni mediokriteti, naročito je u Vojvodini došlo do većih problema i teškoća. Po svemu sudeći, i sada je sukob neizbežan. Oko čega se sada raspravljati? Raspravljati šta je ko i gde rekao, baviti se intrigama, nadmudrivati se oko raznih izjava. Beda. Na to se spustiti! Sa Nikezićem smo znali na čemu smo, sa Rankovićem – takođe. A ovde? Besmislice. Konfuzija. Čemer i jad. Mrak, prošlost, fraze. Podmetanja, laži. Kako to izdržati? Mora se, međutim, boriti, jer dopustiti da to prevlada, to bi bilo zlo, vraćanje nazad – ko zna gde, vraćanje tamo gde tako nisko nikada nismo bili (podv. L.P.). A, eto, 'namestilo se', i, po svemu sudeći, neće se moći izbeći. U taj sukob idem bez ikakvih dilema. Predugo se 'u ime jedinstva' nastojalo da se izbegnu konfrontacija i sukob. Ne treba više to jedinstvo održavati po svaku cenu, po cenu daljih ustupaka i kompromisa." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 2, 28. jun 1977, s. 365–366.

popraviti, one se ponavljaju.⁵⁸ Ali, da li je tu uopšte reč o greškama, ili o pravilu jednog političkog obrasca koji se u raznim razdobljima samo različito označava?

Posle oktobarskih razgovora sa Titom, Srbija je ušla u razdoblje staljinističkih čistki. A kad se taj mehanizam jednom pokrene, on, da bi se održao, neprestano zahteva novo gorivo. "Borba protiv liberalizma se sve više zahuktalavala, dobijajući razmere izdaje zemlje i Partije"⁵⁹. Svako je morao da prođe kroz purgatorij samokritike, da se preispita i opredeli prema *novom kursu*.⁶⁰ Pominjane su različite cifre smenjenih u privredi, institucijama kulture i sredstvima informisanja, u opštinama i državnim organima.⁶¹ Najteže su ipak bili pogođeni privreda i sredstva javnog informisanja. U privredi, pod udar su došli naročito veliki sistemi i njihovi vodeći ljudi. Graditelji i organizatori modernih industrija u Srbiji, koje su već bile prisutne i na svetskom tržištu, bili su označeni kao tehnokrati koji, posedujući veliku moć, ugrožavaju vlast radničke klase i predstavljaju opasnost za samoupravni socijalizam.⁶²

Raščišćavanje situacije u sredstvima javnog informisanja imalo je prioritet. Tome se prvo i pristupilo posle oktobarskih razgovora.⁶³ Na meti su se

⁵⁸ Na pitanje Mirka Đekića da li se položaj pokrajina prema Ustavu iz 1974. mogao promeniti bez "događanja naroda", Dragoslav Draža Marković je odgovorio: "Bez političkih pritisaka, bez neposrednog učešća javnosti – naroda, svakako vrlo teško." Jer – "u politici katkad treba lupiti rukom o sto. Pogotovo kada znaš da je kritična masa ravnoteže prešla na tvoj tas terazija". Mirko Đekić, *Upotreba Srbije...*, s. 117, 203.

⁵⁹ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...* s. 260.

⁶⁰ Mijalko Todorović Plavi, u to vreme predsednik Savezne skupštine, želeo je da poseti topioničarski basen Bor, ali mu je to uskraćeno: "Sekretar Međuopštinske konferencije je Plavom otvoreno rekao da oni ne žele da dođe sve dok se on ne izjasni i javno ne odredi prema novom kursu SKJ (upravo sve to rekao je šefu kabineta Plavog)". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, s. 462.

"U Ce-ka Srbije, od najpouzdanijih kadrova, formirane su partijske komisije koje su sve redom ispitivale, čak i legalne članove Sekretarijata, pa i samog sekretara Nikolu Petronića. Tri puta ga je saslušavala komisija... Ispitivali su ga... predsednik Partije (tada dr Tihomir Vlaškalić – L.P.) i dva člana Sekretarijata čiji je on tobože šef.

Kroz ovu političku torturu prošli su svi liberali (kraj 1973, početak '74)..." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 260.

⁶¹ U vreme čistki, državni i partijski funkcioneri pominjali su cifru od 6.000. Slavoljub Đukić govori o 5.000, a publicista Miloš Mišović o svih 12.000. Vid. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 453; Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 7; Miodrag Marović, *Politika i politika*. "Ogledi" 2, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000, s. 172.

⁶² "Inž. Vladimir Jasić je podneo ostavku na dužnost direktora Elektronske industrije (Niš – L.P.), a sa njim i ceo rukovodeći tim..."

I Raković (Prvoslav – L.P.) neće moći ostati duže u 'Crvenoj zastavi' (fabrika automobila u Kragujevcu – L.P.). Treba da idu i Vlada Višnjić (Geneks, spoljna trgovina – L.P.), Dragan Miljković (Jugoslovenska investiciona banka – L.P.) i drugi. To posebno važi za Vlajka Brkovića iz Sevojina (valjaonica bakra i mesinga – L.P.), koji je navodno umešan i u neke nesolidne, špekulantske poslove. Teško se može govoriti o samoupravljanju i njegovom razvoju u uslovima kada ti pojedinci deceniju i više svu moć drže koncentrisanu u svojim rukama. Problem je, međutim, obezbediti odgovarajuću zamenu i to učiniti bez većih poslovnih poremećaja i gubitaka." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 6. novembar 1972, s. 399.

⁶³ "Ostaje važan zadatak sređivanja situacije u štampi i sredstvima informacija u celini. To je hitan posao. Tu je diferencijacija već otpočela. Treba je produbiti i izvršiti potrebne kadrovske promene." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 21. oktobar 1972, s. 393.

našli glavni urednici i redakcije koji su insistirali na većoj nezavisnosti od vladajuće ideologije i dnevne politike. Odnosno – na profesionalizmu.⁶⁴

Štampa u Jugoslaviji, posebno u Beogradu kao njenom političkom i administrativnom centru, uvek je bila dežurna tema u sovjetsko-jugoslovenskim razgovorima. Posle spoljnih pritisaka na jugoslovensko državno i partijsko rukovodstvo, sledio je njihov pritisak na štampu. Od nje se zahtevalo da dozira informacije i ne izaziva Sovjete.⁶⁵

Veoma često, štampa je bila predmet oštre kritike Tita, kako interno tako i javno. Ali, odnos prema štampi bio je, od samog početka, tačka razlikovanja u srpskom rukovodstvu. Tačnije, tačka u kojoj su se prelamale druge razlike.

Nosioci *novog kursa* smatrali su da "položaj štampe... nije rešen na način koji bi obezbeđivao interes društva"⁶⁶. U isto vreme, iz srpskog partijskog rukovodstva štampi je sugerisano da se ne zatvara "u nekakav srpski palanački duh... iz toga bi izlaziti bilo vrlo teško",⁶⁷ a novinarima je preporučivano: "Najznačajnije je da vi stalno stojite na zemlji. Jer, onog momenta kad biste počeli da poželjnu tendenciju... vadite iz naših spisa, a ne iz prakse, onog trenutka mi počinjemo da smanjujemo taj dodir sa zemljom, svodimo se na nekoliko tačaka, svodimo se na Savez komunista – tu postaje problematično."⁶⁸

Uz razlike u gledanju na štampu koje su bile koncepcijske prirode, postojao je i jedan poseban razlog zbog koga je obračun sa liberalizmom u štampi bio izuzetno oštar. Radilo se o uverenju kritičara partijskog rukovodstva u Srbiji da, uz pomoć štampe, želi da stvori i učvrsti kult Marka Nikezića. To uverenje nije samo plod lične sujete političkih ljudi – njime su vešto manipulirali razni moćni pojedinci, a naročito razne službe. U svakom slučaju, ono prethodi inauguraciji novog kursa.⁶⁹

⁶⁴ "Biće nužno naći zadovoljavajuća rešenja u sredstvima informisanja. U RTV Beograd, za generalnog direktora, umesto Zdravka Vukovića, ići će svakako Milan Vukos. Ko će mesto Saše (Aleksandra – L.P.) Nenadovića u *Politici* i Frane) Barbijerija u *NIN-u*? M(irko) Stamenković i ne misli još da treba da ide iz *Večernjih novosti*. Po mom uverenju, biće nužna zamena Lj(ube) Veljkovića u *Ekonomskoj politici*. Treba razmišljati o svemu. Neće biti baš jednostavno naći zadovoljavajuća rešenja svuda. Možda bi dobro bilo ići svuda, privremeno, ne na konačna rešenja, već postaviti samo v.d. glavnih urednika i urednika." Isto, 29. oktobar 1972, s. 396.

"Saša Nenadović (*Politika*), Frane Barbijeri (*NIN*) i Era (Dragoljub – L.P.) Ilić (RTV Beograd) dali su ostavke... Bilo bi važno, međutim, razjasniti se i dogovoriti se hitno oko v.d. rukovodećih funkcija u tim radnim organizacijama kako bi se u bukvalnom smislu 'preuzela vlast' u toj značajnoj oblasti." Isto, 3. novembar 1972, s. 397.

⁶⁵ "Mogu reći, posle mnogo godina u Ministarstvu spoljnih poslova – 90 odsto stvari možete naći u štampi, ako nađete vremena za štampu i ako pažljivo prođete kroz nju". Marko Nikezić, *Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije...*

⁶⁶ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 28. februar 1972, s. 393.

⁶⁷ Marko Nikezić, *Nacionalni problem – trajni problem u Jugoslaviji...*

⁶⁸ Marko Nikezić, *Nema razloga da se ljudski umovi zatvaraju...*

⁶⁹ "Iz duboko principijelnih razloga, napravio sam dosta gužve i buke oko *Politike* i *Politike-ekspres*. Svesno. To je bila i prilika da se oko mnogih načelnih i principijelnih stvari kaže mogu toga. I da otvoreno govorimo i o odnosima kod nas. Otvoreno i direktno. U svakom slučaju, od monopolskog položaja Nikezića u štampi nema više ni govora. Nijedan slučaj neću propustiti." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 10. mart 1972, s. 344.

"Rekao sam pre neki dan Latinki (Perović) da su svi oni oko Nikezića više krivi nego on sam, da on ima, istina, predispozicija za to, ali da su oni učinili da se i ponaša tako – kao da

Svestan velikog značaja javnosti, ali i po navici koju je stekao u diplomatiji, Marko Nikezić se često i rado sretao sa novinarima. Za sve vreme svog mandata u Partiji, on nikada nije dao intervju za radio i televiziju. Njemu je bilo stalo do dijaloga. U tim ravnopravnim dijalozima sa novinarima *Politike* i drugih izdanja ove kuće, zatim *Komunista*, *Večernjih novosti*, Radija i televizije Beograd – on je i razvio najveći broj svojih ideja i dobio prve reakcije koje nisu uvek bile izraz saglasnosti i podrške.

Nikezićeva javna istupanja dobijala su veliki publicitet. Danas, kada su neki od tadašnjih urednika napisali svoje knjige, kada je Nikezićevu koncepciju, kao uostalom koncepcije njegovih oponenta, testiralo vreme – trebalo bi da je moguće objektivno proceniti: koliko je taj publicitet bio posledica autoriteta Nikezićeve funkcije, ili insistiranja njegovih saradnika i korišćenja svoga položaja njegovih istomišljenika u samoj štampi, a koliko onoga što je on imao da kaže i načina na koji je to kazivao.

Posle oktobarskih razgovora, Nikezić je imao dve mogućnosti: da pristane da sprovodi politiku sa kojom se nije slagao i čijih je konsekvenci bio svestan, ili da sam bude egzekutiran. Sluteći da će se naći upravo pred ovakvim izborom, on se o svakoj od ovih mogućnosti prethodno izjasnio.

Na julskim razgovorima u srpskom rukovodstvu, kada je podela postala jasna, Nikezić je rekao: "Zadnjih godina, uvek sam bio razvrstavan. Uvek sam, radeći druge poslove, bio u položaju da mislim, u početku naročito, da li čovek u ovoj situaciji treba uopšte da istupa sa svojim pravim mišljenjem, jer je već unapred razvrstan. Shvatio sam da je to metod, izazivanje paralize, i govorio sam ono što sam mislio – i neka me, posle toga, razvrstava kako hoće"⁷⁰. On je tako odbio učešće u jednoj konkretnoj egzekuciji⁷¹, ali to je značilo i u svakoj – "... ja bih više voleo da budem predmet egzekucije nego da ja... budem egzekutor". Nije se, dakle, moglo ni pomišljati da će pristati na masovne egzekucije posle oktobarskih razgovora. Protiv njih su bili svi racionalni razlozi; njihov rezultat je bio već tada predvidiv.⁷²

Na primedbu Slavoljuba Đukića da njegovo izlaganje na četvorodnevnom sastanku sa Titom deluje "bezzvoljno", Nikezić je odgovorio:

"Za mene je taj sastanak bio čista formalnost. Jesam bio flegmatičan. Zašto bih ja Titu objašnjavao našu politiku kada on o tome dovoljno zna? Takođe, organski nisam mogao da budem samokritičan. Smešno je da zreo čovek kaže: ja

---

svako njegovo istupanje ima istorijski značaj, kao da javnost s nestrpljenjem očekuje šta će to Nikezić da kaže." Isto, 10. septembar 1972, s. 386.

⁷⁰ Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

⁷¹ Od partijskog rukovodstva je traženo da se "ogradi" od Koče Popovića, španskog borca, ratnog komandanta i diplomate u posleratnoj Jugoslaviji, zato što je odbio da vojnom časopisu *Front* da intervju povodom osamdesetog Titovog rođendana.

⁷² "Ti su ljudi izbačeni iz Saveza komunista, a to znači žigosani i moralno-politički nepodobni za svaki ozbiljniji posao. Oni čine pismeniji deo srpskog društva, pa će ovi gubici u unutrašnjem ratu pogoditi Srbiju – usporiće je i unazaditi. Isto je učinjeno i u Hrvatskoj. Čini se, u manjoj meri, u Sloveniji i u drugim republikama. Kako će izgledati Jugoslavija? Sve se može nadoknaditi osim izgubljenog vremena i gubljenja ljudi, naročito ljudi. U ime kog ličnog interesa, i u ime čega uopšte, smo smeli uzeti na sebe krivicu za sve ovo?" Latinka Perović *Zatvaranje kruga...*, s. 453.

sam se juče prevario. Isto tako, nisam mislio: što veći lom, to bolje. Da sam tako mislio, prihvatio bih većinu u Ce-ka Srbije. Zato sam i govorio forme radi"⁷³.

Ipak, u pomenutom izlaganju sadržano je jedno važno upozorenje. Ocenjujući da je u četvorogodišnjem radu partijskog rukovodstva nalazio da je "glavno političko pitanje bilo... borba sa velikosrpskim nacionalizmom", Nikezić je dodao: "Ono i ostaje takvo. To u stvari i nije jedno pitanje. U njemu se prelamaju sva pitanja srpskog društva u fazi socijalističke revolucije. Rešava se, rekao bih, ko će koga u Srbiji"⁷⁴.

Situaciju čini složenijom širina nacionalističkog fronta "koji se ne svodi samo na građanske slojeve i odgovarajući deo sela, već je u njemu i deo ljudi koji su se odvojili od revolucije, od vremena IB do Četvrtog plenuma i današnjeg dana. I posle 21. sednice, ceo taj front... ponovo postavlja na razne načine pitanje posebne uloge Srbije u Jugoslaviji. U tome leže obnovljene opasnosti za odnose u Srbiji i Jugoslaviji, i rekao bih – i mnoge zamke za srpske komuniste."⁷⁵

Već u toku sastanka sa Titom, Marko Nikezić je saopštio da će podneti ostavku, a formalno je to učinio na zatvorenoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, 21. oktobra 1972. godine. Imao je tada pedeset jednu godinu. Nešto kasnije, na svoj zahtev, otišao je u penziju. Iz Partije je isključen tek u aprilu 1974. godine. Duga kampanja protiv liberalizma i temeljna čistka u Srbiji trebalo je da pomognu da se ovo isključenje primi kao svršen čin.

Prestanak aktivnog političkog života nije za Marka Nikezića značio kraj sveta. Sa dovoljne vremenske udaljenosti (1989), govorio je:

"Kada sam eliminisan iz politike, nisam bio deprimiran. A sada sam zahvalan što sam morao da odem. Prosto mislim, da me nisu uklonili, ovako reformističan i kompromisan, zaobilazan, kakav jesam, verovatno bih do kraja Titovog života lojalno saradivao, pokušavajući uvek, u toj saradnji sa njim, da nešto proturim što može biti jedan mali korak napred. Uvek sam mislio da postoji mogućnost organske evolucije i da se razbijanjem ne može ništa postići. Da on nije stavio tačku, sigurno bih do kraja njegovog života gurao taj kamen uzbrdo, a onda bih se našao u položaju da se, posle njegove smrti, izjašnjavam sa čim se nisam slagao, što je smešno."⁷⁶

Spoljašnje obeležje posebnosti položaja Marka Nikezića, posle izгона iz politike, bilo je, sve do njegove smrti, dvadesetčetvorčasovno dežurstvo policajaca u kabini na ulazu u kuću u kojoj je stanovao. Ali, malo toga se promenilo u njegovom životu. Nije imao privilegije kojih se morao odricati: stanovao je u gradu, imao je šofera koji je vozio njegova porodična kola. Već ranije je prestao da odlazi u lov koji je voleo.

Među njegovim prijateljima nisu bili samo oni koji su sa njim podelili političku sudbinu, već i drugovi iz škole i Beogradskog srednjoškolskog pokreta (profesori Milutin Garašanin, Miodrag Popović, Jovan – Joca Marjanović; publicista Vukašin Mićunović; ekonomista i slikar Predrag Mihailović; lekar Dragutin

⁷³ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 324.

⁷⁴ Cit. prema: Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas, 2...*, s. 275.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 322.

Mokranjac); diplomati (Vasa Milovanović, Arsa Milatović, Vladimir Velebit, Veljko Mićunović, Zdravko Pečar); umetnici (slikari Miodrag B. Protić i Stojan Čelić; vajari Rista Stijević, Dejan Bogdanović, Nebojša Mitrić, Ana Bešlić, Olga Jančić); drugovi iz lova (Vlada Sajčić); porodični prijatelji (Jelica i Dragi Stamenković). Uvek je mnogo čitao: novine, među kojima redovno *Le Monde*, knjige (istoriju, istoriju umetnosti, prozu i poeziju – posebno rusku: Pasternak, Ahmatova, Cvetajeva; od srpskih pesnika – Stevan Raičković). Gotovo nikad više knjiga istovremeno. Postojale su knjige kojima se vraćao: Herodotova *Istorija*; Smitovo *Bogatstvo naroda*; Marksova *Nemačka ideologija* i Predgovor *Kritici političke ekonomije*; Lenjinhov rani spis (1902) *Šta da se radi?* – za koji je smatrao da već sadrži svu suštinu boljševizma.

U prednosti svoje generacije ubrajao je to što je dobila temeljna znanja o Francuskoj revoluciji i što je mogla da čita Bibliju.

Marko Nikezić nije bio opsesivan, ali ga je zanimala ruska revolucija zbog njenih svetskih posledica. Putujući po svetu, svuda je nalazio knjige o njoj i donosio ih. Među svojim prijateljima, bio je jedini koji je čitao neke knjige o ruskoj revoluciji, a među prvima koji je pročitao Žan–Luj Paneovog *Suvarina*, Solženjicinov *Gulag*, Pasternakovog *Doktor Živaga*... Tokom šestomesečnog bolovanja, čitao je Bilingtonovu *Ikonu i sekiru*.

Knjige su bile česta tema njegovih razgovora sa Miodragom B. Protićem, Vladimirom Velebitom, Zoranom Žujovićem i sa nekima od njegovih najbližih prijatelja koje je najčešće viđao.

Konačno, bilo je vremena za skulpturu.

Skulptorski rad za Marka Nikezića nije, međutim, bio ni zamena ni kompenzacija za politički rad. "Za njega", primetio je Milutin Garašanin, "umetnički rad nije bio običan hobi i rekreacija u časovima odmora. To je imanentni deo njegovog života, izraz njegovog stvaralačkog, radoznalog i istraživačkog duha. U umetnosti Marko Nikezić je nalazio sebe, afirmirao je svoj intelekt, talenat i duh. Rado je pokazivao svoja dela prijateljima ali nije imao interesa da ih prikaže na izložbama. Vajarstvo je bilo njegova duhovna potreba, vajarstvo je Marko Nikezić sâm, kao čovek i stvaralac"⁷⁷.

Skulptorski opus Marka Nikezića je impozantan. Iza njega je ostalo preko 200 skulptura rađenih u kamenu, bronzi i drvetu kao i brojne skice i crteži.⁷⁸ Odbijao je da učestvuje na zajedničkim izložbama, a pogotovo da organizuje samostalnu izložbu. O razlozima je govorio sa njemu svojstvenom strogošću i merom, ali i sa poznavanjem unutrašnje logike stvaranja.

"Znate", rekao je Nikezić Slavoljubu Đukiću, "kada se jednoj stvari posvetite sa pedeset godina, to, ipak, ne može da se pretvori u vokaciju. Svaki eventualni dar ima svoje optimalno vreme: ne možete da pomerite dekade u čovečjem životu. Ono što ste mogli početi sa dvadeset, ne možete sa pedeset godina. Ima ljudi koji su napisali odličnu knjigu u sedamdesetoj godini. Majstorija reči je najapstraktnija stvar. Ove druge majstorije, zanatske po svojoj prirodi, moraju da budu razvučene u vremenu"⁷⁹.

⁷⁷ Milutin Garašanin, Reč na otvaranju izložbe "Skulptura Marka Nikezića".

⁷⁸ Slavica Stamenković, Skulptura Marka Nikezića..., s. 7.

⁷⁹ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*..., s. 328.

A Miodrag B. Protić, jedan od Nikezićevih čestih sagovornika, koga je on izuzetno cenio, sa kojim je obilazio manastire, piše:

"Otmemo skroman, samokritičan i samosvestan, Nikezić mi je ponekad govorio da se vajanju možda kasno sasvim posvetio, da mu je mladost ipak uzela politika, da su ga lomovi epohe često odvajali od dleta. Odgovarao sam mu da dvadeset godina predanog vajarskog rada znače na Balkanu povlasticu, i, Rilkeovim rečima da se čovek može, živeći ma kako, pripremati za umetnost, i da joj je 'u svačem stvarnom bliži (...) no u onim nestvarnim poluartističkim pozivima'.⁸⁰

Drugu polovinu svoje poslednje godine Marko Nikezić je proveo bolujući. Uz porodicu i najbliže prijatelje, sa lekarima (profesor dr Mihailo Elaković, primarijus dr Jovan Todorović) čija je pažnja nadilazila imperativ profesionalne etike.

Nikezić je uvek govorio da bitnih stvari po definiciji ne može biti mnogo. I u svojim poslednjim danima sve je svodio na suštinu. Najčešće se vraćao Beogradu: uoči Drugog svetskog rata, u danima okupacije, neposredno posle oslobođenja... Sećao se ljudi koji su njemu – učenjenom licu sa poternice – otvarali svoje domove žrtvujući sigurnost vlastitih porodica. Govorio je da su neki od njih nestali pre no što je, posle rata, stizao da ih obiđe: *Kad je čovek mlad, on misli da pred sobom ima sve vreme ovog sveta!*

Marko Nikezić je umro 6. januara 1991. godine. U Zemunskoj bolnici.

Sekretarijat za inostrane poslove već umiruće Jugoslavije održao je komemoraciju. Govorio je poslednji savezni sekretar za inostrane poslove Budimir – Leka Lončar. Bio je to, ujedno, i oproštaj sa "gospodskim vremenima", kako je za godine u SIP-u sa Markom Nikezićem rekao Josip Đerđa, jedan od najpoznatijih jugoslovenskih diplomata.⁸¹

Na Novom groblju u Beogradu, 9. januara 1991. godine, od Marka Nikezića oprostio se Mirko Tepavac.

Lični razlozi Marka Nikezića nisu bili i razlozi njegove porodice i prijatelja. Njihova odluka da se njegove skulpture izlože bila je razumljiva. Prema prvobitnom dogovoru, izložba je trebalo da se održi u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti. Kako do toga nije došlo,⁸² organizovanje izložbe povereno je Muzeju grada Beograda. U Konaku kneginje Ljubice, od 19. do 26. aprila 1993. godine, bilo je izloženo 125 skulptura Marka Nikezića. Pet godina kasnije, od 20. oktobra do 1. novembra 1998. godine, u Zemunu je, u organizaciji Kluba vazduhoplovstva i Muzeja grada Beograda, organizovana manja izložba njegovih radova.

Izlazak skulptura Marka Nikezića iz njegovog doma i domova njegovih najbližih i prijatelja – u javnosti nije ostao neprimećen.⁸³ Da li se tada iscrplo i interesovanje kritičara i istoričara umetnosti?

⁸⁰ Miodrag B. Protić, *Skulptura Marka Nikezića* u: Slavica Stamenković, *Skulptura Marka Nikezića*..., s. 11.

⁸¹ Vid. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga*...

⁸² Vid. u ovoj knjizi: Prilozi.

⁸³ Vid. Slavica Stamenković, "Skulptura Marka Nikezića", *Politika*, 17. april 1993; Ljiljana Đinkul, "Ka klasičnoj lepoti", *Politika*, 6. juni 1993; Miodrag B. Protić, "Dletom protiv lomova", *Borba*, 25. april 1993; Savo Popović, "Snovi, direktno u kamenu", *Borba*, 29. april 1993; Milan Damjanović, "Uz izložbu Marka Nikezića. Popodne jednog političara", *NIN*, 14. maj 1993; "Skulpture Marka Nikezića", *Vreme*, 26. april 1993.

Marko Nikezić je tačka na onoj krhkoj vertikali u političkoj i društvenoj istoriji koja je sistematski zanemarivana. On samo potvrđuje da je Milan Piroćanac, liberal i zapadnjak u Srbiji XIX veka, i sam zanemarivan, bio u pravu kad je napisao: "Sve se u nas povtorava i uvek na isti način."⁸⁴

Ali, Marko Nikezić je karakterističan i iz drugih razloga. Povodom njegove izložbe, Milan Damnjanović je napisao: "Zašto je među političarima, a naročito među diplomatima, tako veliki broj umetnika? Zato što su na poslu usamljeni i moraju da pronađu neki drugi način izražavanja ili zato što među njima ima i vrlo talentovanih i obrazovanih ljudi koji su po receptu aktivne filozofije mogli da vode politiku zato što su i druge stvari poznavali? U slučaju Marka Nikezića nesumnjivo se može odgovoriti potvrdno na drugo pitanje"⁸⁵.

Rešenje enigme Marka Nikezića je nešto složenije. Po tome što su u njegovom životu paralelno egzistirale politika i umetnička vokacija, on je u srpskoj eliti pre tipična nego izuzetna pojava. Da li će ostati tipična i po tome da je sudbina političara najčešće određivala i sudbinu umetnika i naučnika?

Ocenjujući vajarski rad Marka Nikezića, Miodrag B. Protić piše: "Vrednost njegovog dela često je tolika da mu osigurava mesto u srpskom posleratnom vajarstvu u kome su jedan (ili čak dva) poetička niza, blagodareći njemu, postala čvršća, potpunija i bogatija. Ostavio je odlične portrete, aktove, dinamično pokrenute mase koje aktivno žive u našem fizičkom i duhovnom prostoru – čekajući svoja produktivna dovršavanja, avanturu svojih tumačenja."⁸⁶

Pojava tih tumačenja biće znak da je Srbija počela da napušta kulturu isključivosti i odmazde. Da je počela u svoj mentalitet da unosi oplemenjujuće elemente.

⁸⁴ Vid. Latinka Perović, *Milan Piroćanac, zapadnjak u Srbiji XIX veka...*, s. 71.

⁸⁵ Milan Damnjanović, *Uz izložbu skulptura Marka Nikezića...*

⁸⁶ Miodrag B. Protić, *Skulptura Marka Nikezića...*, s. 11.

4.

Razlike u političkom rukovodstvu Srbije: stara istorijska dilema

Političke razlike u srpskom rukovodstvu početkom sedamdesetih godina XX veka, kojima je priznavan nivo koncepcijskih razlika, izrazile su se preko dve ličnosti čiji su se putevi ne jednom prepleli, već po osnovi da su bili gotovo vršnjaci i da su pripadali istom političkom pokretu.

Marko Nikezić i Dragoslav Draža Marković sreli su se u srednjoškolskom i studentskom pokretu Beograda uoči Drugog svetskog rata.¹ Teško vreme u Srbiji od 1943. do kraja rata proveli su zajedno u Okružnom komitetu Partije, u jednom od tajnih partijskih skloništa.² Obojica su bili u jugoslovenskoj diplomatiji – prvi kao ambasador, zamenik i državni sekretar za inostrane poslove, drugi kao ambasador u Bugarskoj.³ Najzad, sreli su se, 1968. godine, u rukovodstvu Srbije, kao predsednik Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije i kao predsednik Skupštine SR Srbije.

Srbija je u XX veku imala, u suštini, dve političke generacije: radikale i komuniste. I jedni i drugi bili su socijalni i nacionalni revolucionari, iako su se u formama rešenja socijalnog i nacionalnog pitanja razlikovali. Još u mladosti, kao đaci i studenti, postajali su opozicionari, zbog čega su često bivali isključivani iz škola. To ih je još više radikalizovalo: revolucija je postajala ne samo njihova misija, već i njihovo zanimanje. Slobodan Jovanović ih je nazivao *nesvršeni đaci*.⁴

I jedni i drugi dopadali su zatvorâ; odlazili u emigraciju; stvorili su snažne političke stranke koje su trajale toliko dugo koliko i njihovi višedecenijski vođi; dizali su bune i revolucije, vodili ratove; došli na vlast i decenijama vladali – prvi gotovo bez opozicije, drugi bez opozicije.

¹ "U tom periodu susreo sam i upoznao", kaže Marković, "mnoge divne ljude: Edi Daviča, Bracu Belića, Jelicu Milovanović, Daru Pavlović, Slobu Tomića, Bogdana Velaševića – koji su svi poginuli u revoluciji, kao i Vula Mićunovića, Marka Nikezića, Boru Drenovca, Miru Alečković, Jocu Marjanovića i mnoge druge." *Draža* u: Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi...*, 1, s. 77.

² Vid. Isto.

³ U svom dvotomnom dnevniku *Život i politika 1967–1978*, Dragoslav Draža Marković na više mesta kritički govori o odnosu vrha jugoslovenske diplomatije prema nekim ambasadorima posle Četvrtog plenuma CK SKJ. Među ovim ambasadorima bio je i Mita Miljković, nekadašnji direktor *Politike*, tadašnji ambasador u Parizu, odličan poznavalac srpsko-albanskih odnosa. Markovićev dugogodišnji lični prijatelj.

⁴ Vid. Latinka Perović, *Srpska levica u delu Slobodana Jovanovića* u: *Slobodan Jovanović – ličnost i delo*, Srpska akademija nauka i umetnosti. Naučni skupovi; knjiga XC, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 21, Beograd, 1998.

Uticaj Rusije, to jest revolucionarnih učenja u njoj, bio je i za jedne i za druge presudan. Otuda, i njihov podjednako aktivan negativan odnos prema vrednostima Zapada. Pre svega, prema kapitalizmu, kao činiocu socijalnog raslojavanja siromašnog seljačkog naroda, čija je neposredna posledica – nepodnošljiva nejednakost. Druga posledica kapitalizma, moderne privrede uopšte, jeste potreba da se Srbija organizuje kao moderna država. To je značilo koncentraciju na realno postojeću državu, odnosno udaljavanje od zavetnih ciljeva – oslobođenja i ujedinjenja u okviru srpske države, ili federacije balkanskih i južnoslovenskih naroda.

U istoriji svake od ovih političkih generacija postoje različita razdoblja: vreme je utiskivalo različite karakteristike u njihove pripadnike. Za razliku od Josipa Broza Tita i Edvarda Kardelja, ni Milovan Đilas, ni Aleksandar Ranković, nisu imali neposredno iskustvo sa Kominternom.⁵ Marko Nikezić i Dragoslav Draža Marković, koji su rođeni u prve dve godine posle Prvog svetskog rata, pogotovo.

Formirani u istom razdoblju, Marko Nikezić i Dragoslav Draža Marković su različite prirode i sasvim suprotni politički temperamenti i stilovi. Međutim, time se ne može objasniti njihovo razilaženje. Njih dvojica su, manje ili više svesni toga, izražavali različite istorijske tendencije u srpskom narodu i društvu, i to u okviru koji je jedino bio dat – u Savezu komunista. U tom smislu, nijedan od njih dvojice nije slučajna pojava.

Rođen 1920. godine, Dragoslav Draža Marković je samo godinu dana stariji od Marka Nikezića. Njegovi roditelji, Anka i Milorad, bili su učitelji u selu Popovići pod Kosmajem. Imali su četvoro dece. Sve su ih školovali, i svi su rano postali članovi Komunističke partije.⁶ Porodična atmosfera bila je tipična za malobrojni srpski intelektualni proletarijat na prelazu XIX u XX vek. Učitelj je, uz sveštenika, imao najuticajniju poziciju. On je bio: prosvetitelj, vidar, socijalni

⁵ O istorijskom tandemu Tito–Kardelj, Nikezić je govorio:

"Njih dvojica su konstanta istorije KP. Kardelj je pravi tandem sa Predsednikom mnogo više nego demokratska alternativa. Demokratska alternativa, iako u svoje vreme na izgled luckasta, bio je Đilas. I nije slučajno da u svetskoj javnosti postoje dve ličnosti. Tito kao predstavnik poretka i Đilas kao predstavnik kritičke svesti tog establišmenta. Kardelja nema, niko ga ne citira. Uvek on nešto širi, tumači, a ispada da je apologet establišmenta. To kao da imate biskupa koji nešto propoveda, ali je uvek na kraju uz kralja. Ja ne kažem da je to dogovorena podela uloga. U njoj ima nešto stihijsko i prirodno, jer su dva čoveka i dve funkcije. Međutim, to je tandem koji će istoričari morati zajednički da proučavaju. Koliko su oni obojica bitni, prvi put sam razmišljao kada sam pročitao Pismo Staljina i Molotova (1948. – L.P.). Oni se obraćaju Titu i Kardelju. To nije slučajno, mada Kardelj tada nije bio predsednik vlade. Pomislio sam: pa oni su, ipak, nešto drugo od ostalih. Na kraju, oni su poslali iz Moskve kao broj jedan i broj dva. Nije njega Tito izabrao ovde: njegovi su akreditivi mnogo temeljniji nego ostalih u Politbirou. Obojica nose moskovski pečat." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 215–216.

⁶ Najstariji sin Moma, koji je studirao medicinu, postao je član KPJ 1933. godine. Bio je jedan od organizatora NOB u Srbiji. Vid. Moma Marković, *Sazrevanje revolucije (sećanja 1931–1941)*, Beograd, 1984; Isti, *Rat i revolucija u Srbiji (sećanja 1941–1945)*, Beograd, 1987.

Dragoslav Draža Marković, takođe student medicine, primljen je u KPJ 1939.

Treći, najmlađi sin, Brana, uhapšen je kao član Partije i streljan 1942.

Jedina ćerka, Desa takođe je bila član Partije. Bolesna, izbegla je sa majkom u Sokobanju, gde je, pod lažnim imenom, umrla u sanatorijumu, 1942.

radnik, organizator modernije poljoprivredne proizvodnje i poljoprivrednih zaduga, politički vaspitač. Milorad Marković nije, međutim, tipičan samo kao učitelj, već i kao čovek u Srbiji u XX veku. Učestvovao je u četiri rata: u oba balkanska, i u Prvom i Drugom svetskom ratu, kada je pao u zarobljeništvo koje je proveo u Nemačkoj. Iz svih ovih ratova ostavio je svoje dnevnikarke kao dragoceno svedočanstvo.⁷ Socijalista, Milorad Marković je učestvovao na Osnivačkom kongresu KPJ u Vukovaru 1919. godine. Politikom se, kao profesijom, nikada nije bavio: ostao je učitelj, kritičan i skeptičan prema svakoj vlasti.⁸ Uključujući i onu na kojoj su bili njegovi sinovi.

Uz oca i starijeg brata, Dragoslav Draža Marković je rano došao u dodir sa socijalističkim i komunističkim idejama. Ali, osim vaspitanja, i vlastita socijalna pozicija ga je upućivala na te ideje. U autobiografiji, Dragoslav Draža Marković govori o dva razloga sektaštva kod njegovih vršnjaka i njega lično. Jedan razlog je proisticao iz posvećenosti cilju. U *Novom srednjoškolu*, uoči Drugog svetskog rata, jedan od njegovih saradnika piše: "Mi smo narodna inteligencija. U nas su uperene oči širokih seljačkih masa. Dužni smo da im ukažemo put"⁹. U svakoj generaciji u Srbiji postojala je ova vera i ovo osećanje misije kod inteligencije.

Posvećenosti nema bez asketizma. "Mi nismo", piše u autobiografiji Dragoslav Draža Marković, "znali ni za igranke, ni za sport, ni za zabavu i devojke – ni za šta u to vreme. Proučavali smo Marksa, vrlo tešku literaturu, koja je prevazilazila naše mogućnosti poimanja. Smatrali smo sebe vrlo pametnim i vrlo značajnim. To smo izražavali i kroz neko odbijajuće držanje prema sredini u kojoj smo živeli"¹⁰. U tom pogledu, mladi komunisti neodoljivo liče na prve socijaliste u Srbiji.

I drugi razlog sektaštva proisticao je iz potrebe za pobunom protiv sredine: "Ima još jedna značajna okolnost, koja je uticala na to moje sektaštvo. Pa i naše sektaštvo se delimično može objasniti ovim. Ja sam, na primer, sticajem okolnosti bio u razredu gde su se nalazila deca najkрупnije beogradske buržoazije...

U toj sredini osećao sam se i superiornim – jer sam komunist a pripadam budućnosti – a istovremeno inferiornim – jer sam siromašan, jer ne mogu to što oni mogu"¹¹.

Ovu dvojnost osećanja, rešavao je režim progonom levičara. Dragoslav Draža Marković je zbog aktivnosti u srednjoškolskom pokretu bio isključen iz beogradskih gimnazija. Maturirao je u Pančevu.

Početkom jula 1942. godine učestvuje u formiranju Kosmajsko-posavskog odreda. Sve vreme rata bio je u Srbiji. "Rat je, i ratni uslovi su", piše u autobiografiji Dragoslav Draža Marković, "jedna izuzetna prilika u kojoj se ljudi zbližavaju i postaju najprisniji prijatelji i drugovi. Zajednički život, sva iskušenja i

⁷ Vid. Milorad Marković, *Ratni dnevnik 1912–1918*, Beograd, 1977; Isti, *Ratni dnevnik 1941–1945*, Beograd, 1979.

⁸ Poznavao njegovog života beleže da ga je oduševljavala Lesingova rečenica: "Kad bi Bog u jednoj ruci držao gotovu istinu, a u drugoj traženje istine, pa mi rekao: 'Biraj' – ja bih mu odgovorio: 'O, Bože, čuvaj za se istinu, a meni bolje ostavi da je nađem!'" *Uvodna reč* u: Milorad Marković, *Dnevnik 1912–1914...* s. 20.

⁹ Miodrag Popović, *Zatočenik pamćenja...*, s. 60.

¹⁰ *Draža* u: Kika Damjanović – Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, 1, s. 74–75.

¹¹ Isto, s. 75

teškoće kroz koje prolaze – doprinose da se prijateljstvo kali na najbolji način¹². U ratu je sreo i svoju životnu saputnicu, legendarnu partizanku u okupiranoj Srbiji, Božidarku – Kiku Damnjanović, koja posle rata nije pristala da živi od legende: do penzije, radila je kao učiteljica. Sa Markom Nikezićem, Dragoslav Draža Marković nije ostvario jedno od onih neraskidivih ratnih prijateljstava.

Kad se Drugi svetski rat završio, Dragoslav Draža Marković imao je dvadeset pet godina. Ređale su se dužnosti za koje, kako sam kaže, kompetentnost nije bila najvažniji uslov: "Postao sam ministar građevina, na primer, kada sam mislio da puteva u ovoj zemlji nema zato što 'pakosna buržoazija' nije htela da ih gradi. Uopšte nisam imao predstavu šta znači napraviti put i da u njega treba ugraditi desetine hiljada kubika kamena, da su potrebne mašine i stručni ljudi"¹³.

Sukob sa Staljinom bio je ravan tektonskom potresu. Ravnoteža se mogla održati samo eliminisanjem skepse – religioznoj svesti bili su potrebni novi idoli: "1948. godina je značila konačno otrežnjenje i gubljenje dugogodišnje iluzije sa kojom se raslo i sazrevalo. Razume se, to nije bilo bez bola i bez teškoća. Ali, napad je bio grub, i tako neistinit, da nije bilo problema, nije moglo da se dođe u dilemu. Optužbe protiv nas bile su izmišljene. I zato nikakva prava nedoumica nije postojala, bez obzira što je naš odnos prema Sovjetskom Savezu bio skoro religiozan odnos, jer smo tako vaspitavani"¹⁴.

Izbor je bio veoma sužen, između života i smrti: "Radilo se o biti ili ne biti... Bilo je sigurno i surovosti", što se "nije moglo izbeći".¹⁵ Kao što se u godinama "ratnog komunizma"... "moralo... mobilisati sve po svaku cenu, da bi se stvorili uslovi za kretanje napred".¹⁶ Cilj je uvek opravdavao sredstva: jedinstvo Partije u interesu nezavisnosti zemlje, njena nedeljiva vlast u interesu projekta budućnosti.

Obračun sa nedodirljivim Staljinom relativizovao je obračune unutar Partije: 1948. godine sa informbirovcima; 1953. sa Milovanom Đilasom; 1966. sa Aleksandrom Rankovićem... Praksa je stvarala naviku i smanjivala osetljivost prema žrtvama svakog sledećeg obračuna.

Stvari su se, ipak, menjale. Postajale su složenije. Odnosi nisu bili samo mehanički – dolazilo je do interakcije. Partija je tražila uporište među stvaraočima, stvaraoči sigurnost, najčešće preko svojih veza sa uticajnim ličnostima u partijskoj i državnoj hijerarhiji. "Radio sam", kaže Dragoslav Draža Marković, "na mnogim poslovima, ali najviše na pitanjima ideologije, pitanjima prosvete i kulture. To je osetljivo područje. Baveći se njime, upoznao sam veliki broj kulturnih radnika, umetnika stvaralaca, naučnika. Iako sam se u metodu rada oslanjao, pre svega, na neki instinkt, na neko sopstveno poimanje stvari, mislim da sam se uvek trudio da na svakom poslu budem odgovoran. Nikada sebi nisam dozvolio da u raspravu uđem, a da se nisam upoznao sa suštinom stvari, da nisam izvršio prethodne konsultacije, ako sam ocenio da je to potrebno. Naročito kada se radi o ozbiljnijim pitanjima."¹⁷

¹² Isto, s. 96.

¹³ Isto, s. 101.

¹⁴ Isto, s. 103.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, s. 104.

U ovom periodu Marković se često sretao sa Miroslavom Krležom. Povod je bio rad na *Enciklopediji Jugoslavije* i *Enciklopediji Leksikografskog zavoda*. Najčešće se, o čemu sigurno ima više podataka u Markovićevim dnevničkim beleškama pre 1967. godine, raspravljalo o kriterijima – nacionalni ili jugoslovenski – u vrednovanju ličnosti, pojava i događaja u pojedinim nacionalnim kulturama.

Markovićeve veze sa nekim srpskim stvaraočima bile su trajne, i imale su politički karakter.¹⁸ Po osnovi učešća u NOB i članstva u Partiji, te su veze na jednom nivou bile ravnopravne. Već na sledećem nivou, takođe političkom, svako je koristio svoju naknadno stečenu prednost: partijski i državni funkcioner – vlast, stvaralac – svoje delo. Vremenom, sa trošenjem pozicije prvoga, jačala je pozicija drugoga. Sa dvostrukim autoritetom, borca i stvaraoča, on se sve više javlja ne samo u ulozi moralnog žandarma, nego i političkog arbitra i besprizivnog žreca.¹⁹

Za Dragoslava Dražu Markovića, mesto ambasadora u Bugarskoj bilo je, očit, privremeno. Posle toga, on je izabran za predsednika Republičkog veća u Skupštini Srbije, i istovremeno – za predsednika Ustavne komisije. Mesto predsedavajućeg u ovoj komisiji zadržao je i kao predsednik Skupštine Srbije, i vodio ju je sve vreme izuzetno važnih ustavnih promena: od amandmana 1968, preko amandmana 1971, do Ustava iz 1974.

Ulozi Markovića u političkom životu Srbije znatno je doprinelo i stanovište novog partijskog rukovodstva o vidovima pluralizacije tradicionalno monopartijske kulture u Srbiji. Generalno, to stanovište je značilo borbu "za promenu u mentalitetu, u koncepcijama, u orijentaciji"²⁰. Praktično, napuštanje komandne uloge

¹⁸ "S Luletom (književnik Antonije Isaković – L. P.) sam razgovarao, relativno kratko... Pokušava da se drži konstruktivno. Čini mi se da se s njim može naći zajednički jezik i da nastoji da uvažava činjenice. Sa ogorčenjem govorim o O(skaru) Daviču. U nekim stvarima je u pravu. U mnogima preteruje. Mislio je da sutra, na aktivu književnika, govori protiv Daviča. Savetovao sam mu da to ne radi. Saglasio se, iako je spremio niz činjenica – njegovo dezertersvo za vreme rata; slabo držanje na policiji prilikom hapšenja; saradnja sa Đilasom; lako i brzo menjanje stava i prilagođavanje." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 20. maj 1973, s. 442.

"U nedelju mi dolazi Lule Isaković. Želi da se sretne; hoće da razgovara... Profesor Dimitrijević (dr Brana – L.P.), koji je – inače prijatelj Luletova, i koji se s njim često viđa – tvrdi da je Lule dosta spreman 'da se vrati', da se angažuje. On čak, to isto misli i za D(obricu) Čosića, iako kaže da je to, nesumnjivo, teže i da je Dobrica u svojoj konfrontaciji daleko otišao. Ko će ga znati. Nešto se, svakako, dešava u tim krugovima. Da li, možda, ozbiljnost situacije u zemlji i u svetu u tom pogledu i na njih utiče." Isto, 2, 3. januar 1975, s. 82.

"Lule Isaković mi je poslao svoju knjigu *Tren*. Zahvalio sam mu telefonom. Nisam mogao da se sretnem i porazgovaram s njim. Nisam to učinio odavno. Možda po povratku u Beograd." Isto, 2, 27. februar 1977, s. 331.

Inače, Antonije Isaković – Lule (1923–2002) bio je borac Prve proleterske brigade. Posle rata, urednik *NIN*-a, direktor izdavačkog preduzeća "Prosveta", potpredsednik SANU. Bio je jedan od inicijatora *Predloga za razmišljanje* kao odgovora na *Deklaraciju o hrvatskom književnom jeziku*, zbog čega je podneo ostavku na članstvo u CK SK Srbije. Pripovedač i romansijer. Dobitnik više književnih nagrada.

¹⁹ U toku rada na svojoj doktorskoj disertaciji, Dejan Jović, pored drugih ličnosti, intervjuisao je i Antonija Isakovića, i zabeležio njegovu izjavu "da su akademici SANU smatrali Ivana Stambolića izdajnikom naroda". Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb, 2003, s. 163.

²⁰ Marko Nikezić, *Nema dobrih sistema sa rđavim rezultatima...*

Saveza komunista, pre svega Centralnog komiteta, i odlučivanja u uskim krugovima;²¹ autonomnost predstavničkih tela i društveno-političkih organizacija, posebno sindikata; slobodu štampe; uticaj stručnjaka i njihovih asocijacija.²²

Jedinstvo republičkog rukovodstva nije bilo nikakav apriorni cilj – u odnosu na federalni centar, druge republike i srpsko društvo.²³ Ne radi se o tome da je neko narušio jedinstvo – razlike su postojale od početka. Ali, dok su jedni smatrali da razlike treba priznati i navići se na život u razlikama, drugi su smatrali da razlike, u interesu revolucionarnog jedinstva, treba eliminisati po svaku cenu.²⁴

Razlike u srpskom rukovodstvu manifestovale su se na konkretnim pitanjima: kadrovi iz revolucije i mladi obrazovani ljudi koji su ulazili u politički život; tehnička i humanistička inteligencija; represivne mere; odnos prema Titu. U pripremama obračuna sa partijskim rukovodstvom u Srbiji i u samom obračunu ovo poslednje pitanje imalo je posebno mesto.

Tito je dobro poznao Marka Nikezića. Kao državnog sekretara za inostrane poslove sretao ga je više nego sve predsednike partijskih organizacija u drugim republikama. Mnogo vremena proveli su na putovanjima po svetu. Uz Armiju, Tito je još spoljnu politiku, naročito odnose sa Rusima, smatrao svojim domenom. Nikezić nije izbegavao da saopšti svoja stanovišta: na osnovu čega bi, inače, bio svrstan u zapadnjake? Ali, to su, uglavnom, bili interni razgovori. Mesto vodeće ličnosti Partije u Srbiji je bilo nešto drugo. Nikezić je mišljenjem i načinom govora nagovestio dolazak novih ljudi koji odgovaraju zahtevima vremena. Bacio je svetlo na istorijske vođe: Tita i Kardelja. Tito koji je, po Nikeziću, imao "ono pravo čulo da oseti ljude",²⁵ verovao je u njegovu ličnu korektnost, ali nije mogao pristati da bilo koga, pa ni Nikezića, upoređuju sa njim.²⁶ U isto

²¹ "Nećemo svaku organizaciju voditi za ruku. Rad CK mora biti usmeravajući... Centralni komitet... sagledavši sve ne zbog svog sastava već zbog svog položaja – može da formuliše ono što je zajedničko, tu je prava pomoć, a da se ne vraćamo na sistem instruktaže u obliku kad smo bili u ilegalnom periodu ili u periodu manje razvijenosti sredstava informacija i manje orijentisanosti stanovništva na njih." Marko Nikezić, Isto.

²² "Predstavnička tela, organi uprave i SK opredeljivaće se onoliko koliko bude neophodno za vođenje politike. U naučnim i stručnim raspravama, neka se obračuni vrše argumentima koji pripadaju datoj oblasti znanja. Ako bi neko zahtevao da štampa, ili vlada, ili SK budu na njegovoj strani, to bi pre bio znak da upravo u svojoj oblasti nema argumenata." Marko Nikezić, *Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda...*

²³ "Za stvaranje demokratskih odnosa, presudno je da u svakoj užoj zajednici, u republici i u ostalim, bude moguća debata i različite škole mišljenja... Mi ne mislimo da bi vodilo dobru da tražimo *a priori* da svi u Srbiji misle jednako, da postoji jedinstvo po svaki cenu, da se vraćamo na takozvanu monolitnost u partiji." Marko Nikezić, Isto.

²⁴ Vid. Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...* s. 321.

²⁵ Isto.

²⁶ U oktobarskim razgovorima, Tito je rekao: "Vidite, zašto sad najedanput veći deo neprijateljske štampe u inostranstvu piše o tome da je na jednoj strani Tito, a na drugoj Nikezić, kad se radi o Srbiji, da Nikezić vodi progresivne struje, a ja sam konzervativac, maltene staljinista, i vodim drugu struju. I sad postoje dvije struje. To pišu novine u Njemačkoj, u Italiji i gotovo u svim drugim zapadnim zemljama. Otkuda njima to, otkuda im neke informacije o izvesnim našim neslaganjima koje oni nikako ne mogu doznati drugačije nego od naših ljudi". Cit. prema: Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas...* 2, s. 216.

vreme, identifikujući se sa Partijom, Tito je svaki nagoveštaj njene demokratske evolucije shvatao kao napad na sebe.²⁷

Nikezić je posmatrao Tita. Njegova uzdržanost prema Titu tumačena je kao posledica njegove introvertnosti.²⁸ Ali i njegove nesprenosti da se prikloni preovlađujućoj idolatriji i servilnosti.²⁹ Međutim, i razlike u odnosu prema Titu i u pitanjima koja su pokrenuta su izvedene. Razlike u suštinskim pitanjima, kakvih je po definiciji malo, uvek su konceptijske prirode. U političkom sudaru do koga je došlo u srpskom rukovodstvu početkom sedamdesetih godina XX veka radilo se o dva pitanja: Savez komunista i karakter demokratije; i nacionalno pitanje i karakter jugoslovenske države. U suštini, to su dva lica jednog istog pitanja – koncepcije razvitka.

Malo je toga što je Marko Nikezić morao da otkriva došavši na čelo Saveza komunista Srbije. On je već znao da su demokratske tradicije na Balkanu, pa i u Srbiji, male. Vladavini prava, "paragrafliskoj pravdi", suprotstavljeno je običajno pravo, koje je bilo "u duhu naroda". Bez vladavine prava, institucije su bile samo kulise za odlučivanje u uskim krugovima. Otuda i čvrsta Nikezićeva orijentacija na jačanje institucija, koja, naravno, nije bez unutrašnjih protivrečnosti.³⁰

Nikezić je takođe znao da se levice u Rusiji i Srbiji razlikuje od zapadnoevropske levice, i to u meri u kojoj se razlikuju agrarna i industrijska društva. Jedna od suštinskih reakcija levice u agrarnim zemljama na ideje zapadnoevropske levice, jeste ubrzanje istorije i skraćanje puteva razvitka. U tome da je, kako je slikovito rekao, *cela piramida postavljena na glavu*, Nikezić je video ostvarenje ideala, a ne njegovu deformaciju u praksi: "Umesto razvoj industrije, brojna radnička klasa, politički uticaj radničke klase – socijalizam. Rečeno je obrnuto – uzećemo vlast, napravićemo industriju, napravićemo radničku klasu, pa ćemo onda imati jednu socijalističku vlast koja će emanirati iz novostvorene radničke

²⁷ Jedna od "kritičkih opaski", koje je Tito izneo u razgovorima sa Dragoslavom Dražom Markovićem, bila je da najodgovorniji ljudi u CK SK Srbije "vode akciju protiv njega, da drugačije gledaju na ulogu Partije, da su protiv vodeće uloge SKJ, da i drugovi iz Armije slično govore o njima". Mirko Đekić, *Upotreba Srbije...* s. 56.

²⁸ U obračunu sa partijskim rukovodstvom u Srbiji, po mišljenju Markovića, "nisu bez značaja ni neke... sitnice: Marko Nikezić kao da nije umeo da uspostavi kontakt s Titom".

A na pitanje Mirka Đekića: *Je li to neki Nikezićev stav, je li on izbegavao Tita?* – Marković je odgovorio:

"Ne, ne. Nikako, da se ne stekne pogrešan utisak.

Marko ima puno vrednosti, ali je nekomunikativan čovek. On nije umeo da uspostavi pravi odnos s Titom... A što se mene tiče, moram da priznam da sam sa njim uvek komotno razgovarao... Nekako sam slobodno s njim razgovarao. A imam utisak da je i on, u susretu sa mnom, bio komotan i opušten. Nismo taktizirali." Isto. s. 60.

²⁹ O odnosu partijskih i državnih funkcionera prema Titu, Savka Dabčević – Kučar piše: "Većina se uigibala pred njim. Poneki ne. Ostajali su 'svoji'. Među njima bih spomenula Vladimira Popovića (neko vrijeme njegova generalnog sekretara, i člana CK), generala Koču Popovića, uvijek opuštena i 'svojeg', generala Ivana Rukavinu, našega prolječara, nedodirljiva i nesalomiva, čvrsta u svojem 'ja', Marka Nikezića, koji se na svoj kulturni građanski način nije nikad savijao pred Titom." Savka Dabčević – Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71...* 2, s. 858.

³⁰ "Mislim da smo u našem razvitku u takvoj fazi da se borimo sada za to da insitucije rešavaju, a ne kliče... Balkan nema tih tradicija – mi sada stvaramo tu tradiciju, u isto vreme socijalističku i demokratsku. Po prvi put treba da obezbedimo da zaista forumi budu u potpunosti mesto gde će se stvari rešavati, a ne da budu nekakve fasade." Marko Nikezić, *Nema dobrih sistema sa rdavim rezultatima...*

klase. I to je ono što se pravi.³¹ I što zapravo jeste model revolucija XX veka. Sve su one izvršene u agrarnim društvima, u kojima je prosvetljena revolucionarna manjina uspostavila "vaspitu" diktaturu nad zaostalom većinom, a u ime njenog dobra.

Ono što Marka Nikezića ne samo izdvaja među komunistima, nego ga stavlja na krhku vertikalu liberalne tradicije u Srbiji jeste svest o nužnosti materijalnih pretpostavki demokratije. "Ne mogu", govorio je, "da zamislim stvarno demokratske odnose u jednoj seljačkoj zemlji. Masa proizvođača, odvojeni jedan od drugog, koji nisu u stanju ni da sagledaju, a kamoli koordiniraju zajedničke interese, koji su, uostalom, tako organizovani, tako iscepkani, da ne postoji formulisani njihov zajednički interes. Može neko drugi da ga uopšti. Inače su oni bačeni jedan protiv drugog. Vrlo je teško očekivati jednu demokratsku vladavinu u tim uslovima... mogućnosti demokratije mogu biti samo sa industrijalizacijom. U našoj revoluciji njen plebejski karakter sigurno je njena motorna sila. Ali, za demokratiju, uz to, treba i kultura. Tu treba više nego za eksplozije"³².

Tačno je da je srpski seljak u XIX veku u Narodnoj skupštini mogao da kaže sve što je hteo. On je imao slobodu koja se graničila sa anarhijom. Pomoću takve slobode može se emanirati i zaostalost, kao što je u sudarima vrednosti patrijarhalnog društva sa vrednostima modernog društva i emanirana. Ona može biti ugrađena u osnove diktatura, kao što je i bila "gotovo u svim malim državama istočne Evrope"³³ uoči Drugog svetskog rata, još pre komunističkih diktatura.

Šta je onda, nakon svih iskustava u XX veku, merilo napretka? "Ima najradikalnijih ideja u situacijama gde su, takoreći, patrijarhalni odnosi, od porodice do državnog vrha, imamo te po parolama razne leve režime po svetu, koji su u stvari u ljudskim odnosima paternalistički, patrijarhalni, autokratski, bez obzira na levičarstvo svojih parola"³⁴.

Budući da je zaostalost zakonita baza i političkog konzervativizma, promena u materijalnim odnosima je osnovna pretpostavka složenijeg društva i razvitka institucija preko kojih bi takvo društvo ostvarivalo ravnotežu. Otuda snažna orijentacija na razvitak industrije i tržišnu privredu. Industrijalizacija stvara potrebu za masovnim kvalifikovanjem ljudi, a tržišna privreda ukida potrebu za dominacijom političkog faktora u društvu. U dostizanju te međuzavisnosti je i merilo stvarnog napretka.

Ali, kao što se vladavini prava suprotstavljalo sa pozicija običajnog prava, tako se i proizvodnji novih bogatstava suprotstavljalo sa pozicija zahteva za "jednakošću potrošnje, makar na najnižem nivou".³⁵ Distributivna svest je deo mentaliteta. Ona je važan uzrok cikličnih poraza reformi: "Kad god bi se naišlo na teškoće, tendencija je bila da se ponovo dovede u pitanje tržišna privreda – ne u načelu, ali u njenim konkretnim vidovima redom."³⁶

Asinhronost ekonomskog i političkog programa koja postoji u društvu, posebno je karakteristična za inteligenciju. Na površini, čini se da je u pitanju

³¹ Marko Nikezić, *Cela piramida postavljena na glavu...*

³² Isto.

³³ Vid. Milorad Ekmečić, *Osnove građanske diktature između dva svjetska rata*, Sarajevo, 1967.

³⁴ Marko Nikezić, *Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma...*

³⁵ Marko Nikezić, *Društveni procesi postajace složeniji...*

³⁶ Marko Nikezić, *Bez banaka se ne može...*

odnos vladajuće partije i inteligencije. Ali, stvar je složenija, opet više koncepcijska. U svakom slučaju, izvesna napetost je postojala. Nikezić je smatrao da nju treba priznati i analizirati, a naročito podsticati raspravu o važnim pitanjima društva. Ni etiketiranje,³⁷ ni zabrane³⁸ neće dovesti do popuštanja napetosti, ali mogu negativno uticati na reforme. I jedno i drugo su način da se reformske snage kompromituju i stave u stupicu. Ta jezuitska praksa u kojoj su učestvovali i određene državne službe, ali po strani nisu ostajali ni pojedini stvaraci, poznavale su sve istočnoevropske zemlje. Za nju se znalo.³⁹ Bolne potvrde su, međutim, došle tek posle otvaranja dosijea u Češkoj, Mađarskoj... Podela je postojala, ali nije išla između vlasti i inteligencije kao između dva bloka, već, što i jeste u duhu totalitarizma – kroz njih.

U nerazvijenim društvima, na tesnom socijalnom prostoru, u monističkoj političkoj kulturi, vlast i inteligencija stoje suviše blizu, a u Srbiji, kako je davno uočeno, inteligencija se ne razlikuje mnogo od naroda. Politička birokratija u inteligenciji vidi konkurenta. Za nju, masovno učešće inteligencije kao najkvalifikovanijeg sloja, pre svega u industriji, predstavlja opasnost da politička moć iz njenih ruku pređe u ruke tehokratije. A ti ljudi u industriji – inženjeri, kvalifikovani radnici, napredni poljoprivrednici, ljudi od nauke predstavljaju vezu Srbije "sa... vremenom"; "mi smo toliko savremeni koliko smo u tim vrhunskim odlučujućim aktivnostima društva u stanju da držimo korak"⁴⁰.

Iako se vodi u ime radničke klase i samoupravljanja, borba protiv tehokratizma predstavlja odbranu jednog posebnog staleškog interesa: "Birokratizam kao koncepcija zaista je protivan tome da tehnički faktor dominira radom i društvom. Ali samo zato što podrazumeva da to može činiti jedino profesionalni politički faktor, a da tehnički, kao i kulturni i naučni, treba da bude jedno od sredstava vladavine"⁴¹.

Ali i inteligencija, naročito humanistička, je "po svojoj prirodi sklona da svaku politiku vidi kao dijalog vlasti sa njom".⁴² Sama ona je podeljena između politike i profesije. "Lično ne verujem", govorio je Marko Nikezić, "da će se to ikad izmeniti. U odnosu na radnički pokret, posebno na komunističke partije, taj deo inteligencije je, za razliku od tehničke, mnogo skloniji radikalnim pokretima. U socijalističkim zemljama ako pogledamo šta se dešavalo, šta su činjenice koje

³⁷ "... Nigde ne bih nikog apostrofirao – anarho-liberali ili kako se to sve zove. Etiketiranje ni na koga ne utiče, idimo na suštinske stvari, za jednu demokratsku socijalističku koncepciju. Svako je dobrodošao ko hoće da se za to bori." Marko Nikezić, *Veća svest Srbije o sebi...*

³⁸ "... Generalne restrikcije, koje bi nekim opštim zabranama trebalo da nas obezbede od svake eventualnosti, mogle bi da vode samo opštem застоju, jer bi, pored sprečavanja ekscesa, ugrožavale u zametku i sav naj rad koji donosi rešenja. Zato naša otvorenost mora biti opšta, a restrikcije i intervencije konkretne i pojedinačne." Marko Nikezić, *Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode...*

³⁹ Jedan od glavnih reformista u KPSS, Aleksandar Jakovljević, u svojim memoarima piše: "Uz malo preterivanja, reći ću ovo: mi u partijskom aparatu stalno smo naduvali obraze i zamišljali da rešavamo najvažnija pitanja, da se nalazimo više od svih drugih aparata. Održavali smo razne kongrese, ostale političke predstave i parade, sednice partijskih biroa od vrha do dole, a u stvarnosti se nijedno važnije pitanje nije rešavalo bez KGB-a." Aleksandar N. Jakovljević, *U vrtlogu sećanja*, 2, Beograd, 2002, s. 9.

⁴⁰ Marko Nikezić, *Demagogija je pratilja demokratizacije...*

⁴¹ Marko Nikezić, *Reprodukcija postojećih odnosa vodi socijalnoj krizi u zemlji...*

⁴² Marko Nikezić, *Identitet Srbije...*

je istorija potvrdila, a ne kakve su impresije – jedno vreme su apologeti, a posle toga su opozicija... To je jedna serija profesija, gde su... učitelji života. Oni ne predaju toliko o tome što jeste, nego o onome što bi trebalo da bude"⁴³.

U svim zemljama Istočne Evrope inteligencija je u posebnom položaju. Nigde kao u tim zemljama – "umetnik, književnik ili naučnik ne koristi tako izuzetna prava"⁴⁴ – govorio je Česlav Miloš. Ta prava "ne mora da prati prihod, jer ga često zamenjuje priznanje". Ali – "ni sloboda, jer država čak i slamajući i potčinjavajući sebi umetnika i naučnika, samim tim odaje počast njegovoj ulozi, priznaje njegovu važnost".⁴⁵ Borbu koja se vodi između umetnika (naučnika) i birokrate, "koja se često vodi u jednom istom čoveku", Česlav Miloš je video kao "odraz hijerarhijske strukture onih društava koja nisu prošla kroz faze vladavine novca – i nikad ga nisu u potpunosti priznala kao merilo".⁴⁶

Rastojanje između vlasti i humanističke inteligencije smanjivala je i zajednička ideologija. Marksizam je bio zvanična ideologija – "režimski veronauk",⁴⁷ ali i polazište humanističke inteligencije u njenoj kritici svega postojećeg. Spremnost da se brzo promeni sadržaj, a zadrži metod, bila je obostrana. I komunisti na vlasti i oni koji su prešli u opoziciju – odbacili su marksizam sa onom istom lakoćom sa kojom su ga i primili. Zato je danas u Srbiji, na primer, teško naći nekoga ko bi, kao Česlav Miloš, mogao reći: "Pa ipak 'marksističko iskustvo' – konačno vrlo složeno – bilo je za mene krajnje potrebno, i retko uspevam da nađem zajednički jezik s ljudima koji sami kroz to nisu prošli"⁴⁸. Ili kao Erik Hobsbaum: "Bez Marksa ne bih razvio nikakvo naročito interesovanje za istoriju... Čak i kada sam smatrao da veliki delovi Marksovog pristupa istoriji zahtevaju kresanje, i dalje bih pokušavao da odajem poštovanje, duboko mada ne i nekritičko, onome koga Japanci zovu *sensei*, intelektualnom učitelju prema kojem neko ima dug koji se ne može vratiti... Marksovo 'materijalističko shvatanje istorije' smatram daleko najboljim vodičem za istoriju"⁴⁹.

Početkom sedamdesetih godina XX veka, u Jugoslaviji se vodila dramatična borba oko Partije, kao ključnog pitanja na kome su se prelamala i sva ostala pitanja. Savremenicima je to bilo jasno, ali se podele precizno vide tek sa vremenske distance. Razume se, i tada je na izbor orijentacije odlučujući uticaj imao Sovjetski Savez kao ideološki centar iza koga je stajala vojna sila.

Marko Nikezić je govorio: "Dok postoji taj veliki ledeni breg, kakav je Rusija, nema pravog kraljenja nigde, pa ni kod nas... mnogi to neće prihvatiti, ali mislim da je režim u Rusiji kroz čitavo vreme bio garant režima u Jugoslaviji. Čak, i za vreme naših svađa. To je paradoksalno, ali je tako. Predsednik (Tito – L. P.) je, mislim, posle pomirenja sa Rusima (dolazak Hruščova u Beograd 1956. godine – L.P.) imao i neku formalnu garanciju."⁵⁰

⁴³ Isto.

⁴⁴ Česlav Miloš, *Druga Evropa*, Beograd, Gornji Milanovac, 1986, s. 33.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, s. 34.

⁴⁷ Marko Nikezić, *Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode...*

⁴⁸ Česlav Miloš, *Druga Evropa...*, s. 103.

⁴⁹ Erik Hobsbaum, *O istoriji...*, s. 9.

⁵⁰ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 316.

Centar su podrivale unutrašnje protivrečnosti. Ali, bez otpora njegovoj hegemoniji, koji je decenijama postojao u istočnoevropskim zemljama, ne bi ni on mogao otkazati. Na tragu tog otpora, koji je u početku imao karakter odbrane državne nezavisnosti, jeste i jugoslovenski otpor 1948. godine. Početkom sedamdesetih godina, na probu je stavljena stvarna spremnost Partije da definitivno napusti sovjetsku formulu. To nije bio imperativ ni 1948, ni 1952. – kada je, na svom Šestom kongresu, Komunistička partija promenila ime u – Savez komunista. Ali, čak ni 1956. godine, posle XX kongresa KPSS i Tajnog referata koji je na njemu podneo N. S. Hruščov, staljinizam nije izjednačen sa sovjetskom formulom.⁵¹ Naprotiv, on je tumačen kao iskrivljavanje lenjinizma; izdaja ciljeva revolucije; raskorak između reči i dela; proizvod jedne diktatorske ličnosti, jednog tiranina, modernog Džingis Kana, a ne istorije, odnosno sistema koji je ona dugo oblikovala.

Posle dugih oscilacija, o kojima je već bilo reči, u Jugoslaviji se početkom sedamdesetih godina stiglo do alfe i omega sovjetske formule – do Partije. Ona je bila suočena sa izborom: da napusti politički monopol⁵² ili da počne "da igra konzervativnu ulogu"⁵³ – pokuša da obnovi "nekadašnji birokratski monopolizam", koji bi bio "društveno reakcionaran".⁵⁴

Svaki politički pokret, pa i komunistički pokret u Jugoslaviji – zaključivao je Marko Nikezić – suočava se sa dve opasnosti. Jedna opasnost je da bude eliminisan zato što "u odlučnom momentu nije čvrst".⁵⁵ U antifašističkom ratu i neposredno posle njega, kao i 1948. godine, komunistički pokret u Jugoslaviji odoleo je ovoj opasnosti.

Druga opasnost je da "pokret koji je dovoljno čvrst u odlučujućoj situaciji, može biti sklon da taj recept primeni na rešavanje problema i onda kada dođe vreme demokratskog otvaranja".⁵⁶ Istorija boljševičke partije, zaključivao je Nikezić, nije jedini, ali je prvi i najznačajniji primer. Konceptija boljševika, da u trenutku Prvog svetskog rata osvoje vlast bila je Kolumbovo "jaje" za socijalistički pokret.⁵⁷ To je kasnije primenjivano kao jedini princip. Pokret koji na taj način uspe, naročito ta generacija, sklona je da istim metodama rešava sva pitanja.

⁵¹ Iako se staljinizam svodio na čistke, političke procese, logore i torturu, postojalo je osećanje da sa njim nije svršeno. U svojim dnevničkim beleškama, Dragoslav Draža Marković piše: "Završio sam knjigu Artura Londona (španski borac; zamenik ministra inostranih poslova u Čehoslovačkoj; uhapšen u vreme tamošnjih političkih procesa 1952. – L.P.) *Priznanje*. Neverovatno ubedljiv dokumenat vremena staljinističkih 'čistki' i odnosa koji su u njemu vladali. I prvo što čoveku pada na um jeste svest i osećanje da ta vremena nisu prošla, da u njima još živimo, da se iz tih odnosa sporo, teško i sa mnogo komplikacija tek izvlačimo... I kod nas čak, a i u međunarodnom radničkom pokretu". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 11. jul 1970, s. 208.

⁵² Koča Popović je iznad svega stavljao "otklanjanje jednopartijskog monopola od vrha do dna, oslobađanje društva i ekonomije od tog antiproduktivnog, anticivilizacijskog okova zbog kojeg nam se stagnacija pretvara maltene u način života". Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, s. 187.

⁵³ Marko Nikezić, *Identitet Srbije...*

⁵⁴ "Jaka partija", *Politika*, 17. oktobar 1972.

⁵⁵ Marko Nikezić, *Identitet Srbije...*

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Ova konceptija nije, međutim, bila Kolumbovo "jaje" za ruski revolucionarni pokret. Formulirana je još u XIX veku. Vid. Latinka Perović, *Planirana revolucija*, Beograd-Zagreb, 1988.

Međutim, partija koja u programu ima promenu društva, ne može ostati nepromenljiva. Kao jedina, ona reflektuje razlike koje postoje u društvu, ali ona deformiše njih, a sebe rastače. Njena transformacija je, u suštini, neizvestan proces: "Odjedanput iz jedne Partije postaješ druga Partija. To znači da te promene i te traume moraju da se dese u svakom čoveku, ako ćemo opet imati ljude koji će iz ubeđenja da se bore"⁵⁸. Kroz sve to prolazilo je i rukovodstvo Srbije početkom sedamdesetih godina XX veka, i svaki pojedinac u njemu.

Razlike u rukovodstvu Srbije javile su se već u proceni kako treba reagovati na Desetu sednicu CK SK Hrvatske, a do otvorene podele došlo je posle XXI sednice Predsedništva SKJ.

Marko Nikezić je smatrao "da postoji opasnost da ispadne da smo mi na hrvatskom pitanju morali odustati od kursa", da "to može biti istorijsko skretanje". Jer, "ako počne da se leđi, ako mi nismo u stanju da drukčije držimo vlast, onda će se leđiti svuda, pri čemu će prvo pokositi: opštine, štampu, omladinu, sindikat, radne organizacije, pa onda redom pokrajine, republike"⁵⁹.

Dragoslav Draža Marković je nalazio da je Savez komunista direktno ugrožen ofanzivnim nastupom neprijateljskih snaga: "Mi se možemo, razume se, razlikovati u proceni realne opasnosti tih snaga, njihovih mogućnosti. Pri tome je netačna ocena Sekretarijata Centralnog komiteta – da neprijatelj nema institucije. Šta je Filozofski fakultet u Beogradu, šta su drugi filozofski fakulteti? Ja bih čak rekao da neprijatelj u oblasti kulture ima više legalnih institucija nego mi. Šta je časopis 'Filozofija', šta je Srpska književna zadruga, šta su monopoli u žirijama, u kulturnoj i izdavačkoj politici?"⁶⁰

Nepoterbno su otvoreni mnogi bokovi, u partijskom vrhu vlada oportunitizam. On neće da vidi, da je "prodro liberalizam... u pravu, sociologiji, u ekonomiji, na čitavom jednom području koje ima izvanredno veliki značaj za nas"⁶¹.

Pod udar su najpre došla sredstva političke borbe: izbegavanje zabrana⁶² i nedostatak preventivnog ideološkog delovanja.⁶³ Naravno, i način rada Centralnog komiteta: česti sastanci; javne rasprave; prisustvo ljudi koji ne samo da nisu članovi Centralnog komiteta, nego ni Saveza komunista.⁶⁴

Međutim, vrlo brzo se priznalo da su različita gledanja u rukovodstvu Srbije na pojedina pitanja, kao i na sredstva borbe, posledica dubljih razlika. Dragoslav Draža Marković je bio veoma precizan:

⁵⁸ Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

⁵⁹ Marko Nikezić na sednici Sekretarijata CK SK Srbije. Vid. Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Dilasa do danas...*, 2, s. 55.

⁶⁰ Dragoslav Draža Marković na sednici rukovodstva Srbije 5. i 6. jula 1972. Isto, s. 138.

⁶¹ Petar Stambolić na istom sastanku. Isto, s. 143.

⁶² "Nisam se složio", rekao je Petar Stambolić, "sa izjavom Marka Nikezića da je mnogo zabrana..." Isto.

⁶³ "Nisam za to da se napravi film koji nipodaštava i obezvređuje našu revoluciju, pa se onda mi komunisti ograđujemo od tog filma; nisam ni za to da se organizuje izložba ili napiše knjiga sa istom orijentacijom, pa se mi opet ograđujemo. Tada je kasno. Za to sam da dejstvujemo, da budemo energični da se takve stvari ne pojavljuju, da se takvi filmovi ne prave, da takve knjige ne izlaze. U tome sam za određen, oštrij nastup." Isto.

⁶⁴ Dragoslav Draža Marković: "Centralni komitet je rukovodstvo, ono treba i da odlučuje i da zauzima stavove. A dešava se obrnuto: neki hoće da Centralni komitet bude diskusioni klub, gde svako govori šta mu padne na pamet". Isto, s. 149.

"Ja sam pažljivo, u međuvremenu, čitao sve stenograme, sve diskusije u Centralnom komitetu i kod nas (Predsedništvo Skupštine SR Srbije – L. P.), i imao prilike, kao i vi (članovi tog istog Predsedništva – L. P.) da razgovaram i čujem razne komentare. Moram da kažem da sam danas ubeđen da se radi i o nekim većim razlikama, *da se radi i o razlikama u konceptu, u liniji a ne samo o razlikama u sprovođenju jedinstvene linije* (podv. L. P.)... o borbi za prevlast ideja, za prevlast koncepta, za pravo orijentacije... Znam šta je jedinstvo, ali ima nešto što mi je uvek dragocenije od jedinstva po svaku cenu – to su pravi putevi u daljoj borbi za socijalizam, samoupravljanje i socijalistički razvitak zemlje, pa makar se do njih dolazilo i kroz privremeno nejedinstvo. Makar jedini put prevazilaženja razlika bila konfrontacija i suprotstavljanje. Prema tome, mislim da se stvar ne može držati zatvorenom"⁶⁵.

Stanovišta o konceptijskim razlikama, pre svega o ulozi Partije, koja su formulisana u Srbiji, korespondirala su sa stanovištem koje su zastupali Tito i Kardelj. Insistiralo se na Savezu komunista kao na, uz Tita, jedinom kohezivnom činiocu višenacionalne države. Govorilo se čak o njegovoj večnoj vlasti Partije.⁶⁶ U isto vreme, došlo je do najveće divinizacije Tita,⁶⁷ koja ga je, u stvari, pretvorila u kulisu iza koje će se, u poslednjoj deceniji njegovog života, odigravati dramatična borba za raspored političke moći posle njega.

Odbacivana je ocena Zapada da se Jugoslavija vraća nazad.⁶⁸ Ali, Tito i Kardelj nisu ostavljali sumnju da se radi o zaokretu.

Tito je govorio o Partiji kao revolucionarnoj klasnoj organizaciji; vraćao se na nužnost korekcije linije posle Šestog kongresa; tražio ćelijsko organizovanje; odbacio ideju federalizacije Partije, i upozoravao: "Mi nismo socijaldemokratska partija, mi smo revolucionarna partija... U SKJ mora biti jedna politika, jedinstveni SKJ"⁶⁹.

Kardelj je isticao "da je neophodno pojačati vodeću društvenu ulogu Saveza komunista" i odbiti napade onih koji pokušavaju da tu ulogu potkopaju; ući u sukob "sa svim onim pseudoliberalističkim, pseudodemokratskim i drugim frazama" da se "vraćamo na staro"; da SK "ne treba da se meša u ovo i ono" – a on to mora činiti – "jer bi inače... u društvu bio nepotreban".⁷⁰

⁶⁵ Dragoslav Draža Marković – na sednici Predsedništva Skupštine SR Srbije, 18. septembar 1972. Isto, s. 170.

⁶⁶ Tadašnji sekretar Izvršnog komiteta Predsedništva CK SKJ, Stane Dolanc, koji je za dve godine napravio meteorsku partijsku karijeru (od sekretara Univerzitetskog komiteta Saveza komunista u Ljubljani do ključnog operativca u SKJ) govorio je, 19. septembra 1972. godine: "Pre svega, mislim da nam mora biti potpuno jasno da smo u ovoj zemlji na vlasti mi komunisti. Jer, ako ne bismo bili mi, značilo bi da je to neko drugi, a za sada nije i neće nikada ni biti." Isto, s. 175.

⁶⁷ Istom prilikom, Dolanc je govorio: "Mislim da danas, pored Saveza komunista Jugoslavije i Tita, nemamo druge, tako snažne, kohezivne elemente kao što su ova dva – Tito, za koga ja mislim da nije samo istorijska ličnost, nego je... postao istorijski pojam... pojam samoupravljanja, diktature radničke klase, bratstva i jedinstva, i, drugo, Partija, koja je, u suštini, na tim elementima gradila i sprovođila svoju revolucionarnu politiku". Isto, s. 176.

⁶⁸ "Vrlo je interesantno", govorio je Dolanc, "da se baš u ovo vreme u inostranstvu vodi prilična hajka protiv Jugoslavije, pa se otvoreno piše i govori da se Jugoslavija vraća Istoku, da u Jugoslaviji dobijaju prednost konzervativne snage, da u Jugoslaviji nestaje demokratija itd." Isto, s. 177.

⁶⁹ Isto, s. 87.

⁷⁰ Isto, s. 196–197.

Stvarala se atmosfera karakteristična za svaki novi početak stezanja. Nju su uvek ispunjavale kampanje. Da bi se sprečila rasprava, u kojoj ima prostora za sumnju, i pitanja, potencijalno za drugu mogućnost, uopšte za nepredvidivost, sva su oruđa bila u funkciji ostvarenja jednog jedinog cilja. Ovog puta, sve je bilo skoncentrisano na Pismo Izvršnog biroa Predsedništva SKJ. Ono je bilo tretirano kao sveta knjiga.⁷¹

U toj situaciji, rezerva prema novom kursu koju je pokazalo partijsko rukovodstvo u Srbiji, stalno ukazujući na njegove dugoročno negativne posledice, predstavljala je opasan izazov.⁷² Za nosioce revolucionarnog kursa bilo je veoma važno da taj kurs ne bude dešifrovan i osporen u najvećoj republici u Jugoslaviji, odnosno u najbrojnijoj partijskoj organizaciji. Utoliko pre, što se oko partijskog rukovodstva u Srbiji kondenzovao otpor "istorijskom skretanju", o čijoj je relativnoj širini svedočila i reakcija tadašnje beogradske štampe.⁷³ To nije smelo ostati nekažnjeno. Ishod je bio unapred poznat.⁷⁴ Ali, ne i pravilo da nasiljem koje je u logici boljševizma ne može da se upravlja.⁷⁵

⁷¹ "Pismo još nije objavljeno", rekao je Stane Dolanc. "Mislim da će biti objavljeno kroz nedelju dana. Nismo ga još objavili jer želimo da ga prvo komunisti dobiju u ruke. Obezbedili smo primerke za sve osnovne organizacije u Jugoslaviji, na svim jugoslovenskim jezicima. Želimo na taj način da komunisti shvate da se njima obraćamo." Isto, s. 178.

⁷² Govoreći o oceni unutrašnjeg otpora u rukovodstvu KPSS, Aleksandar Jakovljević piše: "Danas se mnogim mladim 'slobodoljupcima' sve to čini jednostavno. Pero u ruke, govor na tribini i odoh da 'stvaram' novu istoriju. Ne želim nikog ni za šta da optužujem, ali, mislim da će život, koji je ponekad veoma surov, učiti umu i razumu neke savremene političke došljake na trkalištima slobode, što žele da ostave neke tragove u knjizi istorije." Aleksandar Jakovljević, *U vrtlogu sećanja...*, 1, s. 453.

⁷³ *Politika* (komentar "Jaka partija", 17. oktobar 1972) piše: "Pokušaj da se obnovi nekadašnji birokratski monopolizam bio bi društveno reakcionaran... Ako se jedinstvo pogleda ne stvara na demokratski način, teško da i organizacione mere mogu da daju neki efekat".

Odgovorna urednica informativnog programa TV Beograd, Veroslava Tadić u komentaru, 24. septembra 1972, kaže: "Sigurno je da u praksi SK nešto treba da se menja... Ali, bilo šta da se menja u suštini društvene uloge i delovanja SK, ili u načinu organizovanja koji opet tu suštinu menja, može da se promeni jedino demokratski, kroz razgovor, izjašnjavanje..."

N/V, u komentaru svog glavnog urednika Frana Barbijerija ("Čvorovi i raspleti", 1. oktobar 1972) piše: "Još jednom se govori o 'mrtvoj tački'. Traži se način kako da se iz nje pokrenemo. Rađaju se još jednom i dileme u kojem pravcu terba da se pokrenemo. Stvorila se i neka atmosfera iščekivanja, kao da neka presudna odluka može preko noći da donese rasplet... Za složene probleme jednog društva, nisu uvek po pravilu najprikladnija ona rešenja koja izgledaju najlakša. Problemi se trenutno preseku, ali odmah zatim počinju ponovo da se zapliću". Cit. prema: Dragan Marković, Sava Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas...*, 2, s. 180–182.

⁷⁴ "Inače, moram reći, da me je kod te grupe (liberala – L. P.) iznenadilo odsustvo političkog realizma. Grubo sam rekao Zdravku Vukoviću (direktor RTV Beograd – L. P.): 'Zar ste, zaista, mislili da možete komentarama V(eroslave) Tadić, člancima F(rana) Barbijerija i Ž(ivate) Đorđevića (zamenik glavnog urednika *N/V* – L. P.) oboriti Tita i SKJ?' Nikako mi nije jasna njihova 'demokratska ofanziva' u toku poslednjih pola godine, njihovo suprotstavljanje oficijelnoj liniji SKJ i opštim raspoloženjima u jugoslovenskom društvu. Šta su mislili, na šta su računali?" Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1, 21. oktobar 1972, s. 393.

⁷⁵ "Juče je održana i poslednja pretkongresna sednica CK SKS, na kojoj je, pored ostalog, doneta odluka o isključenju iz SK M(arka) Nikezić, L(atinke) Perović, P(redraga) Ajtića (predsednika GO SSRN Srbije – L. P.), O(rhana) Nevzatija (član Sekretarijata CK SKS – L. P.)... Nešto se može objasniti i našim mentalitetom, ali više od toga prisustvom dogmatske, staljinističke svesti, koja u svima nama živi više ili manje, kao ostatak starog vaspitanja... Sa staljinizmom se živi poput noja: glavu u pesak pred postojećim društvenim problemima; dok

Stanje beskonfliktnosti je ideal svih modelara istorije. Ali, ono nigde i nikad nije uspostavljeno, pa ni u Srbiji posle oktobra 1972. godine. Dvojnost je ostala i u glavnim akterima. Morali su dokazivati da je obračun sa liberalizmom bio neizbežan,⁷⁶ i u isto vreme upozoravati na opasnost od birokratizma i konzervativizma.⁷⁷ Za one koji su sa zaokretom došli u Partiju i na političku scenu, a naročito za one nevidljive koji su zaokret garantovali (Sovjeti, Armija), ova dvojnost je bila neprihvatljiva. Za fanatizovane nosioce revolucionarnog kursa, i poneko od izvršilaca zaokreta je "brzo od jakobinca prešao u žirondistu"⁷⁸ i bio na redu za čistku.⁷⁹ Da bi se takav održao, osim svesti o vlastitoj ulozi,⁸⁰ bili su mu još potrebni velika veština političkog manevarisanja⁸¹ i jako uporište u Srbiji. Ono se, pored ostalog, sticalo osetljivošću prema Kosovu, koje je za mitsku svest srpskog naroda isto što i zemlja za Anteju.⁸² To je, međutim, lakše konstatovati, nego objasniti. Lešek Kolakovski je u pravu kad kaže da: "U trajnosti mitova i u inerciji konzervativizma uvek postoji izvestan razlog, koji treba otkriti"⁸³.

imaš vlasti i snage razračunavaj se sa svakim ko ti se suprotstavlja; za sutra ćemo videti, a za danas – prisila je jača od društvenih zakonitosti." Isto, 2, 18. april 1974, s. 22.

⁷⁶ "Opustili smo se i 'razmazili' pomalo. A teorije o spontanosti razvoja, koje su tako organizovano širili i zastupali neki krugovi i u Savezu komunističara, zapretile su da nas potpuno demobilizuju i onesposobe. U tom periodu u kome se faktički i realno, iako ne javno i direktno, osporavala rukovodeća uloga Partije i u ime demokratije i sloboda istupalo sa zahtevima za dezideologizaciju društva (pod parolom i sa tezom da svaka ideologija predstavlja pritisak na ljudsku ličnost i vodi ograničavanju slobode) jako je oslabio naš uticaj i izvršen je širok prodor tuđih, nesocijalističkih i antisocijalističkih idejnih shvatanja. *Izlaz iz tog stanja bio je moguć, pokazalo se, samo ostrim zaokretom, kroz snažan pritisak primenom i kaznenih mera u samom SKJ, a i administrativnih sankcija prema pojedincima* (podv. L. P.). Naročito je do tog moralo doći u SR Hrvatskoj. Ni mi (u Srbiji – L. P.) nismo mogli izbeći širu primenu, pre svega, samo političke presije. Za trenutak je to bilo, možda, i neophodno i neizbežno. Postojala su, međutim, i još uvek postoje raspoloženja za zadržavanje takvih metoda 'borbe' kao jedinih i stalnih." Isto, 2, 24. mart 1977, s. 341-342.

⁷⁷ "Kolikogod je opasan i štetan liberalizam, toliko je, u našim uslovima još uvek relativne zaostalosti, opasan i konzervativni birokratizam, primitivni dogmatizam." Isto, 2, 20. oktobar 1975, s. 163.

⁷⁸ Isto, s. 22.

⁷⁹ "Da nisam bio", kaže kasnije Dragoslav Draža Marković, "jedna od ključnih ličnosti u tadašnjim razjašnjenjima (sa liberalima – L. P.) i na neki način uvodničar na sastanku s Titom, što je u prvom 'postliberalističkom' periodu imalo značajnu političku težinu, vojvođanski dogmatičar bi i mene uneli u spisak 'liberala.'" Mirko Đekić, *Upotreba Srbije...*, s. 240.

⁸⁰ "Jasno mi je da moram izdržati još tri godine. Nema drugog izbora. Osećao bih se slabićem, ako bih posle svega što se dogodilo (a u čemu sam i sam odlučujuće učestvovao) potražio neko mesto u zapečku, van centra zbivanja i nošenja najvećeg tereta odgovornosti." Isto, 1, 20. april 1973, s. 437.

⁸¹ "Ja sam, uvek, u centru napada. Mnogi me ne vole. Jednom im smeta moja isključivost, drugi put moja nedoslednost. 'Nationalist' sam, zato što se 'borim za interese Srbije', što nisam dopustljiv prema raznim pritisacima. 'Gori sam Ranković od samog Rankovića' (što bi rekao Rato Dugonjić – (državni i partijski funkcioner u BiH – L. P.)), jer sam zastupnik srpskih interesa i jer se zalažem za autoritativne organe u Federaciji. Bosancima sam 'kost u grlu'. Oni su, u stvari, u tom pogledu isključivi, i to direktno ispoljavaju. Nisam mnogo prihvatljiviji ni za druge. Ja, naprotiv, mislim da sam pristao na mnoge ustupke, da sam učinio mnoge kompromise." Isto, 2, s. 232–233.

⁸² Dragoslav Draža Marković: "Nema Srbina, od najotvorenijih nacionalista do mene, ubedenog komuniste, koji bi se odrekao Kosova." Mirko Đekić, *Upotreba Srbije...*, s. 396.

⁸³ Lešek Kolakovski, *Prisutnost mita*, Beograd, 1989, s. 20.

Posledice zaokreta koji je Partija napravila početkom sedamdesetih godina su relativizovane.⁸⁴ Ali, u Srbiji, one su se neposredno osećale, i dnevničke beleške Dragoslava Draže Markovića predstavljaju prvorazredno svedočanstvo o tome.

"U svakoj sredini", piše Marković godinu dana posle obračuna sa liberalima – "zavladao je strah... Mediokriteti, nesposobnjakovići, neradnici su počeli da vode glavnu reč u mnogim mestima. Pokušavaju da sopstvenu nesposobnost prikriju optuživanjem drugih. Neće to ništa valjati nastaviti li se tako. A stvari se sve više kreću u tom pravcu. Nema snage da se te tendencije zaustave, da se tim snagama suprotstavi. Čak bi se reklo da takva shvatanja nailaze na široku podršku, da stižu potpuno pravo glasa. Mnogi ljudi nisu ni svesni kakve opasnosti to krije"⁸⁵.

Da li je, onda, moguće da tih opasnosti nisu bili svesni ni akteri zaokreta, da su ih i oni tek naknadno otkrili? Ili su naivno verovali da će moći da kontrolišu proces i da neće dopustiti da on ode tako daleko da se Srbija prikaže "najmračnijom zemljom u Evropi, gde je svaki dašak slobode (uključujući i verske) ugašen?"⁸⁶ Ili je u pitanju političko kameleonstvo, kako je njihovo odbijanje da prihvate posledice zaokreta viđeno u stranoj štampi?⁸⁷ Međutim, neke se posledice zaokreta ne prihvataju, a na izvođenju nekih do kraja se insistira. Prve se tiču državno-partijske i socijalno-ekonomske sfere, druge idejno-političke. Ta gradacija ima suštinski značaj.

Mešanje jugoslovenskog centra u poslove Srbije energično je odbijeno.⁸⁸ Ali, posle uloge arbitra koju su taj centar i Tito lično imali u obračunu sa masopokom u Hrvatskoj i sa liberalizmom u Srbiji, to nije bilo ostvarivo. Uostalom, zaokret je i napravljen zato što se smatralo da su ova dva rukovodstva narušila princip demokratskog centralizma i ugrozila revolucionarno jedinstvo Partije kao kohezionog činioca države, što su relativizovala arbitrarnu ulogu Tita.

Do mešanja jugoslovenskog centra u Srbiji došlo je ne samo u uklanjanju liberala, već i u kadrovskim rešenjima posle njihovog odlaska. Iako je prethodnom rukovodstvu porican autoritet, na vodeća mesta nije došao niko od autoriteta sa *nacionalnom dimenzijom*, od *priznatih autoriteta* u Srbiji.⁸⁹ Oni su

⁸⁴ Posle razgovora sa Edvardom Kardeljem, Marković beleži da Kardelj – "Smatra da smo posle XXI sednice i borbe protiv liberalizma došli u opasnost da pođemo linijom manjeg otpora, da se orijentišemo, pre svega, na administrativne mere i sredstva vlasti i počnemo se odvajati od radničke klase i radnih masa. Smatra da smo tu opasnost izbegli, iako tih pojava ima". Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 2, 12. februar 1977, s. 438.

⁸⁵ Isto, 1, 20. oktobar 1973, s. 476.

⁸⁶ Isto, 31. decembar 1973, s. 485.

⁸⁷ U dnevničkim beleškama, Dragoslav Draža Marković registruje pisanje *Zi Dojče Cajtunga* o njemu "kao 'čoveku koji je bio glavni oslonac Titu i dogmatskim snagama u obračunu sa M(arkom) Nikezićem i liberalizmom, da bi se, posle izvršene čistke, i sam ogrnuo liberalističkim plaštom, o čoveku koji istupa protiv nacionalizma, a koga mnogi Albanci, Slovenci i Hrvati smatraju 'anđelom čuvarom srpskih nacionalista i šovinista'." Isto, 2, 16. oktobar 1977, s. 409.

⁸⁸ "Ono što neću dozvoliti – to je mešanje u naše odnose, u Srbiji..." Isto, 2, 10. jun 1973, s. 446.

⁸⁹ Posle ostavke Marka Nikezića, na mesto predsednika CK SKS došao je dr Tihomir Vlaškalić (1923), i na toj dužnosti ostao deset godina – duže od svih svojih prethodnika.

čak bili zaobiđeni u konsultacijama o novim rešenjima,⁹⁰ a nije ih bilo ni u sve užem krugu oko Tita, u kome je vladala dvorska atmosfera.⁹¹

Nisu prihvatani ni napadi na socijalne razlike i zahtevi za uravnilovkom; otpor prema stručnim ljudima i degradiranje privrednih rukovodilaca.⁹² Ali, to su sve bile očekivane posledice kampanje protiv tehnokratizma, stručnih ljudi i direktora kao tehokrata i protivnika samoupravljanja. Ponovo se, u stvari, postavljalo pitanje – kako napredovati, a da se suština ne promeni.

Na idejno-političkom planu, gde se smatralo da su liberalistička skretanja bila najveća, i sa najtežim posledicama – pritisak je doziran, ali je bio konstantan. Štampa, čak i sa urednicima i redakcijama koji su došli na revolucionarnom talasu ostala je izvor velikog i otvorenog nezadovoljstva.⁹³ Univerzitet, takođe. Posebno, osam profesora na Filozofskom fakultetu, čije je uklanjanje više puta Tito javno tražio, i čije je ostajanje bilo jedan od važnih dokaza oportunitizma par-

⁹⁰ "Razmišljam o tome da tražim prijem (sam ili sa T(ihomirom) Vlaškalićem) kod druga Tita. Želim da ga upoznam sa situacijom, a želim i da stavim primedbu na način vođenja konsultacija oko budućeg rukovodstva SK... Ali, ima još jedan razlog. To je položaj Srbije i SK Srbije. Ne mogu, kada se radi o SK Srbije, više uticaja imati S(tane) Dolanc, K(iro) Gligorov, pa ni E(dvard) Kardelj i V(ladimir) Bakarić, negoli P(etar) Stambolić, Ž(arko) Jovan Veselinov, D(ušan) Petrović, i sada T(ihomir) Vlaškalić i ja." Isto, 1, 5. novembar 1972, s. 399.

⁹¹ "Manipulisalo se s Predsednikom čije stanje zdravlja i godine ne daju više mogućnosti neposrednijeg i aktivnijeg angažovanja. To je dobra prilika da se – koristeći njegov autoritet i ime, pozivajući se na njega – kombinuje, manipuliše, intrigira. Kontakti (česti i redovniji) sa njim svedeni su na uski broj ljudi (E(dvard) Kardelj, V(ladimir) Bakarić, S(tane) Dolanc, D(ž)emal) Bjedić, N(ikola) Ljubičić, M(iloš) Minić, što daje dobre mogućnosti za manipulisanje i taktiziranje, za intrigiranje i kombinatoriku svake vrste." Isto, 1, 4. jun 1973, s. 446.

⁹² Komentarišući Titov razgovor sa radnicima fabrike "Ivo Lola Ribar", Marković piše: "Kod jednog dela učesnika u raspravi bilo je mnogo zahteva za egalitarizmom, uravnilovkom, najobičnije socijalne demagogije. Samo je neprikosnoven ogroman autoritet Tita mogao ostaviti sve to bez odgovora. Bojim se, međutim, da takva raspoloženja uzimaju sve više maha i da mogu dovesti do velikog pritiska primitivizma, zaostalosti i odbojnosti prema stručnom radu uopšte. A onda je kraj svakom napretku i svakom razgovoru." Isto, 30. mart 1973, s. 429.

"Ukazivao sam na činjenicu da je funkcija direktora degradirana i da niko više ne želi da tu funkciju obavlja." Isto, s. 430.

"Već danima sam okupiran time da se i suviše igra sa vrlo osetljivim raspoloženjima i da se na javnost vrše previše veliki pritisci raznim aferama i kriminalnim senzacijama, da se vrlo jednostrano i bez mere govori o socijalnim razlikama, bez isticanja neophodnosti principa napredovanja prema radu – što je preduslov svakog razvitka i napretka". Isto, 14. april 1973, s. 433.

⁹³ "Pre neki dan tražio sam od T(ihomira) Vlaškalića da se razgovara sa Gradskim komitetom Beograda, da se održi bliz-sastanak sa glavnim urednicima listova i obustavi aferaško pisanje štampe, da se razgovara sa Izvršnim biroom i postavi pitanje ponašanja 'Borbin' kuće (njeno mešanje u odnose u gradu, i aferaško tretiranje 'afere Papić')... Nastavi li se ovako, tražiću formalan sastanak, na kome bismo se razjasnili do kraja." Isto, 28. april 1973, s. 438.

"Sutra ću... morati da se ozbiljno objašnjavam sa Draganom Markovićem. 'NIN' je, u poslednje vreme, napravio nekoliko ozbiljnih propusta i grešaka... Mislim da se u redakciji 'NIN'-a našlo dosta nedovoljno orijentisanih mladih novinara. Prodaja lista dobro ide, tiraž raste, i to je malo 'udarilo' u glavu i redakcijskom kolegijumu i Draganu Markoviću." Isto, 2, 7. januar 1978, s. 426.

tijskog rukovodstva Srbije.⁹⁴ Partija je proklamovala vraćanje na marksističke pozicije, a njeno rukovodstvo je bilo bukvalno opsednuto time kako da učutka one koji su ne samo proučavali Marksa, nego su bili i deklarirani marksisti.

Zaokret je svoje pravo lice pokazao upravo u umetničkom i naučnom stvaralaštvu. Ohrabrena je socrealistička orijentacija koja je još od sukoba realista i modernista kasnih pedesetih godina, kada počinje otvaranje Jugoslavije prema Zapadu, bila u defanzivi.⁹⁵ Ali, prestaje kompromis vlasti i moderne orijentacije. U nedostatku slobode izražavanja i političkog organizovanja, sloboda stvaranja sve više se koristi za osporavanje političkog monopola i legitimiteta višedecenijske vlasti komunista, i postaje forma političkog pluralizma. Svaku takvu manifestaciju uspaničena vlast, pak, smatra provokacijom,⁹⁶ zaverom protiv države i poretka, i zaoštavanju nema kraja: zabrane se nižu...

Ako se dogmatizam verbalno odbacivao, a liberalizam progonio, novi kompromis vlasti sa inteligencijom bio je moguć samo na nacionalnoj osnovi, za šta postaju sve važnije veze državnih i partijskih vrhova sa vrhovima institucija nauke i kulture. To niko u Srbiji nije proklamovao kao program, kao što to ni Staljin nije učinio u Drugom svetskom ratu. U tom pravcu vukla je stihija.

Odnosi sa nacionalnim institucijama bili su korektni, i nikad, sem u slučaju Srpske književne zadruge, nisu smatrani grehom partijskog rukovodstva koje je bilo optuženo za "otvaranje svih bokova". Posle obračuna u Srbiji, značaj odnosa vlasti sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti,⁹⁷ Srpskom pravoslav-

⁹⁴ "Ta ekstremna grupa profesora i studenata ostala je u velikoj meri bez uticaja. Moraće se naći način da se sa tim opozicionim uporištem definitivno raščisti... Preseći jednom čir i ne dopustiti dalje truljenje." Isto, 1, 25. novembar 1973, s. 482.

"Bio sam poslednji koji je verovao da je moguće i drukčije ih neutralisati. To je nemoguće, na žalost. Da je bilo moguće izbeći drastičan obračun sa njima – bilo bi dobro. Nema od toga ništa. Predstoji ono što je neizbežno: njihovo udaljavanje sa Fakulteta i oštar obračun." Isto, 2, 15. jun 1974, s. 32.

"Danas je u Skupštini SR Srbije doneta odluka o udaljavanju 8 nastavnika Filozofskog fakulteta i time je to pitanje skinuto s dnevnog reda. Oni su, međutim, uspeali da u velikoj meri zainteresuju mnoge pojedince i institucije u inostranstvu i da organizuju, čak, akciju 'za zaštitu intelektualnih sloboda i slobode nauke u Jugoslaviji'. To će, svakako, da traje i oko toga ćemo imati još dosta problema i teškoća... To sve spada u deo psihološkog specijalnog rata protiv naše zemlje, sve više rastuće, smišljene i dobro organizovane akcije pritiska na nas." Isto, 2, 28. januar 1978, s. 90.

⁹⁵ "Ofanziva dogmatičara u kulturi i dalje traje nesmanjenom žestinom. Sada su se uključili i likovni umetnici – komunisti. Miloš Bajić je sve napao i osudio: od M(iodruga) Protića do Milića Stankovića, od V(lade) Veličkovića do O(lje) Ivanjicki, od (Radomira) Reljića do (Leonida) Šejke itd. Pre toga, pokrenuta je akcija oko 'Filipa na konju' (roman Miodraga Bulatovića – L. P.), zatim oko fresaka na kalendarsu 'Politike' i tako redom... Moramo se brzo suprotstaviti tom rastućem 'crvenom talasu', toj sve izraženijoj težnji za monopolom od strane 'socrealističkih grupacija'. Drago mi je što su likovnjaci izrazili poverenje samo redakciji 'Komunista'. List 'Komunist' tamo i spada, sa svojom lažnom radikalističkom i dogmatskom orijentacijom." Isto, 1, 31. decembar 1973, s. 485.

⁹⁶ "Izložba Miće Popovića (neotvorena, zabranjena) sa predgovorom za katalog D(obrice) Čosića pokazala je da se radi o smišljenoj akciji, koju treba povezati sa izložbom M(ladena) Srbinovića i predgovorom L(azara) Trifunovića." Isto, 2, 15. jun 1974, s. 32.

⁹⁷ "Juče razgovori u Izvršnom komitetu CK SKS o Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Dogovorili smo se da treba obezbediti više češćih kontakata i da treba formirati partijski aktiv u SANU... SANU... ima veliki značaj kao reprezentativna institucija sa dugom tradicijom." Isto, 2, 10. septembar 1977, s. 400.

nom crkvom⁹⁸, veteranima Prvog svetskog rata⁹⁹ – počinje da se naglašava. In-terno, nisu isključivani ni kontakti sa kritičarima vladajuće nacionalne politike, mada je pokušaj dijaloga sa njima smatran svetogrđem i bio važna tačka optužnice liberala.¹⁰⁰ Naravno, sami po sebi, ni saradnja sa nacionalnim institucijama, ni veze sa pojedincima, makar one bile uspostavljane na način karakterističan za društva bez stabilnih institucija, preko neformalnih grupa i pojedinaca, nisu sporni. Značenje im ne određuju toliko namere i motivi aktera, koliko politički kontekst i atmosfera u društvu.

Sve se to događa posle oštrog obračuna u Srbiji sa jednom orijentacijom – u privredi, kulturi, štampi, u Partiji. Posle jedne faze ustavnih promena, u kojoj su se ispoljile razlike ne samo u Jugoslaviji, nego i unutar Srbije, a uoči druge faze, koja će se završiti donošenjem Ustava iz 1974. Pomenute razlike nisu tada dobile dramatičnu formu, jer u Srbiji nije postojao samo jedan izbor. Opiranje promenama nosilo je rizik da Srbija, u Saveznoj ustavnoj komisiji, sve ostale republike okrene protiv sebe, i da, imajući u vidu pokrajine, komplikuje svoje unutrašnje odnose.¹⁰¹ Međutim, na tragu one vertikale koja je izražavala istorijsku tendenciju da razvoj Srbije kao realne države¹⁰² predstavlja uslov kulturne integracije srpskog naroda, početkom sedamdesetih godina XX veka snažno se manifestovala orijentacija koja je nalazila da su ustavne promene i u interesu Srbije. Prestajući da se identifikuje sa Jugoslavijom, Srbija će učvršćivati svoj identitet i

"T(ihomir) Vlaškalić, D(ušan) Čkrebić, D(ragutin) Tešić, M(ilutin) Milošević i ja, bili smo na razgovorima u Srpskoj akademiji nauka. Bio je to koristan i potreban razgovor u kome smo se razjasnili oko mnogih pitanja." Isto, 30. oktobar 1977, s. 412.

⁹⁸ "Isto tako, i udeo Srpske pravoslavne crkve u razvoju srpske kulture (u prošlosti, a posebno u srednjem veku pod Turcima) takođe je neosporan." Isto, 1, 1. april 1974, s. 431.

⁹⁹ "Ti stari ljudi (Udruženje 1300 kaplara – L. P.) nisu uopšte zlonamerni. Možda mnogo toga ne znaju, ne umeju, hoće da budu konstruktivni, hoće da se konsultuju. Bilo mi je žao tih starih, dobrih ljudi, bivših ratnika, poslednjih ostataka od tih junačkih đaka – kaplara. Kao da sam u njihovoj sudbini video i našu, partizansku sudbinu. Kako je lako odgurnuti ljude, kako je lako konfrontirati se!" Isto, 1, 7. oktobar 1973, s. 459.

¹⁰⁰ "Treba da se dogovorim oko mog razgovora sa D(obricom) Čosićem. Reče mi Muharem (Pervić – L. P.) da on na tome i dalje insistira. Mi smo se, u načelu, oko toga već dogovorili. Treba to sada i da perfektuiramo. No, neću brzati. Hteo bih da se, pre toga, svakako sretnem i razgovaram sa Luletom Isakovićem i sa još ponekim od književnika i umetnika... Ako se on (Dobrica Čosić – L. P.) pokaže bar nešto odgovornijim u ponašanju, ukoliko bude bar za malo promišljeniji, značiće i to nešto. Po držanju Luletom i po mišljenju M(uharema) Pervića rekao bih da je moguće to očekivati." Isto, 2, 25. avgust 1975, s. 149.

¹⁰¹ O svom držanju u Ustavnoj komisiji, Dragoslav Draža Marković kaže: "Nisam nikome ostajao dužan... Pokazalo se i ovoga puta da je to dobar i efikasan način..." Isto, 1, 14. jun 1971, s. 250. Drugi to nisu tako videli. O Kardelju Marković beleži: "Nije propustio da mi kaže kako je bio iznenađen našim (a posebno mojim) otporom ustavnim promenama". Isto, 3. maj 1971, s. 272.

¹⁰² "Mnoge bitke vode se u oblasti prava i reči. Mislim da to ne bi trebalo da pređe meru u kojoj to može da utiče na realno stanje stvari. Postavlja se pitanje, recimo, garancije da Srbija ostaje država. Da ne izlazimo iz stvarnosti u tim polemikama. To je verovatno i napisano negde i do sada – da je Srbija država, a drugo – garancija je da ona postoji." Marko Nikezić, *Identitet Srbije...*

sticati poverenje drugih, što je bilo od odlučujuće važnosti za položaj srpskog naroda izvan SR Srbije i za opstanak jugoslovenske državne zajednice.¹⁰³

Računalo se sa tim da će, posle ustavnih amandmana iz 1971. godine, razlike između republika da rastu. "U tom smislu što će razlike koje postoje biti dopuštene, odnosno priznavane... One su postojale i kada nisu bile priznate... Svako se osećao uprošćen i pod prinudom."¹⁰⁴ Život jedne višenacionalne zajednice u razlikama bio je po definiciji u kontradikciji sa vladavinom jedne monolitne partije kao glavnim činiocem kohezije.

Obračun u Srbiji sa koncepcijom koja je kvalifikovana kao moderna, liberalna, prozapadna, bio je ujedno i obračun sa koncepcijom Jugoslavije, pa i Srbije, kao složene države. Odnosno, sa jednom koncepcijom odnosa između nacija. Ova struja eliminisana je u ime cilja "kome treba podrediti sve", a to je – "jačanje jedinstva zemlje i njene unutrašnje kohezije".¹⁰⁵ Time je bio određen stvarni smisao i izvršenih i predstojećih ustavnih promena. Ali, i priroda novog kompromisa između vlasti i opozicije u Srbiji. Ostale su dve mogućnosti koje su podjednako odlagale sinhronu modernizaciju Srbije: jednoj je težište bilo na ekonomskom razvitku Srbije, uz zadržavanje političkog monopola Partije; drugoj na prilično anarhoidnom razvitku političkih sloboda, uz kritiku socijalnih razlika, potrošačkog društva. Prva je težila očuvanju jugoslovenske države po svaku cenu. U odbrani ovog interesa, ako treba i uz upotrebu vojne sile, sretala se ona i sa Titom,¹⁰⁶ kao nadnacionalnom institucijom i kohezionim činiocem Jugoslavije. To je proizašlo iz onog širokog identifikovanja srpskog naroda sa Jugoslavijom.¹⁰⁷ U drugoj, pak, mogućnosti bilo je sadržano uverenje, staro koliko i Jugoslavija, da svaka složena država, formalna ili stvarna, dovodi Srbiju u inferioran položaj i devalvira njene velike žrtve u dva svetska rata. Kad je centralizovana Jugoslavija dovedena u pitanje odbačena je i svaka druga njena koncepcija.¹⁰⁸ Stalo se na

¹⁰³ "To su nepoverenja na bazi određenih istorijskih iskustava i ne vredi se ljutiti. Svaki postupak koji liči na nekakvu pretenziju, reaktivira sve što je faktičko nasleđe." Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo zahtevima vremena...*

¹⁰⁴ Marko Nikezić, *Priznati postojeće razlike...*

¹⁰⁵ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1, 18. februar 1972, s. 336.

¹⁰⁶ Sa ovog stanovišta posebno su interesantni razgovori Dragoslava Draže Markovića sa Titom posle usvajanja ustavnih amandmana iz 1971, a uoči XXI sednice Predsedništva CK SKJ. "Vrlo je kritičan o okupiranosti problemima republičke državnosti. Smatra", beleži Marković, "da je učinjeno ono što je trebalo učiniti u vezi sa položajem svih republika u Jugoslaviji, a da sada treba raspravljati o pitanjima vezanim za koheziju i jedinstvo. Da ne postoji druga alternativa od jedinstvene i nezavisne Jugoslavije. Bolje je da to učinimo svojom armijom, nego da to učini tuđa armija... Zalaže se za jak Savez komunista organizovan na principu demokratskog centralizma." Isto, 30. novembar 1971, s. 317.

¹⁰⁷ "Identifikovanje sa Jugoslavijom stvorilo je utisak o tome da Srbi sami od svoje nacionalne individualnosti jednostavno ne prave pitanje. Međutim, oslonjeni na dugu borbu za emancipaciju i stvaranje nacionalne države, Srbi su stvaranje Jugoslavije doživeli kao potpuno rešenje problema Srbije i srpskog naroda uopšte." Marko Nikezić, *Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda...*

¹⁰⁸ "Imam utisak, uprošćeno govoreći, da su neki srpski nacionalisti, ako već ne mogu da od federacije učine svoj instrument, instrument svoje hegemonije, spremni na borbu protiv federacije u ime srpskih prava, da postavie srpsko pitanje i da čine sve što mogu da postavie Srbiju u opoziciju prema federaciji, kao republiku, i što je važnije, Srbe kao naciju 'otvarajući' time pitanje Bosne i Hercegovine i određena pitanja u odnosima sa Hrvatskom." Marko Nikezić, *Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma...*

stanovište o etničkoj državi srpskog naroda, za čije iskrajanje iz jugoslovenskog državnog okvira, koji je postojao bezmalo jedan vek, ne treba prezati ni od rata, bez obzira čak i na međunarodne okolnosti.

U osnovi pomenutog novog kompromisa u Srbiji ležala je ideja samoupravnog socijalizma kao trajna alternativa kapitalizmu i liberalnoj demokratiji, kao istorijska protivteža Zapadu. I jugoslovenska varijanta, koja je samoupravni socijalizam suprotstavljala staljinizmu, a jedinstvo države stavljala iznad demokratije, i velikosrpska varijanta, koja je titoizmu, kao zajedničkom imenu za samoupravni socijalizam i svaki federalizam, suprotstavljala fluidnu ideju napretka, predstavljaju određene društvene i nacionalne koncepcije sa istorijskim utemeljenjem. To je logično, jer je "problem odnosa među nacijama samo deo ukupnog problema demokratije", i jer se "ni problemi odnosa među nacijama ne rešavaju i ne mogu rešavati samo baveći se nacionalnim pitanjem, već rešavajući osnovna pitanja socijalističkog društva".¹⁰⁹

Po istoj logici, i liberalizam je koncepcija – takođe sa utemeljenjem, ali znatno slabijim u poređenju sa drugim dvema koncepcijama. U svakom slučaju, u svojim malobrojnim predstavnicima u istoriji političke misli u Srbiji, liberalizam se kao koncepcija dovršavao tek sa idejom slobode za sve narode, odnosno sa idejom saveza srpskog naroda sa drugim balkanskim i južnoslovenskim narodima.

Razlike među srpskim komunistima sedamdesetih godina XX veka u praktičnim pitanjima: funkcije federacije, republika i pokrajina; sastav zajedničkih organa – na bazi pariteta ili proporcionalne zastupljenosti; način odlučivanja u tim organima – većinski ili konsenzusom – bile su izvedne iz razlika oko karaktera jugoslovenske države. Nikezić je insistirao na raspravama o koncepcijskim pitanjima, i polazio od sledećeg: svetski procesi; razvitak Jugoslavije; istorijski i trajni interesi naroda koji u njoj žive, modernizacija i identitet Srbije.

Iskustva savremenih država, uključujući i socijalističke, pokazuju, po Nikeziću – "da je zaobilazanje i potiskivanje nacionalnog pitanja konzervativno i puno opasnosti za ukupan razvoj društva". U višenacionalnim državama, bez demokratskog rešenja nacionalnog pitanja, nema rešenja ni za druga pitanja. Nastojanja da se nacionalno pitanje "konačno raščisti, svede na ustavne norme i istisne iz političkog života", Nikezić je video ne samo kao "znak neprihvatanja demokratske rasprave o odnosima među nacijama koje žive zajedno", već i kao "težnje ka hegemoniji i u krajnjoj liniji ka asimilaciji".¹¹⁰

Uverenje jugoslovenskih komunista, koje je preraslo u samozadovoljstvo, da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji definitivno rešeno, temeljilo se na shvatanju da "nacije pripadaju kapitalizmu", koji "ne može da reši nacionalno pitanje". Njegovo rešenje je zadatak socijalističke revolucije, a "pošto se ona odigrala, mora se pretpostaviti da je rešila nacionalno pitanje".¹¹¹

Sve istočnoevropske zemlje održavale su ovu dogmu uz pomoć sile. Sukob 1948. godine doveo je do zakašnjenja i u Jugoslaviji. Forme koje je rešenje nacionalnog pitanja dobilo 1945. godine vezane su "za fazu u kojoj se društvo

¹⁰⁹ Marko Nikezić, *Nacionalistička isključivost – politički izraz birokratskog monopola...*

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Isto.

nalazilo", ali "ono što je bilo zadovoljavajuće tada, postalo je nezadovoljavajuće kasnije"¹¹². Oživljavanje nacionalnih ideologija; stalni zahtevi iz najrazvijenije Slovenije za tržišnu privredu, jezičku i kulturnu autonomiju; pokreti u Hrvatskoj, među Albancima u Jugoslaviji; problemi kulturnog jedinstva srpskog naroda – razbijali su iluziju o definitivnosti postojećih rešenja. Ali, nije bilo dovoljno samo negativno se odrediti prema glavnim reakcijama na taj kraj iluzija, trebalo je stvarati i promicati alternativu.

Nijedan od jugoslovenskih naroda, pa ni većinski srpski narod, ne bi mogao, smatrao je Nikezić, zaštititi svoj interes u centralistički i birokratski uređenoj zajednici; jer "svaki birokratski centralizam morao bi se osloniti na jedan najsnažniji nacionalizam ili koaliciju nacionalizama"¹¹³. Odnosno, na silu.¹¹⁴

U isto vreme, za srpski narod, koji ne živi samo u Srbiji, jedina mogućnost da bude u jednoj zajednici, jeste postojanje demokratske federacije, "u kojoj su svi građani slobodni u ispoljavanju svojih nacionalnih osećanja i kulture, slobodni da se kreću i da rade u svakoj od naših socijalističkih republika"¹¹⁵.

Republike nisu administrativne jedinice na koje je podeljena jugoslovenska teritorija, već nacionalne države naroda koji su se udružili u jednu zajednicu. To ne znači da svaka od jugoslovenskih republika treba da ima "zaokrugljenu odvojenu privredu i društvo, već da u jedinstvenoj privredi ima iste šanse"¹¹⁶.

Dva, naizgled, protivrečna procesa imanentna su alternativni i birokratskom centralizmu i partikularnom nacionalizmu. Proces postepenog smanjenja neravnopravnosti u razvoju republika i pojedinih regiona unutar njih. Zaostalost je činilac neravnopravnosti, ali i trajan izvor egalitarnih ideologija, državnog socijalizma, političkih diktatura. Rečju, sovjetske formule.

Istovremeno sa uklanjanjem razlika u ekonomskoj razvijenosti, rašće razlike između nacionalnih kultura: "Nije prihvatljivo da je mir u kući moguć samo po cenu da se svak odrekne toga da bude Albanac, odnosno Srbin, Crnogorac ili Turčin... Mora postojati stvarna mogućnost razvijanja nacionalne kulture za sve nacionalnosti".¹¹⁷ Politika unifikacije kulture, kulturnog integriteta, izazivala je uvek duboke političke nesporazume u Jugoslaviji. Ona je, zapravo, bila refleks ideje o jednom narodu, koja je postojala u građanskom periodu Jugoslavije. Tu ideju preuzeo je i komunistički pokret. I u njemu je "postojalo

¹¹² Isto.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Zbog nacionalnog sastava Armije i uloge vojnog činioca u političkoj istoriji Srbije, Nikezić je, u julskim razgovorima u Srbiji, smatrao važnim da precizira:

"Izgleda mi da je važno, pri sadašnjem konkretnom stanju i brojnosti Srba u oficirskom kadru, da ostali iz Jugoslavije ne smeju doživeti Srbiju kao nekoga ko računa na Armiju kao na neku svoju posebnu republičku ili nacionalnu poziciju."

"... to mora da bude otvoreno između nas i njih (Armije – L.P.), i nas i drugih republika, da znaju da mi ne mislimo da je to sada nekakva naša posebna pozicija u Jugoslaviji, tj. da znaju da mi tu imamo jaču poziciju od nekog drugog. Onda je vrlo teško opšte poverenje uspostaviti u nekim manjim stvarima". Marko Nikezić, *Koliko odgovaramo na zahteve vremena...*

¹¹⁵ Marko Nikezić, *Odsustvo sistema efikasnog odlučivanja dovelo do sistema ucenjivanja...*

¹¹⁶ Marko Nikezić, *Nacionalistička isključivost – politički izraz birokratskog monopola...*

¹¹⁷ Marko Nikezić, *Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja...*

jalo dosta dugo jedno stanje duha u suštini unitarističkog karaktera... pa je pravljenje nove države doživljavano kao pravljenje nove nacije".¹¹⁸ Reakcija na jugoslovenstvo kao nacionalnu ideju, bila je rezerva prema jugoslovenstvu kao državnoj ideji, bez obzira na formu vladavine. Drugim rečima, "ako smo u socijalističkoj Jugoslaviji, mnogonacionalnoj državi, postavili sebi u zadatak da stalno smanjujemo razlike u nivou ekonomske razvijenosti među regionima i među nacijama, nikakav sličan zadatak ne može se postaviti u oblasti kulture, tradicije, istorije, u svemu onom što je specifično i što čini nacionalni identitet".¹¹⁹ I što je, uostalom, neodvojivo od identiteta svakog pojedinca: jezika kojim govori i na kome pamti; vere koju ispoveda; hijerarhije vrednosti koju nasleđuje.

Sa masovnim obrazovanjem, modernizacijom privrede, demokratizacijom političkog života, politikom čistih računa i sporazumevanja sa drugima u Jugoslaviji, pristajanjem na minimum zajedničkih funkcija u saveznoj državi – Srbija je bila na putu da pronađe svoj identitet. To jest, da izađe iz one vrste identifikovanja sa Jugoslavijom, koja je "s jedne strane, vodila zapostavljanju Republike, a s druge strane, kod drugih naroda Jugoslavije mogla biti doživljena samo kao težnja ka hegemoniji".¹²⁰

Ideja centralizovane države projektovala se i na odnose u Republici Srbiji. U vreme rada na ustavnim amandmanima postojala je prava opsesivnost autonomnim pokrajinama. Nikezić je u tome video opasnu birokratsku inerciju, ali i stalnu ucenu Jugoslavije. Rezultat je bio prepuštanje razvoja Kosova – Srbiji.

Reč je o određenom razumevanju istorijskog razdoblja: na celom Balkanu, u toku je "izlazak čitavih nacija iz seljačkog statusa".¹²¹ A Kosova, kao proizvođača sirovina, i iz kolonijalnog statusa. Zbog albanske većine, Kosovo nije samo ni problem razvoja, ni pitanje ustavnih odredbi. Ono se javlja kao "ogroman posao savlađivanja objektivnih teškoća, nepoverenja i predrasuda – u gledanjima ljudi".¹²² Otuda restriktivna politika, a pogotovo politika državnog terora, teškoće povećava, nepoverenje produbljuje, a predrasude učvršćuje. Ona nije rešenje, već dokaz da rešenja nema. Takva politika zarobljava Srbiju i deformiše njenu orijentaciju: "S jedne strane nam je tesna Jugoslavija, i Evropa, prihvatamo samo svetske poglede; ali kad je Kosovo u pitanju, tu smo čvrsta ruka".¹²³ Otuda uverenje da su posle Četvrtog plenuma CK SKJ ugroženi interesi Srbije na Kosovu, i široko otvorena vrata albanskom iredentizmu.

U balkanskoj politici bez šovinizma nije moglo biti mesta za diskriminaciju niti jednog naroda, pa ni Albanaca – "ne samo što su oni u većini (na Kosovu – L. P.) pa imaju najviše uticaja, već što oni najviše kasne i treba da učine najviše da bi pristigli".¹²⁴ Ovo poslednje i nije samo njihov interes, već i

¹¹⁸ Marko Nikezić, *Srbija u zajednici jugoslovenskih naroda...*

¹¹⁹ Marko Nikezić, *Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda...*

¹²⁰ Marko Nikezić, *Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države...*

¹²¹ Marko Nikezić, *Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja...*

¹²² Marko Nikezić, *Neznanje je baza spokojstva...*

¹²³ Marko Nikezić, *Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja...*

¹²⁴ Isto.

interes Srbije. Ako sve jugoslovenske republike, a najrazvijenije i najviše, preko Fonda za razvoj nerazvijenih, učestvuju u razvoju Kosova; ako su Srbi posle Drugog svetskog rata postali većinski narod u Vojvodini – onda se i ustavno-pravna rešenja ne mogu temeljiti na istorijskim pravima. "Srbija", smatrao je Koča Popović, "ne može biti jedina identifikacija nacionalnog i političkog određenja za Albance sa Kosova. Njima mora biti otvorena jugoslovenska opcija... isključiva identifikacija sa Srbijom, ako bi se bezuslovno nametala, stvarala bi od Albanaca, u neku ruku, građane drugog reda. Jer, oni, slikovito govoreći, mogu biti Albanci i Jugosloveni, ali teško da bi mogli biti Albanci i Srbi"¹²⁵.

Politika je predviđanje. A u vezi sa ustavnim promenama i u Jugoslaviji i u Srbiji valjalo je imati u vidu da se ne dođe u situaciju, o kojoj su govorili Milan Grol i Slobodan Jovanović, da Srbi često, odbijajući tvrdoglavo, a često i iz inata, minimalne promene, čine zatim maksimalne ustupke, na koje u početku niko nije ni pomišljao.¹²⁶

Ali, da bi postala prihvatljiva granica težnji samih Albanaca, politika nepromenljivosti postojećih državnih granica, koja je, 1968. godine, izlaskom tenkova na ulice gradova na Kosovu, bila brutalno demonstrirana, morala je biti praćena politikom njihove ravnopravnosti.

"Mi treba", govorio je Nikezić, "da osuđujemo separatističke i sve druge vidove nacionalizma. Ali moramo učiniti, da ljudi razumeju da su narodi Balkana izmešani i da je svako velikoalbansko, velikosrpsko ili kakvo treće slično rešenje podjednako nerealno kao rešenje. Naša borba protiv svih tih isključivih nacionalističkih koncepcija nije refleks samo našeg socijalističkog pogleda na svet, nego i realizma odgovornih političkih ljudi koji pripadaju tim balkanskim narodima i služe njihovim vitalnim interesima"¹²⁷. To jest, onim interesima koji nadživljuju ideologije, društvene poretke i političke režime. I koje, da bi im se razumno služilo, u svakoj novoj istorijskoj situaciji treba ponovo identifikovati.

U ovom nastojanju, Marko Nikezić je polazio od istorijskog iskustva, ali je, pre svega, uvažavao krupne promene kroz koje je prošao svet posle Drugog svetskog rata. Računao je, pri tom, na dvostruku zarobljenost vlastite sredine – "nacionalnom isključivošću i šematizmom dogme ranog socijalizma".¹²⁸ Prebacivani su mu: nerazumevanje egzistencijalnog problema srpskog naroda;¹²⁹ odsustvo političkog realizma;¹³⁰ uopštenost.¹³¹ Ovo poslednje ne samo zato što se od prvog čoveka Partije u jednoj republici, kao uostalom i na svim lestvicama partijske hijerarhije, očekivalo da bude samo konkretan u sprovođenju generalne linije koja je uvek bila isključiva nadležnost istorijskih autoriteta. Iza zamerki za

¹²⁵ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom...*, s. 179-180.

¹²⁶ Vid. Dr Nebojša Popović, *Slobodan Jovanović i jugoslovenska država*, Beograd, 2003.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Marko Nikezić, *Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode...*

¹²⁹ Dobrica Ćosić u: Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 159.

¹³⁰ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1, 21. oktobar 1972, s. 393.

¹³¹ U razgovoru sa Dragoslavom Dražom Markovićem, uoči XXI sednice Predsedništva CK SKJ, Tito je za Nikezića rekao "da je uopšten, da nije marksist, da se ponavlja, da filozofira van vremena i prostora". Isto, 1, 30. novembar 1971, s. 319.

uopštenost, kao i iza drugih pomenutih zamerki, stajalo je neslaganje sa orijentacijom, koju su njeni ključni osporitelji videli kao posebnu koncepciju, sa njihovog stanovišta – protivničku i neprihvatljivu.

Iako je smatrao da je "važnije od svakog konkretnog rezultata... samostalno mišljenje", jer je "osnov svake druge smostalnosti i svake slobode uopšte",¹³² Nikezić nije mogao izbeći izjašnjavanje o konkretnim pitanjima odnosa između nacija u Jugoslaviji. To nisu dopuštali događaji: demonstracije na Kosovu 1968; cestna afera u Sloveniji 1969; Deseta sednica CK SK Hrvatske 1970; XXI sednica Predsedništva SKJ 1971. Sve je to pokazivalo "da su problemi jugoslovenske zajednice objektivne prirode",¹³³ i da se njihovo rešavanje ne može odlagati, ako se ne želi eksplozija. Teško je dolazilo do trežnjenja od opijenosti pobedom u antifašističkom ratu i u sukobu sa Staljinom 1948. godine. Sporo je sazrevalo saznanje da je mehanizam odlučivanja, efikasan u uslovima rata i ratnog komunizma, istrošen i da ne odgovara zahtevima vremena. Neizbežne su bile i nove političke podele.

"Mi se sad diferenciramo", govorio je Nikezić, "na drugim pitanjima, na pitanjima hoćemo li da stvaramo demokratsko društvo, samoupravu, tržišnu privredu, brži razvoj društva za običnog čoveka, po cenu odustajanja od izvesnih dogmi koje, razume se, nisu same sebi cilj, već je njihov smisao zaštita određenih stečenih pozicija"¹³⁴.

Mogući su, međutim, i novi savezi, od kojih je istorijski najprirodniji – savez nacionalizma i državnog socijalizma. Nacionalisti su upućeni na Ruse, ali ne zbog slovenstva. "Ne radi se, možda, ni o tome da bi svako od njih hteo da vidi Ruse u ovoj zemlji. Ali bi hteo da ovom zemljom upravlja na ruski način. Sa mnogima od tih ljudi mi smo mogli čak da budemo zajedno i protiv IB, ali sad – posle demokratizacije, u ovoj fazi naše borbe protiv Kominforma, pošto on izgleda još postoji, malo je teško, jer to su domaći autokrati"¹³⁵.

U modernoj istoriji Srbije, bez obzira na monistički karakter njene političke kulture, kao refleksa njene socijalne homogenosti i koncentracije na ujedinjenje rasutog srpskog naroda – nikada, ipak, nije postojala samo jedna koncepcija forme i sadržaja državnosti. To pogotovo važi za drugu polovinu XX veka koja se smatra razdobljem totalitarizma i diktature.

Uz koncepciju jedinstvene Jugoslavije, sa posebnom ulogom Srbije u njoj, koja se zasnivala na broju i veličini, ulogu u krvi u dva svetska rata i državnoj tradiciji, a koja je bila inkopatibilna sa idejom složene države, postojale su još dve koncepcije. Koncepcija okretanja Srbije sebi kao realno postojećoj državi srpskog naroda: njenoj modernizaciji i, s obzirom na Vojvodinu i Kosovo, njenoj federalizaciji; jugoslovenski okvir za savez nacionalnih država jugoslovenskih naroda. Ova koncepcija nije rizikovala da Srbiju, upravo zbog rasutosti srpskog naroda, dovede u opoziciju prema svim ostalim republikama, i na taj način dospe u izolaciju. Najzad, postojala je i koncepcija etničke države srpskog

¹³² Marko Nikezić, *Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda...*

¹³³ Isto.

¹³⁴ Marko Nikezić, *Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma...*

¹³⁵ Isto.

naroda, kojoj je početnu snagu davalo nezadovoljstvo federativnim uređenjem države,¹³⁶ a zatim obnovljen mit o slavi i veličini srpske srednjovekovne države.

Svaka od pomenutih koncepcija imala je dublje ili pliće korene u prošlosti. Ali, svaka od njih doživela je poraz u dinamičnoj i prekretničkoj drugoj polovini XX veka. Nije, međutim, bez značaja – kojim redom.

Najpre je poražena koncepcija okretanja Srbije sebi i pronalaženja vlastitog identiteta u zajednici država jugoslovenskih naroda. Iako su Ustavni amandmani iz 1971, kojima je učinjen prvi korak ka većoj samostalnosti republika i konfederalizaciji Jugoslavije,¹³⁷ bili relativizovani XXI sednicom Predsedništva SKJ, gušenjem masovnog pokreta u Hrvatskoj i smenom njenog partijskog i državnog rukovodstva, čime je potvrđena arbitrarna uloga jugoslovenskog partijskog vrha kao nadnacionalnog autoriteta – koncepcija jedinstvene Jugoslavije uzdrmana je tek sa faktičkim nestankom glavnih činilaca njene kohezije – Tita i Saveza komunista Jugoslavije.

Koncepcija jedinstvene Jugoslavije istrošila se u borbama oko Ustava iz 1974, koji Srbija, zbog statusa pokrajina, nikad nije faktički prihvatila. Srbija je, međutim, imala protiv sebe sve republike i bila je usamljena.¹³⁸ Poslednja rezerva bila je Jugoslovenska narodna armija, koja je, kao ideološka vojska, bila činilac jedinstva Jugoslavije, ali i u čijem sastavu su dominirali Srbi.¹³⁹

Koncepcija etničke države srpskog naroda nije bila samo reakcija na frustraciju Srbije posle Ustavni amandmana iz 1971, i naročito Ustava iz 1974. godine. Računalo se sa Srbima u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini, na Kosovu. Ali, najviše sa Kosovom kao paradigmom nacionalne sudbine, kao fitiljem za srpski nacionalni pokret. Naravno, iz pomenutih razloga, i sa Armijom. Rat za teritorije, za preoblikovanje balkanskog prostora, lišio je i nju jugoslovenskih atributa. Odbijanje ekonomskih i političkih reformi u Jugoslaviji potvrdilo je ver-

¹³⁶ Okretanje leđa Jugoslaviji počelo je posle Četvrtog plenuma CK SKJ, a postalo je politički program posle usvajanja amandmana iz 1971. Nikezić je taj proces opisao na sledeći način: "Imam utisak, uproščeno govoreći, da su neki srpski nacionalisti, ako već ne mogu da od federacije učine svoj instrument, instrument svoje hegemonije, spremni na borbu protiv federacije, u ime srpskih prava, da postavljaju srpsko pitanje i da čine sve što mogu da postavljaju Srbiju u opoziciju prema federaciji, kao republiku, i što je važnije Srbe kao naciju 'otvarajući' time pitanje Bosne i Hercegovine i određena pitanja u odnosima sa Hrvatskom." Isto.

¹³⁷ I posle napuštanja političkog života, Dragoslav Draža Marković je smatrao: "Sva bitnija loša rešenja su u Ustavnim amandmanima iz 1971. godine. Tada su nastale formulacije koje se smatraju pogrešnim. Govoreći političkim rečnikom – tada je bitka izgubljena." Mirko Đekić, *Upotreba Srbije...*, s. 99.

¹³⁸ "Stvari se... nepovoljno razvijaju i Srbija je dosta izolovana... Možda i kod nas ima grešaka; možda smo i mi sami izolovani i neaktivni. Međutim, ima nešto u položaju Srbije što izaziva nepoverenje i stvara rezerve prema njoj (veličina, potencijalna ekonomska i društvena snaga, značaj koji ima i u očima drugih za koheziju Jugoslavije). Verovatno, taj faktor gubimo ponekada iz vida. Ne treba prenebregavati ni činjenicu akumuliranog nepoverenja prema Srbiji i Srbima. Sa posledicama unutar jugoslovenskih odnosa te rezerve su samo rasle i jačale... Međutim, to je jedno, a drugo je pomiriti se sa pokušajima diskriminacije i neprestanog nošenja 'krivice velikosrpskih otaca.'" Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 2, 22. avgust 1974, s. 41.

¹³⁹ General Nikola Ljubičić, koji je trinaest godina bio državni sekretar za narodnu odbranu, a posle Titove smrti predsednik Predsedništva SR Srbije, rekao je da Jugoslaviju "mogu odbraniti jedino Srbi i Jugoslovenska narodna armija". Cit. prema: Ivan Stambolić, *Put u bespuće*. Odgovori Ivana Stambolića na pitanja Slobodana Inića, Beograd, 1995, s. 20.

nost Srbije vrednostima državnog socijalizma, odnosno Istoku. Sa svim ovim, prilično sigurno se ušlo u rat za ostvarenje koncepcije etničke države srpskog naroda. Rezultiralo je, međutim, rasapom srpskog nacionalnog korpusa, a zatim njegovom koncentracijom u Srbiji, i još širom izolacijom Srbije – njenom izopštenošću iz sveta. Posmatrati srpski narod u svemu ovome samo kao objekat istorije, kao njenu žrtvu, značilo bi poricati mu političku zrelost, i sposobnost da na porazima uči. Iako je, možda, preterano, ne može biti ignorisano stanovište nemačkog istoričara Rajnharda Kozaleka, da – "Na kratke staze istoriju mogu da stvaraju pobednici. Na duge, dobitak u istorijskom razumevanju potiče od poraženih".¹⁴⁰

Bez identifikovanja svake od pomenutih koncepcija u modernoj istoriji Srbije, i bez osvetljavanja svake od njih,¹⁴¹ nije moguće razumeti bitne procese u njoj. Na sreću, sve je više istorijskih izvora. Oni su različitog porekla. Različite su i njihove interpretacije. U mnogima od njih odlikavaju se pomenute koncepcije. To je razumljivo. Tek sa distance biće jasno koja je od tih koncepcija zaustavljena, a koja istrošena. Za vreme u kome će sve one biti samo predmet istorije, treba sačuvati knjige i sve što je u Srbiji napisano u drugoj polovini XX veka. Ne treba ništa, ni metaforično, paliti.

¹⁴⁰ Cit. prema: Erih Hobsbaum, *O istoriji...*, s. 256.

¹⁴¹ Olga Popović-Obradović srpski liberalizam vidi kao moguć odgovor na jugoslovensku krizu sedamdesetih godina. Njegovo prećutkivanje ona objašnjava na sledeći način: "Sve ono što se posle dogodilo, tada je začeto. Zato se danas, kada postaje jasno da je zla sudbina liberalnog političkog projekta pretočena u zlu sudbinu čitavog naroda, fenomen 'srpskih liberala' nameće kao jedna od onih tema čije rasvetljavanje predstavlja vitalni interes društva, jer upućuje savremenike na sadržinu jedne istorijske alternative, koja je odbačena, a zatim svesno potisnuta u zaborav da bi oslobodila prostor mitovima i istorijskim falsifikatima". "30 godina od pada srpskih liberala..." *Ekonomist magazin...*, s. 35.

5.

Interpretacije srpskih liberala i njihove koncepcije

Duga i intenzivna kampanja protiv liberalizma i njegovih nosilaca odredila je njihovu interpretaciju. Prvi pokušaj da se uklanjanje partijskog rukovodstva u Srbiji vidi mimo okvira koji je čvrsto bila postavila partijska propaganda učinjen je izvan tadašnje Jugoslavije.¹ On je bio na tragu neposrednih reakcija zapadnoevropske štampe, koja je obračun sa liberalima videla kao konzervativni zaokret, da bi se učvrstila homogenost Partije kao jedinog preostalog činioca stabilnosti Jugoslavije posle Tita. Time je, smatralo se, već bio određen i karakter posttitovskog perioda.

Šest godina posle uklanjanja liberala, objavljen je dvotomnik *Liberalizam od Đilasa do danas*.² Tačno su opisane struje u sukobu oko Partije kao pitanja svih pitanja. Ali je slabljenje njene vodeće uloge, to jest ugrožavanje monopola vlasti, protumačeno kao liberalističko iskrivljavanje orijentacije Šestog kongresa, kada je promena imena i simbolično nagoveštavala pokušaj udaljavanja od sovjetske prakse. U suštini, u samoj toj orijentaciji. Iz toga su izvođene i sve druge razlike u gledanjima: odnos ekonomije i politike, demokratije i reformi, nacionalno pitanje – odnosno karakter jugoslovenske države. Otpor pokušaju koji je učinjen XXI sednicom Predsedništva SKJ i Pismom Izvršnog biroa – da se, uz pomoć Tita, a pre njegovog nestanka, Partija vrati na svoju izvornu ulogu, to jest da se zaustavi destrukcija koja traje od Đilasa do srpskih liberala i koja ima za cilj da "Jugoslaviju vrati na put restauracije buržoaskih društvenih odnosa"³ – autori pomenutog dvotomnika videli su kao podrivanje jedinstva zemlje. Takva kvalifikacija opravdavala je žestinu obračuna: on nije smeo ostaviti mesta ni za pitanja, a kamoli za raspravu.

Dugo ćutanje o liberalima koje je usledilo posle ovog dvotomnika nije toliko bilo znak uverenosti da orijentacija liberala pripada prošlosti koliko podeľjenosti aktera zaokreta o tome dokle treba ići. U svakom slučaju, ono je prekinuto objavljivanjem dnevnčkih beležaka Dragoslava Draže Markovića⁴, koje predstavljaju izvor prvog reda za proučavanje sukoba početkom sedamdesetih godina i njegovih dugoročnih posledica.⁵

¹ Carl Gustav Strom, *Ohne Tito, kann jugoslawen überlebe?* Verlag Styria – Graz – Wien – Koln, 1976.

Kasnije interpretacije liberala u brojnim studijama inostranih autora o Jugoslaviji zasluđu posebna istraživanja. Zato i nisu uključene u ovaj pregled.

² Dragan Marković, Savo Kržavac, *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1–2...

³ Isto, 2, s. 134.

⁴ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika...*, 1–2.

⁵ O vrednosti ove vrste izvora govori i sam Marković. Tako on o dnevniku svoga oca piše da se "mora imati u vidu i činjenica da je on morao, posebno u uslovima rata, voditi računa šta,

Marković je, reagujući na zbivanja gotovo dnevno, ostavio uverljivo svedočanstvo o tome da je sukob bio koncepcijske prirode. I, po njemu, u središtu sukoba stajalo je pitanje uloge Partije. Drugim rečima, izbor je bio između Jugoslavije po svaku cenu i dovođenja njenog opstanka u zavisnost od toga kakva će ona biti: ekonomski, politički, kulturno, spoljnopolički.

Vraćajući se kasnije, već i sam sa vremenske distance, pomenutom sukobu,⁶ Marković će potvrditi doslednost svojim uverenjima, svojoj veri u značaj autoriteta i jedinstva Partije kao vezivnog elementa višenacionalne Jugoslavije. On svakako nije tvorac koncepcije, ali se, s obzirom na njegovu ključnu ulogu u važnom razdoblju u Srbiji, i njegovu samosvest, ta koncepcija manifestovala preko njega, tako da su se drugi u Jugoslaviji, i sami narušavajući pravila igre, prema toj koncepciji određivali stavom prema njemu.⁷

Sprečavanje da se u Srbiji objavi knjiga Mijalka Todorovića *Političko biće društvene krize* bilo je jasna poruka da se rešenje duboke krize, u koju su osamdesetih godina ušli jugoslovensko društvo i država, neće tražiti na tragu koncepcije koja je poražena 1972.

Na temu o liberalima vratio se tek krajem osamdesetih godina beogradski publicista Slavoljub Đukić. Najpre, u knjizi svojih razgovora sa Dobricom Ćosićem,⁸ a zatim u posebnoj knjizi o kraju srpskih liberala.⁹ Đukićeve knjige su nezaobilazne iz više razloga. Stavljajući težište na tehnologiju obračuna, Đukić je razotkrio njenu staljinističku suštinu. Osim toga, u njegovoj knjizi, posle dugog ćutanja, progovorili su i sami liberali. Pre svega, Marko Nikezić. Đukićevi razgovori sa Nikezićem su jedini pismeni trag o tome kako je on video suštinu sukoba u Srbiji, ali i genezu komunističke ideje i pokreta i sudbinu intelektualca u njemu. Ako se izuzme intervju koji je Nikezić dao novinaru *Borbe* Živku Miliću, na početku svoga mandata, osim u razgovorima sa Đukićem, Nikezić zapravo nigde nije govorio o sebi.

Važne su dve konstatacije Slavoljuba Đukića u vezi sa interpretacijama liberala. Prva, da su oni jedina politička struja koja je prećutana.¹⁰ Da bi se odgovorilo na pitanje zašto, moralo bi se ići dublje u prošlost u kojoj su liberali bili uvek, a ne samo oni iz sedamdesetih godina XX veka, prećutkivani, što, naravno, nije bila Đukićeva namera, a ni njegov posao. Druga konstatacija je da liberale prate kontroverze.¹¹ Njih Đukić identifikuje. Lojalni Titu, "a Tito ih je

o kojim problemima i kako piše (uostalom, ne činim li i ja to ponekad pišući stranice ovog svog dnevnika)". Isto, 1, 19. februar 1972, s. 339.

A na drugom mestu kaže: "Ono najbitnije, najznačajnije ne ostavljam nenapisanim." Isto, 2, 25. januar 1975, s. 89.

⁶ Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića...*

⁷ Iako su republičke partijske organizacije imale isključivo pravo na predlaganje svojih predstavnika u Predsedništvo SKJ, XI kongres SKJ nije potvrdio izbor Dragoslava Draže Markovića u ovaj organ. To je učinjeno tek u ponovljenom glasanju; ti posle udaranja šakom u sto.

⁸ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem...*

⁹ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza...*

¹⁰ "U novije vreme, javnost je široko obavestena o događajima koji su potresli Jugoslaviju. Najmanje se zna o takozvanim liberalima u Srbiji, o njihovoj politici, vodećim ličnostima i motivima sukoba sa Titom." Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 5.

¹¹ "Nijedno rukovodstvo nisu pratile tolike kontroverze kao srpske liberale." Isto.

doživeo kao svoje velike protivnike¹². Davali su prostor konzervativnim snagama, a "konzervativci su bili glavna Titova podrška u obaranju liberala"¹³. Podrazumevajući homogenost i apriornu progresivnost humanističke inteligencije, Đukić kaže: najprosvetnije rukovodstvo, "došli su u sukob sa humanističkom inteligencijom"¹⁴. Kritička inteligencija zamerala je "rukovodstvu Nikezića da nije liberalno"; u isto vreme, "popustljivost Nikezićevog rukovodstva prema opoziciji jedan je od glavnih argumenata u njihovom smenjivanju"; "primorani da vode oštru borbu protiv neistomišljenika, a istovremeno su štitili neistomišljenike"; "u sukobu sa opozicijom, a na kraju su prognani kao opozicija"¹⁵.

Nabrojanim kontroverzama, mogu se dodati i kontroverze u nacionalnoj politici, od kojih bi jedna, svakako, bila – dosledni federalisti, u isto vreme nacionalisti. Sve te kontroverze u interpretaciji liberala reflektuju istorijske kontroverze: razumevanje razdoblja, ekonomskih i političkih promena i njihovog uticaja na nacionalne odnose u Jugoslaviji i uređenje države. U tom pogledu je, možda, najkarakterističnija interpretacija liberala Dobrice Ćosića.

Po Ćosiću, rukovodstvo sa Markom Nikezićem je "svojim opštim programom i orijentacijom nudilo demokratsku, civilizacijsku perspektivu srpskom i jugoslovenskom društvu: (Niko se, na primer, do tada nije tako borio za tržišnu ekonomiju, poštovanje kriterijuma sposobnosti i za dijalog)".¹⁶ On je tačno uočavao da se ne radi o liberalizmu "u klasičnom značenju kao političke doktrine".¹⁷ Ali, u ovom smislu liberalizma u Srbiji nije nikad ni bilo, jer nije bilo ni one društvene stvarnosti iz koje je u modernoj Evropi proistekla doktrina liberalizma.¹⁸ Modernu istoriju Srbije obeležila je vladavina ideologija protiv kapitalizma, liberalizma i građanskog društva. Otuda Ćosićeva ocena da su srpski liberali sedamdesetih godina XX veka "po svojim ideološkim uverenjima" i "po svojoj političkoj praksi" samo "bili najdemokratskija struja u srpskoj KP"¹⁹ sadrži ne samo maksimum onoga što su oni želeli, već granicu mogućeg koje su oni bili svesni.

Ćosić je nalazio da su liberali bili za debatu, ali ne sa neistomišljenicima.²⁰ Ostaje onda da se objasni zašto su bili optuženi za "otvaranje svih bokova", za silan prodor neprijateljskih ideja i snaga.

Po Dobrici Ćosiću, srpski liberali nisu bili "puki sledbenici Tita", ali "Marko Nikezić je još tada, i te kako, komunista titovskog kova"²¹. Rečju, oni, liberali: "Nisu stigli da izvrše unutrašnju preformaciju i emancipuju od boljševizma. Oni se prosto nisu razvili do zastupanja istinski pluralističkog soci-

¹² Isto.

¹³ Isto, s. 6.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem...*, s. 219.

Vid. dalje: Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*

¹⁷ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 149.

¹⁸ Vid. Olga Popović-Obradović, *30 godina od pada srpskih liberala...*, s. 34.

¹⁹ "... S jedne strane, bili su primorani da vode oštru politiku prema meni i mojim drugovima, tolerisali su političku kampanju protiv nas, a s druge strane su nas štitili. Marko Nikezić me spasao i hapšenja. Ali, pogledajmo krajnji rezultat: morali su da odu, a prema nama su nastavljeni progoni". Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 153.

²⁰ Isto, s. 150

²¹ Isto.

jalizma"²². Ova ocena otvara pitanja: zašto su onda bili optuženi za antititoizam i sovjetofobiju; za napuštanje demokratskog centralizma koje je dovelo u opasnost njeno monolitno jedinstvo, odnosno za *trojanskoj konja* u Partiji?

Ćosić je smatrao značajnim to što su liberali "prekinuli jedan kadrovski kurs", i što su "forsirali kadrovsku smenu prosvetljenijim i u svakom pogledu kompetentnijim ljudima". Upravo zbog toga je njihov krah video kao "fatalan za Srbiju". Sa njima je "otišlo... hiljade najспособnijih ljudi iz privrede, kulture i društvenog života. Srbija je tada obogaljena"²³.

Jedna od glavnih Ćosićevih zamerki liberalima odnosi se na način na koji su oni otišli: "Nesreća je 'liberala' što nisu slavno pali. Ni političkom porukom, ni političkom koncepcijom, oni nisu ostavili dublji trag. Prosto su dozvolili da ih Titov autoritet jednostavno ugasi, da odu sa političke pozornice tiho, pokunjeno, bez poruke koja zaslužuje da se pamti, koja bi nas obavezivala. Istorija nije istoriografija; istorija je ljudski život u realnom trajanju i delanju: stav, hrabrost, žrtva. Ti inteligentni ljudi u politici su bili realisti. Oni su znali da je njihov protivnik nepobediv na svome bojištu"²⁴.

U pitanju je, međutim, različito shvatanje politike. Nikezić je, zaista, bio realist. A 1972. godine nije se moglo zaobići sledeće: Titov autoritet i u Srbiji; duga priprema za obračun u Srbiji posle XXI sednice Predsedništva SKJ (Pismo Izvršnog biroa; rascep u srpskom rukovodstvu; četvorodnevni razgovori Tita sa političkim ljudima u Srbiji); snažna represija u Hrvatskoj; decentralizacija u državi Ustavnim amandmanima iz 1971. i centralizacija Partije; pritisak na oštar kurs u Srbiji (tehnokratizam u privredi; sloboda u štampi; neolevica na Univerzitetu). Najzad, ali ne na poslednjem mestu, ideološka i vojna moć Sovjetskog Saveza, koja je opominjuće demonstrirana okupacijom Čehoslovačke.²⁵

U takvim okolnostima, hrabrost je bila ne pristati na učešće u zaokretu, a realizam ne napraviti u Srbiji veću pustoš, i ne izolovati je još više. Drugim rečima, ne biti zaokupljen sobom i svojim mestom u istoriji, već poneti odgovornost u datom istorijskom trenutku.

Ipak, suštinska Ćosićeva zamerka liberalima odnosila se na njovu politiku u nacionalnom pitanju: "Na primer, ne zaslužuje nimalo poštovanje njihov odnos prema Brionskom plenumu i celom kompleksu političkih pitanja oko ustavnih amandmana 1968, kao uvoda u Ustav 1974, tog kobnog Ustava po budućnost Jugoslavije"²⁶.

Sve su ovo bili argumenti za Ćosićevo stanovište da Marko Nikezić "nije razumeo egzistencijalni problem srpskog naroda" ne samo dok se nalazio na rukovodećem mestu u Partiji, nego i 1990. godine, kad je, u "jugoslovenskoj tmuši i na srpskom raskršću", ostao "zagledan u gromadu mermera"²⁷ (Ćosić ima u vidu Nikezićevu posvećenost skulpturi – L.P.). U *Piščevim zapisima*, ova kritika je radikalizovana do stanovišta da je Marko Nikezić sa svojim najbližim

²² Isto.

²³ Isto, s. 149.

²⁴ Isto, s. 151.

²⁵ Vid. Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja 1945–1991. u Jugoslaviji*, Beograd, 1993.

²⁶ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 151.

²⁷ Isto, s. 161.

saradnicima bio "protiv svakog srpskog stava i mišljenja".²⁸ Ali, o suštinskim razlikama u gledanjima na nacionalno pitanje, na jugoslovensku državu i način na koji je ona jedino mogla funkcionisati kao zajednička, a ne kao srpska država, govori ova knjiga, kao i sačuvani izvori. A i vreme je izreklo svoj sud.

Izgledalo je da će Đukićeva knjiga predstavljati uvod u rasprave ne samo o srpskim liberalima, nego i o krupnim pitanjima jugoslovenske države i društva koja su uoči i neposredno posle Titove smrti bila prigušivana, da bi zatim erupтивно izbila na površinu. Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI) i redakcija lista *Borba* organizovali su okrugli sto o Đukićevoj knjizi *Slom srpskih liberala*. Radilo se o respektabilnim učesnicima²⁹ i o ozbiljnim pitanjima koja su predložena za razgovor.³⁰ U raspravi su, razume se, izražena različita stanovišta, a predloženim pitanjima očekivano su dodata nova. U svakom slučaju, to je bio jedan od retkih pokušaja dijaloga u vreme već uspostavljenog nacionalnog monologa.

Najpre, oko samog pijma liberalizam. Nije bilo sporno da srpski liberalizam, ni u svojoj najnovijoj varijanti – "nije bio ni u kakvoj suštinskoj povezanosti sa klasičnim liberalizmom".³¹ Iz toga je sledio i zaključak: "Nisu oni (Nikezić i saradnici – L.P.) nikakvi liberali, već su samo hteli dalju liberalizaciju komunističkog sistema... Oni su pokušavali da budu polunezavisni titoisti".³² Zašto su onda označeni kao liberali? Zato što, glasilo je jedan odgovor, za Nikezića "čija je majka Francuskinja, a otac... svetski putnik", Tito nije mogao reći da je srpski nacionalista. Nikezić, glasi nastavak odgovora, "takoreći, genetski to nije mogao biti, i onda je (Tito – L.P.) morao upotrebiti i taj izraz iz rezervnog rečnika – pojam, liberalizam".³³

Kao dokaz da to i nije bio nikakav liberalizam navođeni su: "veliki broj zabrana"; "poletno i nekritičko prihvatanje Brionskog plenuma", koji je bio "jedno sudbonosno pitanje za našu zemlju", "uvod u rastakanje Jugoslavije".³⁴

Poznavaooci istorije među učesnicima okruglog stola smatrali su da pojavu liberalne struje u Savezu komunista Srbije sedamdesetih godina treba tražiti u srpskoj liberalnoj tradiciji, koja je u modernoj istoriji Srbije uvek bila slaba, ali je

²⁸ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1969–1980)*..., s. 115.

²⁹ Za okruglim stolom govorili su: Nebojša Popov, Milovan Đilas, Ivan Đurić, Slobodan Selenić, Vesna Pešić, Dragan Veselinov, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Zdravko Vuković, Dušan Simić, Vojislav Koštunica, Jagoš Đuretić, Slavoljub Đukić.

Njihova su izlaganja objavljena u *Borbi* u junu i julu 1990. godine.

³⁰ Za razgovor je bilo predloženo šest pitanja: "1. Koliko pojava liberalizma u Srbiji i to u onom vidu kojim se knjiga bavi, odgovara teorijskom pojmu liberalizma? 2. Kakvi su koreni liberalizma u Srbiji kroz duže razdoblje i kakve je razmere imala pojava liberalizma u obliku kojim se knjiga bavi (u privredi, kulturi, politici)? 3. Koje su sličnosti i razlike liberalizma i komunizma u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije? 4. Koje su unutarnje granice – kulturne, socijalne, privredne i personalne – liberalizma u Srbiji, koja su njegova spoljna ograničenja i otpori, sporovi i sukobi? 5. Koji su koreni i izvori moći komunizma, kao programa i režima 'diktature proletarijata', i kako se njegovi protagonisti obračunavaju sa svojim protivnicima, a šta je u tehnologiji obračuna 'titovsko'? 6. Koji su ishodi tadašnjih sukoba: šta je preživelo od liberalizma, komunizma i drugih stanovišta u sukobu (iracionalne represije i racionalne kritike)?" – "Teze i odgovori"; *Borba*, br. 175–176, 23–24. jun 1990.

³¹ Jagoš Đuretić, "Laka zamena karika", *Borba*, br. 188, 6. jul 1990.

³² Svetozar Stojanović, "Harizmarh ne deli vlasti", Isto, br. 191, 29. jun 1990.

³³ Ljubomir Tadić, "Mediokriteti uvežbavaju apsurd", Isto, br. 184, 2. jul. 1990.

³⁴ Isto.

postojala od njenih početaka i išla kroz celinu srpskog nacionalnog korpusa. Otuda su njen poraz na kraju XX veka videli "kao politički i socijalno najtragičniji trenutak u našoj posleratnoj istoriji".³⁵ Uz Milovana Đilasa, poraz srpskih liberala videli su kao tragediju i istoričar Ivan Đurić, književnik Slobodan Selenić, novinar Dušan Simić. Prema ovim učesnicima za okruglim stolom, sa srpskim liberalima nestala je "neuporedivo najopasnija alternativna postojećem režimu koja se javila posle rata (Drugog svetskog rata – L.P.) u Jugoslaviji"³⁶; "verovatno... i poslednja realna šansa da se zemlja već tada iznova integriše na modernim demokratskim osnovama".³⁷

Nasuprot ovome, sa stanovišta ljudskih prava, demokratskih institucija, nestajanja razlika između liberala i antiliberala pred autoritarnim vođom – mogućnosti uticaja i delovanja "ove grupe političara" (liberala – L.P.) viđene su kao "vrlo skromne i vrlo ograničene". U pitanju je "zapravo, nekakva transformacija, u moralnom smislu, ovih ljudi". Oni – "po nekoj ličnoj, mentalnoj strukturi" nisu mogli slediti ortodokсна pravila prema kojima: "u onoj meri u kojoj dolazi do izvesne liberalizacije javnog poretka – dolazi do sve represivnijih promena u zakonodavstvu". Nespornom se, međutim, smatrala njihova odgovornost za konfederalizaciju države.³⁸

Najtežom posledicom uklanjanja liberala smatrano je, ipak, "otvaranje kapija nacionalizmu", "onom koji postoji u selima, u krčmama, na ulici, na igrankama, u svima nama u koliko se na neki način ne odbranimo racionalnijim idejama i opštim vrednostima".³⁹

Srpski liberali su se odupirali onom nacionalizmu koji nastaje na humusu zaostalosti i bezličnosti, nacionalizmu za koji je Vladimir Solovjov, govoreći o ruskom nacionalizmu na kraju XIX veka, rekao da "zavija i grokće".⁴⁰ Za razliku od nacionalizma gomile, nacionalizam srpskih liberala na kraju XX veka je, rečeno je za okruglim stolom – "jedna mnogo finija... mnogo civilizovanija forma nacionalizma – ako nacionalizam shvatamo kao isticanje vrednosti sopstvenog naroda, sredstvima koja su najprimerenija da taj narod bude i u prednosti nad drugima, ali ne na štetu drugih naroda".⁴¹

Za razliku od ocene da je politika Marka Nikezića bila anacionalna, što uostalom i nije bila samo ocena nekih od učesnika pomenutog okruglog stola – izneto je stanovište da je u pitanju koncepcija koja "otvoreno odbacuje primitivni, tradicionalistički i militarizovani nacionalizam, galamu usmerenu prema drugim narodima u Jugoslaviji" – i koja nacionalni interes nalazi "u okretanju Srbije sebi, te odbacivanju apriorističkog jugoslovenstva, i nastojanju da se iznutra promene one njene vrednosti koje su joj preprečavale put ka modernom svetu".⁴²

³⁵ Milovan Đilas, "Plodovi neshvaćene utopije", Isto, br. 175–176, 23–24. jun 1990. (Prim. prir. – Naslov nije Đilasov; on je u raspravi osporavao tezu da se radi o utopiji i dokazivao da je slučaju srpskog liberalizma reč o alternativni koja ima istorijski koren)

³⁶ Ivan Đurić, "Sudar pameti i 'koza nostre'", Isto, br. 177, 23. jun 1990.

³⁷ Dušan Simić, "Neizbežna tragedija reformista", Isto, br. 186, 4. jul 1990.

³⁸ Vojislav Koštunica, "Oživljena represija režima", Isto, br. 187, 5. jul 1990.

³⁹ Milovan Đilas, "Plodovi neshvaćene utopije"...

⁴⁰ Vid. Latinka Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000, s. 127.

⁴¹ Ivan Đurić, "Sudar pameti i 'koza nostre'"...

⁴² Vesna Pešić, "Ne samo nevine žrtve", *Borba*, br. 179, 27. jun 1990.

Da se srpski liberali ne mogu razumeti isključujući kulturno–istorijski aspekt, dokaz je već tada, 1990. godine, nalažen u propaljoj iluziji nekomunističke opozicije, štogod da je taj politički i ideološki kglomerat tada podrazumevao, da nju od demokratije deli samo uklanjanje jednog autoritarnog sistema: "Sada se taj sistem manje–više raspao, a mogućnost moderne i demokratske Srbije još uvek je krajnje neizvesna. Nikezićeva politika je prvi put posle rata otvorila ovaj istorijski problem i podsetila na izazove nezavršenog procesa modernizacije".⁴³ Zato, "ko god se danas poziva na evropsku Srbiju, ne može mi-moići fenomen liberala".⁴⁴

Odnos političkih snaga koji se u Srbiji uspostavljao krajem osamdesetih godina upravo na pitanju za i protiv evropske Srbije, odnosno za i protiv reformi u Istočnoj Evropi, a pre svega u Rusiji, odredio je i potonju interpretaciju srpskih liberala u Srbiji.

Ako je brana nacionalizmu i šovinizmu probijena slomom srpskih liberala, šta od njih ostaje? Neki učesnici su smatrali: malo ili skoro ništa. Ali, bilo je i suprotnih stanovišta, prema kojima su liberali "još početkom sedamdesetih godina osnovali stranku za evropsku Srbiju. Ako je i tačna zamerka da su mogli 'jače zalupiti vratima', tačno je i to da su ta vrata ka modernom svetu i oni održali odškrinutim".⁴⁵

Međutim, ne počinje sve sa dolaskom Marka Nikezića na čelo Saveza komunista Srbije. To bi već bio mit. Liberalna orijentacija u komunističkom pokretu ima kontinuitet: *Liberalizam od Đilasa do danas*. Novi udarac vetra u krmu bio je dvosmisleni i protivrečni Četvrti plenum CK SKJ. Uz prigušeni otpor u Srbiji, pre svega zbog reforme jugoslovenske države, koju su činili neizbežnom – u ekonomiji, napuštanje državnosocijalističkog modela, a u politici – partijskog monopola – došlo je i do *liberalističkih skretanja*, koja su početkom sedamdesetih godina samo kulminirala.⁴⁶

Srpski liberalizam sedamdesetih godina XX veka je i spontano nastala potreba (otuda se, valjda, za njegove nosioce često kaže – "možda nisu bili ni svesni" da nastavljaju srpsku liberalnu tradiciju) da promene u ekonomiji (veliki industrijski sistemi i njihov prodor na svetsko tržište); kulturi (procvat srpske književnosti i prevodilaštva, moderno slikarstvo, svetski renome filma, razmah pozorišne umetnosti); novinarstvu (profesionalizam sa kojim ide težnja ka nezavisnosti); odnosima sa svetom (diplomacija, trgovina, otvorenost za naučne i kulturne ideje, putovanja ljudi i rad u inostranstvu) – dobiju svoj politički izraz. Najpre, kroz funkcionalni pluralizam (samostalnost institucija, nezavisnost stručnih organa i pojedinaca), kao osnove modernosti i političkog pluralizma.⁴⁷

⁴³ Isto.

⁴⁴ Ivan Đurić, "Sudar pameti i 'koza nostre'..."

⁴⁵ Vesna Pešić, "Ne samo nevine žrtve"...

⁴⁶ "P. Stambolić je, kao primer liberalizma u politici SK Srbije, naveo 1967. godinu (kada je, u vezi sa izborima, zauzet stav da Savez komunista ne treba da se meša i da treba ići na 'demokratske' izbore – kada su napravljene duboke, neprincipijelne podele, jer su se u izborne poslove mešali svi); 1968. godina (kada se popustilo pred akcijom ekstremne levice, taktiziralo prema njoj i nije išlo na javnu diferencijaciju u Savezu komunista na Univerzitetu); godine posle 1969. kada se odstupilo na celom frontu." Dragoslav Draža Marković, *Život i politika*, 1, 23. januar 1973, s. 414.

⁴⁷ Dugogodišnji specijalist italijanskog lista *Republika* za zemlje pod staljinističkom vlašću, Sandro Viola, povodom dvadesete godišnjice smrti Josipa Broza Tita, opisuje SFRJ kao

"Konačno, da je reč o jednoj celini društvenih zbivanja potvrđuje i činjenica da nisu pali samo 'liberali'. Kao što dobro znamo svi, i sve je palo!"⁴⁸ Bez posmatranja liberala izvan ove celine, kao partijske grupe, nikle nezavisno od zahteva vremena, ne bi se moglo objasniti ni "otkud Marko Nikezić sa svim ograničenjima njegovog koncepta u jednoj sredini u kojoj, i pre njega i nakon njega, na političkoj sceni dominira jedan drugi tip političara koji su bliži modelu satrapskog vazala nego autonomne političke i intelektualne ličnosti".⁴⁹

Sa ovim je u vezi i pitanje zašto se Marko Nikezić nije angažovao u javnom životu posle uklanjanja iz politike. On sâm, Slavoljubu Đukiću je na isto pitanje odgovorio: "Ja nisam Đilasov revolucionarni temperament. Celog života sam radio u radikalnoj partiji, iako imam temperamenat parlamentarnog političara, možda građanskog političara".⁵⁰ Za okruglim stolom UJDI i redakcije *Borbe* Milovan Đilas je rekao da je zamerao Marku Nikeziću zbog njegovog političkog neangažovanja, ali da je posle knjige Slavoljuba Đukića promenio mišljenje: "Pre svega to su (vođeći liberali – L.P.) moralne ličnosti, koje ne da nisu videle da nema nikakve mogućnosti za borbu, već su se po mom mišljenju zgdile na svaku politiku u okviru datog sistema... Kada se udubite u njihovu sudbinu, u njihovu psihu, u njihova razmišljanja – oni postaju potpuno shvatljivi".⁵¹

Milovan Đilas, Marko Nikezić, Koča Popović su bili i ljudi umetničke vokalije, koja je, možda, uticala i na njihove političke temperamente.⁵² Ali, postoje razlozi i izvan svakoga od njih koji su odredili njihove političke sudbine. Svi su oni doživeli istorijsko razmeđe na kraju XX veka: kraj komunističke utopije i državnosocijalističkog poretka. Bili su još u snazi, ali ne i potrebni Srbiji: ona je bila na još jednom od svojih *novih početaka*. Razlikovala se od svih zemalja Istočne Evrope, koje su se komunističkim reformatorima vraćale kao simbolima, kao živim dokazima da totalitarizam nije odneo pobjedu nad ljudskom prirodom, da nije uspeo da uguši težnje za promenama. Sa *istorijskog raskršća*, iz *jugoslovenske tmuše*, Srbija nije krenula pravcem koji su u Istočnoj Evropi decenijama označavali ne samo Solženjicin, Saharov, Havel, već i komunistički reformatori: Hruščov, Dubček, Gorbačov... Među svima njima, i Milovan Đilas.

zemlju "koja je imala, jednu od najvještijih i najbriljantnijih diplomacija, novinare čiji su tekstovi bili nezaobilazni za 'good reporting' na evropskom Zapadu, književnike svjetskoga prestiža (Andrića, Krležu i Kiša), zagrebački *Praxis*, iz kojeg su proizišli mnogi teorijski kvasci za bujanje onoga što će kasnije biti '68. i.t.d." Cit. prema: Milan Kangrga, *Šverceri vlastitog života...* s. 195.

⁴⁸ Vesna Pešić, "Ne samo nevine žrtve"...

⁴⁹ Nebojša Popov, "Lako zatvaranje vrata", *Borba*, br. 175–176, 23–24. jun 1990.

⁵⁰ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*, s. 323.

⁵¹ Milovan Đilas, "Plodovi neshvaćene utopije"...

⁵² Koča Popović je govorio: "Nadrealizam je mene istovremeno spasao od pogubnosti ovog mog drugog (funkcionerskog) života. Jer, drugi nadrealisti su, uglavnom, postali ono što, kako su nekad tvrdili, nikad neće postati. Ja sam ostao dosledan u neprihvatnju i u tome vidim spasonosni, da kažem nadrealistički kontinuitet. Mislim na povratak onaj samostalnosti uma stečenoj u mladalačkim duhovnim igrama. Postupnim otporima ideološkoj ortodoksiji, sve do napuštanja upravljačke hijerhierije, oslobađao sam se pokornosti koja isključuje slobodno mišljenje.

Da ta iskra nije u meni bila ugašena čak ni u surovim ratnim uslovima vidi se iz mog ponašanja kao ratnika: nisam pristajao na totalno potčinjavanje ni onda kada je to bilo obavezno, jedino prihvatljivo". Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom...* s. 205–206.

Ako je režim, čiji su arhitekti bili i Milovan Đilas, Koča Popović i Marko Nikezić, u svima njima, ranije ili kasnije, na kraju izazivao i gađenje, režim u kome su sva trojica proveli ostatak života, izazvao je kod svih njih, koji su bili sve drugo samo ne politički naivni, pravu užasnutost. Ali, i osećaj moralne odgovornosti. A moral u čijoj osnovi nije pravo bio je za sve njih čista popovština.

Nije, međutim, bilo sporno samo ko su i šta su bili srpski liberali i zašto su uklonjeni, već i kako su otišli. Na tvrdnju da su nestali *pokunjeno, bez poruke*, osvrnuo se Milovan Đilas: "Da su se Marko Nikezić i... oduprli ili da su došli sa svojim koncepcijama 1946. ili 1947, oni bi teško fizički preživeli".⁵³

Ova rasprava nije, nažalost, nastavljena.⁵⁴

Kasnije reakcije, uglavnom usputne, na knjigu Slavoljuba Đukića *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza* pokazale su da rasprava nije poželjna: liberale treba smatrati politički mrtvim; njihove ideje ne treba oživljavati. Uostalom, oni i nisu bili liberali, već "takozvani", "nazovi" liberali: u njihovo vreme bilo je najviše progona političkih protivnika i zabrana. Ta predstava je bila smišljena, jer je bila politički potrebna da se dokaže da projekt srpske etničke države nije ni imao alternativu. Stvarao se stereotip koji nisu mogle promeniti ni dokumentarne knjige,⁵⁵ ni knjige koje su predstavljale svedočanstva iz prve ruke.⁵⁶

Isto važi i za napise u štampi o proganjanju ljudi u unutrašnjosti Srbije zbog liberalizma. Politički obračuni posle 1972. godine odvijali su se po poznatom obrascu: nije dovoljno udariti po vrhovima, treba iščupati korene.⁵⁷ Vodeći ljudi SK Srbije bili su politički paralizani i pažljivo kontrolisani; ljudi u unutrašnjosti bili su izloženi političkom teroru⁵⁸, a neki i šikani.⁵⁹ Baš ti obračuni u

⁵³ Milovan Đilas, "Plodovi neshvaćene utopije"...

⁵⁴ Poznati beogradski publicista Miloš Mišović o reakcijama na koje je rasprava naišla: piše tada: "Dok je 'Borba' u više nastavaka objavljivala delove tog razgovora, mogla su se čuti mišljenja da je toj temi dat veći značaj nego što ona zaslužuje. Što se mene tiče, ne bih mogao da se složim sa tom ocenom." Miloš Mišović, "Poraz ranih petlova", *Borba*, br. 205, 29. jul 1990.

⁵⁵ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma*, Beograd, 1989; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971–1972*, Sarajevo, 1991.

⁵⁶ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998.

⁵⁷ Politički obračuni u Srbiji i pre komunističkog razdoblja imali su brutalnije forme u unutrašnjosti nego u Beogradu. Tako je 1887. godine, posle pada naprednjaka (Stojan Novaković, Milutin Garašanin, Milan Piroćanac, Čedomilj Mijalović), koji su bili zaslužni za značajne pomake u modernizaciji Srbije (prva železnica; osnivanje Narodne banke; stajaće vojske; obavezno osnovno školovanje; zakon o narodnom zdravlju), došlo do surovih obračuna sa njihovim pristalicama u unutrašnjosti Srbije. Vlada i Kralj Milan su ostali ravnodušni sve dok obračuni nisu počeli i u Beogradu. Vid. Anonim, *Ko su i šta su srpski Radikali*, Pančevo, 1900; Slobodan Jovanović, "Narodni 'odisaj' i linčovanje naprednjaka" u *Vlada Milana Obrenovića*, III, Beograd, 1934; Latinka Perović, *Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji 19. veka...*

⁵⁸ Podsećalo se da je "politička čistka sasekla i čitavu 'armiju' nepodobnih komunista – sekretara osnovnih organizacija SK ili članova partijskih sekretarijata, aktivista u mesnim zajednicama, preduzećima i opštinama.

Za te obične ljude, za širu javnost bezimene i nepoznate, politička degradacija je tada u većini slučajeva značila i ugrožavanje životne egzistencije. Mnogi su izgubili posao, a tada je politička osuda značila i moralnu diskreditaciju, tako da su se odmah suočili i sa problemom: kako izdržati porodicu".

unutrašnjosti dali su maha samovolji i svedozvoljenosti; akumulirali su zlovolju i mržnju, kojima će samo biti potreban povod da se preliju preko lokalnih granica.

Rasprave o svemu ovome pomerane su ka sve užoj margini dok i ona nije nestala. Nastojanje da se iz istorije komunizma eliminišu liberalne ideje i pokušaji reformi, da se anatemišu i izbrišu iz pamćenja njihovi nosioci, pretvara komunizam u amalgam socijalizma *narodne* države i organizističkog nacionalizma – nacije kao jedinstvenog organizma, to jest u nacionalni socijalizam. Ovo nastojanje, kao i svako koje ignoriše činjenice, u biti je totalitarno. Upravo ono svodi modernu istoriju srpskog naroda na jednu jedinu mogućnost: "Prećutkivanje 1972. u Srbiji, i samo u Srbiji, deo je čišćenja komunističkog pokreta od unutrašnjih razlika, da bi se dokazalo da integralni nacionalizam u njemu nije ni imao alternativu. To je, uostalom, sudbina liberalne tradicije u Srbiji od XIX veka do danas".⁶⁰

Raspad jugoslovenske države išao je na ruku ocenama liberala kao "budžonosaca", nedemokrata, boljševika: Srbija je postala zatvorena zemlja ne samo za interpretaciju liberala od strane zapadnoevropskih, nego i od autora iz bivše Jugoslavije. Dnevnicima, memoarima i studijama iz pera Staneta Kavčiča, Mika Tripala, Slavka Milosavljevskog, Jure Bilića, Dušana Dragosavca, Krsteta Crvenkovskog, Kira Gligorova, Savke Dabčević – Kučar, Raifa Dizdarevića,⁶¹ bez obzira što svi oni u podelama početkom sedamdesetih godina nisu bili na istoj strani, govore o tome da su svi oni u srpskim liberalima videli demokratsku orijentaciju i partnere u Srbiji sa kojima se mogao održati jugoslovenski okvir. I te ocene, kao i ocena u Srbiji, bile su rezultat novih konsenzusa, duboko međusobno različitih da bi kao rezultantu mogli dati konsenzus na nivou Jugoslavije.

Zalažući se za raspravu o srpskom liberalizmu, publicista Miloš Mišović nije bio jedini koji je u njenom otvaranju hteo da vidi racionalni kontrapunkt iracionalnoj regresiji, ali je bio među poslednjima koji je, uoči ratova u Jugoslaviji, pisao: "Tragičnost neprihvatanja liberala i njihovog koncepta političko-ekonomskog razvoja nije samo u tome što su izgubljene dve decenije. Mnogo je veći i ozbiljniji gubitak što se u tom periodu učvrstilo mišljenje, da je dalji zajednički život na ovom prostoru nemoguć. Dok je na konceptu političkog i ekonomskog razvoja, za koji su se zalagali srpski liberali sa Markom Nikezićem na čelu i na koji su sa simpatijama gledali iz svih jugoslovenskih republika, bilo moguće oku-

"Mnogi nikada nisu stali na noge. Ostali su kao večiti gubitnici da nose ožiljke i nedaće zauvek žigosanih, a to znači društvenih nepodobnika osuđenih da večito trpe". "Zauvek žigosani", *Borba*, br. 174, 22. jun 1990.

⁵⁹ Gordana Predić Jovanović, učiteljica, sedamdesetih godina sekretar Međuopštinske konferencije u Prokuplju, bila je jedini član CK SKS koji je glasao protiv ostavki vodećih ljudi ovog rukovodećeg organa. U susretu sa priređivačem ove knjige, trideset godina kasnije, odgovarajući na pitanje kako je njen sin koji je u vreme obračuna sa liberalima bio beba, ispričala je da ga je došla u prekidima celodnevnih saslušanja pred komisijom u Opštinskom komitetu, gde ga je njena majka donosila u vreme podoja.

⁶⁰ Ivo Banac, *Raspad Jugoslavije*, Zagreb, 2001.

⁶¹ Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini (1972–1987)*, Ljubljana, 1988; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990; Slavko Milosavljevski, *Kontroverze Josipa Broza 1945–1980*, Beograd, 1990; Jure Bilić, *'71. koja je to godina?*, Zagreb, 1990; Savka Dabčević – Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, 1-2, Zagreb, 1997; Raif Dizdarević, *Od smrti Josipa Broza do smrti Jugoslavije. Svjedočenja*, Sarajevo, 1999.

piti sve progresivne snage u zemlji, danas ta mogućnost ne postoji ni kao mislena imenica."⁶²

U Srbiji do prve rasprave o liberalima posle raspada Jugoslavije došlo je na Okruglom stolu koji je organizovao *Ekonomist magazin* povodom 30 godina od njihovog pada.⁶³ Neka su pitanja ponovljena, ali su otvorena i nova, među kojima je najznačajnije: zašto su u modernoj istoriji liberalni pokušaji, uz nesumnjive tragove koje su ostavljali, konstantno trpeli poraze? I ovu knjigu treba razumeti kao prilog traženju odgovora na to pitanje.

* * *

Liberali iz sedamdesetih godina XX veka imali su različite lične sudbine. Na to su uticali snaga uverenja, razočaranje zbog izgubljenih iluzija koje je pre-rastalo u cinizam, egzistencijalne barijere, lične ambicije, karakteri. Svi su oni, u jednom trenutku, ipak, sledili Marka Nikezića. U modernizaciji Srbije i učvršćenju njenog identiteta u jugoslovenskoj zajednici, bez ikakve pretenzije na posebnu ulogu Srbije u Jugoslaviji, oni su nalazili i vlastiti odgovor na izazove vremena. Ali, Nikezić im je i lično imponovao znanjem, diplomatskim iskustvom, jezikom *izvan mentalnih zamki staljinizma*; "počelo je da se govori sa željom da se nešto kaže".⁶⁴ I za njega važi ono što je on rekao o Milentiju Popoviću: "Svaka misao... nađe i svoj stil. Bio je analitičar koji ne opisuje proces, već iznosi rezultate, i parlamentarac koji, ignorišući efekte, svodi stvari na suštinu."⁶⁵

Marko Nikezić nije težio moći. Bio je prirodni autoritet. U tome nije malu ulogu imalo ono što su u njemu kao glavnu vrednost osetila dva čoveka, koji su svojim socijalnim i političkim uverenjima, pripadali različitim svetovima. Nekadašnji radnik, Nikezićev ratni drug, Šoti Pal, u oktobarskim razgovorima sa Titom, rekao je: "Nikezić je u odnose uneo nešto novo, ljudsko, prirodno"⁶⁶. A, njegov školski drug, nesporni izdanak srpskog građanstva, naučnik Milutin Garašanin, u svojoj reči na otvaranju posthumne izložbe Marka Nikezića, video je u njemu složenu ličnost – diplomatu, političara, stvaraoća, ličnost "istinskog intelektualca, umetnika i, u pravom smislu te inače u nas često zloupotrebljavane reči, humanistu"⁶⁷.

Prema razumevanju Marka Nikezića, humanizam nije uzimanje prava na usrećivanje drugih ljudi, naroda i čovečanstva – već sloboda ličnog izbora koja

⁶² Miloš Mišović, "Poraz ranih petlova", *Borba*, br. 205, 23. jul 1990.

⁶³ Učesnici ovog okruglog stola bili su: Mijat Lakićević, Vladimir Gligorov, Olivera Milosavljević, Dimitrije Boarov, Mirko Tepavac, Mirko Čanadanović, Aleksandar Nenadović, Milutin Milutinović, Spiro Galović, Milosav Prelić, Ivan Vejvoda, Olga Popović – Obradović, Latinka Perović, Slavko Milosavljević.

Pismene priloge dostavili su Orhan Nevzati i Božo Repe.

Opširni izvodi iz ove rasprave objavljeni su u *Ekonomist – magazinu*, listu *Danas* i *Hel-sinškoj povelji*.

U posebnom izdanju, koje je u pripremi, biće objavljena rasprava u celini.

⁶⁴ Slobodan Selenić, "Novi jezik, politički stil", *Borba*, br. 178. 26. jun 1990.

⁶⁵ Cit. prema: Latinka Perović, *Zatvaranje kruga...*, s. 262.

⁶⁶ Cit. prema: Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala...*

⁶⁷ Reč na otvaranju izložbe skulpture Marka Nikezića.

podrazumeva i ličnu cenu. Promene u srpskom društvu, Nikezić je video kao postepeno i istrajno savladivanje zaostalosti i, kroz to, menjanje navika i mentaliteta, što i jeste najteža i najdublja revolucija u ljudskoj istoriji. U isto vreme, i kao stalno približavanje onim vrednostima koje su uvek i svuda iste: slobodi i solidarnosti. Tako se može razumeti i njegovo gledanje na vlastitu ulogu: opredeljenost za promene bila je za njega i pitanje etike. Ali i gledanje drugih na njega, koji je decenijama pripadao komunističkom pokretu, kao na *novog čoveka*. Taj *novi čovek* bio je i svetski čovek: razmišljao je o Jugoslaviji sa svim njenim razlikama, a identitet Srbije otkrivao s one strane siromaštva, nasilja i straha.

Odabrana bibliografija

- Atanacković, Žarko. *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Nolit, Beograd, 1962.
- Bogdanović, Bogdan. *Mrtvouzice: Mentalne zamke staljinizma*. August Cesarec, Zagreb, 1988.
- Bilić, Jure. *'71. koja je to godina?* Globus, Zagreb, 1988.
- Ćosić, Dobrica. *Moć i strepnje*. Izbor i redakcija Ivan Čolović. Narodni univerzitet Braća Stamenković, Beograd, 1971.
- Ćosić, Dobrica. *Stvarno i moguće: članci i ogledi*. Izbor tekstova Kosta Čavoški. Otokar Keršovani, Rijeka, 1982; drugo dopunjeno izdanje Cankarjeva založba, Ljubljana, 1988.
- Ćosić, Dobrica. *Mića Popović, vreme, prijatelji*. Bigz, Beograd, 1988.
- Ćosić, Dobrica. *Srpsko pitanje – demokratsko pitanje*. Politika. Stručna knjiga, Beograd, 1992.
- Ćosić, Dobrica. *Promene*. Izbor tekstova Milorad Vučelić, Beograd, 1992.
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi*, 1–3. Filip Višnjić. Budućnost, Beograd, Novi Sad, 2000, 2002.
- Dabčević – Kučar, Savka. *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, 1–2. Interpublik, Zagreb, 1997.
- Damnjanović Marković, Kika. *Ja i moji ratni drugovi*, 1–2. Sloboda, Beograd, 1976.
- Danilović, dr Rajko. *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja u Jugoslaviji 1945–1991*. Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Montena, Beograd, 2002.
- Dizdarević, Raif. *Od smrti Josipa Broza do smrti Jugoslavije*. Svjedočenja. Oko, Sarajevo, 1999.
- Dragosavac, Dušan. *Zbivanja i svjedočenja*. Globus, Zagreb, 1988.
- Đekić, Mirko. *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*. Beograd, 1990.
- Đilas, Milovan. *Druženje s Titom*. Izdavači Milovan Đilas i Momčilo Đorgović, Beograd, 1990.
- Đukić, Slavoljub. *Čovek u svom vremenu. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*. Filip Višnjić, Beograd, 1989.
- Đukić, Slavoljub. *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Filip Višnjić, Beograd, 1990.

Na tragu srpske liberalne tradicije

- Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla*. Prometej, Zagreb, 2003.
- Istorija Beograda*, 3, Prosveta, Beograd, 1974.
- Kavčič, Stane. *Dnevnik in spomini (1972–1987)*. Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1987.
- Kuljić, Todor. *Tito – sociološkoistorijska studija*. Institut za političke studije, Beograd, 1998.
- Marković, Dragan. Kržavac, Savo. *Liberalizam od Đilasa do danas*, 1–2. Sloboda, Beograd, 1978.
- Marković, Dragoslav Draža. *Život i politika 1967–1978*, 1–2. Rad, Beograd, 1987.
- Marović, Miodrag. *Politika i politika*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- Medaković, Dejan. *Ephemeris: hronika jedne porodice*, V, Bigz, Beograd, 1995.
- Milosavljevski, Slavko. *Kontradikcije Josipa Broza 1945–1980*. Dositej, Beograd, 1990.
- Nenadović, Aleksandar. *Razgovori sa Kočom*. Globus, Zagreb, 1989.
- Nenadović, Aleksandar. *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*. Radio B92, Beograd, 1998.
- Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga. Ishod rascepa 1971–1972*. Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Petković, Ranko. *Subjektivna istorija jugoslovenske diplomatije, 1943–1991*. Službeni list SRJ, Beograd, 1995.
- Popović, Miodrag. *Zatočenik pamćenja*. Lament. Slovo ljubve, Beograd, 1981.
- Ranković, Aleksandar. *Dnevničke beleške*, Jugoslovenska knjiga, Beograd, 2001.
- Stamenković, Dragi. *Između ideala i politike*. Lično kazivanje i svedočenje. Stručna knjiga, Beograd, 2002.
- Strohm, Carl Gustav. *Ohne Tito, kann jugoslawien uberlehe?* Verlag Styria, Graz – Wien – Köln, 1976.
- Todorović, Mijalko. *Političko biće društvene krize*. Asocijacija naučnih unija Jugoslavije, Zagreb, 1986.
- 30 godina od pada srpskih liberala. Po(r)uke za budućnost*. "Ekonomist magazin", Beograd, broj 128, 4. novembar 2002.
- Tripalo, Mirko. *Hrvatsko proljeće*. Globus, Zagreb, 1990.
- Vuković, Zdravko. *Od deformacija SDB do masovnog pokreta i liberalizma*. Narodna knjiga, Beograd, 1989.

Skraćenice

AP	Autonomna pokrajina
CK	Centralni komitet
IB	Informacioni biro
JNA	Jugoslovenska narodna armija
KGB	Komitet državne bezbednosti
KP	Komunistička partija
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
KPSS	Komunistička partija Sovjetskog Saveza
RIV	Republičko izvršno veće
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SIP	Sekretarijat inostranih poslova
SIV	Savezno izvršno veće
SKP/b	Savezna komunistička partija / boljševika
SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
UJDI	Ujedinjena demokratska inicijativa za Jugoslaviju

Marko Nikezić

**SRPSKA
KRHKA VERTIKALA**

Sigurnost za sve građane Jugoslavije¹

Život jedne velike albanske manjine, albanske narodnosti, koja predstavlja jednu trećinu albanskog naroda, u Jugoslaviji, ima svoju pedesetogodišnju istoriju.² Problemi koje je stvorio takav razvoj na Balkanu, koji je doveo tako veliki broj Albanaca u sastav Jugoslavije, u suštini su dobili svoje rešenje u zajedničkom oslobodilačkom ratu najboljih sinova albanskog, srpskog i crnogorskog naroda na Kosovu i Metohiji. Međutim, stepen razvoja našeg društva, evolucija unutrašnjih odnosa u Jugoslaviji i spoljnopolitičke prilike, a pri tom mislim u prvom redu na Kominform³, učinili su da evolucija tih prilika bude sporija i manje povoljna nego što je zahtevala čitava orijentacija našeg pokreta i naš ukupni razvoj.

Poslednjih godina, izlaženjem našeg društva iz jedne faze stagnacije i konzervativizma krenulo se, mislim da se danas može reći, posebno ubrzanim korakom ka unapređenju položaja albanske narodnosti. Pri tome, jasnoća stavova Saveza komunista Jugoslavije i u prvom redu komunista Srbije bila je od naročito velikog značaja. Taj brzi napredak na čitavom frontu – ekonomskom, kulturnom, političkom – za Albance u Jugoslaviji postaje stvarnost. Mislim da je to učvrstilo i njihovo samopouzdanje i njihovu zainteresovanost za opšti napredak jugoslovenske zajednice. Široka politička akcija koju vode komunisti na Kosovu i Metohiji, na čelu s Pokrajinskim komitetom, o tome svedoči. Na toj osnovi su bili mogućni i orijentacija i dogovori u oblasti daljeg unapređenja položaja pokrajina i potpunijeg regulisanja njihovog odnosa i s Republikom i u okviru Federacije.

Međutim, očigledno je da je takva evolucija, kao što je na jednoj strani izazvala ogorčenje i reakciju izvesnih velikosrpskih elemenata, probudila i određene apetite izvesnih albanskih nacionalista. Uopšte, takva kretanja su uvek, u izvesnom smislu, ako ne izbalansirana, ono paralelna. S demokratizacijom društva sva pitanja kod nas su izašla iz faze u kojoj su se stvari rešavale u uskom krugu, pa i ova pitanja koja se tiču odnosa s pokrajinama i narodnostima i svih naših međusobnih odnosa. Prirodno je bilo očekivati da će

---

¹ Izlaganje na sastanku političkog aktiva SR Srbije, 28. novembra 1968. Povod su bile demonstracije Albanaca u nekim mestima na Kosovu i Metohiji, koje su održane 27. novembra, samo nekoliko dana po završetku Šestog kongresa SK Srbije (23. novembar), na kome je Marko Nikezić izabran za predsednika Centralnog komiteta.

² Oblast je u sastav Srbije i Crne Gore ušla 1912.

³ Informacioni biro komunističkih i radničkih partija, IB, osnovan u Varšavi 1947. Juna 1948. doneta je Rezolucija o stanju u KPJ i započeta kampanja protiv Jugoslavije. Albanija je 1949. prekinula sve veze sa Jugoslavijom.

se u tim novim uslovima na neki način pokušati da rehabilituju i manifestuju i razne šovinističke tendencije.

O tome je ocenu dao Pokrajinski komitet, koliko znam i ranije, a podrobnije i vrlo jasno povodom poslednjih događaja i to je važan doprinos našoj daljoj političkoj akciji.⁴ Mislim da je naročito važno ono što je Pokrajinski komitet imao da kaže o šteti koju ovi ispadi mogu da nanesu unapređenju odnosa među narodima i narodnostima kod nas, i posebno o šteti koju to može naneti, a verovatno se s neke strane to i želi, daljoj afirmaciji Albanaca u Jugoslaviji.

Kako meni izgleda, u dokumentu Pokrajinskog komiteta to je osnovna stvar i veoma je dobro uočena. Prirodno je što je Pokrajinski komitet to uočio, upravo zbog velike njegove angažovanosti, zbog toga što je konstruktivna akcija SK na Kosovu i Metohiji na čelu sa PK onaj elemenat koji omogućava, sada kada su opšti uslovi stvoreni posle Četvrtog plenuma⁵, brzo unapređenje položaja Albanaca, njihov opšti društveni napredak i jedno novo osećanje da su u ovoj zemlji u novim prilikama zaista kod svoje kuće. Ocena Pokrajinskog komiteta nedvosmisleno pokazuje da su ovi neredi objektivno, a kod njihovih izazivača sigurno i subjektivno, usmereni na ugrožavanje novog stepena razumevanja među pripadnicima raznih nacionalnosti na Kosovu i Metohiji, nove etape u realizaciji naše politike bratstva, novog prijateljstva koje se stvara. Jer, svakako da ima snaga i u zemlji, a i van naše zemlje, kojima to smeta.

U celoj toj situaciji komunisti Kosova i Metohije, a u ovoj situaciji posebno komunisti Albanci, snose najveći teret. Oni treba da dobiju našu punu podršku. Razume se, politička podrška s naše strane, mislim na sve organizacije i javno mnjenje u Socijalističkoj Republici Srbiji, treba da deluje u tom smislu da onemogućujući svaki ispad u suprotnom pravcu, svaki šovinistički ispad koji bi, bacajući krivicu na Albance u celini, hteo da identifikuje i obeleži kroz nedavne ispade čitavu narodnost, njen odnos prema socijalističkoj Jugoslaviji i držanje njenih vodećih političkih faktora. Jer je svakom komunisti veoma teško da vodi borbu protiv sopstvenih šovinstava, ako se na drugoj strani ne čini to isto. Teško je čistiti pred svojom kućom, ako svi to ne rade u isto vreme.

Cela stvar je od najvećeg značaja ne samo za konsolidaciju prilika na Kosovu i Metohiji, nego i u Socijalističkoj Republici Srbiji i za stabilnost čitave jugoslovenske zajednice. Jer, upravo se o njoj radi. Prilike, ne samo one koje su vezane za ove događaje i okolnosti iz odnosa sa nekim susedima, nego uopšte međunarodne prilike su takve da je stepen uspeha sa kojim rešavamo svoje unutrašnje probleme od najvećeg značaja za naš opšti položaj.

Treba da bude jasno, s jedne strane, da nas ove teškoće neće odvratiti od daljeg razvijanja socijalističkog demokratizma, da u našem budućem ekonomskom razvoju i društvenoj evoluciji mora da se dalje učvršćuje sigurnost da

⁴ Parole demonstranata o republici, o samoopredeljenju, posebnom ustavu – Pokrajinski komitet je okvalifikovao kao neprijateljske. Ali, razlike u ocenama postojale su i među Albancima.

⁵ Četvrti plenum Centralnog komiteta SKJ, poznat kao Brionski plenum, održan je 1. jula 1966. Povod je bio rad Službe državne bezbednosti i njenog najodgovornijeg čoveka, Aleksandra Rankovića. Plenum je bio izraz dubljih konceptijskih podela u SKJ. Pored ostalog, utvrđeno je da je Služba bezbednosti Albance tretirala kao tradicionalno nepoverljiv elemenat. Plenum je izazvao različite reakcije u Srbiji. U SK Srbije primljen je kao udarac jugoslovenskog centra po Srbiji, ali i kao probijanje breše za reforme.

za sve građane Jugoslavije postoje podjednake mogućnosti da sva svoja prava realizuju u punoj slobodi.

U isto vreme ne treba da bude nejasnoća u tome da će ova zemlja, kao što će biti branjena od svakog napada spolja – biti zaštićena i od svakog pokušaja razbijanja iznutra. Mi imamo protivnika u zemlji na raznim stranama i raznih boja, imamo ih i napolju. Neka ne gaje nikakve iluzije da bi nekakav naš liberalizam mogao dovesti do ustupaka na račun integriteta i bezbednosti Jugoslavije kao države i stabilnosti njenog socijalističkog poretka, takvog kakav su narod i narodnosti Jugoslavije za sebe izabrali.

Ujedinimo sve svoje snage radi napretka na onim putevima, koji su određeni Programom SK⁶ i u onim okvirima koji su dati Ustavom i zakonom. Za to danas u našoj zemlji postoje svi neophodni uslovi.

⁶ Program SKJ donet je na Šestom kongresu SKJ, koji je održan u Ljubljani 22–26. aprila 1958. U komunističkim partijama vođena je snažna kampanja protiv Programa SKJ kao revizionističkog.

Pod istovremenim udarom šovinista su obe strane¹

Mislim da je bilo neophodno da razgovaramo na Centralnom komitetu o ovim problemima s kojima se sreće Savez komunista na Kosovu i Metohiji u čitavoj toj situaciji, iako smo svesni da smo, polazeći od određenih događaja i pojava, mogli tek da načnemo stvari. Pri kraju diskusije prelazimo na privredne probleme i na neke druge, koji su fundamentalni. Ipak je važno što smo to uzeli odmah ovde na CK. Mi ćemo s tim nastaviti, ovde će se raspravljati stvari i tu ćemo izgrađivati zajedničke stavove. Oni su suviše važni da bi se mogli formulirati i izgrađivati u nekim užim telima ili, recimo, samo u neposrednom kontaktu između predstavnika CK Srbije i Pokrajine, iako smo mi takve kontakte održavali ovih dana neprekidno i neposredno u cilju operativnog usklađivanja stavova u tekućim pitanjima.

Rečeno je ovde o kritikama koje se javljaju na liniji da je do nereda došlo zato što se išlo prebrzo i predaleko u demokratskoj evoluciji i posebno u politici ravnopravnosti i da je jedina realna politika na Kosovu i Metohiji bila ranija politika.² To se javlja u raznim vidovima.

Odmah bih hteo da kažem – mada ću posle reći šta mislim o situaciji, o prilikama i našim zadacima – da ne bi bilo iluzija kod onih koji su nosioci takvih gledišta, niti zabune kod drugih, da želimo odmah da se razgraničimo i da utvrdimo da je to komentar onih koji su i pre stajali na antidemokratskim i šovinističkim pozicijama i koji nikada sa njih nisu sišli, već su se pritajili. Možda misle da je došao momenat, da su se pojavili argumenti u prilog njihove ranije politike neravnopravnosti. Išao bih dalje i rekao da je to komentar onih koji su protiv demokratske orijentacije u Jugoslaviji uopšte, ali koji to ne mogu otvoreno reći. Mi treba da računamo da će se šovinisti svih boja i nijansi i na svim stranama pojaviti i da će nam kao lek preporučivati upravo metode koje su bile jedan od uzroka, i ne malo značajan, koje su doprinele da se stvari komplikuju. Šovinisti svih nacionalnosti u Jugoslaviji su od početka protiv nas, i pre rata i za vreme rata i od postanka socijalističke Jugoslavije. Sve što smo postigli, mi smo postigli u istovremenoj i podjednako upornoj borbi protiv svih njih, protiv svakog od tih šovinizama, u borbi naprednih ljudi svake nacije u Jugoslaviji protiv sopstvenih šovinista, što, razume se, znači protiv društvenih snaga čija je takva politika oruđe i, delujući u masama protiv predrasuda i netrpeljivosti.

¹ Izlaganje na sednici CK SKJ, 5. decembra 1968. Povod – demonstracije na Kosovu i Metohiji.

² Misli se na politiku do Četvrtog plenuma CK SKJ.

U ovoj situaciji na Kosovu i Metohiji Savez komunista biće pod istovremenim udarom šovinista sa obe strane, i ne samo onih koji su tamo na licu mesta. Pretpostavljam da će se i ovaj CK naći u tom položaju. Međutim, da i tu ne bi bilo nikakve zabune moram reći – za očuvanje političkog jedinstva Saveza komunista i u Srbiji i u Jugoslaviji i za očuvanje integriteta Jugoslavije nisu nam potrebni ni metodi ni saveti šovinista, ni otvorenih ni prikrivenih. Mislim da će naša rešenja biti na liniji onih inspiracija koje nalazimo u istoriji radničkog pokreta Srbije, u dugogodišnjoj politici Komunističke partije Jugoslavije – pre rata, u ustanku i posle rata. U politici koja je sprovedena u Narodnooslobodilačkoj borbi i od vremena izgradnje socijalizma. Jer, ta politika je Jugoslaviju, takvu kakvu je sačinila istorija u jednom ranijem periodu, što ju je činilo slabom, pretvorila u slobodnu zajednicu ravnopravnih naroda koja je – mislim da smo svi toga svesni i da su svesni i van naše zemlje – upravo zbog toga bila jaka i izdržala najveća iskušenja i spoljne pritiske za ovih 25 godina. Jedino ta politika može da obezbedi saradnju, poverenje, a time i stabilnost i perspektivu i ovoga puta, i u čitavoj našoj zemlji i u odnosima na Kosovu i Metohiji.

Ti problemi sa kojima smo tamo suočeni jesu veoma složeni. Jer, Kosovo i Metohija imaju sve probleme koje imaju i drugi naši krajevi i još mnogo svojih. Dovoljno je reći da je to mešovitost sastava stanovništva, i, drugo, ogromna ekonomska zaostalost. Sve ono što je vezano za izmešanost etničkog sastava – to su stvari koje nisu od juče i ne treba da smatramo da se sad nešto naglo pokvarilo. To su bili odnosi puni trvenja i povremenih sudara u raznom vidu usled različitih okolnosti – od duboke prošlosti do balkanskih ratova i posle njih.³ U stvari, prvi put je, kroz NOB i uspostavljanje socijalističke Jugoslavije inaugurisana jedna nova politika. Kažem, inaugurisana, zato što je ona zaista tada proklamovana, smer je određen u skladu sa našom ukupnom orijentacijom – socijalističkom, demokratskom, ravnopravnom, oslobodilačkom – ali je u isto vreme njena realizacija bila daleko od dovoljne. Veli Deva⁴ je rekao – zakašnjenje, misleći na onaj period za koji mi – KPJ, SKJ – snosimo odgovornost. To je blago rečeno. Zaista je bilo sporosti. Ali mislim da se mora reći i to da je bilo i nedoslednosti i oklevanja u realizaciji onoga što smo proklamovali i iza čega smo stajali, i, rekao bih, sa takvim velikosrpskim primesama koje su odlagale i umanjivale efekat čitave te politike. Međunarodna situacija i posebno odnosi sa Albanijom sigurno je da su pogodovali stagnaciji a ne raščišćavanju stvari.

No, kada je čitava zemlja koraknula brže napred, onda je i to stanje na Kosovu i Metohiji – koje je, iako smo mi kasnili i na drugima mestima i u raznim drugim stvarima, kasnilo svakako više – postalo neodrživo. I, ako je Četvrti plenum bio svuda preokret, on je posebno to bio za Kosovo i Metohiju i za naš rad tamo. Međutim, sada time nisu stvari nestale kao rukom odnete. Jer je socijalistička Jugoslavija nasledila jedno veoma komplikovano stanje stvari. I ovo što je Veli Deva opisivao kao buran razvoj od Četvrtog plenuma – to je prirodna tendencija da se brzo nadoknađuje ono što se propustilo, a svakako je bila svesna akcija Saveza komunista.

³ Balkanski ratovi 1912. i 1913.

⁴ Veli Deva, predsednik Pokrajinskog komiteta SK Kosova i Metohije.

Kada govorim o tom nasleđu, hteo bih samo jednu stvar da kažem, da ne enumeriram stvari koje su i štampane, one imaju jednu političku posledicu. A to je da i u uslovima kada ne samo slovo zakona već i faktičko ponašanje predstavničkih organa i države, organizacija Saveza komunista – eliminišu ono što je formalno bilo u prošlosti neprihvatljivo, ostaje kao rezultat ukupne zaostalosti, jedna faktička neravnopravnost. Ne bih dužio, ali čuli ste i danas a i ranije o tome kako stoji zaposlenost, kako stoji pismenost i mnoge druge stvari. U tome je faktička neravnopravnost. Prema tome, samo proklamacija ravnopravnosti još ne rešava stvar.

Nagomilavanje nerešenih problema na Kosovu i Metohiji učinilo je neminovnim da onaj koji bude počeo da ih rešava na jednoj demokratskoj osnovi naiđe, pored materijalnih okolnosti, uz osnovni zdrav demokratski talas političke i društvene aktivizacije masa, o čemu su drugovi govorili – isto tako, i na ekscese i na ekstremizam. Snagama koje su iznele Četvrti plenum palo je u deo da ubrzano rešavaju i zaostatke dalje prošlosti i perioda naše sopstvene stagnacije. Kao deo tih snaga organizacija Saveza komunista na Kosovu i Metohiji, na čelu sa Pokrajinskim komitetom, prihvatile su se obimne političke akcije radi savlađivanja tog nasleđa i odlučno se sukobile sa svima onima koji su faktički konzervatori staroga stanja, bez obzira da li se radi o šovinistima Srbima i Crnogorcima ili Albancima. Sukobile su se sa onima kojima ne odgovara da Savez komunista i savremena Jugoslavija nađu rešenja koja će obezbediti zajednički život u slozi i jedno brže napredovanje. Jer, jednima oduzima iluziju o nekakvoj nasleđenoj nadmoćnosti i privilegisanom položaju u državi, jer je to njihova država a onih drugih nije, a drugima oduzima perspektivu jedne ekstremne nacionalističke akcije koja bi išla upravo starajući se da se nijedno pitanje za Albanca u Jugoslaviji ne reši, na stvaranje jednog stanja koje bi poglede Albanaca u Jugoslaviji usmeravalo van jugoslovenske socijalističke zajednice. Zato kažem – ono što je nastalo posle Četvrtog plenuma mora da bude neudobno i razočaravajuće i za jedne i za druge.

Ovde mislim da treba da konstatujemo da, ne samo izjave koje je Pokrajinski komitet dao, nego i celina akcije SK na Kosovu i Metohiji, potvrđuje da su oni kurs Četvrtog plenuma doslovno sprovodili i, posebno, da su ostali na toj liniji i u ovoj najnovijoj situaciji, suočeni sa pritiscima sa svih strana. Da to nije jednostavno – mi znamo. Naša ukupna politička akcija, koja gradi jugoslovensku zajednicu na bazi pune ravnopravnosti, bez rezerve se odnosi i na Kosovo i Metohiju, na naš kurs, na našu proklamovanu politiku i posebno na čitavu našu praktičnu akciju u toku poslednjih godina. Međutim, to je vrlo složen poduhvat, težak koliko i neophodan. Težak zato što svi nasleđeni antagonizmi i nepoverenje prošlosti deluju protiv nas u toj akciji. Neophodan zato što jedino takav kurs može obezbediti da se i sve nacionalnosti na Kosovu i Metohiji, a sa njima zajedno i Srbija i Jugoslavija, oslobode tih tereta prošlosti i da se latimo posla radi daljeg napretka, posla koji je ogroman a koji je na početku.

Spomenuo sam i Srbiju i Jugoslaviju, jer mora biti jasno svima nama, naročito srpskim komunistima, da nema ni napretka ni socijalističkog demokratizma za SR Srbiju bez demokratskih odnosa i pune ravnopravnosti na Kosovu i Metohiji. To, mislim, treba da bude jasno i svim jugoslovenskim komunistima. Predsednik Pokrajinskog komiteta je dobio punu podršku na CK Jugoslavije, ali to treba da bude samo početak naše zajedničke akcije, kako bi te stvari postale

jasne, kako bi za njih postali zainteresovani i u njihovom rešavanju bili angažovani svi jugoslovenski komunisti. Jer, nema ni napredne socijalističke i samoupravne Jugoslavije ako jedna njena prostrana oblast, sa najbrojnijom narodnošću, ne bi u tom napretku uzela punog učešća, ako ne bi uzela svoj deo odgovornosti u izgradnji zemlje i ako ne bi ravnopravno koristila sve plodove te izgradnje. Mislim da je to jedno zajedničko pitanje, ne samo sa gledišta o kome je govorio Mirko Popović⁵, da treba da vidimo da se u privredi učini zajednički napor, nego i posebno sa političkog stanovišta. Svi oni koji bi delovali u suprotnom pravcu, u stvari bi delovali protiv interesa ne samo Albanaca, Srba i Crnogoraca na Kosovu i Metohiji, nego i protiv ukupnog interesa naše zemlje. Jedan govornik je rekao ovde da su to duhovi prošlosti ili aveti prošlosti. I stvarno, mislim da su ekstremisti koji idu na organizovanu akciju vrste ljudi koji svoje nadahnuće i parole crpe iz prošlosti, iz politike balkanskih monarhija, iz netrpeljivosti i gramzivosti buržoazije, a svoju argumentaciju iz arsenala svih poraženih nosilaca nacionalizma. I naš odgovor mislim da je već bio jasno dat i na Šestom plenumu Saveza komunista Srbije i na Pokrajinskom komitetu 1966. godine, i sada ponovo od strane Pokrajinskog komiteta.⁶

U vezi sa privredom rekao bih da će se time sigurno pozabaviti predstavnički organi i oni koji su neposredno angažovani u tome, sami privredni faktori. Uza sve naše relativno siromaštvo, verovatno treba videti da li se ono što se ugrađuje i sa čime raspoložemo – ugrađuje na najbolji način, koji odgovara i ukupnim potrebama i konkretno potrebama Kosova i Metohije. I predstavnički organi su raspoloženi da to urade, i to predstoji. A politički govoreći, mislim da je ekonomska zaostalost baza političkog konzervativizma. I naša akcija bi morala da bude napredna, politička i privredna.

Hteo bih, na kraju, da kažem još nešto o jeziku, načelno i zato što Srbija pripada svojim pretežnim delom području srpskohrvatskog ili hrvatskosrpskog jezika koje je najveće. Društvena stihija deluje u pravcu učenja jezika kojim govori najveći broj stanovnika. Prema tome, ne samo da treba dati zakonima formalno potpuno isti položaj svim jezicima, već ako želimo da stvaramo pravu atmosferu ravnopravnosti trebalo bi, i verujem da će sa našim razvojem to doći, razvijati izvestan interes za izučavanje jezika kojima govori manji deo građana naše zemlje – slovenačkog, makedonskog, šiptarskog, mađarskog. Jer, stotine hiljada Slovenaca, Makedonaca, Šiptara, Mađara, da ne govorim o drugim manjim grupama, uče i govore srpskohrvatski jezik, jer tome vode veze privrede i kulture, to je jedna dnevna potreba. Sa bržim rastom privrede i kulturnog nivoa naše zemlje ta će potreba još da se povećava. A ako bismo i obratni proces započeli, te veze bi bile utoliko čvršće i poverenje utoliko veće. I ako mi kao komunisti treba da delujemo u određenom pravcu, onda mislim da bi svoje snage, ne zakonom nego političkom akcijom, trebalo da orijentišemo u tom pravcu.

Na kraju, Veli Deva je tražio razumevanje i podršku štampe. Znam da su ga čuli drugovi koji prate naš rad. CK ne može u tom pogledu ništa da naredi.

⁵ Mirko Popović, član CK SK Srbije.

⁶ Šesti plenum CK SK Srbije održan je 14–16. septembra 1966. Bio je posvećen zaključcima Četvrtog plenuma CK SKJ, odnosno Službi državne bezbednosti i odgovornosti Aleksandra Rankovića.

Ali, možemo reći da kao što se svi opredeljujemo u ovim političkim pitanjima, treba da sagledavaju stvari, da se opredeljuju i da se angažuju i svi saradnici sredstava informisanja, oni čiji je dnevni posao da obavestavaju ukupno naše društvo o događajima, o pojavama, i to ne samo da ih fotografišu nego i da ih tumače. Ne sumnjam da će oni želeti i da budu jasni u svojim opredeljenjima i da će biti angažovani. I to ne zato što Centralni komitet o ovome drži sednicu, nego zato što su to vitalna pitanja gde se faktički opredeljuje i dejstvuje u jednom ili drugom pravcu čak i onaj koji odbija da se opredeli. Moramo konstatovati da se štampa angažovala, i to na pravi način kad god su kod nas na dnevnom redu bile važne stvari, a izgleda mi da je ova dovoljno važna.

Drugo, hteo bih da dam podršku onome što je rečeno o potrebi sastanka svih organizacija SK. Nema nikakvog razloga da ne nastupimo organizovano. Nismo neutralni u ovim stvarima, želimo da postanu što jasnije, ne bežimo od diskusije i objašnjenja, a isto tako želimo da postignemo jedinstvo u angažovanju.

Kao sledeću stvar hteo bih reći, a povodom onoga što je Ajtić⁷ govorio o tome da treba da dosegamo do baze, da treba, pored toga što će se držati sastanak organizacija, da se vodeći aktivisti angažuju javno. Mi ne koristimo dovoljno mogućnosti koje nam daje sadašnji stepen razvitka komunikacija – ni štampe a naročito radija i televizije. Svi mi, čitavo stanovništvo zemlje, dnevno smo u kontaktu upravo kroz te medijume. I ono što se dešava u jednom trenutku u jednom delu zemlje i u jednoj određenoj sredini treba još mnogo više nego do sada da postane svojina svih, da su istovremeno svi svesni toga da imaju načina da reaguju, da se opredeljuju i da podrže.

Nema dobrih sistema sa rdavim rezultatima¹

Iz svega što ste govorili izgleda mi da su najvažnija privredna pitanja, privredna situacija. Nema dobrih sistema sa rdavim rezultatima. Ako nema rezultata, svaki sistem pada. Zato ne možemo da tretiramo izdvojeno sistem od situacije i mislim da to mora da se vidi zajedno sa Republičkim većem, sa Skupštinom. Uopšte ekonomska pitanja. Nama je ovde nedostajao jedan osvrt na faktički razvoj situacije. Jer, ovo što ste vi analizirali, to je osvrt na refleks tog razvoja u glavama ljudi. Danilo Kekić² mi je pre neki dan govorio o selu. Ja sam ga pitao da li se život poboljšao. Odgovorio je: razume se. No, sada, ovih poslednjih pet godina je stagnacija na selu, izvoz je stao.

Vi znate da se seljaci tuku na ulicama i prave barikade u Francuskoj. Naš seljak bi želeo da živi kao što živi taj francuski seljak, ali francuski seljak je besan na vladu, on bi je srušio kad bi mogao (ali ne može).

Vrlo je važno kada ovde diskutujemo da vidimo šta su stvarna kretanja, tj. privrednu stranu. Verujem da bi nam sledeći put pomoglo da neko kaže kako su se razvijale stvari. Može doći do realne gužve onda kada se radi o ozbiljnoj povredi stvarnih interesa, ozbiljnim pogoršanjima itd.

Slušajući, recimo, o Vojvodini i drugim naprednim poljoprivrednim krajevima, jasno je da nezadovoljstvo ljudi nastaje kada posle nekoliko godina napretka, mehanizacije, otvaranja tržišta u zemlji i van nje, nastane stagnacija i pogoršanje u jednoj godini. Razume se, sve što je nekada postignuto, to su rezultati njihovog rada. Svaki zastoj sada je rezultat toga što vlada ne može da im otvori tržište.

Drugo, to su naše mogućnosti i ovo što ste govorili o pritiscima. Prvo, da budemo načisto s tim da ćemo sa pritiscima stalno živeti. Mi smo sada otvorili jedan drukčiji način raspravljanja stvari u društvu i pritisaka će stalno biti, jer je prirodno da ljudi imaju grupne interese, bilo da su to interesi određene grane, pa prema tome i krajeva gde ona preovlađuje, bilo da su interesi slojeva. Oni će da se organizuju. U izvesnom smislu, svi će da se tuku za proširenje svog prostora, svog udela u "kolaču" nacionalnog dohotka i organizovano će da se bore protiv postojećeg stanja stvari, čak i onih koji najbolje stoje, bez obzira da li je to onih par hiljada kojima treba da se poveća poreza ili su to seljaci ili prosvetni radnici itd. Tu ne treba očekivati nikakvu razumnost u smislu: dobro, vaše stanje se popravlja, nemojte praviti pitanje. Sa tim organizovanim pritiscima treba računati.

⁷ Predrag Ajtić, Srbin sa Kosova, visoki partijski i državni funkcioner, diplomata.

¹ Reč na sednici Sekretarijata CK SKS, 16. decembar 1968.

² Danilo Kekić, partijski i državni funkcioner iz Vojvodine.

Ovde je govoreno o sukobima onih koji rade u pojedinim oblastima. Sa tim sukobima treba računati, i nije loše da ih bude. Jer, inače će sve biti napad na vrh, na sistem, na državu. Ja mislim da i kod nas ne valja to što svako dobije aplauz publike, publika aplaudira velikim delom zbog svoje zaostalosti. Ljudi ne razumeju. Recimo, predviđa se da rashodi za zdravlje itd. rastu po 10 odsto, a nacionalni dohodak u najboljem slučaju 7 odsto. Neko mora biti oštećen za to da bi oni rasli 10 odsto godišnje. Možemo iz oportunitizma i demagogije da povlađujemo i jednima i drugima, pa posle šta ispadne. Ja mislim da to ne treba raditi. Treba ih pustiti da se sudare i, na svim nivoima, počev od opštine, da shvate da su njihovi interesi u izvesnom smislu suprotni. U kom smislu? Da može biti napretka, ravnomerno i relativno zadovoljavajućeg, samo ako dođe do sporazuma. Inače, pošto smo mi među najzaostalijim, ako treba u prosveti da rastu rashodi, treba i svi drugi koji će biti oštećeni, da bi se to realizovalo, tačno da znaju i to u brojkama. To bi bio posao opštinske skupštine, a i Skupštine Srbije. Nikakvih lagarija, pa neka svi ti kažu šta misle. Kao što se ne može voditi sa visokog mesta politika koja će, recimo, svakoj nerazvijenoj opštini reći: jeste, vama bi trebalo dati. Neka odmah taj ukaže gde bi trebalo uzeti. Kažu: sukobiće se Beograd i Vojvodina sa nerazvijenim. Jeste, neka se bore u Skupštini. Jer, inače treba da bude neka volšebna vlast koja će rezati i biti kriva i jednima i drugima. Ja sam zato da se ljudi u tim našim forumima, u našim skupštinama konfrontiraju. Neka nosioci tih interesa istupaju, neka se bore, neka istupaju poslanici. Na kraju će se pogoditi i reći: jeste, zaostali smo suviše sa putevima i sa prosvetom, ove godine moramo učiniti nešto više na tom planu, na drugom nešto manje. To će biti bolno i za jedne i za druge. Uvek će biti tako da prosveta ne dobija dovoljno, a da privreda daje suviše, ali ljudi moraju znati da to ne ide ni u kakve džepove niti u tajne fondove, niti to neko jede.

Treba napraviti otvorene račune u skupštinama, a i Savez komunista bi se morao zauzimati za to. Ta konfrontacija je zakonita, treba do nje da dođe.

Tu je i pitanje sukoba selo – grad. Tu postoji nešto objektivno. Jer, uvek ćete između razvijenog i manje razvijenog imati izvestan sukob interesa i to se reflektuje kod nas u opredeljenju za razlike u sistemu. To su nijanse, ali su razlike.

Za jedan slobodniji sistem su razvijenija industrijska preduzeća, za manje slobodan su manje razvijena. To je zakonito, tu se mora naći linija koja će omogućiti napredak svima i koja će uzeti u obzir ono o čemu je Kardelj³ govorio – koliko je rada u starim uslovima investirano da se stvore najnaprednije proizvodne jedinice. Tako to nije pitanje samo ljudskog nego i ekonomskog duga.

Što se tiče nezaposlenosti, možda nisam u pravu, ali mi se čini da kada bismo danas hteli na svaki način da imamo punu zaposlenost, to bi nas sigurno vodilo u stagnaciju. Mi znamo kao funkcionise istočnoevropska ekonomika. To nije rešenje. Ne znam da li Savezna vlada obećava punu zaposlenost, i šta naši teoretičari kažu. Ne verujem da je ona sad moguća, ne vidim šta bi donela. I uz ovu sadašnju nezaposlenost mi imamo ogromnu neefikasnost. Kada bismo mogli da eksportujemo 500 hiljada radnika, mi bismo mogli da povećamo svoju

efektivnost. Po nekima, trebalo bi zaposliti svih 300 hiljada u Jugoslaviji i još vratiti tih 300 hiljada koji su napolju.

Na ekonomskoj nerazvijenosti zasnovana je politička konzervativnost. To je zakonita stvar. Naš cilj nije samo da se slavi sadašnje stanje stvari. Mi nismo obožavaoci društva u njegovom sadašnjem stanju. Mi smo tu zato da menjamo sadašnje stanje. To je svrha naše akcije. Hvalospeve sadašnjem stanju stvari ostavićemo konzervativcima.

Zato moramo vrlo otvoreno reći šta su granice naših mogućnosti. Drugo, moramo biti načisto da do niza sudara mora doći, moramo se postarati da se ekonomski i politički najnaprednije grupe što bolje organizuju. Razume se, ne radi takvog eksperimentisanja koje bi nas izvelo iz ravnoteže. Postoje ekonomske granice, postoje ljudske granice koje ne smeju da se prekorače ako se želi da se društvo u celini kreće pod vođstvom tih naprednijih ekonomskih jedinica. Prema tome, i politički naprednijih. Grubo rečeno, što smo nekada učili a sada biva jasnije, ako se radnička klasa koja je malobrojna, odvoji od seljaštva i od gradskih srednjih slojeva, onda ne može sama da vodi društvo ni u revoluciju, očigledno, ne može ni u izgradnju. Prema tome, ne možemo ići na čista rešenja za koja se toliko mnogo pledira, ali rešenja moraju biti takva koja vuku napred, a ne da se kaže sada je stanje zadovoljavajuće, želimo uticaj svih podjednako, i fabričkog radnika i onog koji nije svojom krivicom došao u položaj da proizvodi na napredan način. Prema tome, on ne može ni da gleda stvari na isti način. Ali tako meni izgledaju stvarna kretanja, to su iluzije o podjednakim uticajima.

U našim uslovima (gde su i prošlost i sadašnjost prisutne, i gde je izražen veoma veliki raspon u godinama kada bismo gledali u koje vreme ekonomske istorije spadaju pojedini naši krajevi) još je važnije da napredne snage budu vrlo dobro organizovane. Mislim da ne bi trebalo da bežimo ni od kakvih formi rada u sredinama koje su manje razvijene, gde je utoliko manje automatskog reagovanja, ja ne bih bežao od stvaranja aktiva i grupa za pomoć tamo, gde mislimo da nema sopstvenih snaga. Za sve može da se nađe forma. Ne treba da se ustežemo u organizovanom političkom nastupanju.

Drugo, Republički centar mora da funkcioniše. Jer, sve ove stvari mogu da budu račun bez krčmara, ako sa Republičkim izvršnim većem i Skupštinom ne radimo zajednički. Tu se moramo povezati, ne zato da bismo njihove podatke stavili u knjižicu za propagandu – i toga mora da bude, nego zato da se ne bismo sveli na to da govorimo o tome šta sve nedostaje, na šta se žale seljaci i radnici itd. – i onda se izgubi perspektiva. Mi moramo videti kakve su naše mogućnosti, kuda idemo, kojim tempom. Onda ćemo braniti to, koncentrišući se na ključne stvari, a nećemo da primamo bitku po svim pitanjima jer to i ne možemo. Ne možemo mi napredovati na svim sektorima i u svim oblastima u isti mah i podjednako. Mi ćemo kao i drugi napredovati po sistemu prodora jer je to zakonito. Ko bi hteo da napreduje svuda podjednako – taj bi zaostao. Mi ne možemo da modernizujemo industriju i istovremeno da imamo veliki odliv radne snage sa sela. Šta to znači? To znači da je sad učinjeno da jedan veliki deo radne snage ostane u selu. Ali mi moramo znati gde će biti rezervna industrijska armija, hoće li biti u samoj industriji i da je izdržavaju oni koji su aktivni (to je, recimo, situacija u Čehoslovačkoj ili u Poljskoj, gde industrijska rezervna armija živi u samoj industriji i sve je u redu spolja), ili ćemo

³ Edvard Kardelj, jedan od najviših državnih i partijskih funkcionera u SFRJ.

osloboditi industriju i skinuti joj te okove i pustiti da ide napred, no ovde industrijska rezervna armija mora da živi na selu.

Ako je to tako kao što meni izgleda, a predstavnici vlade i privredni faktori treba da kažu da li je to tako – onda ne treba da vodimo pogrešne razgovore na selu sa siromašnim seljakom. Onda moramo pripremiti i učitelje i omladinske organizacije i da znamo šta se može reći.

U tom smislu sam hteo reći nešto o javnim debatama. Javna debata ne znači i da je sve na ulici. Prvo, šta su interni razgovori? U vladi. Jesu li to interni razgovori iza zatvorenih vrata? Jesu. Ali tako mora da bude i mnoge stvari se tako rešavaju, i tako će se rešavati u Skupštini. Mislim da smo u našem razvitku u takvoj fazi da se borimo sada za to da institucije rešavaju, a ne kliče. Umesto da tri čoveka u ime vlade, jugoslovenske ili srpske vlade, ili skupštine, rešavaju, mi se borimo za to da se u tim institucijama, svi koji su zakonito izabrani uključuju, raspravljaju zajedno o stvarima i zajednički odluče. Balkan nema tih tradicija – mi sada stvaramo tu tradiciju, u isto vreme socijalističku i demokratsku. Po prvi put treba da obezbedimo da zaista forumi u potpunosti budu mesto gde će se rešavati, da ne budu nikakve fasade. To je vrlo važna stvar da mi bar to sada isteramo, a da ne obećavamo ono što ne postoji nigde, da se ide na referendum po svim pitanjima. Mi imamo jednu vrlo jasnu progresivnu orijentaciju, za nju smo se borili, da prođemo i kroz teškoće pa i kroz niz nepopularnih akcija. To je uvek tako. Svaka politika mora proći kroz izvesne tesnace. Uzmite samo reformu. Kada bi svako sagledao od samog početka svoje teškoće u reformi, ja se pitam da li bi ona prošla na referendumu. Ali smo se svi složili sa onim gde reforma treba da nas dovede. Kada je rečeno da će biti teško, rečeno je dobro, biće teško, ali slažemo se da hoćemo tamo da stignemo. No, kada bismo na pola puta sada počeli da se preglasavamo, neki kolektivi bi rekli: dajte da stanemo sada na pola puta, ali to nas nikuda ne bi vodilo.

Nemam ništa protiv da mi (SK – L.P.) hvatamo "bika za rogove". Tu je bio Kosmet, sada će biti izbori itd. Nije stvar u tome da ćemo mi biti ogoljeni, nego treba ceo naš mehanizam da se pokrene, da vrši svoj deo posla, svoj deo obraćanja javnosti, i to ne samo na republičkom nivou, nego na svim nivoima. Na opštinskom isto tako. Jer, inače, ne samo da to može da izgleda kao nekakav deplasirani avangardizam, sa metodima koji nam nisu sada svojstveni i koji su preživeli, nego nećemo postići rezultate.

Hteo sam još nešto reći u vezi sa radom Centralnog komiteta. Mnoge od primedaba sigurno su opravdane. Ali ne bih u organizacijama gajio iluziju da ćemo se mi angažovati na način kako nekima izgleda da bi to bilo zgodno da dođemo čak i do ogranaka. Treba videti stvari kakve jesu zato da bi Centralni komitet imao saznanje koje je dužan da ima i da bi manje grešio kada bude donosio zaključke. Nećemo svaku organizaciju voditi za ruku. Rad CK mora biti usmeravajući, a prednost koju ima Centralni komitet i usled toga njegova obaveza upravo je u tome, što on, sagledavši sve ne zbog svog sastava nego zbog svog položaja – može da formuliše ono što je zajedničko. I tu je prava pomoć, a da se ne vraćamo na sistem instruktaže u obliku kao kad smo bili u ilegalnom periodu ili u periodu manje razvijenosti sredstava informacija i manje orijentacije stanovništva na njih.

O tome sam govorio i prošli put – da je mnogo bolje da Jojkić⁴ deset minuta govori na televiziji o poreskoj politici vlade nego da se to prenosi od usta do usta i da neko u nekakvom izvitoperenom obliku u malom mestu tumači šta je vlada mislila. Bolje je da se dva dana radi i sačini saopštenje koje će doći do svakog čoveka i, pretpostavljam, pridobiti većinu kao rešenje.

Da se razumemo – politika jedne stranke koja upravlja ceni se po tome šta vlast radi. Mi smo ovde (na sednici) sada zaista razvlašćeni, ne možemo da potpišemo ništa. Međutim, narod ceni politiku stranke koja je na vlasti po tome kako radi i kako upravlja, a ako nije na vlasti, onda po tome kakav je odnos prema vlasti. Jer, ako vlast rđavo radi, i mase bi želele da je uklone, onda gledaju šta ti činiš, jesi li u stanju da je ukloniš i da je zameniš. Ali uvek je težište tu, u odnosu na one faktore koji bitno utiču na život naroda, pojedinih klasa, svakog pojedinca, svake porodice.

Prema tome, nikakvo pranje ruku nama ne vredi, mi ćemo odgovarati i za poresku politiku i za demonstracije, za sve stvari redom.

Još o odnosu opštinskih organizacija i osnovnih organizacija prema radu Centralnog komiteta. Mislim na određenu podelu rada, koja treba i njima da bude jasna. Vi ste izneli puno primedaba, primimo sve to i pažljivo analizirajmo. Ali, ništa ne čujemo o tome šta one rade. Ja bih im to rekao na svakom skupu. Ovde je bilo reči o tome da ima skoro dve hiljade propisa koji kolju opštine. Ipak, stvari se već godinama kreću i sasvim je drukčiji položaj tih organizacija danas nego što je bio nekada. I pre 20 godina bilo je, u tim okvirima kakvi su onda bili, dobrih organizacija i loših, dobrih preduzeća koja su napredovala i loših, dobrih sekretara i loših. Pogotovo danas u ovim okvirima. Dobra preduzeća, dobri komiteti, dobri sekretari nisu oni koji plaću. Oni grabe onoliko prostora koliko im je dato – i osvajaju prostor koji nesposobni ostavljaju iza sebe. To je sasvim prirodna stvar. Ono što je dinamičnije i vitalnije, to se razvija. Ima značajnih firmi danas koje su bile beznačajne pre 10–15 godina, a ima drugih koje su bile značajne industrije pa su stagnirale. Ovi se žale na uslove, ali nema ni promene tih uslova, bez stalnog pritiska ovih najdinamičnijih – mi kažemo, najnaprednijih. To su u stvari najdinamičniji, najaktivniji, najagresivniji, ako tako mogu da kažem, koji ostvaruju maksimum u postojećim uslovima, i onda posle počinju da proširuju okvire koje je društvo dalo. I društvo se ugiba. Kada se jedno živo telo kreće, ti okviri se šire.

Mislim da je vrlo važno da se svi oni okrenu svojim poslovima. Naročito su mi simpatični oni koji sva tuđa pitanja rešavaju, ne znam da li oni imaju neki svoj problem. Njima je jedini problem zašto je Bakarić⁵ ostao predsednik CK SK Hrvatske. To je kafanska politika, balkanska politika devetnaestog veka. Mnogo bi važnije bilo da se bave onim poslovima koji su tu.

Mi smo svi zadovoljni kada vidimo da je nju Pančevački rit izgurao ali, verujte, to nisu nikakvi magični uslovi. Samo postoji jedna određena koncentracija napora i volje na ono tle koje je pod njima.

Verovatno da treba dosta promene u mentalitetu, znači dosta promene i u kadrovima. Centralni komitet se ne može postaviti da se bori za promenu

⁴ Đurica Jojkić, predsednik Izvršnog veća SR Srbije.

⁵ Vladimir Bakarić, visoki partijski i državni funkcioner Hrvatske.

ljudi – mi treba da se borimo za promenu u mentalitetu, u koncepcijama, u orijentaciji. A oni ljudi koji ne mogu da idu u korak s tim – oni će sami iskakati.

Tu su i izbori. Slažem se da treba nastupati sasvim organizovano, stvari nazvati pravim imenom, forume iskoristiti za borbu protiv privatizacije, grupa, štabova itd. Ne treba da budemo brzopletni, ali isto tako ne možemo da se ustežemo da neke stvari krstimo pravim imenom. Ne bi trebalo imati iluzija da će stihija tu da nam pomogne.

Recimo, u pitanju nacionalnih odnosa ne možemo se oslanjati na stihiju. To su stvari gde prošlost najdublje živi u ljudima i narodima. Vrlo je važno da kažemo: ovo je zvanična politika Saveza komunista. Može se i drukčije – ko je protiv nas, neka ustane i da se borimo otvoreno. Ali, mi ne možemo da se proglasimo da smo neutralni brojači glasova. To je u nekim stvarima opasno. Moramo u nekim stvarima od samog početka biti veoma kategorični i reći: To je naša politika, ona vodi tu i tu, a oni koji su protiv nas i protiv te politike, neka se sami prozovu. Razume se, to će se onda svesti na ekstremiste. Drugi će se provući, kao što je rekao Veli Deva, govoreći o nekim Albancima; složili su se "sa bolom u duši". Mi ne možemo da idemo ni na kakav automatizam. Ukoliko više ima šansi da neko organizovano nastupi, utoliko mi moramo biti organizovaniji i jasniji i da kažemo: može, ali da onda znate da ste protiv nas. Naš program je taj koji je vladajući, usvojen. On treba da se reafirmiše sa onim izmenama koje evolucija traži. Mi treba da stojimo na određenom programu i uz taj program ćemo imati mnoge druge stvari da preporučimo, a onda neka ga napadne ko bude želeo – sa svojom privatnom armijom. Razume se, tu ćemo se boriti sredstvima kakva bude situacija nametnula. Mi ne možemo unapred da znamo sve. To ne znači da treba da se postavimo sektaški bilo u kom pogledu, u pogledu ideološko-sistemsom ili u pogledu generacija itd. To jest, da kažemo – ovaj je zastao ili je neprihvatljiv, kako bi on izgledao kao narodni poslanik. Tu treba da budemo širi. Tamo gde osetimo da za jednu relativno malu razliku treba voditi preveliku borbu, ne smatram da je nedopušteno opor-tunizam da se kaže: ako mentalitetu i raspoloženju tog kraja jedan čovek najbolje odgovara, zašto nama on ne bi odgovarao kao poslanik u Skupštini? Ja ne poznajem te ljude, ali ne verujem da jedan čovek koji je, zaista, potpuno izopačen, može dobiti široku podršku. Ja plediram za to da budemo odlučni i da prvi objavimo svoje prisustvo, ali u isto vreme da budemo ekonomični, pa da kažemo: od iks bitaka koje bismo mogli voditi, vodićemo one koje su ključne, a na nekim mestima gde imamo politička rešenja, a bilo bi jako krvavo, ja bih te stvari pustio.

Razume se, posle ovoga, sve će najvećim delom zavisiti od toga koliko su ljudi u stanju da se lokalno organizuju i da se dogovore ko će ih predstavljati. Ne može ih se odozgo prosvetiti, ujediniti, voditi i sve ostalo. Možemo samo da se sporazumemo o tome kuda hoćemo da idemo. Šta nam je zajedničko u pogledu programa, a posle toga moramo da se angažujemo da iz-bace iz svoje sredine najbolje ljude. Nemam iluzija da će to uvek da se desi, ali ne smeta ako i oko šestog najboljeg uspeju da stvore jedinstvo. Jer često oni koji objektivno jesu najbolji imaju druge neke nedostatke zbog kojih su neprihvatljivi za sredinu. Tako da se radi, praktično govoreći, o najboljim rešenjima i to ne na neki apstraktan način.

Nerešavanje problema – materijal za buduće eksplozije¹

Pitanja: "Da li je rukovodstvo Pokrajinskog komiteta ukazivalo na mogućnost da će se odigrati događaji koji su se desili na Kosovu i Metohiji?"

"Samoopredeljenje, uključujući otcepljenje, je ustavno pravo svih naroda Jugoslavije. Zašto onda to pravo ne bi uživale narodnosti pojedinih republika u okviru Jugoslavije?"

"Za uspešnu borbu protiv nacionalizma potrebna je pravovremena i iscrpna informacija članstva. U tom pogledu, SKS nije bio na visini? Potrebno bi bilo objasniti čime su drugovi koji su zahtevali Republiku na Kosmetu motivisali svoje zahteve a koji razlozi stoje iza odluke da se Republika ne ostvari. Koliko su te diskusije pothranjivale nacionalističke elemente? Zašto u okviru SKJ nema jedinstvenog reagovanja na demonstracije Makedonija–Kosovo? U delu članstva i građanstva SKJ vlada uverenje da je razvoj događaja na Kosovu dao za pravo upozorenjima Čosića² i Marjanovića³, demantovao Bakalija⁴, Patronogićevu⁵ i druge koji su tvrdili da situacija nije nikada bila bolja. Šta opovrgava i takva mišljenja?"

Marko Nikezić: Mislim da je ovo prva grupa pitanja od strane tri različita čoveka. Povezana su po temi, i jedina pitanja koja su nepotpisana. Pretpostavljam da ste vi ovde dosta iscrpno bili informisani o jednom broju stvari, da ste imali mogućnosti i da pitate – ne znam koliko su razgovori bili otvoreni. Nadam se da su oni koji su vas obaveštavali, bar o pojedinim problemima, bili dovoljno otvoreni. Moram, ipak, da konstatujem da ovi koji pitaju nisu dovoljno otvoreni. Ali mogu da shvatim njihovu opreznost, jer iza ovih pitanja naziru se, očigledno, i stavovi. Ja mislim da ti drugovi imaju svoje odgovore, samo se ti odgovori ne slažu sa onima za koje znaju da ih daje SKS, pa ne žele da se konfrontiraju. Ja to mogu da razumem. Nadam se da će se kod nas stvoriti takve prilike da ćemo moći da izlazimo i otvorenije. I mislim da bi to trebalo i sada.

Prvo, ono što se tiče Pokrajinskog komiteta.

Ja ne znam šta je sve Veli Deva imao da vam kaže danas u izlaganju i u odgovorima na pitanja. Ono što znam, saznao sam iz rasprava sa njim i sa

¹ Iz odgovora na pitanja učesnika seminara u Institutu za političke studije – Beograd, 10. januar 1969. Preuzeto iz neredigovanih stenografskih beležaka.

² Misli se na istupanje Dobrice Čosića na 14. plenumu CK SK Srbije, 29–30. maja 1968. Videti: 14. sednica CK SKS, izdanje *Komunist*, maj 1968.

³ Profesor Jovan Marjanović. Videti: isto.

⁴ Mahmut Bakali, sekretar Pokrajinskog komiteta SK Kosova.

⁵ Katarina Patronogić, narodni heroj; narodni poslanik; partijski radnik na Kosovu.

drugim drugovima iz pokrajinskog rukovodstva. Silom prilikama, čim sam primio posao, morao sam se baviti ovakvim stvarima, pošto su tada i izbili događaji – bile su demonstracije.

Jedno je sigurno – da ono što je osnovno nisu same demonstracije, nego sve ono što leži iza njih. I kao objektivni uzrok i kao subjektivna nacionalistička akcija. Tu oni sigurno nisu bili iznenađeni. Ja mislim da obavješteni ljudi ni u Savezu komunista Srbije nisu bili iznenađeni. Slažem se da je javnost mogla biti iznenađena. Ali, to moramo sebi pripisati a ne Pokrajinskom komitetu. Jer, ako smo mi mislili da se te stvari, ta problematika – mogu držati u stanju mirovanja time što se na njima drži hladna krpa, ili možda nešto teže u toku 20 godina, bili smo u zabludi. Ekonomski problemi koji, u situaciji kada se radi o jednoj nacionalnoj manjini, imaju i nacionalni karakter, ne mogu se zaobići. To su tvrdoglave činjenice koje nerešavanjem postaju komplikovanije. Nerešavanje takvih problema prikuplja materijal za buduće eksplozije. Prema tome, onaj koji misli da ih na neki način izbegne, zažmuri, kad otvori oči, mora da konstatuje da su tu i da su složeniji. I tu mislim da nije stvar do Pokrajinskog komiteta i do toga da li su oni mogli predvideti događaje ili ne, nego do objektivno vrlo složenih okolnosti, istorijski složenih, koje smo mi nasledili. I drugo, do onoga što smo mogli delimično da rešavamo a nismo rešavali. Utoliko je taj teret i taj zadatak sada veći.

Sledeće pitanje: Samoopredeljenje i otcepljenje.

Znate, ništa se u životu naroda ne odvija prema knjigama. Knjige se pišu naknadno, a istorija se odigrava. Socijalistička Jugoslavija je jedinstveni fenomen. Sve što bi je ugrozilo na bilo koji način i po bilo kom osnovu, ugrozilo bi je kao zajednicu naroda i ugrozilo bi je kao socijalističku državu. Jednom rečju, bez obzira po kom osnovu bi neko zahtevao ili pokušao da realizuje, parlamentarnim ili kakvim drugim putem komadanje Jugoslavije, udario bi po toj socijalističkoj državi i po našem društvu i doveo u pitanje mnogo više nego jednu teritoriju. Zato mi ne smatramo da odstupamo od svojih principa kad kažemo, da ćemo se dosledno boriti za ostvarenje prava svih u Jugoslaviji, ali da dezintegraciju Jugoslavije nećemo dozvoliti, da ćemo njen integritet štiti. On je zaštićen i našim Ustavom, i ono što je najvažnije – njega štiti naša rešenost da očuvamo Jugoslaviju takvu kakva jeste. Inače, apetita i pretendnata da od Jugoslavije nešto otcepe, uveravam vas, našlo bi se na raznim stranama. I pri tome, možda ne bi bilo toliko važno u kojim državama kakav režim trenutno vlada. Vi znate da smo mi za ovih 25 godina imali iskustva na raznim stranama, i znate da imamo upravo sa nekim od socijalističkih suseda više briga nego, možda, na drugoj strani. Moram odmah reći, ne vezujem to za socijalistički poredak u Bugarskoj ili Albaniji, nego za činjenicu koju, možda, mi nismo očekivali, da se izvesni istorijski odnosi, izvesne istorijske protivrečnosti, međudržavne, očigledno nasleđuju. Tako i pretenzije. Neke teme između nas i naših suseda koje su bile aktuelne kada se nijedna od tih balkanskih država nije mogla pohvaliti naprednim režimom, te su se teme prenele u naš sadašnji međunarodni život, u sadašnji život Balkana kad je u većini tih država socijalistički poredak. Možete me pitati zašto je tako i da li je smelo biti tako? Činjenica je da je tako, i mi sa tim moramo računati.

U svakom slučaju, ono što je do sada formulisano, ustavna rešenja koja su sada data, smatramo kao odgovor na pitanje zajedničkog života nacional-

nosti, nacionalnih manjina sa srpskim narodom i sa ostalim narodima Jugoslavije u okviru autonomije i to autonomije ovako protumačene i razvijene i proširene kakva je definisana sadašnjim, najnovijim ustavnim promenama.

U vezi sa upozorenjima Ćosića i Marjanovića.

Ako se vratite na te tekstove, videćete, naročito kod Ćosića, da to nisu upozorenja. On je imao svoju tezu. Ja ne kažem da se ta teza ne može braniti, ali moram da konstatujem da je ta teza, i to smo onda konstatovali, suprotna tezi SKJ. Ćosić je govorio, već tada, o nezahvalnosti Albanaca prema širokogrudosti koja je prema njima pokazana. Očigledno, da mu je izgledalo da je ono što se dešava posle Četvrtog plenuma izvesna raspuštenost, da je to prekid jednog, inače normalnog, stanja koje je vladalo 20 godina. I tu i jeste naš problem, jer ima još uvek mnogo ljudi u Srbiji a sigurno i u Savezu komunista, koji smatraju da je sve to što je bilo na Kosovu 20 godina – normalno. Ja mislim da ste vi neke stvari znali i ranije, neke ste imali prilike sada da čujete. U tome i jeste stvar. Međutim, tu smo se i razišli. Ako smo se opredelili za jednu ovakvu evoluciju Jugoslavije, njenog sistema i međunacionalnih odnosa u njoj, smer koji smo uzeli, onda ne možemo jedan kraj, jedan deo zemlje držati u potpuno drugačijem režimu i sistemu. Ne možemo imati dva merila, dva društvena bića, dva sistema, dva položaja građana. Naprotiv, ako ćemo jedno nazadno stanje, da ga ne opisujem, održavati u jednom delu naše zemlje, ono će povući natrag i kompromitovati sve ostale. Ne kompromitovati u nečijim očima, u očima sveta, nego faktički. Mi ne možemo imati dve vrste društvenih odnosa.

Ostavljam po strani ono što je bilo širega karaktera, gde se radilo o tome da se preti ujedinjenjem sviju Srba. Nije rečeno do kraja tom prilikom našta se misli, ali vi znate da Srbi žive u Bosni i Hrvatskoj. Onda bi, verovatno, trebalo na drugoj bazi organizovati Jugoslaviju. Tako da to ne bi bilo daleko od stare formule koja nas je dovela do 1941. Mislim da je naš problem što to još uvek živi, a raščišćavanje tih koncepcija očigledno je veoma važno i za Savez komunista kao vodeću političku snagu. Ne zbog toga što treba sve poravnati, disciplinovati, da budemo "lepo partijski vaspitani", da znamo da govorimo svi isto, već zato što je to od osnovnog značaja ne samo za stabilnost Socijalističke Republike Srbije, nego za stabilnost i jedinstvo Jugoslavije. I za to kakve će odnose srpski narod imati sa ostalim narodima u Jugoslaviji, i na kojoj osnovi će želeći da regulišu te odnose. I zakonito će se pojaviti da oni koji ne prihvataju – koji, možda, čute o drugim pitanjima, ali koji ne prihvataju – da se ti odnosi regulišu na bazi ravnopravnosti sa Albancima, u nekoj situaciji ili onda kada dođe do otvorenijeg razgovora, kao što je to došlo na 14. sednici, postave pitanje nezadovoljavajućeg stanja odnosa između srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije. Šta je sa Srbima u Bosni, šta je sa Hrvatskom, ili šta je sa Makedonijom? Prema tome, ne možemo voditi jednu politiku ravnopravnosti u zemlji u celini, a biti šovinisti samo u jednom delu: to je kao rezervisano, tu je zaostalo, tu malo grešimo, ali preko toga ćemo preći; u celini, stvari su regulisane i manje-više idu dobro. Ako zadržimo to, onda znači da ostajemo delom takvi, pa prema tome – pitanje je samo vremena i situacije da se ta ista pitanja pokrenu na najširem planu – jugoslovenskom. I u tom smislu je pitanje Kosmeta jugoslovensko pitanje – i u smislu političkom, a ne samo što Federacija mora da se angažuje zbog značaja tog problema i zbog njegove ekonomske težine.

Jedno pitanje koje je potpisano, govori o tome kakve mere i šire političke akcije priprema i misli da preduzme CK SK Srbije u rešavanju međunacionalnih odnosa u Srbiji. Ja bih odmah rekao: ne mislim da je to pitanje mera, to je pitanje politike. Ta politika je poznata, njen smer je određen. Međutim, njeni rezultati pokazuju da još veliki deo posla stoji pred nama. Veliki deo posla, uz određene razloge koji su objektivne prirode. Mislim u prvom redu na ekonomske okolnosti. Ali, očigledno i zato što mi nismo i u političkim koncepcijama toliko napredovali, da bismo mogli reći da su sve ove stvari za nama. Jer mi imamo zakone kojima su te stvari regulisane. Imamo institucije, jedan sistem zastupljenosti. Međutim, to ne sprečava da ono što nije suštinski politički do kraja rešeno, ne tinja i da se jedna takva suština koja pripada prošlosti, mislim na nacionalizam na raznim stranama, može manifestovati mimo naših zakona i kroz iste te institucije koje su izgrađene na koncepciji ravnopravnosti. To nam se desilo, to nam se može ponovo desiti. Tu su sigurno u pitanju i mere. Nama predstoje, prema situacijama koje ne možemo niti da predviđamo niti da projektujemo, političke i administrativne mere i akcije. Političke, gde se radi o političkim problemima, a administrativne – tamo gde se radi o društvenom poretku i o integritetu države. To su dve stvari koje mi branimo, koje počivaju u osnovi na političkom jedinstvu.

Ja mislim da ćemo mi svi biti pod znatnim pritiskom u jednoj situaciji gde je sistem tako evoluirao, da se mnoge stvari koje su postojale, koje su tinjale, mogu danas da pokažu manje ili više otvoreno. Da ćemo mi svi biti pod nacionalističkim pritiscima, Savez komunista u celini. Pošto je on jedna široka organizacija, sigurno je da će ti pritisci dolaziti i iz Saveza, odnosno da će se manifestovati, bez obzira što je njihova klasna suština strana Savezu, da će se manifestovati i kroz jedan deo članstva u Savezu. S tim treba računati. Savez je široka organizacija i u njemu imamo mnogo da radimo da bi on bio efikasan faktor jedne progresivne politike. Kažem, bićemo svi pod tim pritiscima i to u prvom redu od strane nacionalista u sopstvenoj naciji. Treba sa tim da računaju i srpski komunisti, i, na isto tako dugi rok, i komunisti drugih nacionalnosti u Srbiji. Mislim na albanske komuniste. Njima ne treba o tome govoriti, oni su već u toj borbi i žestoko angažovani u poslednje vreme. A ja mislim da je to tačno i o komunistima u svim našim republikama. Neću da govorim zašto. Vi ste slušali ovde o raznim problemima – od Ustava do ekstraprofita. Sve su to stvari koje nas vode na upoređivanje, merenje interesa i sučeljavanje stavova. I mi ćemo svi, a to znači Savez kao celina, politika naša kao celina, biti pod nacionalističkim pritiscima, koji će uvek pokušavati da "štite" interese određene nacije, da "doslednije" brane te interese. A, u stvari, treba videti opštu sliku, i videti da se radi o nacionalističkim pritiscima, na komuniste, na Savez i na naša predstavnička tela i ostale koji odlučuju u ovoj zemlji, i to u jednom pravcu čiji osnovni smisao može biti samo slabljenje i socijalističkog društva i Jugoslavije kao zajednice. Zato mislim da će biti od najvećeg značaja – pretpostavljam da će i IX kongres⁶ obratiti tome pažnju – kako ćemo nacionalističkim pritiscima, svi zajedno i na odgovarajući način, da se odupremo. Težište će biti na tome "da svaki treba da počisti pred sopstvenom kućom". Popuštanje ma koga dela u Savezu komunista, ma koga njegovog odreda, u ma

⁶ Deveti kongres SKJ održan je marta 1969.

kojoj republici ili nacionalnosti, ne samo da stvara razlike u stavovima među komunistima, nego trenutno dovodi u teži položaj i komuniste drugih nacija. I tu je naša posebna odgovornost prema celini. Mi sigurno nemamo nameru da budemo popustljiviji i da stvorimo više prostora za takvu akciju...

Sledeće pitanje nije jasno. Pretpostavljam, pošto se kaže kakav je stvarni društveni i ekonomski položaj Srbije, da se misli da je on lošiji "s obzirom da se u njenom sastavu nalaze dve autonomne pokrajine sa već poznatim aktuelnim privrednim, pa i nacionalnim problemima".

Ako se misli da je položaj republike lošiji nego što se to obično tvrdi, ili da mi ne vidimo da je on nepovoljan, mislim da nisam ovde u položaju da se upuštam u opis toga položaja. Pretpostavljam da je o tome već bilo reči. Vi znate kakav je položaj Srbije, ustavno govoreći i u našem državnom sistemu. Ekonomski, pretpostavljam isto tako, i to nisu stvari koje se rešavaju političkim potezima. Ovo da se dve pokrajine nalaze u Srbiji, pretpostavljam da se misli da bi Federacija, u stvari, morala imati veće obaveze prema Srbiji nego što ih sad ima.

"Da li posle reorganizacije Saveza komunista (to je potpisano pitanje) treba očekivati i vršiti reorganizaciju ostalih struktura?"

Stanje stvari daje odgovor na to pitanje. Naime, obično se govori o tome da smo reorganizaciji Saveza pristupili posle drugih neophodnih promena. Bilo je dosta mišljenja da je to trebalo činiti ranije. Bilo je i objašnjenja zašto smo kasnili. Nije van tog konteksta bio ni Četvrti plenum. Mislim da će IX kongres stvari zaokrugliti, iako nas sigurno neće prevesti "čarobnim štapićem" u neko novo stanje. Ali ćemo imati, verovatno, do kraja formulisane zadatke ove faze u kojoj se nalazimo. Tako da ne očekujem da posle Saveza komunista idemo u reorganizaciju drugih struktura, mislim da to ide skupa i da Savez komunista nije ni prednjačio u sopstvenoj reorganizaciji.

Sada dolaze pitanja u vezi sa našim položajem i uticajem međunarodnih okolnosti na nas.

Da, ima još dva pitanja, opet nepotpisana. *"Kako Savez komunista treba da, i može li, da utiče na vođenje kadrovske politike?"* i drugo – *"Da li se može nešto reći o odnosima članstva i foruma, centralnih i nižih foruma. Naime, reorganizacijom trebalo je da se postigne veći stepen povezanosti odgovarajućih organa CK SKS i opštinskih konferencija. Smatrate li da je taj princip ostvaren i kakve su dalje perspektive u tim odnosima?"*

Što se tiče kadrovske politike, mislim da smo se prilično udaljili od onog vremena kada je o svim kadrovskim pitanjima odlučivano u partijskim forumima. Vi ste sami svedoci i učesnici u tim poslovima. Mi nismo mogli da iz jednog stanja skočimo u neko drugo, projektovano, iz glave izvađeno. Ali, imali smo dosta jasnu orijentaciju i dosta se brzo kretali – onda kada smo počeli da se krećemo. Da li smo počeli na vreme, s obzirom da smo pre 20 godina skoro proklamovali jednu novu društvenu koncepciju – nisam siguran. Lično bih rekao da nismo. Kadrovska politika je jedan od tih zakasnelih monopola i sigurno je smetao i samoupravnim strukturama i predstavničkim telima. Razume se, i Savezu komunista. On ne može da cveta ako ove druge stvari ne napreduju dovoljno brzo. Međutim, kada smo pre par godina počeli da se krećemo, nismo stali. Nisam siguran da smo svuda našli načina da Savez i njegove organizacije utiču na ovu politiku, ali tu se i ne radi samo o kadrovskoj politici. Svuda,

pošto smo odredili pravce naše akcije, pošto smo odredili u osnovi mesto Saveza komunista u društvu, u realizaciji toga ima još mnogo traženja, i verujem da se to ne može ni izbeći, između načelnih stavova i realizacije praktičnih zadataka. Vi se sećate kroz šta smo sve prošli: od jednog direktnog monopola do raznih teorija o nemešanju, došli smo do današnje faze gde smatramo da snosimo odgovornost i da moramo biti angažovani. Obezbeđujemo određenu orijentaciju, ne monopolišući ni za osnovne organizacije ni za forume, formalno pravo odlučivanja o poslovima drugih.

U pogledu kadrovske politike, ono što leži na nama kao predstojeći posao, ne kratkoročni nego dugoročni, to je borba protiv konzervativizma, protiv nepokretnosti koja, razume se, nije naivna stvar nego je vezana za određene interese, pojedinačne, grupe. Borba za punije angažovanje i za davanje mogućnosti svima onima koji imaju sposobnost da služe interesima društva, da mu zaista služe na pravom mestu. Neću da govorim o tome šta su ti problemi – vi to znate bolje nego ja. Šta predstavljaju u privredi, u lokalnim razmerama, i u republičkim i u jugoslovenskim. Da bismo izašli iz stagnacije, primenili smo neki put, i dosta formalne, dosta krute mere. Uveli smo i zakon o rotaciji pre nekoliko godina. Ne verujem da će te stvari u jednoj kasnijoj, normalnoj društvenoj dinamici, morati da budu tako formalizovane. No, sigurno su tada bile potrebne. Sada smo doneli zakon o principima, to je na istoj toj liniji. Verovatno da će kasnije dobro shvaćen sopstveni interes goniti i svaku privrednu organizaciju i svaku društveno-političku zajednicu da angažuje prave ljude za pravi posao i da obezbeđuje onoliko pomeranja koliko je to u interesu zajednice. Te su mere bile opravdane. Ako se iz jedne stagnirajuće situacije ne može izaći drukčije, prvi impuls se mora dati sve dok se ne stvore takve prilike da na osnovu sopstvenog interesa društva počne da se reprodukuje jedan napredniji odnos. I možda će takvih mera biti potrebno još. Uostalom, neke su tek u realizaciji.

Što se tiče odnosa članstva i foruma, počeo bih od kraja. Da li je taj princip ostvaren? Kakve su mu perspektive? Ja mislim da smo i tu u kretanju. Bilo bi zabrinjavajuće ako bismo stali, da ne kažem, ako bismo počeli da se krećemo unazad, da vršimo neku koncentraciju poslova i kompetencija u rukama foruma. Ne bih rekao da je to slučaj. Da li smo ostvarili dovoljno efikasne veze, da li je naš radni odnos dovoljno živ? Verovatno da nije. Ne bih mogao da pretpostavim da jeste. Posle dugih godina drugačijeg sistema, teško je očekivati da uskočimo u jedan novi izgrađeni sistem. Kroz praksu, praksu koja će biti politički govoreći više demokratska, a tehnički govoreći savremenija – a to nam omogućuju sada i sredstva komunikacija – mislim da ćemo ostvariti ono što želimo. Tu treba još jednu stvar imati u vidu. Naime, ne radi se samo o promeni u podeli posla i kompetencija između foruma i, recimo, opštinskih konferencija (bez obzira da li se radi o Savezu komunista ili o drugim organizacijama, problem je isti). Radi se o promeni u odnosima između foruma i Saveza komunista (i drugih) i javnosti kao celine. Sada je stvoren drugačiji odnos između Saveza komunista i čitavog stanovništva kroz sredstva komunikacija i kroz odnose koji postoje u javnosti. Sada je već nezamislivo da jedan forum zaseda a da se ne zna, manje-više, sve što je tamo rečeno. To je u štampi, to je na televiziji. Naš građanin, i onaj koji nije član Saveza, navikao je da čuje o čemu se radilo i šta je zaključeno, i da meri da li je to u njegovom interesu ili

nije, da li su to glavna pitanja ili su glavna pitanja izbegavana, kakvi su odgovori dati. On sudi o tome, reaguje, diskutuje. Ne kažem da on može uticati na to da sledeća sednica CK SK Srbije izmeni te odluke, ali on kao javno mnjenje dejstvuje i na Savez komunista, tako da je to pitanje veza i odgovornosti prema članstvu i prema javnosti prošireno, prevazišlo je pitanje kako se Centralni komitet odnosi, recimo, prema opštinskoj konferenciji, da ne kažem prema nekoj drugoj organizaciji. Pretpostavljam da oni među vama koji dugo rade u organizacijama mogu to da konstatuju i sami, da se odnos između rukovodstava, i viših i nižih, promenio i prema članstvu i prema javnosti. Tu i jeste garancija da se ne možemo ni u pitanju funkcionisanja Centralnog komiteta i njegovog odnosa prema nižim organizacijama vratiti unazad.

Savez komunista funkcioniše u drugim uslovima. Prema tome, ne radi se o nekom dogovoru i o nekom potezu demokratizacije u Savezu koji sad može da se uključi a sutra da se isključi.

Nekoliko reči u vezi sa međunarodnim odnosima. Ima čitav jedan spisak pitanja koja se dodiruju. Jedno je kakav je uticaj previranja u svetu i međunarodnom radničkom pokretu na političku situaciju i kretanje u našoj zemlji? Šta se dogodilo u međunarodnim odnosima poslednjih nedelja što bi bilo od interesa za aktiv Republike?

"Kako se međunarodna situacija odražava na naše međunacionalne odnose?" Posle toga se ide na Čehoslovačku i drugo.

Međunarodna situacija i kretanja u međunarodnom radničkom pokretu imaju uticaj opštijeg karaktera, opštije prirode na naše prilike i na našu svest, ali ne vidim neki potez koji bi uticao na međunacionalne odnose posebno. Ne vidim čak ni u držanju, ja sam pomenuo Bugarsku i Albaniju – dve zemlje koje imaju određene pretenzije da utiču, ako ne više – ali čak ni u njihovim dosadašnjim i mogućim potezima ne vidim nešto što bi moglo da izazove određena kretanja u Jugoslaviji. Reći ćete, neki konci u vezi sa događajima na Kosmetu i Makedoniji, to su vam rekli iz Makedonije pre neki dan, vode nesumnjivo prema Albaniji – u smislu organizovane akcije. Ali ja mislim, da ako hoćemo da mobilizujemo svoje snage za rešavanje tih stvari u okviru Jugoslavije, onda moramo da se koncentrišemo na one uzroke koji leže kod nas, bilo u objektivnim okolnostima bilo u nedostacima naše politike i akcije. Uvek je opasno reći da je stvar van nas, da ima i spoljnih uticaja. Odatle je samo jedan korak do zaključka da su pretežni spoljni uticaji – sused na mrzi i, prema tome, on je to sve zakuvao. U stvari, sused može da deluje samo ako postoji baza u objektivnim okolnostima i u slabostima naše politike. Tako da je uvek dobro, i u našem je sopstvenom interesu, da računamo da uzroci leže tu, kod nas, i da ih tu treba eliminisati.

Opšta kretanja u svetu i međunarodnom radničkom pokretu nesumnjivo su uvek uticala na nas – neki put više, neki put manje. Nekada je to bilo dramatično. Da ne spominjem 1948. nego 1967, 1968. sa ratom na Bliskom istoku i intervencijom u Čehoslovačkoj. Očigledno, na ono što se dešavalo kod nas, ne samo na naše razmišljanje o našoj sopstvenoj bezbednosti nego i o našim unutrašnjim odnosima, problemima našeg sistema, o našoj ekonomici, o načinu raspodele našeg nacionalnog dohotka, o spremnosti naše privrede, o spremnosti armije – na to su kretanja u svetu veoma mnogo uticala. Ja ne kažem da je to moglo da promeni materijalne okolnosti, ali na naš odnos prema

određenim problemima i raspored sredstava, sigurno je uticalo. Mi smo povećali vojni budžet ove godine. Sve stavke u budžetu su bile na udaru. Govorilo se da i za vojsku ide mnogo, i sigurno da se nisu desile ove stvari u Čehoslovačkoj, niti bi vojska tražila niti bi mogla dobiti to povećanje. Međutim, pored svega što smo rekli da nam je opterećena privreda – mi smo sad to napravili.

Politički govoreći, mislim da su događaji u Čehoslovačkoj, sve ono što smo sagledali u jednom trenutku, uticalo u pravcu svođenja na prave dimenzije mnogih naših raspr. Pri tome ne želim da kažem da to rešava ma koje naše unutrašnje pitanje. Pogrešna su ona uverenja, i one ocene, bilo ih je i u našoj zemlji i bilo ih je vani, da mi želimo na liniji učvršćenja jedinstva Jugoslavije da izbegnemo, zaobiđemo određena realna pitanja s kojima se zajednica bori. To bi bilo nerealno. Neke stvari se mogu odložiti, ali one se neće samo po sebi rešiti. Prema tome, mogu reći da nije nikad bila namera foruma da se atmosferom ugroženosti i potrebom učvršćenja jedinstva u Jugoslaviji zabašure ona pitanja koja su, inače, na dnevnom redu. Naprotiv, to je uvek ukazivalo na potrebu da se neke stvari sa manje zaobilaženja, sa manje odugovlačenja i sa manje dvosmislenosti rešavaju.

Za Čehoslovačku nikakva nova fakta ne bih mogao reći. Sve to dobijate u dnevnoj štampi. Ako imate vremena i volje da pratite ono što ona donosi. Mogu reći, posle mnogo godina, u Ministarstvu spoljnih poslova – 90 odsto stvari možete naći u štampi, ako nađete vremena za štampu i ako pažljivo prođete kroz nju. Činjenica je da su oni i dalje jaki zbog jedinstva češkog i slovačkog naroda na platformi januarske politike. U isto vreme, sigurno je da je faktički odnos – strane trupe su u njihovoj zemlji – takav da su u položaju nekoga koga guraju nizbrdo i koji treba da se odupre nekome ko je u mnogo boljoj poziciji. Koliko će se oni konsolidovati, teško je reći, ali njihov zadatak je veoma težak. Do sada izgleda da su ne samo češki i slovački narod, nego i najvažniji rukovodeći ljudi u Češkoj i Slovačkoj shvatili da je njihov vitalni interes da izbegnu sve ono što bi ih moglo pocepiti. Prvo, te dve nacije, i drugo, što bi moglo izazvati nove pukotine i novi rascep u društvu. U svakom slučaju, postali su faktor sa kojim će Rusi morati da računaju mnogo više nego što su mislili. Da li će to delovati u smislu otrežnjenja ukupne ruske politike – to je dosta teško reći. Rusi će ih poštovati kao činjenicu, kao tvrd orah, ali ne verujem da će se zbog toga osnovne tendencije sovjetske politike promeniti.

"Sovjetska teorija i praksa o nacionalnoj nezavisnosti."

Meni se čini da je možda malo previše govoreno o tome kao o teoriji. Oni su sad izašli sa teorijom, jer je trebalo da na neki način legitimišu ono što su učinili. Ali ne samo ono što su učinili u Čehoslovačkoj, nego što su činili već mnogo godina. Mislim da tu naša javnost i članstvo mogu s pravom da zamere, da su naše informacije bile nepotpune i, što je gore, nedovoljno jasne. Jer izvesne karakteristike sovjetske socijalističke države su hegemonističkog karaktera kroz čitavo vreme. Ja to ne govorim samo zato što smo mi doživeli 48, pa se sad opet desio jedan slučaj posle 20 godina, i onda kažemo – evo, čitavo vreme ste takvi. Ne. Analiza njihove spoljne politike će to uvek pokazati. Na kraju, oni su se svim zemljama Istočne Evrope, socijalističkim zemljama, u ovom ili onom trenutku, imali sukobe, kad god je neko pokušao da se malo više emancipuje. Da izađe, ne iz socijalizma, jer na kraju socijalizam je postao biće

svih tih društava to više nije nikakva kaciga koju su im Rusi stavili. Oni kroz to žive, čitava jedna generacija odrasla je u socijalizmu. Nego da se emancipuje iz jednog neravnopravnog međudržavnog odnosa. Tu je suština. Svakom ko je pokušao da se iz toga izvuče rečeno je da je antisocijalistički postavljen. Jer glavna snaga socijalizma je Sovjetski Savez: biti protiv Sovjetskog Saveza, znači biti protiv socijalizma. I tako su žigosane i čitave partije i svaki pokret koji je išao na to da promeni taj odnos u pravcu ravnopravnosti. I tu je suština. A to što su oni u ovom trenutku izašli sa ovim teorijama,⁷ mislim da je zato što je čitava politika došla u krizu i što je bilo potrebno i na međunarodnim skupovima a i na svim kongresima koji su držani ključati ljudima u glavu, da je, na kraju, suverenitet predrasuda. Mi smo svi zajedno u socijalističkom društvu, pa prema tome nije toliko ni važno čije su trupe u čijoj zemlji, to je izmešano, mi smo svi jedni kod drugih, osećamo se kao kod svoje kuće. Rumunima su predložili zamenu, rekli su mi lane rumunski rukovodioci kada sam išao tamo. Predložili su im da njihove, rumunske trupe – budu u drugim socijalističkim zemljama, a trupe ovih drugih zemalja – kod njih. Tako da bude jedno zajedničko posedovanje, da tako kažem, svih teritorija. Tako i ubuduće, gledajte uvek šta se dešava, to je mnogo važnije nego kakva se objašnjenja daju. To, razume se, važi i u unutrašnjoj politici.

Sledeće pitanje je povezano sa prethodnim: *"Kako se danas u teoriji i praksi postavlja pitanje borbe za nacionalni suverenitet u socijalizmu?"*

Mi smo pre rata, pre revolucije, o nacionalnom pitanju znali nešto što je rečeno u vreme Lenjina, tu ima stvari koje su i načelne, posebno o odnosu velikih i malih nacija. To što je on govorio o faktičkoj neravnopravnosti malih, a na bazi odnosa između ruskog naroda i ostalih naroda Rusije – i danas je poučno. Imali smo radove Staljina o nacionalnom i kolonijalnom pitanju. Međutim, naša prava škola za sve to je ono što se desilo u odnosima među socijalističkim zemljama i među nacijama u socijalističkim zemljama od rata naovamo. Moram da kažem: osnovna teza da socijalistička revolucija eliminiše nacionalno pitanje, očigledno ne stoji. Tu je bilo jedno jednostavno objašnjenje da nacije pripadaju kapitalizmu i kada kapitalizam ne može da reši nacionalno pitanje, rešiće ga socijalistička revolucija. Pošto se ona odigrala, mora se pretpostaviti da je rešila nacionalno pitanje. Mi i sad verujemo da samo socijalistička revolucija može da reši nacionalno pitanje. Ali činjenica da samo ona može da ga reši, ne znači, a praksa je to potvrdila, da ga ona, samim tim što se odigrava, i rešava. Revolucija se odigrala u nizu zemalja, ostali su neravnopravni odnosi među nacijama. Vidite, Česi i Slovaci, ekonomski najrazvijeniji, a i kulturno i društveno, sada su posle jedne nove revolucije, takoreći, došli prvi put na to da naprave federaciju. I moramo reći da "velika braća" nisu gledala povoljno na tu federaciju, iako je sam Sovjetski Savez takođe jedna velika federacija, ali specifična. Vi znate mnogo stvari o tome. Ne želim da govorim o posebnom položaju koji ruska republika, RSFSR, ima. Otvoreno rečeno, i ruska nacija. Na kraju, Staljin to nije krio. To se ogleda u detaljima, u rasporedu kadrova, u naseljavanju itd. I zato kažemo – oni jesu federacija, ne tvrdim da su to odnosi kao u carskoj Rusiji, svi su se ti narodi izdigli ekonomski i kulturno, ali odnos je ostao takav, da će te stvari sa daljim društvenim razvojem

⁷ Teorija o ograničenom suverenitetu.

doći na dnevni red, i da ostvarenje jednog istinskog socijalističkog programa u toj oblasti tek predstoji.

Mi smo imali jednu drugu praksu, i mislim da možemo reći, iako smo krivi za mnoge greške, da je bila naprednija, smelija. Mi smo, verovatno, u nekim fazama bili puni samozadovoljstva – toliko je bio veliki korak koji smo učinili u odnosu na staro stanje da smo mislili kako smo uklonili sve prepreke za jedno istinsko jedinstvo. Međutim, u jednoj fazi razvitka, kakva je današnja, očigledno da ono na osnovu čega se 1945. moglo reći da smo eliminisali sve što je stajalo na putu pune ravnopravnosti i jedinstva među jugoslovenskim nacijama – to ipak nije bio slučaj. Ali ja ne mislim da to treba vezivati za neko naše slepilo, nego da treba vezati za fazu razvoja u kojoj se društvo nalazilo. Naime, da je ono što je bilo zadovoljavajuće tada, postalo nezadovoljavajuće kasnije. I mi smo te stvari rešavali kako su nailazile, i verujem da ćemo to i ubuduće činiti.

U pogledu manjina, postoji takođe različita praksa i različite orijentacije, pa ja ne bih o tome govorio. Pretpostavljam da i vi znate nešto o položaju manjina, koje nisu bez značaja. Ima manjina u SSSR, u Rumuniji, a da ne govorim o ovome što nam je dnevna tema – o Makedoncima u Bugarskoj. Sada bi bilo teško govoriti o jednoj jedinstvenoj teoriji i praksi u odnosu na manjine u socijalizmu i uopšte u odnosu na nacionalnost. Moram reći, da i kad kritikujemo to što rade drugi, ne pretpostavljam da su tu jako blizu neke promene. Naprotiv, mislim da će se u ovim velikim socijalističkim državama politika asimilacije prema manjim grupama nastaviti, i kod Rusa i kod Kineza. Inače, jedna politika čvrste ruke tamo gde asimilacija nije moguća.

Sledeće pitanje je savetovanje (komunističkih partija – L.P.). *"Kakvi problemi, kakve koncepcije sada dominiraju?"*

Nisam video da ima nekih naročito novih stvari u vezi sa savetovanjem. Rusi to uporno guraju. Oni su se pomirili da imaju jedan manji krug: neka je vojska manja, ali neka je disciplinovana. Međutim, time se sigurno neće izbeći diskusija o suštinskim pitanjima, naročito o stvarima koje će pokrenuti zapadnoevropske partije. O tome koja su to pitanja – vi znate. Mislim da su se ona posebno jasno iskristalisala posle događaja u Čehoslovačkoj. Da li će doći do savetovanja u toku godine, ja bih teško mogao reći. To će u prvom redu zavisiti od toga kako Rusi trenutno procene svoj interes. To je događaj, predstava koju oni režiraju, i ako im i u jednom momentu bude izgledalo da će ta stvar doneti više glavobolje nego koristi, budite sigurni da će je oni odložiti.

Demagogija je pratilja demokratizacije¹

U našim zakonima i rezolucijama mnoge stvari su jasno rečene. Međutim, to je tek početak. Naš politički život, koji nikada nije bio lak, danas je, možda, složeniji nego ranije. Iz više objektivnih razloga. Verovatno zbog ekonomske stagnacije 1967. i delom 1968. godine, iz koje tek izlazimo, i u čemu Srbija nešto sporije. I zbog trenutka kroz koji prolazi naše društvo, trenutka u kome je demokratizacija dozvolila da snage, koje su uvek bile među nama, neizbežno izbiju na površinu, da se grupišu, i da sve zajedno predstavljaju značajan pritisak. Svakako da postoji niz objektivnih protivurečnosti. Mislim na one između tržišne privrede, koja je neophodna za brži ekonomski razvitak zemlje, jednog od razumljivih i trajnih zahteva za veću jednakost između ekonomski razvijenih i manje razvijenih krajeva, između pojedinih grana u privredi, između efikasnih i manje efikasnih preduzeća, između mogućnosti privrede i zahteva društvenih službi.

Mi smo sami pokrenuli te nove tokove, neke nedavno, neke pred Novu godinu i angažovali se za javnost rada svih, za kritiku svega i za reformu institucija. I, ako tako mogu da kažem, za smenu generacija. Međutim, sada su ta kretanja samostalna sila koja gura pokret napred, a u isto vreme pritiska naše institucije. Razume se, nisu svi pritisci motivisani željom da se ide brže. Bilo je svakako i želja da se vratimo natrag, pošto se i one manifestuju, doduše u izvrnutom obliku, u vidu licitiranja u tom smislu da ne idemo dovoljno brzo, možda i u očekivanju da ćemo konstatovati da se moramo vraćati na stare "dobre" metode, svuda – u ekonomici, u javnom životu, u nacionalnom razvitku. Uopšte, za demagogiju, rekao bih, uslovi su odlični.

U celini govoreći, to ne bi trebalo da nas suviše zabrinjava. Mislim da je ona pratilja demokratizacije. Ono što je ipak važno da imamo na umu – to je da se demagogija hrani našim zakašnjenjima, našim polovičnim rešenjima. Da se ona uvlači i među nas, mislim na Savez komunista i na druge organizacije našeg pokreta i našeg sistema. Tako da se u borbi između naprednih i konzervativnih struja ona pojavljuje kao treći činilac, vičući glasno da se ne ide dovoljno brzo. I uopšte, razvija se jedan stil, da ne kažem jedna politika lakih obećanja. Obećanja da ćemo za nerazvijene učiniti više a da ćemo razvijeni uzimati manje, da ćemo privredu rasteretiti a društvenim službama dati više nego do sada, da ćemo skratiti radni staž i povećati lične dohotke – i to sve istovremeno.

Mi smo do sada bili i moramo i dalje biti odlučni u sprovođenju reforme, što znači savladavanju svega što je inertno i konzervativno. Govorim o onom

¹ Reč na Republičkoj konferenciji SSRNS, 7. februara 1969.

objektivnom konzervativnom i o faktorima konzervacije postojećeg stanja. Mislim da smo zaplovili odlučno protiv struje i u nacionalnom pitanju, idući doslednije onim putem koji je bio naznačen odavno, protiv nacionalizma svih boja. Dobro je da zaplovimo protiv struje i u toj politici lakih lažnih obećanja. Razume se, mi ne možemo nikoga sprečiti da obećava niti se može naš pokret, koji nosi takve odgovornosti za razvoj sistema i svih naših institucija, takmičiti u tome sa njima. Naprotiv, izgleda da nama pripada da kažemo i niz neprijatnih istina o akutnosti naših savremenih potreba i o ograničenosti naših mogućnosti.

Posebno uoči ovih izbora to se mora jasno i svuda reći, upravo zato da bi u skupštine bili poslani ljudi koji će delati na razrešavanju svih ovih stvari, koje nas u permanentnoj našoj aktivnosti pritiskuju, a ne obećavati laka rešenja.

Skupštine, rekao bih, počinju sve više da liče na ono što je koncepcija o njima, što je i u zakonu zapisano. Mislim da je to u prvom redu zbog toga što je, pored truda koji je u samim skupštinama i od vodećih ljudi i od poslanika učinjen, samouprava toliko ojačana u našim preduzećima i na drugim mestima, da primorava na otvoreno razmatranje i u nacionalnim razmerama i u jugoslovenskim razmerama. To je dobro što problemi koje rešavamo, način na koji ih rešavamo u skupštinama i u svim vodećim organima zavisi od toga. Njima će život biti komplikovaniji zbog toga. Međutim, njihova uloga u životu zemlje raste. Ja bih rekao da već to menja položaj, ili, bolje reći, stavlja na njihovo pravo mesto u državnu upravu, a isto tako i Savez komunista i druge naše partijske i političke forume i faktore.

O tome kakve kandidate želimo bilo je dosta reči, ne samo danas, već se inače dosta o tome raspravlja. Sigurno da je to veoma značajno. Hteo bih reći da mi, verovatno, ne očekujemo da ih možemo praviti sintetički, već ćemo imati da biramo među živim ljudima, koji su aktivni u raznim sektorima samoupravljanja i našem pokretu, i, rekao bih, bez cepidlačenja, obezbeđujući i zahtevajući da u osnovama ti ljudi budu na liniji kretanja našeg društva, na liniji našeg pokreta i da odgovaraju zahtevima našeg vremena.

Ja sam uveren i sigurno je da će ti živi ljudi, koji izlaze iz naše prakse, u stvari, prevazići i standarde koje mi pravimo i u upoznavanju naše stvarnosti, i u rešenosti i u imaginaciji koja je potrebna za to, jednom reći, u ukupnoj svojoj sposobnosti za akciju.

U vreme kada je u skupštinama, zbog njihove uloge, potrebno ujediniti doslednost u političkoj orijentaciji i kompetentnost u realizaciji, u privredi naročito, ali i u drugim granama, onda je zaista presudno ko će biti delegiran. Mislim da naša sredina ima nemalo takvih ljudi, koji odgovaraju svemu onome što se traži. Mislim na ljude koji su bili u stanju da od početka, iz osnova, moglo bi se reći iz blata podignu našu industriju, čiji se sada proizvodi prodaju i u zemljama koje su razvijenije nego što smo mi, na one naše graditelje koji od naših palanki stvaraju gradove. Mislim takođe na ljude iz nauke, prosvete i kulture, na univerzitetu ali i na drugim mestima, koji kompleksno izučavaju našu sadašnjicu i, rekao bih, projektuju našu budućnost, pripremajući istovremeno u mladoj generaciji njene realizatore.

U stvari, ti ljudi u industriji, mislim i na inženjere i na naše kvalifikovane radnike i napredne poljoprivrednike, ti ljudi od nauke, vezuju nas sa našim vremenom. Jer, mi smo toliko savremeni koliko smo u tim vrhunskim odlučujućim aktivnostima i kretanjima društva u stanju da držimo korak, ili još

teže, da prvo pristignemo, pa onda da držimo korak. Koliko smo uopšte u stanju da se stalno krećemo u izabranom pravcu.

Razumljivo je da su pogledi omladine usmereni u tom pravcu, i sa pravom, jer nju čeka zadatak da sutra u najširim razmerama u osnovi čitavu zemlju prevede na taj novi kolosek, na koji su danas samo isturene naše snage, istureni delovi naše ekonomije i našeg društva. I tu, ne samo u vezi sa izborima, stoji pred nama veliki posao i ne male teškoće.

Mislim da je važno da sagledamo, da stalno podsećamo sebe da samo organizovanom akcijom možemo to da savladamo, jer jedna revolucionarna demokratija, kakva je naša, oslobođene snage koje stihijski teže u jednom određenom pravcu, teže stalnoj promeni u društvu, bržem razvoju ekonomske baze, bržoj evoluciji društvenih odnosa – ali za ostvarenje tih promena, pored postojeće težnje masa, potrebna je u svakoj fazi jedna nova organizovanost. Utoliko veća, rekao bih, ukoliko su slobodniji i ukoliko potpunije dolaze do izražaja ti najraznovrsniji interesi raznih slojeva, ukoliko aktivniji postaju uopšte u masama, jer ta aktivnost masa je ne samo osnovni činilac našeg opšteg kretanja ka socijalizmu već je u svakoj fazi odlučujući faktor. Od toga kako te aktivnosti budemo pokrenuli i organizovali zavisiće, svakako, i izbori, a time i u rešavanje mnogih stvari u toku nekoliko sledećih godina.

Hteo bih da kažem još nekoliko reči o jednom drugom pitanju – pitanju naših nacionalnih odnosa. Tu su naše skupštine u poslednjim mesecima zakonski rešile ona pitanja koja je vreme stavljalalo na dnevni red u odnosima među narodima naše zajednice.

Mislim da su te stvari rešene dosledno na liniji naše politike ravnopravnosti. Rekao bih, čak, da su rešene smelo zato što se rešenja nisu ograničila na to da se usvoji ono što je već svuda usvojeno nego su to očigledno i rešenja za koja ćemo morati još politički da se borimo. U tom smislu ona ne samo da sankcionišu stvarno stanje stvari nego vuku napred. Rešenja su smela jer ima jako mnogo okolnosti koje su nas pratile u vođenju jedne takve politike a prva je prošlost, jer je tako mnogo staroga ostalo, nešto i u institucijama a mnogo više u stvarnim odnosima – ekonomskim i drugim, i najviše sigurno u nama samima, u shvatanjima. Međutim, nigde kao na Kosovu mislim da Jugoslavija nije prošla i kroz ono što je u prošlosti, daljoj, u izvesnoj meri bližoj, učinjeno, iz čega je ostala određena podeljenost i ne manje kroz ono što nije učinjeno. Tu se objektivno nije moglo učiniti nešto što je, možda, propustilo da se učini – iz čega potiču siromaštvo i zaostalost.

Na tome su gradili svoj uticaj i domaći vlastodršci i strani zavojevači u prošlosti. Sada komunisti, po prvi put, pokušavaju, posle ovog rata, sa jednom novom politikom ravnopravnosti i bratstva. Dragi Stamenković² i Đurica Jojkić govorili su o rezultatima i, zaista, mnogo je urađeno, ali prilike su takve da je više ostalo da se uradi.

Mi moramo biti jasni u tome da nameravamo i dalje da se do kraja angažujemo za to da albanska narodnost, albanska nacionalna manjina u Jugoslaviji bude ne samo ista u pravima nego da se njen stvarni položaj dalje menja ka punom ostvarenju te ravnopravnosti. Mi smo se uvek izjašnjavali i mi jesmo i dalje za ravnopravnost ljudi širom sveta. Mi smo za istinsku ravnopravnost tu

² Dragi Stamenković, državni i partijski funkcioner u Srbiji.

gde živimo, gde smo sami gospodari – tu je problem naše doslednosti. Mislim, ne samo za Savez komunista i na naše predstavničke organe, organe uprave, one koji imaju da odlučuju o tome, o materijalnim uslovima života, zakonskim okvirima u kojima se odvijaju društvena kretanja, nego mislim za svakog komunistu, za svakog svesnog graditelja novog društva, za svakog člana naše zajednice, jer svako od nas veoma mnogo utiče, rekao bih, na klimu, svako u jugoslovenskoj federaciji, posebno po ovom pitanju u Srbiji. Na klimu u kojoj svi zajedno živimo, na klimu u kojoj žive predstavnici albanske narodnosti. Isto tako svaki Albanac u Jugoslaviji, posebno tamo gde albanska narodnost predstavlja većinu stanovništva, utiče presudno na klimu u kojoj živi i on sam a takođe njegovi sugrađani drugih nacionalnosti – Srbi, Crnogorci, Turci, i u trenucima teškoća na svakome od nas je velika odgovornost da se zajednički ide tim dugim putem koji vodi ka napretku, protiv netrpeljivosti i svake vrste uzajamnih osuda, protiv novih teškoća.

Zato mi ne mislimo, na primer, da bi albanski radnici ma gde da su u Jugoslaviji, u Srbiji posebno, smeli da nailaze na teškoće i da bi se smeo, na bazi onoga što se desilo na Kosovu, kvariti odnos prema njima. Oni su prihvaćeni i treba još bolje da budu prihvaćeni. Njihov odlazak sigurno ne bi bio rešenje. Isto tako, odlazak Srba, Crnogoraca sa Kosova – mi već imamo jedan broj takvih pojava – nije odgovor za teškoće za koje znamo da ih ima. Sve više sagledavamo i u čemu su teškoće, a naš zajednički posao je da ih uklonimo.

Na Kosovu kao i u čitavoj Republici Srbiji, svuda u Jugoslaviji, svaki građanin mora ne samo da ima formalno ista prava da živi pod normalnim uslovima, u atmosferi ravnopravnosti i tolerancije, sa istim mogućnostima da praktikuje svoj rad, da pruži zajednici sve ono što je lično sposoban da pruži, ima pravo da očekuje ne teškoće nego podršku od sredine, bez obzira na njen nacionalni sastav. Zato nećemo da bežimo od toga da kažemo da Albanci, pripadnici albanske manjine gde god su u Srbiji, treba da naiđu na više razumevanja, na više podrške – njih ima i u Beogradu – na više podrške nego što je to do sada bio slučaj. A isto tako da Srbi, Crnogorci na Kosovu moraju apsolutno da se osećaju kod svoje kuće i da ne brinu. Ne smeju imati razloga za strepnju u pogledu svog položaja, budućnosti kao što Albanci ne smeju imati razloga za takvu brigu u celini na teritoriji Srbije i Jugoslavije.

Ja mislim da ti nacionalistički pritisci svih vrsta, iako su bili veoma jaki u poslednje vreme, nisu pokolebali naš kadar, u prvom redu komuniste i druge svesne građane Jugoslavije. Mislim da i ne treba i da ih neće pokolebati ni ubuduće, niti na Kosovu, u čitavoj Republici Srbiji. Ni Srbe, ni Albance.

Ako je neko mislio, a verujem da je poneko mislio i misli, da je nastao trenutak da se Savez komunista pocepa, a dosledno tome i uopšte naš politički život duž takve linije, duž takve vododelnice na liniji nacionalizma, mislim da se prevario, pa treba da obezbedimo da možemo i sutra reći da su se konačno prevarili.

Neki pojedinci mogu sutra i ne biti više u Savezu i uopšte u našem političkom pokretu. Ali, treba da bude jasno da mi naše sve političke tribine nećemo prepustiti nacionalistima nijedne boje, nijednoj organizaciji. Prosto nećemo im dati mesto u njima. Oni koji su protiv našeg programa, protiv ideja, za koje se KP decenijama borila, moći će da istupe i da se bore protiv nas, ali ne u Savezu komunista i ne u Socijalističkom savezu, ne u organizacijama naše

omladine, nego spolja. Neka vojuju, ali pod svojim pravim imenom i pod svojim stegom, u ime one prošlosti kojom se faktički inspirišu.

Naša unutrašnja kretanja nisu odvojena od spoljnih. Razumljivo je, i mislim da je opravdano, što su događaji uneli određeno uznemirenje u naše ljude. Jer, kao što su sa poverenjem podržali sve ono što su Savez komunista i naši predstavnički organi smatrali da treba učiniti radi punog ostvarenja ravnopravnosti, mislim da su naši ljudi uvek budni, imali stav i bez političke direktive i poučavanja prema svemu onom što bi ma na koji način moglo dovesti u pitanje integritet Jugoslavije. Cenu svoje slobode naši narodi su platili veoma skupo. Oni danas put njenog očuvanja vide u politici mira i prijateljstva sa svim državama, u prvom redu sa našim susedima.

Ali, u isto vreme, mi smo svesni da Balkan ne samo da se nije oslobodio siromaštva i prošlosti u tom smislu, nego da se nije sasvim oslobodio ni onih pretenzija zbog kojih su i u prošlom i u ovom veku balkanske kneževine i monarhije gurale balkanske narode u borbu jedne protiv drugih. U to vreme jedan usamljen glas, usamljen ali jasan glas balkanskih socijalista, odjekivao je sa programom koji bi nama danas bio sasvim dovoljan: za bratstvo balkanskih naroda, za demokratsku revoluciju, za ravnopravnost, za federaciju.

Činjenica da su komunistički pokreti, preuzevši od bivših vlastodržavca vlast, nasledili i mnoge ograničenosti i mnoge predrasude koje vlast nosi, može donekle da objasni ponašanje nekih vlada i rukovodstava nekih radničkih partija na Balkanu. Kažem – može da objasni, ali ne može da opravda. Mislim da moramo reći da je bio suviše dug i suviše žilav život tih predrasuda, i da su suviše često i dugo – uz prevelike žrtve do današnjeg dana – strani uticaji delovali na sudbinu balkanskih naroda i da je vreme da sve odgovorne vlade u ovom delu sveta, u prvom redu one koji potiču iz radničkih pokreta, a i sve druge, svoje napore stave isključivo u službu budućnosti svojih naroda.

Naša Federacija na Balkanu može da vodi samo politiku prijateljstva među narodima. Svaka druga politika bila bi opasna po sam njen opstanak kao mnogonacionalne ravnopravne zajednice. Razume se, potrebno je da i druge države na Balkanu vide svoj interes u politici ravnopravne saradnje.

Što se nas tiče, mi bismo želeli da su granice svuda oko nas i bez žica i bez viza. Mi ćemo raditi uporno na tome u uverenju da to odgovara dugoročnim interesima svih balkanskih naroda – i nas i naših suseda – i da će do toga jednog dana doći.

Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma¹

Za nas je glavno političko pitanje u Srbiji – opasnost udruživanja nacionalizma i tendencija ka državnom socijalizmu. Kad to kažem, ne mislim da su sva zla u državnom socijalizmu, nego mislim da bi za nas ovakve kakvi smo i u celini i u proseku to predstavljalo vraćanje starog, iako za sve naše krajeve to ne mora da znači. O ukorenjenosti nacionalizma mi ne treba da trošimo reči, pitanje je pod kojim uslovima, u kojim oblicima, na kojim pitanjima vodimo borbu sa njim, i to će da traje. Tu ima više elemenata. Sigurno ima jedna nostalgija za hegemonijom u određenim slojevima. U tim slojevima i jednom delu inteligencije to živi. Neko ko treba da radi na zakonima kaže: pa ipak – ti ključevi, sve su to besmislice, treba ići samo prema tome kakvim ljudima raspolažemo itd. A to je samo forma da se izjasni protiv ove vrste federacije kakvu imamo. Ponekad neke od tih manifestacija izgledaju skoro kao patološke zato što, razume se, sva ta igra i merenje šta je ko dobio i izgubio, nema nikakve veze sa životom običnog čoveka u svakoj od republika. On živi od svog rada, ne živi najbolje, ali kako radi, tako i prolazi.

Međutim, to su ti uticajni slojevi društva, ma šta mi govorili o buđenju masa koje je počelo. Koliko ćemo ga ubrzati, to ostaje da se vidi. Imam utisak, uprošćeno govoreći, da su neki srpski nacionalisti, ako već ne mogu da od federacije učine svoj instrumenat, instrumenat svoje hegemonije, spremni na borbu protiv federacije u ime srpskih prava, da postave srpsko pitanje i da čine sve što mogu da postave Srbiju u opoziciju prema federaciji, kao republiku, i što je važnije, Srbe kao naciju "otvarajući" time pitanje Bosne i Hercegovine i određena pitanja u odnosima sa Hrvatskom. Oni razgovaraju o tome da put u Bosnu vodi preko Novog Sada. Kad razgovaraju o Matici srpskoj, kažu da od toga treba učiniti jedan bastion srpstva. To se, u izvesnom smislu, poklapa i sa onim tendencijama da li isto toliko jakim ili ne, ja ne mogu da sudim, koji se pojavljuju u odnosu na Bosnu kod hrvatskih nacionalista. Ali, u stvari, kad počnu da se svađaju srpski i hrvatski nacionalisti oko Bosne, to je – razbijanje Jugoslavije. Oni su, čujem, bili vrlo spremni, recimo, da se iziđe u susret zahtevu Matice hrvatske da se stvore organi Matice hrvatske među Bunjevcima u Vojvodini. To, kažu, treba odmah prihvatiti, jer sutra ćemo mi postaviti zahtev da stvaramo ogranke Matice srpske, kad uzmemo da su Srbi u Hrvatskoj brojni, a o Bosni da ne govorim. Prema tome, ima dosta ideja o tome kako bi nas se raskomadalo.

Ovo po kulturnoj liniji samo je jedan simptom. Ne radi se o tome da ljudi iz neke institucije mogu uticati na stanje u Jugoslaviji, nego se radi o jednom znaku, o tome kuda su pogledi usmereni. Teza je, i to nije slučajno izašlo prošle godine na Četrnaestom plenumu SKS, da o srpskom narodu kao celini nema ko da vodi računa. Jer, Srbija ne obuhvata sve Srbe, a sem toga i srpsko rukovodstvo i srpska vlada treba da vode računa o Mađarima, o Šiptarima, maltene više nego o Srbima. A o srpskom narodu kao celini niko ne vodi računa. A onda nostalgija za državnim socijalizmom. Treba imati u vidu da je određena nerazvijenost izvesnih krajeva nešto što objektivno stvara bazu na kojoj se reprodukuje jedna takva državnosocijalistička ili državno-kapitalistička koncepcija. Na Kosovu kažu: morate shvatiti da i ova albansko-kineska varijanta komunizma ima svoje privlačnosti u jednom kraju koji je u takvom stanju kao što je Kosovo. Meni to sasvim leži. I to što mi kažemo: Albanija je zaostala – ona je zaostala u odnosu na Jugoslaviju kao celinu, u odnosu na naše proseke, na naše opšte mogućnosti itd. I da nije nacionalnog momenta, nikom ništa. Međutim, pošto postoji nacionalni momenat, oni kažu: nas ne interesuje Zagreb, jer, to što ima u Zagrebu i Jugoslaviji, to nije za nas. Vi ste to napravili, ali to nije za Šiptare. A Šiptari preko granice, oni to nekako rešavaju. Tako da tu treba videti osnovicu da se reprodukuje takva orijentacija, a ne samo u konzervativnosti pojedinaca. Kako je u drugim krajevima, ne znam, ali pretpostavljam da je to zakonito.

Razume se, to ne kažem zato da bismo tražili uvek nekakav prosek i prema proseku utvrdili pravce svog nastupanja i glavne parole. Ne, jer ako bismo uvek hteli da izražavamo prosek, to bi bila politika imobilizma, gde bismo snagama konzervatizma uvek davali isto onoliko šansi koliko i snagama napretka. Naprotiv, politički pokret je tu, vlast je tu, zato da i na privrednom i na političkom planu bude "pristrasna" u korist onoga što će vući napred, da stalno vrši zahvate, da otvara puteve. To mora malo da boli, ali bolje da boli zbog otvaranja nego da boli zbog zatvorenosti i bezizlaznosti.

Razume se, tu nastaje i diskusija šta je progresivno. Ima najradikalnijih ideja u situacijama gde su, takoreći, patrijarhalni odnosi, od porodice do državnog vrha, imamo te, po parolama razne leve režime po svetlu, koji su u stvari u ljudskim odnosima paternalistički, patrijarhalni, autokratski, bez obzira na levičarstvo svojih parola. Tako da običan čovek teško diše. No, to je sad drugo pitanje, to je ono što ste govorili o tome šta treba reći da bi postala jasnija prividnost izvesnog levičarstva kod nas. Tu se mora zaplirati, napisati i dobre i loše članke – neki će biti shvaćeni, neki neće. Ali, kad to postane obična dnevna tema i široko se krene u to, mislim da će se narod snaći. A, ovako, on mora sam mnoge stvari da naslućuje.

Još sam hteo nešto reći u vezi sa nacionalnostima. Oni su prirodno upućeni na Ruse, ne zbog slovenstva. Ne radi se, možda, ni o tome da bi svaki od njih hteo da vidi Ruse u ovoj zemlji. Ali bi hteo da ovom zemljom upravlja na ruski način. Sa mnogima od tih ljudi mi smo mogli čak da budemo zajedno i protiv IB-a, ali sad – posle demokratizacije, u ovoj fazi naše borbe protiv Kominforma, pošto on izgleda još postoji, malo je teško, jer to su domaće autokratije! Razume se, i tu su se stvari izmenile. Ne zato što su se Rusi "popravili". Nažalost, progres je toliko minimalan da Rusija zbog toga mora ostati zatvorena – ona se ne krije zato što ne želi da pokaže svoje čari nego zato što je svesna

¹ Izlaganje na sastanku sa predstavnicima redakcije lista *Komunist*, 8. april 1969.

svoga lica. Ali kod nas su se stvari malo iskomplikovale. Nove su diferencijacije. Mi ne možemo više argumentima tipa – pa zar oni nama da kažu da smo mi gestapovci! – i na toj bazi da ujedinjimo sve koji su ratovali. Mi sad imamo rascep i među ovima koji su ratovali i verovatno da će se taj rascep povećavati. Mi se sad diferenciramo na drugim pitanjima, na pitanjima hoćemo li da stvaramo demokratsko socijalističko društvo, samoupravu, tržišnu privredu, brži razvoj društva i više prostora za običnog čoveka, po cenu odstupanja od izvesnih dogmi koje, razume se, nisu same sebi cilj, već je njihov smisao zaštita određenih stečenih pozicija.

U toj diferencijaciji, mi u partiji, i među borcima i u inteligenciji i u svim slojevima koji su dosadašnjim razvitkom bili na neki način povlašćeni, stekli smo nove protivnike. Mi možemo da odemo dalje samo ako u masama steknemo i novu podršku. Inače, postoje izvesne opasnosti da budemo pre shvaćeni kod onih čije interese štitimo nego kod onih čije interese branimo. To je pitanje da li aktivnost masa budimo na odgovarajući način, u dovoljnom stepenu itd. Zato nikad nije dovoljno insistiranje na tome i nikad nismo dovoljno konkretni. Mi ponešto kažemo na plenumima Centralnog komiteta, ali možda smo taman toliko jasni da nas shvate protivnici, ali nismo dovoljno jasni i konkretni da nas shvate oni koji bi trebalo da nam daju podršku. Mi smo u fazi kada treba mobilisati partiju i mase široko i to se u izvesnim momentima i na izvesnim ključnim pitanjima postigne. Ali, u dnevnoj akciji, imam utisak da se to ne postiže. Ne zato što Pribičević² govori o Univerzitetskom komitetu i o 11.000 laburista. Izborili smo se za ove promene u forumima. To je dobro prošlo, iako je vrlo komplikovana operacija. Ona nije završena, ali jedna je faza pređena. To je kao kad čovek treba da operiše sebe. Takva je to operacija. Mislim da je i narod, bez analize, shvatio da je i formiranje Biroa³ i sve to što smo posle mnogih čarki uspeli da se sredimo, završetak te etape. Mi smo počeli, poslednjih meseci, da mešamo stvari. Tek smo stajali pred završavanjem ove velike operacije, a počeli smo naše radne sporove, kojih će biti stalno, da stavljamo na isti sto. Međutim, to su dva različita posla. Vrlo je važno što su pretkongresni dogovori i Kongres⁴ uspeli da te stvari razdvoje.

Inače, međunarodna situacija je takva da ne bi trebalo obustaviti unutrašnje borbe. Naprotiv, trebalo bi u unutrašnjim borbama biti jasniji. Moramo reći: popu pop, bobu bob. Posle mirenja sa Rusima, nastalo je neko vreme građanske pristojnosti. Rusija je bila rešila da se upristoji. To je period Hruščova, pa onda smo i mi sa njihovom agenturom postali malo pristojniji.

Sa Istokom smo u vrlo akutnoj fazi, oni dejstvuju na kombinovane načine. Ne samo zato što su iskusniji nego ranije, nego zato što nikad Rusija vojnički nije bila jača. Ali, politički su stvari mnogo složenije. Prvo, Kina je tu. Drugo, mali narodi su "nemogućci", nisu više pod onim fatalističkim utiskom pobede u Drugom svetskom ratu. Posle velike kataklizme, ima se osećaj da samo velike sile rešavaju. Sad su centrifugalni uticaji ogromni i oni neće prestati. Utoliko ćemo mi biti pod većim pritiskom. Moraćemo stalno da trpimo

² Profesor Branko Pribičević, sekretar Univerzitetskog komiteta SK.

³ Izvršni biro predsedništva SKJ, sastavljen na partitetnom principu, sa rotiranjem predsedavajućeg.

⁴ Deveti kongres SKJ, na kome je došlo do generacijske smene.

upravo zbog nezaustavljivog previranja u Istočnoj Evropi. Koliko Rusima bude teže u Istočnoj Evropi, toliko će biti nepodnošljivija pozicija nezavisne Jugoslavije, koja može da pravi i gluposti, ali koja, u svakom slučaju, sama odlučuje. Razume se, mi nemamo tamo ni službi, ni para, ni sve ono što oni imaju ovde. Ali, ono što oni smatraju udarcima s naše strane – to je delovanje koje ima sâmo naše postojanje. Neizbežno je putovanje ljudi. Više se ne mogu sprečiti ni Česi, ni Rumuni, pa ni Mađari i svi ostali. To sad već suviše struji itd. Oni će gledati da nas slabe unutra. Zato mislim da će više nego ikad, od 1948, ovo što se sad dešava biti najveće sovjetsko angažovanje da nas izbuše iznutra. I tu će oni ići na sve moguće kombinacije. To će biti razne stvari. Oni će u Hrvatskoj reći: nema brodogradnje bez porudžbine u Sovjetskom Savezu, Crnogorcima – vidim sad da su išli tamo – reći će: vaša aluminijum i ostale stvari, vaše su perspektive sa nama. Srpskim nacionalistima će reći: vaša pozicija bi bila sasvim drugačija da se Jugoslavija oslanja na Sovjetski Savez, vi biste bili "glavni narod", kao što su Rusi "glavni narod" u SSSR. Uproščavam, ali suština je u tome. Srpski nacionalisti mogu imati ili nemati simpatije za Ruse, no njima ruski model organizacije države mora biti blizak. Ne moraju željeti da vide Ruse u Beogradu, ali takvu konstelaciju, međunarodnu i unutarjugoslovensku, koja bi omogućila jedan veći ruski uticaj, to im mora biti u pameti. Tako da tu vidim Ruse kao mnogo prisutnije ubuduće i to treba imati u vidu kod svih naših gužvi. Moramo imati stalno u vidu šta je glavno. A glavno su nam Rusi napolju, ne zato što su Amerikanci dobri, nego zato što su ovi blizu. A unutra, sigurno je glavni nacionalizam u čitavoj zemlji, a to u kom vidu – da li će se boriti da isparcelišu jugoslovensko tržište ili za to da se u ovu ili onu književnost prebacuju pisci umrli pre sto godina, to nije bitno. Važna je suština, činjenica da kod nas još uvek ima osnova za državni socijalizam.

Tu su onda i pitanja sistema. Razgovarali smo sa direktorima samo iz Srbije pre jedno mesec i po dana. Sistem treba da obezbedi da se možemo svi skupa kretati u jednom određenom pravcu. Prema tome, on uvek sadrži kompromise i uvek će ih biti. Jer, tražimo da sistem bude jedinstven. Slažemo se s tim da je razvijenost po granama i po oblastima različita, to je fakat. Prema tome, čim se primeni jedinstven sistem na takvu situaciju, on za jedne, koji su najrazvijeniji, najkoncentrisaniji u pogledu kapitala i tehnologije, mora biti tešan. Jer kad bi bio skrojem prema njima, ostali bi trebalo da pomru. A za one koji su najzaostali, to je suviše liberalan sistem, koji guta suviše svežeg zraka sa svetskog tržišta, on traži da trče suviše brzo, oni to ne mogu. Prema tome, on mora jednima smetati, a drugima biti preuranjen. Sa tim problemom, kao ekonomskim problemom, i u političkom životu ćemo se stalno sretati.

Svi sad prave planove rada. Međutim, opet će mase, po nekim slučajevima, da ne kažem, po simbolima, suditi, kao što često biva, o političkim kretanjima, o pravcima političkih kretanja. Sad je vreme za nas da identifikujemo protivnika i da počnemo da ga potiskujemo. Recimo, razgovarali smo sad o "Studentu". Dobro, sam "Student" ne mora da bude veliko pitanje, ali mi se čini da nešto mora da se uradi, zato da se pokaže da se organizujemo postepeno. Neki misle da smo mi dospeli u jedan liberalni kretenizam, jedno takvo stanje da je sve dopušteno. Treba da bude jasno da se organizujemo i da ćemo sve dovoditi postepeno u okvire zakona i u okvire dogovorenih orijentacija i onoga što je društveno prihvaćeno. Ima stvari koje zakonom nisu zabranjene,

ali društveno nisu prihvaćene, i onda društvo na neki način reaguje, pomoću zakona i drugih sredstava, jer svaki organizam ima načina da izbaci ono što mu smeta.

Mogli bismo da pokažemo da svuda mislimo preći u akciju. Mi smo razgovarali, pre neki dan, sa rukovodiocima nekih listova i televizije. To bi trebalo svuda da se oseti. Razgovarali smo sa jednim brojem rukovodećih političkih ljudi iz Srbije. Neangažovanost jednog broja vodećih ljudi bila je dosta karakteristična. Ne kažem da se ne znaju njihovi stavovi, u nekim situacijama oni ih saopšte. Međutim, dolazi vreme da postaje bez smisla, a mislim da za nas postaje neprihvatljivo to, da se neko za nešto čuva. Zašta da se čuva? Ja mislim da su sad već ovi sudari pokazali da neki od tih koji su mislili da se čuvaju za ovo ili za ono, čekaju "glavnu priliku" – propuste i voz i autobus. Jer, u društvu dok god se ima osećaj da neke teške baterije čute, onda se kaže – taj još ništa nije rekao. Prema tome, nije baš tako jasno "da li posle IX kongresa, neće biti X kongres". Uoči IX kongresa govorilo se da ga neće biti, a neki koji su ipak videli da je sve spremno, da će ga biti, rekli su da će posle IX odmah biti i X, pa će se to prebrisati. Svi oni koji hoće da ostanu dalje na istom brodu treba da se izjašnjavaju. Ako se neko pre dve godine i izjasnio za reformu, to više nije dovoljno. Bakarić je govorio o partijskoj disciplini, mi smo nešto rekli na CK o centralizmu. Ne verujem da će sve ići glatko. Međutim, linija će se izgraditi kroz sukobe.

Mi ne bi trebalo da činimo ništa nervozno, da pokazujemo ogorčenje i da budemo ti koji će stalno vikati – diferencijacija, diferencijacija. To mi se u našoj propagandi ne sviđa. Jer, mi kao pokret nemamo nikakvog interesa da vršimo cepanje. Otpada ono što mora da otpadne. Inače, naša je akcija, naprotiv, usmerena stalno na građenje jedinstva. Međutim, to je stalni proces. Stalno nešto otpada, drugo prilazi. Angažovani smo upravo time da stvorimo što šire jedinstvo, da bismo mogli da ostvarimo šire društvene zadatke. Zato mislim da je pogrešno da mi budemo agitatori za diferencijaciju. Međutim, ona koja se pokaže neizbežnom, tu mi ne možemo lepkom da spajamo ono što je istorija razbila. Kad se razidemo na važnim pitanjima, onda se razidemo sa svakim. To nije naš izum. To je samo naša spremnost da se suočimo sa činjenicama kakve jesu i da se, onda, dalje ujedinjavamo sa širim snagama na novoj osnovi.

Pitanje otpora. Ne tvrdim da su ti otpori povezani i dogovoreni. Njima je dovoljno da se identifikuju po pravcima i da postignu izvesnu paralelnost nastupa. U nekim tehničkim stvarima, u nekim institucijama i klikaškim operacijama – tu verovatno ima i usklađivanja. Ali, važna je paralelnost nastupa, uključujući i organe štampe. Dovoljno im je da osete miris paljevine pa da se po tome orijentišu. Naša borba neće ići u smislu nekakvih senzacionalnih otkrića kao, "taj je povezan s tim" itd. Nije suština u tome.

Sada je najvažnije da ove stvari koje konstatujemo u društvu postanu poznata stvar za što veći broj ljudi. Jer, čuvajući ih za sebe, mi samo slabimo svoju poziciju. To treba da postane obična stvar o kojoj svi ljudi razgovaraju. To je onda političko vaspitanje masa. Ne možemo ih vaspitavati iz knjiga – bilo da su to ruske istorije, bilo da su to naši stari govori. Političko vaspitanje masa je kad stalno pomažemo da lakše identifikuju ono što bi inače identifikovali kroz izvesno vreme, pošto se događaji odigravaju.

Bilo bi dobro pisati o tim stvarima i iz drugih sredina, iz drugih država koje su te stvari doživele, a posebno u Francuskoj revoluciji ima dosta poučnih stvari. Da ne govorim o Nemcima. Ako svi listovi budu nastupili solidno, analitički, i ako mi obavimo svoj posao, to može da bude početak sređivanja.

Možda vam je sve ovo veoma uopšteno, ali to je, kako meni izgledaju stvari, u oblasti političke konfrontacije. Kakve će pojavne oblike uzeti, ne znam. Sigurno je da bi već trebalo da imamo sređeniju vlast. Sad je ova odlazeća. Mislim da će ovi koji dolaze morati da budu angažovaniji i efikasniji. I zato što je nova ekipa i zato što su neke stvari raščišćene, pa mislim da će tu, od privrede do policije, to bolje da funkcioniše. Da će biti i izvesnih gluposti, u to sam uveren. Međutim, ono sa čime treba da budemo načisto, to je da smo rešili da pređemo u nastupanje. Kakvih će štamparskih grešaka pri tome biti, to je pitanje. Onaj koji uspe, njemu se prašta. Naplaćuje se samo od onoga koji bude poražen.

Neznanje je baza spokojstva¹

Izgleda mi da ne treba računati s tim da ćete vi, a i mi ostali koji se bavimo društvenim poslovima, imati jedno mirno vreme i sređeno stanje na univerzitetu. Sređeno, u tom smislu da se stvarni odnosi koji nastaju u godinama koje dolaze mogu uvek smestiti u propise i u šeme, i u mere koje smo preduzeli za sređivanje stvari. Koliko se brzo sad menja naše društvo, izlazi iz one prave nerazvijenosti, materijalne sile i ljudi sa svojim interesima, a to su problemi koji će permanentno razbijati ove okvire. Taman mi nešto sredimo, videćemo da se te stvari ne daju regulisati i da se tu ne da zavesti red onim sredstvima i onim organizacionim merama i materijalnim sredstvima koje smo juče imali na raspolaganju. Tako da će to, verovatno, biti u stalnoj transformaciji.

Ali to nije karakteristika samo univerziteta. Vi znate bolje nego ja, da je to karakteristika svih oblasti u društvenom životu. O privredi ne treba da govorim, to je jasno. Ona tek sada nastaje na jednom tlu na kome se razara stara privreda. Kad se baci pogled unazad, uvek izgleda da je ono staro bilo usklađeno i da je postojala ravnoteža, makar i u siromaštvu – sa nižim, manje produktivnim sredstvima proizvodnje. Ali postojala je ravnoteža gde su i ljudi imali svoje mesto i na tako nižem nivou produktivnosti. Sad, odjedanput, sredstva su veća a ljudi nemaju više svoje mesto. Zemlja je bogatija, a imaćemo ljude koji su izlišni. Tako je i u drugim oblastima. U oblasti narodnog zdravlja, mi smo sad, verovatno, manje zadovoljni nego što su to bili ljudi pre nekoliko decenija. Jedan veliki deo naroda koji se nikad nije lečio, koji je, možda, pred smrt tražio lekara, počeo je da se leči. Razume se, naše službe su sad manje odgovarajuće našim potrebama nego što su bile tada.

To je opšte buđenje društva. Buđenje faktičkih materijalnih sila, a onda buđenje ljudske svesti i – otud i ta nezadovoljstva. Neposredno posle rata, ne samo zbog pobede, već posle tog košmara, nekoliko godina nas je držalo to da je sve prošlo i da možemo sami, makar golim rukama, da gradimo za sebe i da nam više niko nije za vratom.

Međutim, sad je svaki naš čovek svestan toga šta se radi u svetu, u njanju ruku kod suseda. Naši ljudi putuju i, konkretno govoreći, gledaju televiziju, i sad smo došli do onih problema do kojih inače dolaze svi manje razvijeni. Naime, ljudi su svesni šta su danas opšte mogućnosti, ne prema svome nivou nego prema svetskom nivou i postaje nepodnošljiv osećaj da mi ne možemo relativno brzo doći do toga. To je duboki uzrok nemira svih nerazvijenih ili nedovoljno razvijenih društava. A onda, i među razvijenim, razume se,

ljudi se upoređuju. Neznanje je uvek baza spokojstva za sve vlade. Ljudi ne znaju šta se kod drugog dešava. Narod je spokojan jer ne zna da to može biti drukčije i bolje. Međutim, danas to spokojstvo više nikom nije dato. Nijedna vlada u svetu ne može mirno da spava. I kad kažem vlada, ne mislim samo na one koji upravljaju državom, nego na svakoga ko upravlja ma kojim delom društva, počev od upravitelja osnovne škole.

Mi smo, u poslednjih nekoliko godina, ušli u tu situaciju, i iz nje više nećemo izlaziti. Ima, razume se, komunisti koji upravljaju drugim zemljama, koji su svesni svog problema, ali pokušavaju da to drukčije reše. Rusija je i dalje zatvorena. I istočnoevropske zemlje, iako nisu tako kao Rusija. Kina je zatvorena. Svoje spokojstvo pokušavaju da zasnuju na činjenici da njihovi ljudi niti mogu da putuju niti mogu praktično da saznaju, tj. čini se sve da ne saznaju šta se dešava vani da ne bi bilo upoređenja, da se ne bi postavljali zahtevi, da se ne bi uznemiravali oni koji su zacrtali planove i rekli: ovo se odlaže – ne za godinu i dve, nego za 20 ili 50 godina.

Mi smo izabrali, ili smo se sticajem okolnosti našli na jednom drugom putu. Zato mislim da ćete vi na univerzitetu biti učesnik tog celog procesa, bićete i žrtva njegovih posledica, žrtva u tom smislu, što bi neko od vas želeo da se na miru bavi naučnim radom i da na miru formira jedan broj stručnjaka, a u stvari će nemir društva stalno da zahvata vaš redovni rad, da ga otežava, da vas ometa u izvesnom smislu, da vam daje zadatke koji će biti iznad vaših mogućnosti, ako biste se postavili vrlo striktno. Vi ćete se boriti da se ti standardi očuvaju i verovatno će i vaša produkcija biti šarena – izbacićete i briljantnih i slabijih ljudi.

Kad ovo kažem, mislim naročito na činjenicu da su sad, i ne samo sad, pokrenuti naši nerazvijeni krajevi. To je veliki deo zemlje koji je spavao. Sada, u reformi, gde se sve meri vrlo striktno i na ekonomski način, došli smo u situaciju gde će se permanentno sukobljavati ono što je razvijenije i što je nerazvijeno. To ste videli u Saveznoj skupštini, u Sloveniji je čak bilo gužve između razvijenijih i manje razvijenih koji dobijaju u izvesnom smislu pomoć. I ta će se borba nastaviti tražeći pravu formulu: koliko naši malobrojni centri treba da odvoje da u drugim krajevima ljudi ne bi zaostajali i da bismo ljudski kapital razvijali za naše buduće mogućnosti.

Sa druge strane mora da postoji limit posle koga bi svako uzimanje od najrazvijenijih značilo stagnaciju kod njih, a to su lokomotive koje vuku. Ako bismo mi toliko opteretili naše industrije i nešto modernih kapaciteta koje imamo – zato da bismo obezbedili zdravstvo, prosvetu i drugo na jednom višem nivou u krajevima koji to sami ne mogu da plate – mi bismo upropastili ono malo privrede i ostali bez motora napretka. Potpune jednakosti i, u tom smislu, pravde, ne može biti. Mora se računati s tim da će oni koji stvaraju, koji imaju sticajem okolnosti više mogućnosti, više znanja ili više talenta, morati da imaju veći deo proizvoda koji stvaraju.

Govorili ste o ideologiji. Ideologije nema više u bukvaru. Ono što smo nasledili kao pokret, iz kominternovskog vremena, to je ideologija sovjetske države. Mi se na tu ideologiju ne možemo vraćati. Ona puca po svim šavovima i u Sovjetskom Savezu i u Istočnoj Evropi, na istim tim pitanjima koja nas muče.

Mi moramo imati svoju ideologiju. Ona se stvara posle nemira koji nas mobilise na brži ekonomski i ostali razvitak društva. Tu su, razume se, razvi-

¹ Reč u razgovoru sa rektorima univerziteta u Srbiji, 7. januar 1969.

jenije i manje razvijene industrije, grad i selo – te suprotnosti postoje. Uostalom, to nije samo naše. Ne treba misliti da smo mi tako moćni revizionisti, da smo mi to izmislili. Taj smo sukob imali već pedeset godina. Kasnije je počeo između Rusa i Kineza. Ako se sećate, Kinezi su jasno postavili zahtev 1957. da se zajedno ide u socijalizam. Rusi su pristali na tu rezoluciju, ali, razume se, život nije pristao – jer raspon raste i između pojedinih socijalističkih zemalja. Ako pogledate istoriju ekonomskog razvitka danas razvijenijih zemalja, videćete da su se razvijale neravnomerno i da se, u jednoj fazi, ekonomska snaga uvek koncentrisala u malo mesta da bi celo društvo moglo ići napred, a onda je eksplozija to prenela na druge oblasti. To je i razvoj Engleske, Nemačke, Amerike, a u kasnije vreme i Francuske. Sada ide ispred nas Italija, istim putem. I tu je razvitak uvek kompromis između čiste ekonomske politike, ekonomskog rezona i socijalne politike – postoji ljudski faktor koji se ne može preskočiti. Italija, kojoj bi se isplatilo da sve koncentriše na Sever, ne može sasvim to da uradi jer postoji Jug, i ljudski pritisak. Mi smo u tom položaju, s tim što mi nemamo tako velike razvijene rejone, to nas još tuče. A za vas mislim da se to reflektuje u pritisku društva da školuje što više ljudi i u neophodnosti da se, pri tome, ne izgubi, ne siđe ispod određenog standarda.

Pretpostavljam – ne želim da vam preporučujem nikakav konzervativizam – ali pretpostavljam da će pritisak društva biti tako velik na vas da primete što više ljudi, da će vaše snage, kao ljudi koji poznaju suštinu onoga što treba da pružite mladim ljudima, biti sigurno pretežno usmerene na to da spasete minimalni standard. Društvo će vas uvek činiti odgovornim za to kakvi lekari, kakvi inženjeri izlaze iz škola, ne uzimajući mnogo u obzir kakvi su pritisci bili i koliko se sredstava imalo. Pri tome se slažem sa onim što ste rekli da vlada ima svoje mesto i da će morati da deluje kao faktor koji ima u vidu i jedno i drugo. Naime, i potrebu da se za budućnost razvijaju ljudski potencijali, i potrebu celog društva da izvesni kvaliteti budu garantovani. To je teško i razdvojiti. Izvesne stvari, izvesne revandikacije, postanu principijelne samo u onoj fazi kad postanu i praktično ostvarive. Tako je uvek bilo. Recimo, osmočasovni radni dan – stvarna borba radničke klase za osmočasovni radni dan je počela onda kad je to već bilo blizu društvenim mogućnostima. Tako je bilo sa svim drugim stvarima.

U vezi sa univerzitetom govorili ste oštrije, sa manje ograda o grupama, o monopolima, nego što sam ja ikad čuo iz drugih sredina. Dobro je prvo da vi to tako vidite, a drugo je da ste vi kategoričniji u tome. Čovek bi očekivao da će to sa strane čuti, sa izvesnim preterivanjima, ali to nisu znači preterivanja – pošto vi u tome vidite suštinu. Ja ne mislim da to rađa samoupravljanje. Možda smo mi napravili gluposti u tom procesu ostvarivanja samoupravljanja, ali te grupe, vi to sve bolje znate nego ja sa strane, koliko i univerzitet – to je u celom svetu, i taj sistem nasleđa i sve ostalo. Samoupravljanje je toliko odgovorno i mi svi sa njime što, možda, nismo uradili ništa bitno na eliminisanju takvog stanja. Tu nisam siguran. Verovatno da neke stvari regulativnog karaktera mogu da se preduzimaju i od strane vlade. Ali, pretpostavljam, da ćemo se vrlo različito provesti u raznim sredinama i u raznim školama, već prema sastavu i aktivnosti ljudi koji tu rade, uključujući i studentsku omladinu. Ukoliko ona bude u stanju da se okrene tome, da to razume, da podrži progresivne nastavnike. To je jedna stvar.

Drugo, ne mislim da bi trebalo, iako je posle juna² bilo dosta reči u tom smislu da bi univerzitet trebalo u svojoj kući da uvede red, ali u smislu da se univerzitetski faktori ograniče na univerzitet. Iz ovoga što kažete to je jasno, tu ima posla i za vas a ima posla i nekih obaveza i za ljude koji su van univerziteta.

Mislim da ni studenti ni profesori ne bi trebalo da se ograniče samo na univerzitetska pitanja, ali sigurno da će položaj univerziteta i njegov uticaj u društvu zavisiti mnogo od toga koliko su sami sređeni. Mnogo više nego od toga da li će izvesne povremene eksplozije da naprave gužvu, ponekoga da zaplaše, a ponekoga – moram reći i to – da učvrste u njegovim konzervativnim uverenjima. Univerzitet će jačati svoju ulogu u celini ukoliko on sam bude razvijeniji. Ali mislim da to ne može da se postavi kao vremenski izdvojeno pa da se kaže: prvo red na univerzitetu – jer do kraja nikad nećete biti time zadovoljni – a onda izvesna šira društvena aktivnost. To sve mora da ide naporedo.

Bilo je reči o izboru studenata. U tom momentu kad ste rekli da treba birati studente, trebalo bi – da bi to bilo normalno u političkom životu – da neki studenti već budu na terenu poznati, aktivni. Tako da te dividende ne dolaze odmah. Ako nema druge, ja sam za to da se biraju i nepoznati studenti, pa da ih ima u opštinskim skupštinama, da tamo počnu da se angažuju. Ali će normalniji proces biti kad vi budete istovremeno mislili o svemu tome što je za iduću i za onu drugu godinu, pa onda neke koji su sa toga terena, koji imaju afiniteta, koji mogu stvarno da nešto učine, da ih angažujete i gurate malo u tom pravcu, pa da onda i taj teren njih prihvati. I ne samo da ih prihvati, nego da ih traži, da ih sam bira kao svoje predstavnike.

To je jedno amalgamisanje koje verovatno neće ići ni tako brzo ni svuda lako. Mislim da je u organizacijama već i razgovarano u tom smislu, u smislu većeg anvažovanja mladih. Tu morate da vodite računa i koga ćete angažovati za taj posao – ne ljude koji će se pojaviti, biti birani, a onda sutra neće biti aktivni, jer onda se taj jaz produbljuje. On je i generacijski i "staleški" i kakav god hoćete. To nam ne pomaže. Tu treba uzeti ljude koji su bliži određenoj sredini.

Na omladinskom kongresu sam se naslušao dosta toga da nećemo da sitničarimo, mi smo za velike poteze. To je dobro, veliki potezi, u prvi mah, svakako označavaju jednu orijentaciju. Međutim, da bi se stiglo tamo gde se ukaže rukom, put ima da se prokrči na mukotrpan način. Vi znate bolje nego ma ko drugi kakav je put do rezultata. Često u jednoj generaciji oni koji u mladim godinama prave široke poteze, nisu ti koji će stići na cilj. Stići će oni koji budu spremni da mnogo godina riju duboko. Ali, mislim da bi to trebalo gajiti već sad, da se ne bi desilo da ljudi koji imaju vizija i koji su talentovani, u jednoj sredini koja ih pogrešno vaspitava ili ih bar ne vaspitava dobro, ili u jednoj organizaciji koja ne razvija kod njih radne osobine – ne uspeju. Talenat ne može da živi bez rada. To mnogo zavisi od toga kakvi su vodeći kadrovi organizacija. Naš mentalitet je protiv nas u ovoj stvari, on nam ne ide na ruku. Mentalitet nekih drugih naroda je takav da i netalentovan čovek stiže na cilj upornošću i strpljivim radom. Pa se kaže: ovaj nije imao sam ništa da kaže i sad nema, ali je naučio sve ono što su drugi imali da kažu. Međutim, kod nas

² Studentski protesti, juna 1968.

je malo drukčije. Vi, koji ste profesori, sa tim imate dovoljno posla. To je naš problem i u političkoj oblasti.

Pribićević³ je ovde govorio o tom udaljavanju mladih. Pa ja ne mislim da se to mora prihvatiti kao presuda. Međutim, nešto ima zakonitog u tome, u jednoj određenoj meri, u određenom smislu. Naime, mi sigurno nismo našli za ovo novo vreme, mislim za ovo sadašnje, recimo sadašnjih 10 godina, najbolje formule kako biti vladajuća partija – kažemo, usmeravajuća, međutim, to je ipak jedina organizovana politička sila. Razume se, nemamo nameru da olakšamo ili da omogućimo drugim političkim snagama da se organizuju da bi demolirale socijalističko društvo. Takvih namera nema i verujemo da je to moguće sprečiti uz poštovanje svih demokratskih metoda koje smo uveli. Jer, mislimo da naša socijalistička orijentacija sama za sebe već dovoljno govori da treba da ima podršku većine.

Posebna odgovornost sigurno postoji, jer je to jedini stvarni sveobuhvatni politički pokret. I tu sigurno nismo našli sve formule, nismo našli naročito formule za promenljivost, pokretljivost u odnosu na mlade. Imamo samoupravljanje kao osnovni odgovor, mada nismo našli sve formule još ni u odnosu na radničku klasu, iako mislim da tu, stoji bolje. Zato mi se čini da je sad sasvim zakonito i da nama ne treba da smeta to što mladi žele stalno da se otkače od postojećeg. To je dobro, to nas vuče napred. Razume se, oni opet moraju da znaju i da bi menjali postojeće, moraće stalno da se vraćaju na njega, treba ga obema rukama prihvatiti pa ga menjati, transformisati, izazvati nova kretanja. Od njega se ne može pobeći, uz svu volju da neki put pobegnemo. Kad bi se moglo uteći iz toga stanja jednim velikim potezom – ne mislim samo na omladinu – mnogi bi utekli. Omladina će ga kritikovati, biće i žestine. Ali će biti potreban ogroman rad, upravo ovih generacija koje se sada uvode. Za koju godinu, oni će imati da prionu i da krvavo rade da bi mogli skromno da unapređuju. Mi smo radili 20 i nekoliko godina i znamo koliko se to polako kreće.

Slažem se potpuno sa onim što je rečeno – o tome smo razgovarali više puta na raznim mestima, a dosta je i pisano, iako vi kažete da naučno nije obrađivano – o položaju inteligencije i mladih. To je povezano sa promenom položaja visokokvalifikovanih ljudi, kojih sada ima na desetine miliona u svetskom proizvodnom aparatu i ostalim delatnostima. Mladih, koji će sutra stupiti na ta radna mesta, ima mnogo više. Ali to je kod nas vezano i za specifičnost naših društvenih prilika, za ovu fazu u kojoj se nalazimo. Ne mislim na sistem nego na nivo razvika. Na činjenicu da u jednoj manje razvijenoj sredini inteligencija igra uvek mnogo veću ulogu. I, upoređujući ono što sam slušao o odjecima, recimo junskih događaja u raznim našim krajevima, u jednom brdskom selu gde ima nekoliko studenata, to je mnogo veća činjenica nego nekoliko studenata u jednom bogatom vojvođanskom selu. Ovi u Vojvodini su školci za koje roditelji-seljaci daju pare, oni nisu mnogo impresionirani time šta nekoliko njihovih školaca misli. Ali u jednom nerazvijenom brdskom selu su uticajni. I mislim da je to zakonitost, ne samo kod nas. Tako da su naši problemi sigurno jedna kombinacija problema koji postoje u razvijenijim delovima Evrope, a i naših okolnosti. Tako je i naš radikalizam jedna kombinacija stvari koje su gradske i velegradske – moderne po karakteru, i jednog radikalizma – egalitar-

³ Profesor Branko Pribićević.

noga, koji reflektuje položaj naših nerazvijenih krajeva. Pretpostavljam da se vi sa tim srećete. Uostalom, ovo pitanje – ko će izdržavati čije studente⁴ – to je u određenom vidu isti taj problem. Ne mislim da to mora da ugrozi naše jedinstvo, iako je jasno posle ovih svih debata da to jedinstvo neće više nikada imati oblik spokojne površine, a da se o problemima razgovara samo u uskim forumima i tu postižu aranžmani. Mislim da ćemo mi i dalje rešavati stvari kroz kompromise, jer je drukčije nemoguće upravo na tom pitanju ko šta plaća. Ali će to od sada, kada je jedanput postalo javno, biti stalno javno. S tim treba računati i ne treba biti zbog toga ni utučen ni nervozan.

Ove stvari napominjem, iako znam da nisu sasvim neposredno vezane sa vašim radom, ali vi faktički nailazite na sva ta pitanja, ona se moraju reflektovati na univerzitetu, a neka imaju i sasvim određeni materijalni vid koji vas se neposredno tiče.

Pomenuli ste Kosovo. Jedno vreme je bila moda da govorimo o tome da u masama nema nacionalizma, da se svađaju republički rukovodioci itd. Međutim, kad dođemo na stvarne probe, onda vidimo da nije tako. Naši istinski problemi su oni problemi koji stvarno žive u masama. Među njima je i problem nacionalizma, uskogrudosti, nacionalne ograničenosti, koji ne mora da se pokazuje u obliku nekakvog agresivnog šovinizma. I onda se tu krajnosti dodiruju. S jedne strane nam je tesna Jugoslavija, i Evropa, prihvatamo samo svetske poglede; ali ako je Kosovo u pitanju, tu smo čvrsta ruka! Tako da se u stvari svaki od nas svede na svoje prave dimenzije onda kada dođemo na probleme koji nas se direktno tiču. Inače, o opštim problemima, ne samo kod političara koji žele da budu demagozi, kod pojedinaca koji to namerno rade, nego i kod onoga koji je dobronameran, mi se lako izjašnjavamo na najnaprednijim pozicijama. Ali ispit polazemo samo na onim problemima koji se nas neposredno tiču, svaki od nas. Tako i Srbija u odnosima sa Kosovom. Što ne znači, razume se, da se na albanskoj strani ne razbuktava i jedan nacionalizam i jedna akcija iznutra, a verovatno i spolja. Sve to stoji i tu mislim da ne treba da bude nikakve brige: mi stojimo čvrsto na tome da se nikome ni na koji način ne dopušta raskomadavanje Jugoslavije. Ali, u ovom našem vremenu, ovakvom kako je ono inače i van nas, i posebno sa ovom našom orijentacijom, mi ne možemo da imamo jednu demokratsku Jugoslaviju, u kojoj će za jednu njenu oblast ili u odnosima sa jednom etničkom grupom stanovništva vladati neki posebni odnosi. Ako negde ostanemo u jednoj ranijoj fazi, onda će nas to povući natrag.

Slažem se potpuno, vi ste govorili o tome da treba istupati, razgovarati. Mi smo sada svi skupa malo i kažnjeni zato što smo celu tu stvar držali pod velom, prikrivenu. To je davalo određenu slobodu akcije u vreme kad se upravljalo onako kako se nije moglo priznati. Međutim, sad se sve to razotkrilo, odjedanput, ono što se izbegavalo, što se odlagalo, došlo je na dnevni red, i pod dosta komplikovanim okolnostima treba da rešavamo zadatke i sadašnje i prošle. Ne znam da li je posle Tucovića⁵ iko išta ozbiljno rekao o pitanju Albanaca. Mi smo se izjasnili pod pritiskom okolnosti kroz stavove Partije i zakone.

⁴ Na Beogradskom univerzitetu školovali su se studenti i iz drugih jugoslovenskih republika. Od sedamdesetih godina počelo se postavljati pitanje njihovog finansiranja.

⁵ Dimitrije Tucović (1881–1914), jedan od vođa Srpske socijaldemokratske partije. Pisac knjige *Srbija i Albanija* (1914).

Ali, to očito nije bila oblast gde smo mi, srpski komunisti, bili naročito željni da eksploriramo, da raščistimo, da razjasnimo stvari i da budemo načisto sa sobom i sa drugima. Ono što nije učinjeno, moraće da se učini. Govorili ste o tome šta nauka nije uradila o junskim događajima. A ima stvari koje su za nas sigurno važne ne manje nego juni, na koje ćemo se morati vratiti. I to opet neće moći CK da uradi, nego će morati da sazri jedna atmosfera i jedna svest šire u srpskom narodu.

I kod mladih ćete se sresti sa tim. Kod starijih intelektualaca to je pogotovo naš problem i ne treba to da smatramo samo neobaveštenošću. Moramo biti svesni da u našoj sredini, i u nama, živi jedno uverenje, da ono kako je bilo u nizu godina posle rata, da je to ono što je najnormalnije, da je tako trebalo da ostane. Jedan osećaj da je dosad sve bilo spokojno, u redu, da nije bilo glavobolje. Sad, kad se počelo sa eksperimentisanjem, sa liberalizacijom prema Šiptarima, iskrsele su nevolje. Međutim, bolest ne počinje od trenutka operacije, nego su neke druge stvari prethodile koje sad moraju da se rešavaju. Ali je vrlo važno kakva će raspoloženja biti, koliko će stvari biti prihvaćene u redovima intelektualaca. Inače ćemo imati to zatvaranje kruga: s jedne strane – svetske parole, a s druge strane – da je "Kosovo naše". Kosovo je naše, pitanje je samo u kom smislu, da li je neko pod nama ili smo mi zajedno s nekim u jugoslovenskoj federaciji.

Inače, kakvi su naši redovni kontakti između CK i univerziteta, nisam u stanju da ocenjujem, jer nisam gledao nikakav sistematičan pregled. Znam da je kontakata bilo dosta onda kada je to posao zahtevao, znam da je bilo razgovora o tome šta vi mislite šta bi trebalo da uđe u naš plan rada. Ne mogu ništa da vam kažem u tom pogledu. Želeo bih da ostanemo u kontaktu na jedan ovakav neposredan način, da vidimo u kojoj formi i u kom krugu, pored onoga što ćemo biti na sistematski i organizovan način i inače povezani, ne pretenjujući da nešto direktno uređujemo u univerzitetskim poslovima. Mislim da su kompetencije i odgovornosti danas razjašnjene. One mogu da se koriguju, ali u svakom slučaju ne u tom pravcu da se ovde skupimo pa da nešto odlučimo. Možemo da čujemo jedni druge i da razgovaramo o našim ocenama i orijentaciji.

Ali bih vas molio da onda kada mislite da treba da se sastanemo, ovde ili kod vas na nekom od univerziteta, date inicijativu, zato što se ti momenti kada vi osećate potrebu za susretom možda neće poklapati sa onim kada mi osećamo potrebu. Mi smo se sad sastali radi upoznavanja. Međutim, ja bih voleo da vi uzmete inicijativu za druge razgovore bilo u kom sastavu.

Mi smo u Evropi¹

*Aleksandar Nenadović*² – Najpre da pozdravim drugove iz ostalih redakcija.³ Mi smo u "Politici", učeći se u praksi, došli do uverenja da nam je potrebno neposrednije obaveštavanje o činjenicama i stvarima sa kojima se srećemo. Neke od tih sastanaka, radi kvalifikovanijeg obaveštavanja, mi smo već imali. Marko Nikezić se odazvao našoj molbi da večeras razgovara sa nama. Ja naglašavam "razgovara", što znači da nismo ništa režirali i pripremali i da će to biti razgovor koji diktira naša praksa, da ćemo ga, kao i do sada, voditi o stvarima koje su trajnijeg značaja i koje nisu traženje odgovora na naša dnevna pitanja, nego sagledavanje stvari u njihovoj celovitosti, na malo duže staze. Nema, dakle, ničega osim pitanja koja se očekuju, s tim što bi Marko Nikezić rekao eventualno nekoliko stvari na samom početku. Eto, da ja postavim prvo pitanje: gde smo sada, gledano posebno sa stanovišta sve očiglednije veze između našeg unutrašnjeg razvitka i spoljnopolitičke situacije, posebno u odnosu na položaj naše zemlje?

Marko Nikezić – Nisam siguran da ću pogoditi ono što vi očekujete, ali ću nešto ukratko da kažem, pa ćemo posle o tome da diskutujemo, kroz vaša pitanja. Ovo je inače bila tema razgovora na sednici Izvršnog biroa (Predsedništva CK SKJ – L.P.) održanoj 18. i 19. januara, tj. naša unutrašnja i spoljna situacija.

Možda bi u večerašnjem razgovoru trebalo dati nekoliko elemenata i o jednom o drugom, bez pretenzije na definiciju. Mi smo o tim stvarima raspravljali i složili se da su one veoma povezane. One su i po definiciji uvek povezane, jer uvek je spoljna politika proizetak unutrašnje i uvek je naš međunarodni položaj zavisio od toga kako na unutrašnjem planu stvari stoje. Ili, bolje bi možda bilo reći – da u okvirima objektivne međunarodne stvarnosti naš položaj može biti bolji ili lošiji, s tim što tu postoji jedna margina oko koje se sve to može kretati, ali u zavisnosti od toga kako stvari stoje unutra.

U poslednjih nekoliko godina to je bilo još izrazitije zbog toga što smo mi u samoj zemlji pristupali nizu promena – u ekonomskom sistemu, ekonomskoj politici, odnosima u Federaciji, i te stvari su uvek činjene u nameri da učvrste i naš spoljnopolitički položaj. Naravno, svaka od tih promena predstavljala je u određenom trenutku i izlaz iz jedne ranije ravnoteže, da bi se došlo u jedno novo stanje, što je uvek predstavljalo i određeni rizik.

¹ Razgovor sa članovima redakcije lista *Politika*, 5. februar 1970.

² Aleksandar Nenadović, glavni i odgovorni urednik lista *Politika*.

³ Reč je o redakcijama *Politikinih* izdanja.

Na spoljnom planu, polazili smo od sledećeg: mi smo u Evropi i tu smo najosetljiviji, jer tu živimo. Ne treba zaboraviti sledeće: mi možemo biti aktivniji po obimu poslova sa Afrikom ili Azijom, ali mi se nalazimo u Evropi. I ako ne bismo mogli da od svih tih naših poteza i poduhvata u drugim regionima napravimo kapital koji se da unovčiti i u našim kretanjima ovde i u ovom vremenu, sa susedima koje imamo i sa drugim koji nisu neposredni susedi ali jako utiču na naš život – onda sva ta naša vanevropska politika ne bi ništa vredela. Ja malo uproščavam stvari, ali to treba imati na umu. Znači, ako to ne bi donosilo konkretne rezultate i koristi u vezi sa našim evropskim položajem, onda vanevropska politika ne bi bila od prave koristi.

Zato sam i spomenuo prvo Evropu.

U Evropi se dosta stvari menja. Nisam siguran da bih mogao dati neku ozbiljniju ocenu svega toga u ovom trenutku, ali je sigurno da se između Istoka i Zapada dosta toga menja.

Mi jesmo očekivali, odnosno mi smo predviđali, da će doći do popuštanja zategnutosti. Uostalom, godinama smo se angažovali oko toga, ne zbog toga što će doći do preovladavanja nekog novog moralnog kodeksa, nego zato što se, na kraju, potvrdilo da je nemoguće unapređivati sopstveni interes dovodeći u opasnost vitalne interese drugih. Mislim da se to veoma dobro potvrdilo.

Razume se, neko je bio više, neko manje skeptik, da će doći do popuštanja zategnutosti i ublažavanja evropske podele. Ova Evropa u kojoj je manje zategnutosti, u kojoj se više trguje, ipak je podeljena. Godine 1968. doživeli smo i na Istoku i na Zapadu, ne isključujući i nas, kulminaciju izvesnih nastojanja da se pređu granice blokova. Mislim na ponašanje Rumunije, Francuske, Čehoslovačke, pa je tu dimenziju imala i politika svih ostalih. Izuzetak su činili nesumnjivo Rusi, a suštinski i Amerikanci, iako su u poređenju sa Rusima, oni ipak bili za mostove. Ta dimenzija je postojala kod svih, a kod njih je bila vodeći motiv u politici. Ali smo u SAD posle toga doživeli antiklimaks. Mogli smo konstatovati gde su granice blokovske podele u Evropi, a doživeli smo i jedno merenje granice u nekim drugim stvarima u društvenom smislu. Dosta je logično da izvesna kretanja, prema tome i izvesna saznanja i zaključci koje izvlačimo iz tih kretanja, dostignu određenu fazu i u unutrašnjim odnosima u državama Evrope i u njihovim međusobnim odnosima. Tako da sada postoji veći realizam u tom pogledu šta se može učiniti. Nisam siguran da mi nismo tu malo u zakašnjenju. Sada su previranja drukčija, neki novi kanali su uspostavljeni. Sada Rusi idu Nemačkama. Moram reći da sam očekivao da će biti rusko-nemački razgovori. Uvek sam smatrao da Rusi nisu protiv Zapadne Nemačke, niti protiv saradnje i povezivanja ostalih sa Zapadnom Nemačkom, ne zato šta oni o tome govore i misle nego zato što bi želeli da pregovaraju sa Zapadnom Nemačkom, a u tom momentu da imaju sve karte, mislim, pozicije i mogućnosti svih država koje su pod njihovom kontrolom. Tako je bila razumljiva njihova srdžba što su Rumuni hteli za svoj račun da pregovaraju. Lično sam iznenađen što su Rusi našli interes i što su morali da dopuste da Poljaci samostalno pregovaraju. Verovatno će jednoga dana razgovarati Mađarska i Bugarska. Tu vidim, neću reći slabost, ali ograničenost njihovih mogućnosti. One su potpune kada se radi o verbalnoj saglasnosti, ali su ograničene kada se radi o praksi. Uvek sam mislio da Rusi druge sprečavaju na

bazi ideološkoj i političkom kontrolom, a da oni pregovaraju *en bloc* i inkasiraju, i to plaćaju mesom svojih malih saveznika. To je logika velike sile i tu je suština njihove politike. Sada dolazi do srednjeg rešenja. Ja mislim da je to vrlo dobro i treba da se radujemo što dolazi do tih aranžmana. Ne kažem da je nemoguće, ali u tom smislu se može teže vraćati na vreme zaleđivanja čitave situacije. Ako Rusi budu više trgovali sa Zapadom, teže će moći da blokiraju i svoje saveznike. Dakle, tu se dešavaju mnoge važne stvari.

U vezi sa našim položajem. Naši odnosi sa Zapadnom Nemačkom dosta dobro napreduju. Bili smo čvrsti, ali istovremeno i poslovni: obnovili smo ih pre dve godine, januara 1968. godine, a avgusta bi izgledalo kao provokacija Sovjetskog Saveza. To ne bi niko zagrizao da uradi i sada bismo kasali na repu Rusa. To ne znači da treba ići uz nos velikoj sili, sa razlogom i bez razloga. Ali je bio konkretni nacionalni interes kada treba raditi, kao što mislim da je krajnji čas da uspostavimo odnose sa Kinom u momentu kada svaki sa svakim pregovara. Prema tome, tu ima prolaza za nas. To je razmena ambasadora. Kada to završimo, u sledećem vremenu koje nastupa imaćemo više oslonca. To su već neki svršeni činovi.

Inače, u pogledu pregovora velikih sila, Rusi i Nemačka razgovaraju o razoružanju. Ja mislim da nisu u fazi kada će moći da se dogovori o novoj Jalti. O tome se piše u novinama. Jednostavno, Evropa je podeljena, ta podela je potvrđena, to je dovoljno mirno, a u ovo mirno stanje ona je ugrađena. To je uspeh i za Ruse. To nije rezultat diplomatske majstorije nego celokupnog evropskog razvoja, vojnog naročito. Činjenica je da su se Rusi celo vreme posle rata borili da očuvaju *status quo*. Oni su posle rata zgrabili više nego što su mogli da svare, i u pogledu kapitala. Postigli su nuklearnu ravnotežu. Razume se, lakše je nešto dobiti, ali je teže zadržati. No, to je njihova brigada. Ali, podela je sada učvršćena, ona je na neki način priznata. Ja ne vidim da bi interesi stabilizacije bili žrtvovani.

Razume se, ako bismo se mi kod nas ponašali nerazumno i prizivali nesreću, onda bi se svašta moglo desiti. Sa druge strane, i sama ravnoteža je uvek jedan pritisak. Ne mislim dvojice na trećeg, nego svaka granica je ravnoteža pritiska a ko god se pruži šire nego što ima snage da zaštiti, on jednog dana mora popustiti. Odnosno, što god nije građeno na solidnoj osnovi unutra, u jednoj ili drugoj međunarodnoj ili unutrašnjoj krizi, to će popustiti.

Time hoću da kažem, da sve stvari zavise u prvom redu od nas, hoću reći, nas u Evropi, a mislim da svetska situacija u ovom trenutku ne govori da je predodređeno baš da će doći do zaoštavanja među velikim silama niti do nekog sporazuma među velikim silama koji bi značio deljenje zona bez osttka.

Uostalom, ne radi se samo o evropskim državama nego o ogromnom prostoru u svetu koji se ne može podeliti bez ostatka.

A to će verovatno večito biti tako. Jer, pretpostavljam, kad bi se sve to moglo podeliti između njih, velikih, bez ostataka, onda im ne bi ništa drugo preostalo nego da zarate, hteli to oni ili ne.

Ja priznajem da ima i drukčijih gledišta. Mogu se naći elementi za dokazivanje raznih varijanti, zavisi od toga kako elemente složite.

Situacija jeste bremenita nerešenim evropskim problemima, ali ne smatram da je kritična za nas, osim ako bi kritična situacija u našoj zemlji ili u nekoj drugoj zemlji stvorila jedan vakuum koji ne bi bio poželjan. Međutim, ja

mislim da će teškoće koje doživljava socijalistički lager predstavljati jednu stalnu opasnost za nas, a to je utoliko veće što oni imaju ozbiljnijih hroničnih sistemskih nedostataka. Pre svega, mislim da se radi o teškoćama u ekonomskom i društvenom sistemu. U Rusiji, u prvom redu. A zatim u odnosima između Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika, gde stvari nisu zasnovane na osnovama koje bi bile idealno pravične, ili tako skrojene da, zaista, vitalni interesi i jednog i drugog partnera budu dovoljno zaštićeni.

Tačno je i to da se više ne može govoriti o nekom strahu u onom ranijem smislu, recimo od Nemačke ili Amerike za vitalni interes, recimo, Čehoslovačke. Ali, upravo sa tim strašilima, Rusi još uvek prave svoje sporazume ne samo o obezbeđivanju pomoći nego i o drugim poslovima i zato će, pretpostavljam, biti još dosta kriznih momenata u njihovim odnosima, što ne mora uvek da mimoiđe nas. Uostalom, svaka groznica, koja bi prodrmala istočnoevropske zemlje, predstavljala bi određenu opasnost i za nas. Ali, sada ne vidim takvu opasnost.

Što se tiče dugoročnih interesa, mislim da se može reći da su se dobro ukopali i Zapad i Istok kod nas, u tim svim našim otvaranjima, reorganizacijama. Mi smo znali da mora doći do toga i da to predstavlja određeni rizik. Ne mislim da je ta cena bila prevelika, jer i u drugim pravcima plaćali smo određenu cenu. Ali je sigurno da su to oni koristili i da su stekli određene pozicije i određene mogućnosti, i, rekao bih, da one, sa naše strane, još nisu svedene na pravu meru. Tu predstoji jedno dalje sređivanje, što, uostalom, nije jedina oblast, a možda nije ni najvažnija. Oni misle i na određenu perspektivu, imaju svoje računice, neki ih grade na dugoročnoj osnovi. Rusi se verovatno nadaju da ćemo se mi "vratiti", u jednoj ili u drugoj formi, u zajednicu socijalističkih država, u lager.

Što se tiče Zapada, on ne želi ni propast ni podelu Jugoslavije. Oni znaju da bi ostali kratkih rukava kod svake gužve, jer Zapad ne bi ratovao protiv Jugoslavije. U narodu postoji predstava da bi oni ušli u rat, da bi zauzeli svoj deo. Ja u to ne verujem mnogo. Oni bi više voleli da apstiniraju i da gledaju kako Rusi ulaze u jednu novu krizu.

Zapad ima drukčija očekivanja, drukčiju "perspektivu"; računa sa očuvanjem nezavisnosti Jugoslavije, socijalističke, ali dovoljno različite od Rusa i sa jednom nezavisnom politikom, sa nečim što bi sve više ličilo na socijalnu demokratiju. To je njihova koncepcija. Čak i za konzervativce Zapada to je prihvatljiva varijanta, jer uvek misle da i socijalna demokratija može Ruse dovoljno da podriava. Uostalom, kad pogledamo rusku i Ulbrihtovu⁴ reakciju na nemačku socijalnu demokratiju, vidimo da su oni mnogo više alergični na socijaldemokrate nego na konzervativce.

Znači, oni bi želeli da Jugoslavija ostane nezavisna, ali u kojoj bi oni, na određeni način, imali pozicije.

Zoran Žujović⁵ – Tačno je da je lager u neverovatno dubokoj krizi, tako da ja uopšte ne vidim kako će se u Sovjetskom Savezu naći izlaz za mnoge

⁴ Valter Ulbriht (1893-1975), predsednik državnog saveta DR Nemačke.

⁵ Zoran Žujović, spoljnopolitički novinar, dopisnik *Politike* iz Pariza i njen dugogodišnji dopisnik iz Moskve.

elementarne stvari razvoja, uključujući privredu na koju oni bacaju isključivo akcenat.

Ja tu ne vidim izlaz bez nekih velikih lomova, ali ne mislim da do tih lomova mora doći. Oni vrše neke modifikacije kao što je bila njihova privredna reforma, ali se i ona već iscrpela. Slična je situacija i u drugim istočnoevropskim zemljama.

Međutim, te njihove krize se odražavaju i na nas.

Kakve bi bile naše šanse – to je sada moje pitanje – s obzirom na to da i mi preživljavamo neke svoje krize, od ekonomskih do nacionalnih i sistemskih, kakve su naše šanse, ne mislim opstanka, nego – delovanje na taj svet. Situacija posle Čehoslovačke⁶ pokazala je da naše delovanje može da bude veoma efikasno, ali će ono biti još efikasnije pod uslovom da mi iz tih naših kriza, bar donekle, isplivamo srećno.

Dakle, kakve su naše šanse, sa te strane gledano?

Marko Nikezić – Što se tiče ekonomskih teškoća kod njih, ti o tome znaš sigurno više nego ja. Uzgred, štampa na Zapadu u vrlo prijatnom tonu, ali jako nepovoljno ocenjuje ekonomsko stanje u Sovjetskom Savezu, naročito posle govora Brežnjeva⁷ koji *in extenso* nije objavljen, ali sva ga štampa razrađuje.

Sve redakcije su dobile govor, jer su bile angažovane, držali su se sastanci, američka štampa je to registrovala. "Mond" se više bavio, on ima detaljnije osećanje za unutrašnje stvari u SSSR, govori o ozbiljnim teškoćama i ide na bliže analize. Čitao sam, i u SSSR sve se više oseća šta znači konvertibilna valuta. Tu se, verovatno, nalaze koreni izvesnih daljih promena u politici SSSR. Da li će biti zaoštavanja i popuštanja ili oboje zajedno, popuštanje prema Zapadu a zaoštavanje prema sopstvenim klijentima, pitanje je stepena svega, ali će to biti pravci. Za sledeće godine, za sledeću dekadu, Rusi su vojnički između dva džina, američkog i kineskog. Od Kine su jači, sa Americancima imaju potrebnu ravnotežu, ali će Kina jačati. Postoje druga dva faktora. To su Zapadna Nemačka i Japan. Svaki od njih sa nacionalnim dohotkom većim za dve trećine. Ruski nacionalni dohodak verovatno ne prelazi 250 milijardi. To su dva džina, kojima, inače i poslovi idu bolje nego Rusima i imaju bržu stopu rasta. Ako uzmete da je još 70 miliona tona čelika, pa čak po ruskim kriterijumima koji se svode na elementarne stvari, oni usmeravaju glavnu pažnju na to, a tu im ne ide tako dobro.

U situaciji nuklearne ravnoteže između Amerike i Sovjetskog Saveza, što se ne mora svideti ni jednom ni drugom, nemaju izbora nego da misle na to i da ratuju protiv Kine, i to dopušta Kini da raste do određene granice. Ne do limita koji dopuste Amerikanci i Rusi, nego do limitia koji dopuštaju njeni sopstveni sokovi. Ali, ona će dalje rasti kao sila. U situaciji nuklearne ravnoteže vidim u sledećoj deceniji velike razlike. Možda i presudne u pogledu ekonomskih faktora, naime ekonomske trke. Elementi snaga u jednom određenom momentu mogu da se razmenjuju jedan za drugi kao ekvivalent. Neko može biti ekonomski, neko vojnički jači. To se može meriti, jer i sila je faktor koji u određenom momentu može da interveniše i da se pretvori u ekonomsku silu osvajanja ili da uguši nekog koji je potencijalno ekonomski jači. Ali, u situaciji

⁶ Okupacija Čehoslovačke od strane SSSR 1968.

⁷ Leonid Brežnev, generalni sekretar KP Sovjetskog Saveza.

ekonomske ravnoteže, zemlje kao što su Japan i Nemačka, imaju prilično otvoreno polje. To znači da pored ova dva džina, rastu druga dva na neograničenom polju, i pitanje je da li kroz deset godina neće biti u prednosti, a već su u prednosti što nisu imali naoružanje za dvadeset godina. Osim toga, ono što danas nije vojno – sutra je vojno u tehnici, nauci i ekonomiji. Šta će se za rat spremati kroz deset godina, teško je reći. Ali svakako da će Japan i Nemačka biti takvi bogataši, i šta budu stvarali, oni će i naučno i ekonomski biti u stanju da stvore. Prema tome, raspoređivanje sila i vojnih i ekonomskih, to je tačno danas, kroz deset godina ne mora biti tačno. Mogu Japan i Nemačka na tim malim teritorijama biti velike vojne sile, pri čemu veličina teritorije za primanje udarca može imati veliku ulogu, ali verovatno ograničeniju ukoliko idemo u budućnost. Imaćemo taj paradoks da će najveća socijalistička država, ili najjača, Kina je veća, svoj uticaj u svetu zasnivati u prvom redu, ne i isključivo, na vojnoj sili, odnosno svoju ravnopravnost sa ostalima na vojnoj sili. Ja ne mislim da je to bila njihova želja. Ali koncepcija, teorija, ideologija ide u tom pravcu da se dokaže ekonomska prednost. To je u glavama svih nas, imamo istu ideološku genezu. Međutim, njihov strah je drukčiji. Oni su bili prinuđeni da vode jedan rat, vodili su drugi rat, pa su sada vršili pripreme za treći rat. Da bi sprečili treći rat, morali su biti dovoljno jaki da bi ga mogli voditi. U svakom slučaju, sada su vojnički ravnopravni, ali su se našli i u jednom krugu drugih kojima ekonomski ide bolje. Kako će to uticati na ponašanje ruske države, ja ne znam. Neću da kažem da treba da žele rat. Ili će zaključiti da moraju da ratuju kada ne mogu da izdrže u ekonomskoj trci. Ali se bojim da će teškoće sa kojima će se Rusi susresti doneti još mnogo kriznih trenutaka za Evropu, za svet i za nas.

Ne može da se očekuje veliko razoružanje, jedan organizovani mir pa da se kaže – dobro, neka živi kako ko može sa svojim sredstvima. I ova ograničenja između Rusa i Amerikanaca su uslovna. Oni će davati mnogo ako se zaustave vojni budžeti – to će biti velika stvar. Ali, sa Kinezima stvar i dalje traje. Sada je tamo 40 divizija i ne znam koliko raketnih. To ne može da se smanjuje nego treba da se učvrsti i postane redovna posada. Te stvari se nikada ne smanjuju, potreban je rat pa da se ispumpa.

Što se tiče Japanaca i Nemaca, oni će sa njima sigurno trgovati, ali je izvesno da će oni iz te trgovine izvlačiti veću korist, što je normalno u svim onim slučajevima kada jedan od partnera bolje stoji sa kapitalom. Prema tome, to je formalnopravni sporazum, pri čemu onaj ko je produktivniji, izvlači više, više materije sa manje ljudske snage. I to se ne može preskočiti.

Inače mislim da se i mi moramo osloboditi nekih iluzija, koje svi imamo u manjem ili većem stepenu. Ja znam za rezervu prema sebi u tom pogledu. I kod svojih saradnika sam to osećao kao jednu predrasudu. Mislim na iluziju prema kojoj – ako raste produktivnost, raste i opšti standard. Menjaće se i ponašanje partnera, društveni odnosi, doći će i do nove spoljne politike itd.

Smatram da tu ništa ne ide automatski. Na tom planu ništa nije dato unapred. Uostalom, znamo i pouke iz istorije, pa to važi i za ove na Istoku. Nemci su lošije stajali pa su vodili agresivnu politiku, dok Amerikanci kao najbogatija država na svetu takođe vode agresivnu politiku, ali sa jednom "diskriminacijom" – biraju gde će voditi agresivnu politiku. Prave glupe izbore u tome, na primer Vijetnam, gde ne mogu mnogo izvući.

Sa tim iluzijama mi smo slični nekim liberalnim buržujima Zapadne Evrope, koji često filozofiraju: neka svi budu siti pa će biti mekši.

Prvo, vrlo je daleko dan kada će Rusi biti siti u smislu savremene civilizacije. Mi ovde prisutni teško ćemo to dočekati, a drugo, ja ne vidim da bi i to automatski donelo i promene u društvenim odnosima kod njih. Jer i bogatije zemlje, kada su bile bogatije nego današnji SSSR, doživljavale su nastupe autokratizma, a oni imaju jednu takvu neprekinutu tendenciju. Ja verujem da će oni postajati racionalniji, ako ih neka velika kriza ne natera da odu u bezumlje. Dakle, oni će biti racionalniji, oni će popravljati svoj sistem, ali ja nikako ne vidim da će ruska hegemonistička politika biti promenjena, recimo time što će ruska preduzeća imati veću samostalnost, na domaćem ili svetskom tržištu.

A, vidite, kod nas je takvo shvatanje prilično ukorenjeno. Mi nekako razmišljamo: nova ekonomska politika = novi društveni odnosi = miroljubiva spoljna politika.

To su jako sumnjive jednačine.

Sa takvim shvatanjima ne treba računati u spoljnoj politici. Kada je reč o Rusima, tu postoje i druga opterećenja. Oni imaju carstvo u Istočnoj Evropi i kad ga već imaju, moraju da ga brane, po svaku cenu. A to je besmislica, ali tako je u ljudskoj prirodi i u istoriji država – često rizikuješ glavninu da bi sačuvao sve ono što na neki način držiš. Sa druge strane, tamo postoje i mnoge druge nacije, unutar, odnosi među njima će verovatno evoluirati, mada za to treba dosta vremena, daleko više nego što će biti potrebno da evoluiraju odnosi u kojima oni drže pod kontrolom druge nacije. Međutim, vrlo je teško očekivati, zbog svih ovih momenata, neku brzu društvenu revoluciju tamo. Ja to sve govorim zbog toga što mislim da će svi ti odnosi jako uticati na klimu u kojoj živi Evropa.

Nešto o našem delovanju na svet.

Prvo, sumnjam da je moguće neko naše plansko, sistematsko i organizovano delovanje. Mi nemamo ni sredstava za to, a drugo ne verujem da bi se to primalo. Naše delovanje moguće je jedino u tom smislu što ćemo se najracionalnije postavljati u uslovima kakvi oni jesu i da dosledno budemo ono što jesmo.

Uostalom, mi delujemo činjenicom svoga postojanja, sa svojim karakteristikama, kao jedna varijanta, kao jedna mogućnost, kao potvrda jedne dimenzije u socijalističkim odnosima, u nacionalnim odnosima, u evropskim prilikama.

Mislim da smo ograničeni na to. Naravno, situacija će biti povoljnija ako Istočna Evropa bude, makar i postepeno, napredovala u ekonomskim i društvenim odnosima i ako ta čvrstina državne kontrole bude popuštala, ako dođe kod njih do postepenog otvaranja prema ostalom svetu, makar i sporijeg – onda su i naše šanse veće. Inače, u nekim kriznim situacijama, naše ponašanje, odnosno postojanje Jugoslavije, ovakve kakva jeste, može samo da izaziva odbojnost. Ako i mi budemo razumniji, onda će i ti razni kanali biti podnošljiviji i razumljiviji i za njihove velike ciljeve, odnosno, ako mi budemo unutra brže napredovali. U protivnom, mi bismo mogli samo naići na neki ideološki baraž, na neko političko i ekonomsko zatvaranje, jer mi ne možemo da probušimo zgradu ruske hegemonije u Istočnoj Evropi nekom našom svesnom

akcijom nego u jednoj klimi popuštanja. Tu je i naša šansa delovanja, sa našim koncepcijama, a pre svega sa našom praksom koja je ljudskija od one koju oni praktikuju.

Zoran Žujović – Ja nisam ni mislio na neku svesnu akciju nego na naše delovanje, pre svega na osnovu naših uspeha, na osnovu našeg razvoja, jer sam se lično uverio da ti naši uspesi jako deluju na običan svet. Za pet godina mnogo puta sam čuo kako pametan ruski čovek postavlja sebi neka fundamentalna pitanja – na primer, zar je moguće u socijalizmu da se tako živi posmatrajući naš najobičniji izlog u Beogradu ili u nekom manjem gradu, znači na osnovu prilično pogrešnih posledica nečega.

Zato sam i mislio da mi treba da delujemo, pre svega, našim unutrašnjim rezultatima.

Marko Nikezić – Tu već nešto ima. To se može prikrivati, može se i kvariti našim sopstvenim teškoćama, ali mi opet ne možemo radi uticaja da montiramo ovo i ono. Ako postignemo neki rezultat, to je za nas, a ako imamo padove, to je opet naš suštinski neuspeh. Što to ima izvesne posledice na sliku, utisak koji ostavljamo na ljude u drugim socijalističkim zemljama, to je u drugom planu. Mi zbog toga ne možemo da se posebno organizujemo.

*Đuka Julius*⁸ – Jedna tema koja se nadovezuje na ovu. Očigledno je, da se rusko ponašanje, odnosno, rekao bih, metod ruskog delovanja u odnosu na nas znatno promenio. Ako pogledamo ovih 20 godina od IB naovamo, meni se čini da je fundamentalna razlika, koja se naročito posle Čehoslovačke očitovala, da nas, za razliku od ranije politike ponašanja, grubim pritiskom spolja ruše. Sada je sve montirano na jednu dužu stazu. Pokušavaju da imaju žetone za malo dužu stazu, ako mogu tako da kažem, da se ugrade u strukturu, da se povežu sa određenim političkim snagama i ostacima snaga, da, na neki način, u našem procesu budu prisutni.

Sada, u toj perspektivi, gde vidiš našu neposrednu akciju, bilo u lociranju – koliko je moguće, tih punktova njihovih uticaja, gde nalaze ili na čemu ih grade i gde su potrebne naše akcije i prevencije, ako mogu tako da kažem, čak do onih najordinarnijih. Drugim rečima, na kakve ćemo mi akcije na dužu stazu da računamo s obzirom na njihov pritisak koji grade na dugu stazu, jer je bugarsko ponašanje deo toga, da se ta hipoteka održi na jedan način? Gde je plan našeg širokog unutrašnjeg dejstva osim ovoga, pre svega, razvijanja sistema itd., ali u punom praktičnom smislu. Imam u vidu to da CK Srbije priprema sastanak posvećen toj problematici, pa bih voleo da kažeš ono što misliš da je za nas interesantno i bitno.

Marko Nikezić – Rusi žele da budu u igri, da dejstvuju unutra. Tu je niz različitih puteva – od obaveštajnog, koji je u nadležnosti određenih organa, preko starih ibeovca koje aktiviraju, do nečega što je širi problem, realan problem za nas i što se neopravdano identifikuje sa IB, iako predstavlja određenu bazu za postojanje IB koncepcija. Naime, jedna određena sklonost ka državosocijalističkim rešenjima, iz kojih mi nismo sasvim izašli. To je pitanje svesti, ali je i pitanje položaja. Naime, jedan veliki deo zemlje je u situaciji da je za njega reforma donela veće teškoće nego za razvijeniye delove. U tim situa-

cijama, državosocijalistička rešenja mogu da izgledaju kao rešenja, bez obzira na to što smo se opredelili za reformu, ali je pitanje koliko ko ima prepreka da pređe taj put.

Poljoprivreda, koja ne može da proizvede dovoljno tržišnih viškova; preduzeća koja su niskoproduktivna; čitavi slojevi radničke klase, koji su manje kvalifikovani i niskoproduktivni i plus ono što iz takvih sredina izlazi i što ih reprezentuje, i u njihovo ime govori – od učitelja i profesora, recimo, do studenata na Beogradskom univerzitetu. Tu leži jedan koren našeg radikalizma, koji, možda, u svojoj glavi vidi zapadnoevropsku levicu, ali je bliži istočnoevropskoj državnoj socijalističkoj koncepciji, jer dolazi iz takvih krajeva. Ja mislim da je to naš pravi dugoročni problem, ne koncepcija koju ugrađujemo, ne obaveštajna služba i ne IB, iako se sve to nadovezuje na takvu bazu. Ali, faktički, zaostalost je glavni problem. Treba da budemo svesni da ovo predstavlja široku osnovicu na kojoj je moguće razviti akciju protiv nas. Govorim o širokoj osnovici na kojoj je moguće povezati stvari. Što se neko korumpira, ili je bio u zatvoru i zadržao gorčinu na osnovu koje može da se angažuje, to je ljudski razumljivo. Može se neki mladi čovek uvući na bazi novca i drugih stvari. Ali, to nije masovni problem. Ono što je šire za nas – to je zaostalost. Važno je da to razumemo i znamo. Ne treba da uletimo opet u jedan automatizam koji kaže: pošto stvari stoje tako, onda je ovo neizbežno, jer smo u stalnoj transformaciji. Ipak, u nerazvijenim krajevima stvaramo nove kapacitete, nove mogućnosti zapošljavanja, izvozimo. Mi nismo velika zemlja. Turizam, izvoz radne snage, tranzit usluga itd., što za jednu veliku državu ne može nešto da znači, za nas je u poslednjim godinama puno značilo.

Mislim da tim redosledom idu stvari i da to treba imati u vidu, i te stvari treba da budu prisutne kada se piše i kada se stvari analiziraju. Ranije je bilo loše to što smo bili skloni da svaku nostalgiju za državnim socijalizmom kvalifikujemo kao neku vrstu IB, ili neokominformizam. Jedna je stvar što ima određen broj ljudi koji su na ranijoj poziciji, koji imaju nostalgiju za starim stvarima, a druga je stvar širokog sloja koji kaže – ovo pitanje niste rešili, ovo jeste, neke stvari kreću vrlo dobro itd. To što je stopa rasta dobra, što su proplzivne industrije, što su otvorena vrata onima koji su produktivni, što idemo na one industrije koje se na svetskom tržištu plasiraju itd. – sve to nije uteha ljudima u onim krajevima koji su zapostavljeni.

Naš sistem, koji je zasnovan na ekonomskim stimulansima, mora da nađe odgovore na neka od ovih pitanja. Međutim, mi moramo da računamo sa jednim dugoročnijim pritiskom i u ovom smislu, ponekad na državnoj socijalističkoj liniji pre svega od strane svih onih čiji je stepen napredovanja daleko ispod proseka.

Ja sam često čitao u novinama, ne znam da li je toga bilo i u vašim listovima, o tome kako tamo i tamo još uvek toliko i toliko radnika primaju "ispod proseka". Šta to znači? Neko će uvek primati ispod proseka, jer onda u protivnom ne bi ni bilo proseka. Međutim, postavlja se pitanje kako na te stvari gledaju ljudi iz kraja koji u poslednjih pet godina nije doživeo nikakav napredak dok su drugi išli napred. Ili uzmite, recimo, slučaj Kosova. Na Kosovu je otvoren jedan broj industrijskih kapaciteta, ali za poslednjih deset godina oni imaju sto hiljada novih seoskih stanovnika, imaju deset odsto više seoskih gazdinstava, njima jugoslovenski prosek ništa ne pomaže. Taj "prosek" treba da

⁸ Đuka Julius, spoljnopolitički novinar, dopisnik *Politike* iz Vašingtona; urednik lista *Politika ekspres*.

pomogne nama kao celini ako umemo da na bazi svega toga i prosečno dovoljno brzog napredovanja vodimo politiku i da ublažavamo teškoće pre svega onih koji su u najtežem položaju.

Mislim da mi možemo imati i veoma povoljne proseke, ali opet da se eksplozije nagomilavaju u izvesnim džepovima, i da niz stvari bude dovedeno u pitanje. O toj faktičkoj situaciji mi moramo voditi računa.

Mi često grešimo i u vođenju debate oko sistema i tekuće ekonomske politike. Obično govorimo o sistemu, o nekakvoj dogradnji sistema, zaboravljajući da nama nedostaje mnogo više ekonomske, tekuće politike. Kod nas ima dosta ljudi koji misle da sistem rešava sve i ako sistem funkcioniše, onda sve teče kako treba. A nemamo razvijenu tekuću ekonomsku politiku, to jest ono mesečno i svakodnevno angažovanje, onaj dnevni optimum. Tačno je da mi moramo još neke elemente ugraditi u sistem, ali sistem ima i neke svoje principe. Na primer, ako bismo još više razvukli karavanu između zaostalih i naprednih, mi bismo gubili elemente nacionalnog jedinstva, jer ta rastegljivost ima svoje granice. Uostalom, vi znate kako građanske vlasti o tome vode računa.

*Miloš Mimica*⁹ – Da li je koliko-toliko uspostavljena saglasnost oko opasnosti od zaostajanja i na bazi toga, saglasnost oko rešavanja problema državnim intervencijama. Slična tema je dominirala na X plenumu CK Hrvatske. Mislim da je i čitav referat na plenumu bio pod hipotekom straha da ne prevladava suviše jačanje državnosocijalističkih elemenata u rešavanju pitanja budućeg razvoja i da to ne postane glavni kamen našeg spoticanja.

Marko Nikezić – Mi smo do nekog stepena saglasnosti došli još na Devetom kongresu SKJ. Sada će proba naše ukupne sposobnosti da vodimo poslove ove zemlje doći u toku diskusija o srednjoročnom planu razvoja.

Naravno, neke stvari treba rešiti kroz systemske dodatke, neću reći da treba da se "dograđuje" ili dogradi sistem, to je besmislica. Jer sistem ima izvesne principe na kojima funkcioniše, neke stvari će se dalje ugrađivati, o nekim stvarima treba da postoji pogodba u pogledu ekonomske politike i tu ćemo mi biti svi na ozbiljnoj probi. Ja predviđam da ćemo u toku iduće decenije imati mnogo veće pritiske nerazvijenih delova Jugoslavije, jer razlike očigledno postoje. Postoje mogućnosti da se one otklone. Ljudi su toga svesni, svest mnogo brže raste, obrazovanje mnogo brže raste i u tim krajevima nego što se menja materijalni položaj ljudi, a time se onda sigurno povećava i pritisak o kome govorim. Mislim da ćemo sa time imati više posla nego što mnogi očekuju. Mi moramo unutra da očuvamo principe funkcionisanja sistema a da u njega ugradimo dovoljno elemenata koji će obezbediti razumnije napredovanje nerazvijenih.

U svemu tome nikakvo etiketiranje neće moći da igra veliku ulogu, jer ako razvijeni budu nastojali da zadrže proizvođače sirovina u dosadašnjem položaju i ako ovi budu izlazili sa svojom argumentacijom, da su i oni isključivo za ekonomske elemente, a sve je zasnovano ne na jugoslovenskim nego na svetskim cenama, onda se tu moraju naći neka racionalna rešenja koja će obezbediti ako ne ravnomeran a ono prihvatljiv stepen napretka na svim teritorijama. Pre svega, razvijajući grane koje su najaktuelnije na evropskom

⁹ Miloš Mimica, dopisnik *Politike* iz Zagreba; urednik *Politike*.

tržištu, pa i na svetskom, ali prvo da obezbedimo prihvatljiv napredak na svim teritorijama. Ja ne mislim samo na republike i na nacije, nego na teritorije. Jer, recimo u Srbiji između severa i juga razlike su ogromne, mada moramo voditi računa o faktičkom odnosu snaga. Te protivrečnosti između severa i juga u Srbiji nisu nacionalno obojene, ali one dominiraju sada u Skupštini Srbije između razvijenog severa i Istočne Srbije koja se okreće Boru i onih krajeva gde živi najmanje milion i po ljudi u užoj Srbiji, u uslovima izrazite nerazvijenosti.

A tu opet mora da se obezbedi onaj ljudski potencijal, da se garantuje minimum obrazovanja, jer to su faktički naši kapitali koji moraju da imaju minimum napredovanja i biće postepeno uključivani u našu privredu. To znači, ne političke fabrike, ali ne, opet, taj stepen zaostalosti koji će dovesti do toga da ih mi iz frižidera vadimo kroz dvadeset godina.

*Aleksandar Mančić*¹⁰ – Vi ste rekli da će pritisak nerazvijenih u budućnosti da jača?

Marko Nikezić – To je moje očekivanje u svetu uopšte, a isto tako i u Jugoslaviji. Dozvolite, da Jugoslavija vodi određenu politiku u svetskom maštahu, naša koncepcija, naša logika, ne može da bude jedna u zemlji, a druga van.

Aleksandar Mančić – Pitao sam da li će u isto vreme rasti i otpor razvijenih prema metodama pružanja pomoći. Kada je sada počela diskusija o srednjoročnom planu, koplja se opet lome oko toga da li će se intervenisati, na izvestan način, da se kontroliše u šta se ulaže ta pomoć ili da li pustiti konkretna rešenja onima koji primaju tu pomoć. Tu se rešenja mogu naći.

Marko Nikezić – Što se tiče metoda, mislim da je naš dosadašnji metod bio suviše jednostavan, da ne kažem primitivan. Sada sigurno mora da se nađe drugi. Ali iz Makedonije i drugih mesta su već u metodskom smislu formulisani predlozi koje nismo u stanju da objašnjavamo. Radi se o tome da sredstva koja će čitava zajednica prikupiti i odvojiti za nerazvijene moraju biti na raspolaganju svim onim ekonomskim faktorima, znači preduzećima i bankama koji žele da se tamo angažuju i da snose izvestan rizik. Prema tome, učestvovali će i u dobiti. Na početku smo traženja inteligentnih metoda. Mene ne uzbuđuju sukobi i svađe zbog toga. Mi već imamo izvesne razvijene industrije, znamo šta se radi u svetu u pogledu nerazvijenih, imamo određene mogućnosti vertikalnog organizovanja od banaka do proizvođača sirovina. Zašto ne bismo našli metod gde će svako naći svoj interes, ali to ne znači da ukupna zajednica neće morati da učini određene žrtve. To samo znači da treba da budu stvari postavljene tako da konkretna banka, fabrika ili organizacije prometa, koje budu angažovane, imaju, ipak, dobit. To je stimuliranje tih organizacija, tih kolektiva, ali, na kraju krajeva, zajednica mora da se pojavi kao kreditor. To znači da krupna sredstva koja bi bila dobro investirana i u nerazvijenim krajevima moraju da budu usmerena intervencijom. Neko će reći – administrativnom državnim politikom, u svakom slučaju, politikom zajednice. Ne verujem, nismo toliko razvijeni da bi stihija mogla ta sredstva da usmeri. Ako pogledate šta radi ekonomska stihija u svetu, ona izvozi kapital u najnerazvijenije ili relativno razvijene krajeve. Uzmite samo koliko je godina američki kapital tekao po pravilu tamo gde postoji infrastruktura, gde postoji radna snaga, gde postoji ogromno

¹⁰ Aleksandar Mančić, privredni novinar *Politike*.

tržište, gde postoji tradicija, jer se oploduje bez problema. U nerazvijene zemlje je išao samo ako je tamo imao mogućnosti i ogroman ekstraprofit. Recimo, na sirovinska nalazišta koja su iks puta bogatija po angažovanoj radnoj snazi nego što su njihova. To su nafta, bakar itd. Inače, da neko organizuje čeličane ili tekstilne fabrike ili fabrike obuće ili papira u tim zemljama, to je išlo samo po specijalnim aranžmanima državne politike. Amerika, Francuska i druge zemlje su isto tako angažovane, tako da tu na stihiju ne možemo računati. To mora biti deo naše politike.

*Frane Barbijeri*¹¹ – Ja mislim da se ovde ne možemo svi zajedno previše pohvaliti da smo sve razumeli od poslednjeg zagrebačkog Plenuma.¹² Odnosno, ko misli da je sve razumeo, bojim se da je daleko od toga da je dobro razumeo više nego onaj ko smatra da nije sve razumeo. Međutim, čini mi se da je osnovni podtekst bio jedan strah ili jedna preventivna akcija od nečega što bi se moglo nazvati ponovno rađanje centralizma, da ne govorim o unitarizmu u tim nacionalnim, odnosno, nacionalističkim terminima. Naime, centralizam kao jedan objektivni fenomen, koji bi mogao da se javi iz unutrašnjih teškoća i potreba naglašenog preliivanja sredstava iz jedne sfere u drugu, iz naše međunarodne politike, u prvom redu, materijalne koncepcije, isplaćivanja dugova i preostalih obaveza Federacije. Mene interesuje Vaše mišljenje. O tome imamo konkretnih elemenata, da ne kažem dokaza, na Plenumu ih nije bilo nego se zadržalo na općenitim konstatacijama. Interesuje me Vaše mišljenje o toj opasnosti rađanja jedne nove forme centralizma kao rešenje za ove naše teškoće. I, drugo, o mogućnosti isto tako dosta naglašenih na Plenumu u podtekstu, rešenje našeg preostalog kamena smutnje – državnog kapitala, bankarskog sistema, deviznog sistema i svih ovih sistema koji se i dalje nazivaju dograđivanje sistema.

Marko Nikezić – O tim stvarima mi smo bili dosta eksplicitni na poslednjoj konferenciji u decembru. Pri tome mislim da je vrlo važno da svaki počisti pred svojom kućom. Mi smo se bavili onim pitanjima za koja mislimo da su najvažnija u ponašanju Saveza komunista Srbije i problemima koji izlaze iz naše sredine ovde u Srbiji, premda su ovlašćenja republika sada tako velika da i odgovornost mora da bude srazmerna. To je prva stvar.

Drugo, mislim da ima čitav niz jugoslovenskih stvari o kojima mora dalje da se razgovara. Mi smo ulazili u jedan broj pojedinosti, o nekima smo sada govorili. Ja sam spomenuo srednjoročni plan. Mislim da će diskusija biti daleko veća nego što je razgovor o sledećih pet godina, o uslovima u kojima će se razvijati privreda u sledećih pet godina. Svaka će republika ući sa određenim koncepcijama, sa određenom vizom. O tome gde stoji cela ta teritorija, i stanje i društvo, koje raste u tom sledećem periodu, znači, uključujući obrazovanje, socijalnu politiku, društvene odnose, samoupravljanje, uključujući međunacionalne odnose.

Sigurno je da ima stvari koje mogu da uđu u srednjoročni plan, ali i onih koje nisu samo ekonomske, koje su dugoročnije i koje je vrlo teško uključiti u jedan plan, koje se tiču evoluiranja u karakteru Federacije, u karakteru Partije.

¹¹ Frane Barbijeri, glavni urednik *Vjesnika* i *Vjesnika u srijedu*, Zagreb; glavni urednik NIN-a.

¹² Deseta sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 15. januar 1970.

Ali, pravo mesto za rešavanje tih stvari jesu jugoslovenski forumi. Na tim mestima ćemo morati sestiti i raspravljati.

Ja ne mislim da dosta posla već nije obavljeno na svakom od naših skupova po republikama. Ali, u priličnoj meri, to su još uvek bili monolozi, svako je rekao šta misli i to može pomoći ako se iz raznih uglova što prirodnije osvetli jedan problem, oblast ili problematika. Međutim, život te stvari izmeša i one se moraju osvetljivati iz raznih uglova, pri čemu je vrlo važno da svaki vidi kako onaj koji je u drugom položaju gleda tu istu stvar.

Važno je bilo i za orijentaciju i za aktivnost sagledati te naše pojedinačne probleme, ali za određivanje zajedničke formule – mora se sestiti i zajedno raditi, na zajedničkim problemima.

Ja sam to rekao i na poslednjem skupu.

Mi uvek insistiramo da se jugoslovenski problemi rešavaju u jugoslovenskim institucijama. Naravno da su i među republikama vrlo značajni, kao i između drugih društveno-teritorijalnih zajednica, koje su manje od republika, ali mi nikad ne možemo time zameniti zajednički rad, u zajedničkim institucijama.

Mi ćemo sada ići u Crnu Goru jer ima mnogo stvari o kojima treba razgovarati. Ti razgovori mogu biti vrlo korisni i za jedne i za druge, kako bismo se bolje razumeli i jedni i drugi, kako bismo otklonili nesporazume. Ali, prava rešenja za one probleme koji imaju širi značaj moramo nalaziti u jugoslovenskim institucijama, u jugoslovenskim debatama, svuda tamo gde su potrebna jugoslovenska rešenja.

Mi ćemo u diskusijama o srednjoročnom planu, verovatno, naići na mnoge od ovih problema koji će biti, kako Vi kažete, kamen spoticanja, koje ćemo morati da savladamo, koji će biti dugoročnijeg karaktera. Pri svemu tome, moramo voditi računa o još jednom momentu – dospeće za isplatu sve ono što nije bilo rešeno, što je zaostalo, dugoročno ili manje dugoročno, baš sada, u vezi sa srednjoročnim planom. Znači, na neke stvari mi ćemo morati dati odgovore, pretpostavljajući pri tome da ćemo naći praktična rešenja ako budemo zreli i ako budemo na visini zadatka. To će, opet, tražiti i seriju kompromisa između raznih interesa, u prvom redu, između razvijenih i nerazvijenih.

Što se tiče Srbije, ona je u takvom položaju, u dovoljno povoljnom i u dovoljno protivrečnom, da ćemo imati i sukobljavanja. Ali, kada je već reč o nekim procesima, onda bismo mogli da budemo negde u sredini, zavisi o kojim se pokazateljima radi. Srbija ne može, ne samo zato što ne želi da se tako ponaša, da bude indiferentna prema problemima drugih, a pogotovo ne prema sopstvenim problemima, iako moramo voditi računa o tome da od Kosova do Beograda i Vojvodine postoje razlike i rasponi i u pogledu koncepcija i ideja. U prvom redu, treba objektivno da vidimo svoju situaciju. To važi i za druge. Za Srbiju je osnovni problem ono što sam malo pre spomenuo – da ekonomsko zaostajanje objektivno stvara osnovu za jedan državnosocijalistički pritisak. Međutim, to nije problem samo za Jugoslaviju, to je u prvom redu problem za Srbiju, pa kroz to može biti problem i za Jugoslaviju. Mi smo spremni da razgovaramo i dalje, ali da svako sagleda svoju situaciju, pre svega.

Mi ćemo i dalje podržavati velike centre, veliku koncentraciju. Imamo izvesnih briga u vezi sa ekonomskom zaostalošću i sa društvenim odnosima. Ali

to ne može da dovede u pitanje našu orijentaciju na dalje grupisanje i koncentraciju kapitala i kapaciteta. Za nove proboje to su neophodni elementi.

Nikola Lekić¹³ – Republička nacionalna predstavništva predstavljaju i ekonomije svojih republika. Na drugoj strani, neminovno je ukрупnjavanje, integrisanje, koncentracija ekonomije na celoj teritoriji zemlje, koja je jedinstveno tržište. Kako se razvija ova koncentracija koju diktiraju i ekonomski momenti, a čijom brzinom neki nisu zadovoljni? Ima li novog sporazumevanja u republičkim predstavništvima u ovom pogledu ili se sprema nešto u tom pravcu?

Marko Nikezić – Prvo, moram reći da nisam neposredno angažovan u tome. Mislim da to ne rade ni republičke skupštine, ni vlade. Ono što je značajno u sadašnjim integracijama, to je da te stvari idu prema potrebama privrede. Vi znate da smo pre nekoliko godina dosta o tome pisali i govorili, ponešto se učinilo po dogovoru, a te stvari su se kasnije raspadale. Ja nisam dovoljno kompetentan da kažem zbog čega sve, ali očigledno da su neki elementi nedostajali za stvaranje stabilnih celina. Sada je drukčije vreme. Sada se povezuju, vrši se ukрупnjavanje i nastupaju na tržištu preduzeća iste grane, ali se povezuju sa prometom i finansijama. Mislim da se ostvaruju grupacije koje su sposobne za život. Verovatno da ta nova saznanja imaju veze sa našim otvaranjem prema spoljnjem tržištu. Oštriji vazduh prodire spolja i nastaje grupisanje. To je stalan proces, što ne znači da ne niču nova mala preduzeća u novim granama, naročito uslužnim. Recimo, Francuska je u jednom velikom talasu integracija.

Bitno je da idemo na koncentraciju, i da vodimo takvu politiku. Drugo, to je imperativ naše ekonomske situacije i odnosa sa svetom i ostaje protivrečnost između zaokrugljenosti privrede u republikama i tendencije da se prema upućenosti proizvođača, prometa, povezuju. Gledajući spolja, zaokrugljenost po republikama bila je dosta dominantna crta. Vidimo da to počinje da se probija. Moram reći, i politički faktori idu za tim da republičke granice ne budu i granice u okviru privrede. Kojim tempom će to ići, dosta je teško reći. Sigurno je da postoje određeni otpori. Neki su verovatno neopravdano vezani i za lične i grupne položaje, a neki su zasnovani na predrasudama, neki su vezani sa nedostatkom ekonomske kulture i nerazumevanja šta je budućnost.

Kada pogledate koji su uslovi tog integrisanja, onda nisam siguran da u kritiku ponuđenih uslova od jačih preduzeća nema mnogo i opravdanih razloga. Razume se, na to će se nadovezati interes lokalnih vrhuški, direktora i lokalne predrasude. Ima situacija gde je rečeno – garantujemo plate za pet godina, imaćete viši dohodak itd. Šta je, međutim, sa perspektivom razvoja industrije na toj teritoriji – nije važno; šta je sa pravnim licem i mogućnošću samostalnog povezivanja pored ove firme i još sa nekom drugom. Tu neka od preduzeća očekuju da se mali predaju vezanih ruku. To se vrši pod parolom: Partija je za integraciju, ko je za integraciju – taj je napredan. To je problem. Ako je između dveju republika – to je problem na nacionalnom nivou. Ako je između Beograda i Vojvodine, to nije nacionalni problem, ali je dosta tvrdo. Ako se dešava u okviru Srbije – tu je "pojeo vuk magarca". Svrši stvar direktor, taj koji je veliki, "težak", koji dikтира. U stvari, to je jedan društveni fenomen koji, međutim, dobija jednu dodatnu dimenziju ako se dešava između pokrajine i Srbije, odnosno

¹³ Nikola Lekić, dopisnik *Politike* iz Italije.

preduzeća u užoj Srbiji ili u Beogradu i dobija pogotovo veću dimenziju i drukčiji kvalitet ako se dešava među preduzećima u dvema republikama. Ali, prateći šta se radi u Srbiji, ne mogu reći da je izrazito društveni problem. To je zakonitost – "velika riba guta malu", dobićemo jedno preduzeće, a što će neka, pri tome, stradati, nije bitno.

Ima tu čitav niz stvari koje društvo mora obezbediti ne samo normativno nego i u pogledu prakse. Mi smo neke stvari normirali, ali čini mi se da smo dosta nespremni za tu etapu. Jer, naša glavna borba bila je idejna. I to je prodrlo. Međutim, mi moramo voditi računa o tome da ima dosta lakirovke, da su se pojavili i neki drugi fenomeni prema kojima možemo biti pomalo i rezervisani, naročito kada vidimo kako se neka preduzeća brzo grupišu, bez zajedničkih programa i planova. Mislim da je veoma važno da postoje zajednički planovi, da je sagledana zajednička perspektiva razvitka svih tih pogona, vodeći računa o kraju u kome se nalaze. Jer i tamo treba nešto da ostane. I od tih lokalnih poreza, angažovanja radne snage, od toga će zavisiti i razvoj mesnih zajednica. Prema tome uslovi integracije moraju biti ravnopravni, a ne da se dešava da se neka preduzeća prodaju jer nemaju para i što su prinuđena da pristaju na sve uslove. Ja mislim da to ne može biti trajna zajednica i da neće biti iznenađenja ako dođe do razilaženja. Treba pogledati i naličje nekih integracija. Preduzeća imaju jedan stav, direktori, sindikat drugi. Neka izađu svi sa svojim mišljenjima, jer to je uslov da se krećemo sa minimumom društvenih gubitaka.

Boža Bogdanović¹⁴ – Vi ste, druže Nikeziću, na poslednjoj konferenciji SK u svom izlaganju, pored ostalog, govorili o sve većoj koncentraciji ekonomske moći i vlasti na nivou republika i izrazili ste zabrinutost, a istovremeno istakli i izuzetan značaj pravca kojim će se usmeravati ta moć i ta vlast. Molio bih Vas za malo šire objašnjenje šta Vi podrazumevate pod negativnim pravcima tog usmeravanja, a koje bi usmeravanje bilo dobro i pozitivno s obzirom na predstojeće probleme oko srednjeročnog plana.

Marko Nikezić – Proces koncentracije je, donekle, dvojak – i republički i opet unutarprivredni, granski, što prelazi republičke okvire. Mislim da bi bilo opasno ako bi se išlo na potpuno zaokruživanje privrednih celina svodeći ih na republiku. Opasnost bi se odražavala u više pravaca. Prvo na ekonomskom planu, jer i ovako smo usitnjeni, a govorimo o svetskom tržištu. Mislim da tu ima stvari koje postaju jugoslovenski problem. Ima i krajnosti, kao reakcija na tu usitnjenost, na primer, bilo je mišljenja da cela Vojvodina treba da bude jedno imanje. Ima i pokušaja da se, preko noći, nadoknadi ono što je izgubljeno, a i to nije uvek dobro zamišljeno. Ima koncentracije velikih proizvođača, ali zašto ne bi mogla i jedna fabrika cipela sa 400 radnika da bude dobar izvoznik. Mislim da koncentracija treba da bude granska, međugranska. A ako bi politički i društveni faktori delovali u tom pravcu, odnosno, ako ne bi išli na republička zaokruživanja, jer to bi bilo strašno, to bi se odrazilo i na međunacionalne i na međurepubličke odnose. Ja sam o tome razgovarao sa predstavnicima nekih republika. Jer kako bi bilo kad bismo se mi počeli zatvarati, u Srbiji, pa da onda kažemo Crnogorcima ili Makedoncima – ako hoćete, saradujte s nama, ali pod tim i tim uslovima.

¹⁴ Boža Bogdanović, urednik *Politike*.

Ima toga u glavama nekih ljudi, pa i u praksi. Mi moramo biti svesni tih tendencija, jer stihija može da vodi u tom pravcu.

O tome smo razgovarali sa Makedoncima ne čekajući da oni pokrenu te stvari.

Mi nismo ni za kakvo zaokruživanje privrede na nacionalnoj osnovi jer bi to bilo jako opasno. To bi vodilo iz jedne vrste nacionalizma i hegemonizma u drugu, iz jedne vrste koja ima korene u prošlosti u drugu čiji bi koreni bili daleko opasniji u budućnosti.

Ne mislim da smo blizu eliminisanja tih stvari. Privredni razvoj će ih stalno rađati. Ne možemo se načelnim sporazumima obezbediti od toga, ali ne može biti nikakve stidne bolesti. Osim, ako bi rukovodeći ljudi faktički bili nacionalisti, da tako kažem, pa kažu – znate što stvari teku kako teku, to nije politika. Biznis je biznis, neka se ljudi sporazumeju, ako se ne sporazumeju, u redu, nisu se sporazumeli. Ne treba da se lažemo. Mislim da gorivo za razvoj ekonomije može biti politika. Ona treba gorivo da nađe u realnim interesima, ali mislim da postoji opasnost da politika bude jedan element neravnopravnosti. Odnosno, odsustvo određene politike može biti neravnopravnost. A tu vidimo mnogo veću opasnost nego što su popovi i sve ostalo što ima svoje korene u prošlosti.

Ali, postoji jedno prilično raspoloženje da se sve to raspravlja. To je ta politika čistih računa.

Još nešto bih hteo da kažem što nije direktno vezano, ali jeste u kompleksu stvari koje mi se čine dosta važnim kada govorimo o kapitalu i kako se industrije razvijaju. Dosta govorimo o dupliranju kapaciteta. Hteo bih da kažem šta lično mislim o tome, a nisam siguran da svi isto mislimo.

U toj borbi da se izbegne dupliranje kapaciteta, stvari se malo uprošćavaju i u Srbiji i na drugim mestima, prema tome kakav je čiji položaj. To je više granska nego republička stvar. Naime, o tome mnogi govore i ima dosta argumenata za to, ali ako se to linearno primeni, to znači praktično da ne idemo u čitavom nizu grana na nove kapacitete. Hteo bih da podsetim na to da u industrijama u svetu ako jedna industrija raste, recimo sa 5 odsto godišnje, što lako može rasti i sa 2 odsto, u isto vreme se gradi, možda, godišnje 10 odsto novih kapaciteta, koji su ešalonirani, koji su stari od 20, kod nas i po 10 godina, ali, recimo, od 20 do jedne godine starosti, koji se obnavljaju. Klin se klinom izbija i zakonito će se pojaviti i tu se ne radi samo o tome što kapital gradi kada je bum viškova kapaciteta nego će se pojaviti novi kapaciteti koji će moguće po svojoj produktivnosti biti iznad dosadašnjih i oni će omogućiti polako odlaženje starih u staro gvožde. I to je razlog što investiranje u jednu granu ide brže nego porast proizvodnje (Miloš Mimica: Kod nas ne umiru zakonito stari). Moraju da umiru. Oni neće umirati dok se ne pojave novi.

Boža Bogdanović – Svi grade onoliko koliko bi bilo dovoljno za 20 godina.

Marko Nikezić – Ima mnogo da se kaže u prilog koordiniranja, ali kada se ovo primeni linearno dolazimo na konzervativne pozicije. U tom smislu bi moglo da se kaže – nema prostora za fabriku tekstila, ali ima prostora, ako poslovno ide. Ona će zagrabiti tržište. Ako mora da nestane, nestaće, a to je jedina progresivna pozicija u industriji. Inače, reći ovako – potrebno je za naše potrebe 50 odsto, a 50 odsto izvoziti, niko neće da ulazi u to. Međutim, ima

tekstilnih fabrika koje izvoze i dobro rade i zašto ne bi išle u nove poslove. Neka stvar će ići u staro gvožde.

Mi imamo mnoga preduzeća koja se zatvaraju (Dragoljub Milivojević¹⁵: Još ne cela preduzeća, ali pogoni). Ali tu se konkretno ljudi prebacuju na druge poslove. U Istočnoj Srbiji, to je zabiti kraj, oni su rekli da su u poslednje dve godine zatvorili preko 20 preduzeća i preko 2.000 radnika preraspodelili, pa onda zatvaraju rudnike i ostalo. A to, uostalom, radi ostali svet, samo organizovanije nego mi. Kod nas to dosta zavisi od preduzimljivosti vodećih ljudi u tim gradovima ili u tim krajevima. Kod nas ima toliko toga što je zastarelo, što je neopremljeno. Ako se ulaže u novo, dobro opremljeno, ovi opadaju kao suvi list. To je dobro.

*Moma Stefanović*¹⁶ – Očigledno je da u privrednim kretanjima kod nas ono najprogresivnije dobija sve više maha, taj proces prodire u radne kolektive, to se može videti i u globalu i pojedinačno. Kako se ti procesi u oblasti ekonomike odslikavaju na odnos snaga i politička kretanja u Srbiji, kakvi su odsjaji toga pozitivnog ili rezultati koji su pod znakom pitanja? Da li tu ima kvalitativnih promena, s obzirom na pojavu nekih slučajeva u nekim gradovima. Drugo, da li čitav samoupravni mehanizam, ceo taj sistem koji smo postavljali i izgrađivali godinama, odozdo do gore, do republičke vlade, recimo, odgovara po svojoj finoći i elastičnosti jednom novom periodu, političkom i ekonomskom, u koji Srbija zakoračuje?

Marko Nikezić – Mi ćemo o tome nešto govoriti, a osvrtni smo se i u toku prošle godine. Možda, ponekad, govorimo pomalo uopšteno. Međutim, mi smo svesni toga da su neke stvari u zakašnjenju. U aparatu vlasti, pa i u Partiji, neke stvari se kreću nešto sporije nego što to ide u bazi, neke smo značajne prodore napravili, ipak, tako da je slika sada veoma šarena. Negde ćemo se još vrteti u krugu, jer to će biti uvek tamo gde ta baza, radnici i tehnička inteligencija ne budu dolazili do izražaja u politici. Moramo ići kombinovanim sredstvima, kroz ekonomsku politiku i kroz političko nastupanje u užem smislu reči, oslanjajući se na one punktove gde je nova orijentacija preovladala. Ja ne mislim da tu treba ići na jedinstvo nacije po svaku cenu, jer, kao što znate, u svakoj naciji postoje dve nacije, tako da će se uvek voditi neka borba, ali pitanje je koji su interesi posredi, ko vuče napred, šta su elementi stagnacije. Zato je za nas veoma važno šta će se dešavati u onim krajevima koji najviše napreduju.

Imamo određenu orijentaciju, a što se tiče puteva, metoda i normativnih poslova, to će postepeno nastajati. Ja nisam posebno uznemiren što neke stvari kasne, više bih se plašio da smo uspeli da za sve stvari napravimo unapred kalupe. Verovatno će biti još sudara dok se stvari ne regulišu, i u okviru Srbije. Na primer, bakar je skocentrisan ovde kod nas. Bor bi želeo da bude i prerađivač, a da su to problemi između republika, to bi verovatno bilo teže. Između republika problem bakra bi bio veliki, odnosno proizvodnja i prerada, a kod nas je to Bor, Svetozarevo i Užice, tako da će se tu, ipak, manje reflektovati neki problemi.

¹⁵ Dragoljub – Uča Milivojević, urednik *Politike*.

¹⁶ Moma Stefanović, glavni urednik *Politike ekspres*.

Dragoljub Milivojević-Uča – Mi smo ovde imali nedavno jedan interesantan sastanak sa pedesetak mladih radnika iz cele Srbije, koji su postavili niz zanimljivih pitanja. Oni su vodili razgovor, recimo o "Zmaju"¹⁷ i odnosima sa Mašinskim fakultetom, postavljali su pitanje odnosa između privrede i fakulteta, pitali zašto je veza slaba, gotovo nikakva, šta je tome uzrok, kakve su perspektive da se to pitanje reši, a onda je inženjer Zečević (iz "Zmaja") dao jedan dosta logičan odgovor, koji se otprilike svodio na sledeće – da jedna tako rascepkana privreda kakva je u Beogradu, a to je slučaj i u većem delu Srbije, gde jedno preduzeće ima potrebu za pet inženjera, drugo za deset itd., ne može biti ravnopravan partner jednog takvog velikog fakulteta. Mislim da će tu biti potrebno uložiti još više napora za ujedinjavanjem privrednih kapaciteta. Mislio sam prosto i da sa te strane malo počnemo govoriti o krupnim svetskim problemima vezanim za tehnološku revoluciju. Sada su, po mom mišljenju, veoma bitni kadrovi.

Marko Nikezić – Prvo, rascepkana privreda jeste sigurno jedan faktor, a drugi faktor je kod nas, kao i kod ostalih – broj inženjera na sto radnika je znatno manji. Ranije je bilo na 1.000 radnika 10 do 12 inženjera, sada treba 100, a kasnije treba da bude više. To je nova koncepcija, nedržavna, tako da kažem. Uzmite Sovjetski Savez koji proizvodi masu inženjera. To je sve dobro organizovano i efikasno, ali su stvari odvojene u smislu neposredne veze i ne moraju biti povezane – prosto zato ako postoji jedna državna industrija, ako postoji državni univerzitet – oni nisu upućeni neposredno jedni na druge. Na kraju, to su shvatanja i stvar koncepcije. Ja mislim da mnogi imaju koncepciju koja se svodi na izvesno poboljšanje onoga što je ranije postojalo, a okolnosti su se izmenile – ne samo da su studenti brojniji i da su univerziteti veći nego što se i privreda promenila, a njen zahtev za kvalifikovanim kadrovima je mnogo veći nego što je ona po obimu porasla, jer to tako ide. Ako obim produkcije raste dva puta, sigurno da nigde, pa ni u našoj industriji, broj radnika ne treba da raste dva puta nego raste, možda, za sto, za pedeset, grubo govoreći. Ali, zato broj inženjera raste četiri puta, pa je je struktura sledeće decenije bitno drugačija po jedinici proizvodnje, tako da u globalu produkcije od 1.000 jedinica manje radnika a više inženjera. Drugim rečima, više je složenog rada. Prema tome, univerzitet će morati da proizvodi što više ljudi. Neko može da kaže zašto se iz jednog centra ne diriguje, kada je to shvaćeno, kada to razumeju i vlada i Savez komunista i kada je sve jača integracija, zašto se to ne vodi jednom rukom u tom pravcu najkraćim putem. Vi imate danas Sarajevo koje je otišlo dosta daleko u povezivanju. Niš se povezao za svoje potrebe i opremio fakultet i snabdeo ga, stimulira ljude i proizvodi ljude za sebe. Ja verujem da će postepeno to povezivanje dovesti do jedne trajnije organske veze nego što bi, recimo, doveo jedan zakonski pristup. On bi morao da se postavi opet na fiskalnu bazu, da se kaže: oporezuje se ukupna privreda republike, posebno u svrhu izdržavanja univerziteta itd. Ja mislim da je bolje da stvari idu sporije, ali što se postigne da bude definitivno stečeno i da ne bude rezultat sagledanog zajedničkog interesa. To će rešiti jedan broj stvari, a onda će se sigurno konstatovati da nismo u položaju i da ne mogu sve oblasti školovanja da se rešavaju na isti način, jer nema privreda isti interes za sve njih, pa će i

¹⁷ "Zmaj", preduzeće za proizvodnju traktora, Beograd.

društvo morati da se drukčije postavi. Ne vidim da će biti od toga neke štete. Verovatno da će onda doći i do izvesnih drugih ograničenja. Mi proizvodimo po inerciji u nekim granama stručnjake koji nisu nužni. Ali, mi imamo tradiciju, kapacitete, nastavno osoblje i dalje proizvodimo, a vrlo dobro znamo da za njih nema posla. Opet, da ne govorim, vi znate kako je različit rast. Kao i u produkciji materijalnih dobara, tako i u produkciji kadrova, neki kadrovi rastu 5 odsto godišnje, a neki kadrovi rastu 50 odsto godišnje i udesetostručno se za pet godina, vezani su za nove grane.

*Vlada Miletić*¹⁸ – Ja sam hteo da se vratim na neke političke teme. Prvo, zanima me kako procenjujete rezultate ove idejne borbe u Beogradu, otprilike, kako sada stoje stvari, kako se taj front širi i u vezi s tim, odnos inteligencije i SK sada?

Drugo pitanje koje me zanima: po Ustavu društveni plan koji sada počinje je na samoupravnom dogovoru i to od radne organizacije pa nadalje. Zanima me Vaša ocena koliko su samoupravne strukture, samoupravni mehanizmi u radnim organizacijama sposobni da prihvate jedan takav zadatak prema sadašnjem stepenu razvoja samoupravnih formi u radnim organizacijama s jedne strane, i s druge strane, prema objektivnim uslovima s obzirom na to što ne raspoložu čak i kada su rentabilne viškovima rada – kako onda mogu planirati u pravom smislu a da to ne bude prognoza ili skup dobrih želja, taj drugi deo ocene samoupravljanja?

Marko Nikezić – Za nas je sada najvažnije da utvrdimo pravce za rešavanje ključnih pitanja, a u svemu ovome osnovno pravilo treba da bude sledeće: uvlačiti što širi krug ljudi u rešavanje problema. Mi u tome možemo da trpimo i neuspehe, delimično i privremeno, može biti da nećemo uvek doći odmah do rešenja, ali moramo biti strpljivi u traženju rešenja koja obećavaju stabilnost. Mislim da smo tu još na početku, ali krećemo. Kad kažem šire angažovanje, onda mislim na široko angažovanje svih tih sredina koje su u pitanju. Na primer, ako govorimo o ekstremistima onda moramo da vidimo o čemu se tu radi, da vidimo jesu li ekstremisti, na primer na univerzitetu, reprezentanti za celu sredinu koja čuti, da vidimo da li ih ona podržava ili ne. Prema tome ne možemo osuđivati i tu sredinu dok stvari ne dokažemo. Kao što ste videli, pokazalo se da oni (ekstremisti – L.P.) nisu mogli da predstavljaju i nisu predstavljali studente na njihovim skupovima. Međutim, da bi se to sve dokazalo, mora se aktivirati čitava masa na pravim interesima. A da bismo to postigli, sve te organizacije moraju biti sposobne i angažovane, da ne bude mrtvila u aktivnosti.

Što se tiče inteligencije i Saveza komunista, često se kod nas o tome govori na stari način, misli se na jedan mali krug ljudi koji sebe smatraju inteligencijom i tako su bili i tretirani, često se misli na jedan mali broj stvaralaca koji govore o svom položaju. Svi ostali su samo kao reproduktivci, a vrlo je mali broj onih koji stvaraju i misle. Ovi drugi to, eventualno, treba da primenjuju. Ima takvog gledanja. Međutim, vi na taj način degradirate veliki deo inteligencije. Kod nas se, na primer, profesor filozofije tretira kao filozof, a u svetu tu se pravi velika razlika. Mi ne smemo da, idući za starim formama, otpisujemo veliki broj inteligencije. Naročito onu koja je u proizvodnji. Mi danas imamo u

¹⁸ Vlada Miletić, urednik *Politike*.

našim industrijskim centrima veliki broj sposobnih ljudi, isto kao i ovde u Beogradu. Osećam veliku opasnost od popovanja. U centru smo angažovani, ali malo izvlačimo sokove iz onih sredina gde počinju da se realizuju i da se nalaze rešenja. Veliko mi je ohrabrenje što vidim da se tu nešto menja. Ljudi koje srećemo su, uglavnom, ljudi tridesetih godina. Imaju obrazovanje, veće iskustvo, snage da kažu, dosta znanja, a gotovo sve mogu. To je, zaista, ohrabrujuće. Vidite nekoga ko ima da kaže nešto osim generalne linije. Po političkoj zrelosti, mi smo daleko, odnosno, naša generacija je daleko niže u poređenju kada je bila u njihovim godinama. Mi smo bili polupismeni, govoreći baš i o političkoj materiji. Formirani smo za prenošenje stvari. Sada vidite ljude koji razgovaraju ravnopravno i vode poslove na savremeni način. I tu onda ne može biti šablona...

Ja mislim da je dobro da se Skupština angažuje i mislim da se ona ubuduće neće moći dezangažovati. Do sada, odnos je bio prilično uprošćen i, u velikoj meri, izvitoperen. Naime, Skupština predstavlja državu i stanovništvo. Ali, ona raspolaže sredstvima i bavi se problemima ne samo univerziteta nego i mnogih drugih institucija, razgovara o novcu itd. Skupština će morati mnogo više ući u suštinu nego što je to ranije bio slučaj, jer ranije su ili takve grupe zatvoreno postavljale zahteve i dobijale ili su neke stvari rešavali centralni komiteti, pa je Skupština potvrđivala. Međutim, sada se tamo raspravlja. Mogu reći, mnoge rasprave su gorke. Ali, ja mislim da je vrlo dobro da se sva ta gorčina izlije na jednom mestu gde su zastupljeni svi krajevi i slojevi pa da se kaže – ovo je komad hleba i da vidimo šta ćemo s njim.

Nema razloga da se ljudski umovi zatvaraju¹

Ima rezonovanja u Srbiji da treba ići široko na investicije, jer drugi investiraju – rast je 150, 160, a u inflaciji ko više investira, dobija. Na kraju, sve se to pokrije emisijom. Međutim, moraće da se plaća za pogon tih objekata, i tu je prava kazna za pogrešnu investiciju, kao što znamo. Mislim da će u sledećih deset godina da se plati više nego što je koštao sam objekat.

Išli smo iz faze kad se potpuno bezbrižno gradi "politička fabrika". Međutim, mi bismo morali da primenimo taj pojam na one tvornice koje danas, i naročito sutra, nemaju uslove da funkcionišu na evropskom tržištu.

Kažem šta lično mislim, to mora da se uzme sa zrnom soli zbog stepena moga poznavanja stvari, a drugo zbog toga što će, verovatno, mnoge od tih stvari ispasti dobre i što su neophodne. Samo je pitanje izbora.

Sve što imamo još je krhko – i privreda i samoupravljanje. Zato mogu biti dovedeni u pitanje i naši politički odnosi. Mi smo o tome govorili i opredelili se da nema rešenja putem čvrste ruke. To je sve dobro, to je subjektivno raspoloženje, u svakom slučaju najrazvijenijih slojeva, najaktivnijih u Jugoslaviji, industrijskog radništva, inteligencije, mladih ljudi, koji ne žele da se vraćaju u društvo koje je prošlo. Međutim, mi možemo objektivno to da dovedemo u pitanje. Naime, ako to ekonomski dovedemo u pitanje, ako dođemo u ekonomsku situaciju koja bi zahtevala strogu distribuciju, onda je gotovo – možemo da zadržimo samoupravljanje kao fasadu. Prema tome, nije sad pitanje da se nešto u glavama ljudi menja u pravcu etatizma. Mi moramo da idemo natrag u državni socijalizam, ako ne umemo da se ponašamo u tržišnoj privredi i ako počnemo da proizvodimo gubitke – masovno. Onda moramo da se zatvorimo, da se branimo od drugih i da kažemo: pošto nema prođe na drugoj strani, mi moramo da jedemo sami svoje sopstvene produkte, a onda se smanjuje uvoz, smanjuje izvoz. Razume se, to menja celokupnu zgradu. Jer, nema državne privrede i čvrste ruke u privredi i političke demokratije, to ne ide jedno s drugim. Čim mora sila da se upotrebi za raspodelu, sila mora da upravlja i političkim odnosima. To je neizbežno. Sve to može da se dešava u jednom civilizovanijem obliku nego na nekom drugom mestu. Ne znači da se mora ići u maltretiranje ljudi. Ali, ne možemo da idemo u ono što je suština političke demokratije – to znači aktivizacija masa.

Te stvari možemo dovesti u pitanje i lošom ekonomskom politikom. U tom smislu se slažem da mora postojati centar odgovornosti za ukupnu politiku

¹ Iz izlaganja na sastanku proširenog kolegijuma Radio-televizije Beograd, 28. septembar 1970.

i da, ako tu nisu stvari rešene, onda ne pomaže što se ostali zalažu. No, mislim da to zalaganje ostalih, ponašanje na nivou republike i na nivou radnih organizacija i opština, traži poboljšanja.

U Republici, složili smo se, moramo da obezbedimo određene konjunkturne službe, projektantske službe, planske službe koje će biti na usluzi privredi. Ništa se neće namećati, ali će omogućiti da se racionalno ponašaju svi oni koji nemaju takvih mogućnosti ni sopstvenih štabova da bi videli šta se dešava na svetskom tržištu. Tada sam pledirao za to, misleći na mala i srednja preduzeća, jer znam da u svetu ima puno takvih servisa, koji rade i na privatnoj bazi, a neki rade i na državnoj – nude te usluge. A smatrao sam, da ovi veliki bolje nego Vlada Republike i njeni planeri, znaju šta se dešava na svetskom tržištu automobila, frižidera ili drugih stvari. Sad sam, moram reći, manje siguran u to.

U svakom slučaju, tu vidim jedan naš defekt, rekao bih republički, u povezivanju stvari. Kardelj je spominjao sinteze, misleći na političku oblast u širem smislu. Ako ne postignemo sposobnost sinteze u uslovima tržišne privrede, tj. sposobnost da povežemo bez prinude elemente koji su inače autonomni i slobodno operišu na bazi sopstvenog interesa, doći ćemo u situaciju da izgubimo supstancu. Niko od njih neće posle toga prirodno završiti život. Faktički gubici će se raspodeliti na društvo – na ove ili one slojeve, a to je pitanje politike koja će se voditi, ali društvo mora da ih plati. Ako to nismo u stanju, onda ćemo morati da idemo ponovo na to da obezbeđujemo celinu stvari, putem većeg stepena državne intervencije. Da li smo mi u ovom društvu: 50 odsto seljaka, 20 odsto nepismenih, 600 dolara po glavi stanovnika zreli za tu vrstu sinteze na bazi tržišne privrede i samousklađivanja interesa i izvesnoga servisiranja, da tako kažem, praksa će pokazati. To se proklamacijama ne rešava. Mi smo proklamovali svoj pravac, a sad ćemo videti da li smo u stanju da to realizujemo.

Govorili ste o tome da li je napuštena reforma i u čemu je izneverena itd. Svaki sukob objektivnih okolnosti uzima oblik sukoba koncepcija, grupa, struja i ličnosti. Suviše mnogo se to vezuje, pa ispada da neko hoće da odstupi od reforme, neko neće, neko je borac za reformu, neko nije. Tako se apostrofiramo u Jugoslaviji preko plotova, a onda i u republici, i u opštinama, i u istom preduzeću. Tokovi su krivudavi, moraju da budu. Ništa nije u materijalnom smislu definitivno rešeno. A ovo što ste govorili u početku, što je Šćekić² govorio, sigurno da je značajno opredeljenje, da je značajno što su učinjeni napori i postignuti prvi rezultati, to sve može biti dovedeno u pitanje.

Ne govorim to zato što volim da dajem neku crnu sliku, nego zato što mislim da mora biti prisutna činjenica, da je uvek celina u pitanju.

Eto, to sam hteo reći o ovim ekonomskim stvarima.

U vezi sa samoupravljanjem tačno je da je to dosta u zakašnjenju. Sami ste rekli: ne može se očekivati da stvari idu suviše brzo. Mislim da smo mi na takvom kulturnom nivou. Trebalo bi svu inicijativu politički organizovanih snaga upotrebiti na pokretanje baze. Ali, to je vrlo dug put.

Nije čudno što može doći do uzurpacije o kojoj često govorimo. U stvari, te kompetencije se praktično nalaze među njima, ali oni imaju drugih briga,

ako nema nikog da ih organizuje, povuče, da ih stalno prosvetljuje. Neko mora da ima tu misiju, a to nije samo Savez komunista – to je sindikat, i štampa, i knjiga i sve ostalo. To mora da bude intenzivno i sa ograničenim rezultatima sigurno u prvoj generaciji.

Važno je da obezbedimo demokratski kurs, angažovanje šireg kruga ljudi i van stručnih ljudi. Jer, u kritičnim situacijama može da nastane oštra polarizacija između masa malo kvalifikovanih i malo plaćenih radnika i tog stručnijeg dela. To se ne javlja dok stvari idu. Međutim, ako dođemo u ekonomske teškoće, sigurno će tu negde da se pojavi pukotina. Tu ćemo, onda, imati trenutnih nepovoljnih posledica, a imaćemo i neke dugoročne. Trenutno, možete da imate jednu hajku na inženjere, a kroz par godina ćete napraviti bilans i videti da se polovina od njih razbegla. Tako da moram reći – nisam bez briga u tom pogledu.

Oko kadrovske obnove i vi možete dosta da pomognete, mislim da imamo uslova da bolje radimo nego sada. Ne bih bežao ni od propagande, ni od administrativnih mera kakva je bila ova sa pripravnicima. Ti koji uđu dosta masovno, stavljeni su na dno. Međutim, to je pitanje vremena. Ako uđu u kolektive, ja mislim da ti mladi ljudi moraju da se probiju. Imaće teškoća, ali im niko ukazom ne može dati odgovarajuća mesta. Prema tome, treba da se dokažu u kolektivu. Važno je da uđu. Naša bi akcija mogla da bude življa – već smo razgovarali o tome – ali treba računati da je ovaj stariji raspored dosta organizovan i da on, ako i ne pruža politički otpor, pruža faktički.

Vi možete reći kako izgleda realizacija i to može dosta da posluži.

Vi ste govorili o Republici, o očekivanjima od Republike. Razume se, postoji decentralizacija, postoji i zatvaranje, koncentracija sredstava. Stoji činjenica da republike funkcionišu, a od Devetog kongresa dosta slabo funkcioniše savezni vrh. I onda je normalno da ljudi traže izlaz za svoje probleme. Dobro je što ljudi od federacije gledaju prema republici. Nije dobro, sigurno, što se radna organizacija ili opština osećaju nemoćnim da gledaju prema republici. Mi sigurno nećemo od republike upućivati prema federaciji. To što ima federalna vlada da se osposobi, to moramo da raspravimo mi s njom. To ne treba da bude pritisak republike na saveznu vladu, jer to ne služi ničemu. Ali, za ovo drugo moramo se osposobljavati.

Što se tiče vašeg slikanja situacije, mislim da bi to uvek trebalo da bude objektivno, i sa tezom, ako mogu tako da kažem. A pod objektivizmom, mislim da bi trebalo uvek naći šta je karakteristično i opšte, što ne znači da ne možete imati primera koji odudaraju od toga, ali da vi to pratite. Vi ste dužni svaki put da saopštavate ono što je standardno, jer onda više nema konkretne slike. Ali da ne zaboravljate šta je celina i da je na jedan odgovoran način obrađujete. Mislim da zaista imaju pravo oni koji zahtevaju da dajete sliku Jugoslavije. Pri tom, verovatno da publika u Srbiji ima jedno nasleđeno raspoloženje, da tu u Beogradu, iz beogradskih novina, na beogradskoj televiziji, vidi sve što se tiče Jugoslavije. To je verovatno jači osećaj, ne samo tu kod saradnika, nego i kod publike koja to gleda, nego u drugim krajevima. Verovatno da će i to evoluirati u izvesnom pravcu, koji može biti okarakterisan kao jedno detaljnije upoznavanje sopstvene republike. Međutim, mi ne bi trebalo da budemo nosioci zatvaranja.

² Jovan Šćekić, dopisnik Radio Beograda pri OUN; urednik Radio-televizije Beograd.

S obzirom na raspodelu poslova, s obzirom na gledaoce, slušaoce i čitaoce listova, moramo voditi računa i o tome ko je ta glavna publika i tu staviti težište informacija. No, mislim da je neophodno biti postepen, odmeren u tome i zaista se kretati prema potrebama publike.

Mislim da treba da budete angažovani. Zahvalni smo ako to može da se poveže i ako se ne mimoilazi sa onim kako mi formulišemo političke zadatke, ocene i orijentaciju. Ali je najvažnije da u samostalnoj štampi, radiju i televiziji, vidimo pravog saveznika. Najvažnije je da vi stalno čvrsto stojite na zemlji. Jer, onog momenta kad biste počeli da poželjnu tendenciju, da tako kažem, vadite iz naših spisa, a ne iz prakse, onog momenta mi počinjemo da smanjujemo taj dodir sa zemljom, svodimo se na nekoliko tačaka, svodimo se na Savez komunističke partije – to postaje problematično. I za nas koji snosimo odgovornost u nekim organizacijama, to je elemenat stabilnosti i orijentacije, ako vidimo da listovi koji imaju veliku mrežu, da radio i televizija neke stvari snime, pa su sad ili slične našima ili se, možda, i razlikuju, ali znamo da su to činjenice. Ali ako dođemo u situaciju da iz tuđih tekstova čitamo svoju propagandu, onda je to opasna stvar.

Ne znam da li sam sasvim jasan? Znači, vaša nezavisnost, objektivno ispitivanje stvari, istinitost, da tako kažem, ne isključuju angažovanje. A isto tako, istinitost ne znači da čovek sad vidi samo dobre ili samo loše primere, nego pokušava da shvati i da drugima kaže u kom pravcu se stvari kreću, pa iz toga politički forumi ako nešto mogu da nauče – utoliko bolje, a ako misle da sve znaju sami, posledice će se jednog dana pokazati.

Tako da, jednom rečju, ja ne verujem u tu neku moćnu, nacionalnu centralu, jer mislim da to civilizovani svet, ipak, ne može da isecka, tako da se ljudi uteraju u torove, ni u veće, a kamoli u neki naš mali tor. Jer, na kraju, možeš ga zatvoriti carinama – takve su svetske prilike, ali nema razloga da se ljudski umovi zatvaraju. Mislim da to treba da važi i za debatu kod nas, mnogo više nego što važi, a vi možete mnogo da utičete na atmosferu.

Društveni odnosi postajuće složeniji¹

Spreman sam da odgovorim na vaša pitanja, na sve ono o čemu znam da vam kažem. Ali voleo bih da čujem o tim istim stvarima i šta vi mislite. Ono što vas interesuje su stvari koje su sigurno važne za zajednicu. O svim tim stvarima vi imate i svoje mišljenje, pa bih ja takođe hteo neku korist da izvučem iz ovog razgovora. Da korist bude obostrana. Prema tome, dobro bi bilo da se čujemo. Pristajem da prvi odgovaram, ali bih voleo da čujem i vaše mišljenje, odnosno mišljenja – pretpostavljam da ne možete imati isto mišljenje svi o svakoj stvari, zato se razgovor i vodi. I drugo, predlažem da razgovaramo o jednoj stvari, da uzmemo učešća zajednički u razgovoru o jednom pitanju, pa da posle toga idemo na drugo. Možda nisam u stanju na sve da vam odgovorim, ali ne treba da se ustežete misleći da ima neprijatnih pitanja. Sve što je iz oblasti naših stvarnih prilika, time se moramo baviti. Sem toga, ja sam veoma svestan nedostataka rada u Srbiji a i na drugim mestima, prema tome – nema neizgovornih pitanja.

Pitanja: – Pored ostalog, Ti si na sednici Predsedništva rekao da smo došli u slepu ulicu, a ja bih rekao u ćorsokak, na području društveno-ekonomskih, idejno-političkih i drugih odnosa u zemlji. S tim u vezi, želeo bih da nam kažeš: šta je uzrok ovom stanju i gde je izlaz iz ove krize – ćorsokaka?

– *U rukovodećim telima SKJ, CK SK republika i u skupštinama, po mom uverenju (za neka rukovodstva sam i sasvim siguran), ne postoje snage koje bi svesno bile protiv potpune ravnopravnosti naroda Jugoslavije. Ovo naročito ne posle Četvrtog plenuma i svega onog što je urađeno posle njega. U vezi s tim, kakva je pobuda i eventualna politička pozadina talasa javnih, nekada dramatičnih, pa i histeričnih zahteva postavljenih od nekih rukovodećih ljudi SKJ republika za obezbeđivanjem ravnopravnosti za svoju naciju – republiku na raznim područjima društvenih odnosa i delatnosti (u federaciji, u privredi i sl.) i kako ovo prevazići?*

Mnogo se govori, kad slušamo drugove iz republičkih rukovodstava i SKJ o ravnopravnosti naroda Jugoslavije, odnosno da nisu dovoljno ravnopravni. Meni nije jasno koji je narod u našoj zemlji privilegovan. Jer, ako se govori o ravnopravnosti, znači ima neravnopravnosti, ima privilegija. I dalje, na Devetom kongresu drug Tito je predložio Izvršni biro da bi se obezbedilo veće jedinstvo u kreiranju i sprovođenju politike SK Jugoslavije. Mi smo to shvatili kao jedan veliki korak napred, i da odluke Devetog kongresa neće imati otprilike sudbinu odluka Osmog kongresa SKJ. Međutim, kad pratimo izlaganje pojedinih članova

¹ Iz razgovora na Visokoj vojnoj akademiji JNA, 6. oktobar 1970. Uz odgovore Marka Nikezića, data su i pitanja koja ilustruju tadašnja shvatanja.

Izvršnog biroa ne bi se moglo uvek reći da nastupaju sa pozicija Izvršnog biroa nego više sa pozicija rukovodstava republika. Ne znam da li je to dovoljno i ispravno, i vi ste ubeđeni da se radi o ljudima u najvišem rukovodstvu i koji moraju imati nepodeljeno poverenje svih nas komunista Jugoslavije.

Marko Nikezić: Pošto ste spomenuli to što sam rekao, da smo došli u slepu ulicu, postavili ste pitanje šta nas je dovelo u slepu ulicu u razvitku idejno-političkom i društvenih odnosa. Moram odmah da kažem, ja sam prekjuche rekao da smo zapali u slepu ulicu u pogledu odlučivanja, misleći na Savezno izvršno veće, na Skupštinu i najvećim delom na Biro. To sam bio rekao i nedelju dana ranije na jednoj sednici Biroa. Znači, u pogledu odlučivanja. Ja inače ne mislim da smo mi zapali u slepu ulicu u pogledu idejno-političkom i u pogledu društvenih odnosa, bez obzira na teškoće koje sada imamo. Znači, samoupravljanje je jedan opšti talas demokratizacije i donelo je mnoge nove glavobolje. Ono je oslobodilo određene snage, određenu inicijativu, ali je donelo i nove komplikacije. Komplikovaniji su sada odnosi među nacijama u Jugoslaviji, komplikovaniji su odnosi, rekao bih, u bilo kojoj republici među komunama i gradovima čiji se predstavnici sastaju u Skupštini, komplikovaniji su odnosi u svakom radnom kolektivu. U isto vreme bih rekao da je veća vitalnost, da su veće naše proizvodne snage i da sigurno danas više nego pre, recimo, deset godina ili više, dolaze do izražaja stvaralačke sposobnosti jugoslovenskih naroda. Uveren sam u to i ne vezujem to samo za činjenicu da smo mi par stotina miliona dolara nove tehnike uneli svake godine u našu privredu, nego i za činjenicu da je došlo do jedne opšte emancipacije. Pri tome je teško odvojiti emancipaciju radnika, koja najsporije ide, između ostalog i zbog našeg kulturnog nivoa, veću angažovanost inteligencije, tehničke u prvom redu, ali dobrim delom i druge – i emancipaciju nacije. Na kraju, nacije su celovita društvena bića čija se aktivnost i stvaralačko delovanje sastoji od ovoga što sam malopre spomenuo, kako se radni slojevi osećaju, kako se čovek oseća i koliko njegove sposobnosti mogu da budu primenjene. Ja mislim da su tu stvari dosta promenjene. Razume se, sa slobodnim izražavanjem sopstvenih interesa i htenja mnogo stvari o kojima se ranije nije razgovaralo, izbilo je na površinu. Bez obzira šta uzeli, da li uzimamo jugoslovenske proporcije ili neke interne. Imamo, recimo, gužvu između naftne industrije u Vojvodini i one u Hrvatskoj. Stalno imamo pregovore, razgovore, sklopili su sporazum, recimo, iz Makedonije i iz Vojvodine oko hemije, a sa nekim drugima ne mogu da sklope. To nije postojalo pre deset godina, prema tome, gužve nije moglo ni da bude. Imamo danas sporove između Bora i prerađivača bakra u Srbiji, ali to je sve u okviru jedne republike, pa nema toliko prašine, nije međunacionalno pitanje. Pre deset ili petnaest godina toga nije bilo – izvozili smo bakar. Prema tome, razvoj je donosio i mislim da će donositi nove komplikacije, tako da će društveni odnosi postojati složeniji. Videli ste svu ovu diskusiju oko toga da li slobodno kretanje kapitala, odnosno osnovnih sredstava, i obrtnih sredstava koja su u bankama, da li je pod kontrolom i, ako jeste, pod čijom kontrolom itd.

Razume se, ta se pitanja nisu postavljala u vreme kad su ta sredstva bila isključivo u rukama savezne vlade i distribucija vršena za tekuća kretanja od strane Narodne banke, za investicione potrebe od strane jedne investicione banke u zemlji. Međutim, već odavno smo se složili u tome da ne može biti ni bržeg razvoja, ni pravilne raspodele, da kažem pravične, a u izvesnom smislu i

pravilne u smislu objektivnog, za najbrži ekonomski razvoj zemlje. Ako mi nastavimo da imamo jednu slavinu i da to zavisi od pogodbe i trenutne ocene nekolicine ljudi, da ne kažem jednog čoveka, koji bi bio diktator privrede, a imali smo situaciju ranijih godina gde je praktično jednog čoveka trebalo ubeđiti ili ne ubeđiti da tako ide tvornica ili ne ide. Sad su te stvari veoma sporne, ima dosta koškanja. Ali moram reći da sam, pored svega toga što to uznemiruje čoveka kojem to nije dnevni hleb, mnogo više za to da se te stvari raspravljaju, nego da imamo rešavanje iz jednog centra. Ne verujem mnogo u to da u toku pet godina jedan čovek i nekoliko njegovih saradnika mogu da najpametnije odlučuju o tome gde ćemo rasporediti desetine i desetine tvornica. Mi smo se svi osvrnuli kasnije na to i oprali smo ruke od polovine tih poslova. To što smo mi svi oprali ruke, to ne menja stvar.

Sa daljim razvitkom ne treba očekivati da stvari budu manje komplikovane. Pretpostavljam da će i ta društvena strana postati složenija. Mislim da smo mi u dosta stvari nestrpljivi. Ne branim izvestan surovi stil koji se pojavljuje u štampi ili u pojedinim istupanjima, mislim da je i on deo starog. Naime, nespremnost da se prihvati da drugi misli drukčije, da ima drukčijih shvatanja, ili drukčijih interesa. Ne mislim da ta vrsta nastupa ikud vodi, u jednom vremenu gde više niko nikom ne može ništa nametnuti. To ne branim, ali mislim da ne treba vezivati ovu složenost odnosa, ovu razuđenost ovlašćenja i to što se o stvarima rešava i što se ne može više i ne rešavati sa velikim brojem faktora – ne treba vezivati za tu vrstu buke pa i skandala koje imamo. U tome raspravljanju treba izmeniti stil, ali sa rasprostranjenosti ovlašćenja, koja su sada vezana i sve više treba da budu vezana za one čiji su vitalni interesi u pitanju, sa tim treba računati. Na kraju, mi smo se zakleli mnogo puta na samoupravnu demokratiju i opštu demokratizaciju. Kako ćemo doći do toga da ljudi u svakom preduzeću i svakoj opštini u što većoj mogućoj meri odlučuju o svojim poslovima, ako smo nervozni, recimo, kad se sad pojave razmimoilaženja među republikama, granama, velikim firmama? Predstoji nam nanovo dogovor o mnogim stvarima. Zašto?

To je malo izmešano sa ovim pitanjima o federaciji, tu se dosta stvari izmenilo. Na ekonomskom planu, nerazvijeni ne pristižu razvijene, to je tačno. Ali nema više takvih oblasti u našoj zemlji gde, recimo, industrije ne postoje, a ja mislim da će za sledećih pet ili deset godina ta promena biti još upadljivija. Makedonija – to više nije samo duvan; Crna Gora uskoro neće biti samo kamen, ili Bosna samo sirovo železo i drvo. To su krajevi koji – uzimam samo jug koji je bio izrazito nerazvijen; Srbija je tu negde na pola puta – koji su stvorili već nove industrije, stvorili su i dobar deo kadrova, mogu ne samo da govore u svoje ime nego su se organizovali za jedan moderniji život u industrijskom vremenu. To izaziva izvesna pomeranja. Oni krajevi koji su nekada imali monopol industrije, moraju sada da idu u više faze prerade. Danas imate ne samo tekstil, koji takođe nije postojao, nego imate i čelik u Makedoniji. Prema tome, ako će Makedoncima neko nešto da prodaje, taj mora da ide u više faze prerade. Danas Bosna ne proizvodi samo čelik. Ona ide u preradu, sutra će imati aluminijum, ima dosta veliku hemiju. U Srbiji su izvesne promene nastale na nekim dosta važnim pravcima. Tako je ta promena u rasporedu proizvodnih snaga nešto što već izaziva poremećaje na jednom pravcu koji je u celini za zemlju povoljan, ali mora izazvati i rasprave. Da ne ulazim sada u pojedinosti,

videli ste kako je žustar razgovor već nekoliko godina (koji se mora privedi nekom rešenju) oko položaja sirovinskih i prerađivačkih industrija.

To je sad naša nova realna situacija, novi realni problemi. Tu je odmah i pitanje ravnopravnosti. Ko je ravnopravan, ko je neravnopravan. Znae, pravno su te stvari bile regulisane, one su dalje razrađene kroz ustavne amandmane. Međutim, faktička, glavna pitanja su u oblasti ekonomske razvijenosti, veće ili manje. Razume se, razlike u razvijenosti su nasleđene, mogli bismo reći, nismo ih mi pravili, nisu naša odgovornost. Međutim, dalja kretanja jesu naša odgovornost. A promeniti tok toga razvoja je, verovatno, ono što je najkomplicovanije, jer svaki poen veće razvijenosti u prošlosti predstavlja izvesnu prednost u daljem razvoju i u tome je složenost situacije.

Neću da govorim detaljnije o manjinama. Mislim da se s jedne strane može reći da se sa nacionalnim manjinama u Jugoslaviji postupalo, da tako kažem, na način više demokratski nego što je slučaj recimo kod naših suseda. Postoje velike manjine u Rumuniji, Čehoslovačkoj, Sovjetskom Savezu. Mnogi od nas su tamo bili i znamo dosta o tome. Znamo i njihova teorijska gledišta o tim stvarima i mislim da mi nismo nikad tu kasnili. Međutim, sada kad je došlo do dalje opšte demokratizacije, vidi se koliko su faktička zakašnjenja u tome.

Vi u armiji imate specifične probleme u vezi s tim, ali oni nisu nastali u armiji, oni su nastali u našoj praksi. Vi, recimo, imate malo starešina Mađara ili Albanaca. To je samo posledica jednog stanja u društvu koja se u vašoj statistici i u vašem praktičnom radu sa tim vojnicima pojavi kao problem. Bez zakonske diskriminacije postoji jedna razlika u tom smislu što upotreba jezika znači dosta u tome kako će se ljudi orijentisati, da li će neko ići u administraciju, na visoke škole ili neće, i već taj jezik znači dosta različit položaj. Znači da je napredak tu bio relativno spor u toku tih dvadeset godina i mi sad nastojimo da izađemo iz toga. Lakše je sigurno to sa Mađarima, koji su kulturniji i razvijeniji, mnogo je teže sa Albancima. Mi tamo činimo izvesne korake koji nekima izgledaju kao isforsirani. Na primer, Univerzitet u Prištini. Na takvoj podlozi imali smo pitanja sa Beogradskog univerziteta: da li nam je potreban još jedan univerzitet? Potreban nam je, ako hoćemo da Albanci ubrzano izlaze iz položaja zaostalosti, a dok ne izađu iz zaostalosti oni ne mogu biti ravnopravni. Jer, kad se kaže – traži se osnovna škola, traži se fakultet – nije rečeno da je protiv manjina. Međutim, ona je faktički time isključena.

Prema tome, iako to nije jedini i osnovni problem za Jugoslaviju, dugućemo da u praksi to uradimo. To su stvari posebno važne za Republiku Srbiju. Mi smo angažovani na tome, već nekoliko godina imamo jedan veoma određen kurs, koji, rekao bih, nije uvek naišao na opšte razumevanje i podršku, ali je bolje shvaćen u poslednje vreme. Razume se da tu i pojedinačni potezi, tj. ono što možemo da uradimo u armiji ima svoj značaj, ne samo zbog praktičnog značenja u trenutku, nego i zbog stvaranja uverenja kod tih ljudi da se nalaze u zemlji gde su zaista ravnopravni. Recimo, ako nemamo dovoljno starešina koji su njihove narodnosti, da učinimo izvesne napore da starešine kojima je jedan od ovih slovenskih jezika maternji, nauče jedan minimum iz tih manjinskih jezika da mogu ljudima da se obraćaju direktno. Verujem da te stvari imaju značaja ne samo za te mladiće koji su u vojsci, nego za ukupan osećaj manjina.

Međutim, ono što je opštije, što je šire po obimu i što je zato fundamentalno, to je ravnopravnost naroda Jugoslavije. Razume se da tu nema nikakvih

formalnih diskriminacija, ali tu se postavlja pitanje bržeg i sporijeg razvoja. Ja mislim da mi ne možemo da smatramo da imamo punu ravnopravnost celog juga ako ne postignemo ubrzani razvoj. Čak nije ni bitno koliko ko insistira na tome da je u ovome ili onome oštećen, to zavisi malo i od razvijenosti i od raspoloženja i od raznih drugih okolnosti. Neko pravi veće pitanje, a zakinuto mu je manje, neko se možda još nije dovoljno osvestio da bi rekao koliko je faktički zapostavljen. Po svim objektivnim merilima, recimo, kad bi stranac došao u našu zemlju pa pogledao stvari, video bi da je faktički naš jug još čitav zapostavljen. Zato mislim da je od velikog značaja što je Makedonija počela mnogo brže da se razvija, sa jednom celovitom nacionalnom koncepcijom, ne mislim nacionalističkom, nego nacionalnom, u smislu celine i staranja o svim aspektima modernizacije – od kadrova i literature do privrede. Crna Gora nije došla još u tu fazu, ali, ja pretpostavljam, da je to jedna mala republika, u kojoj će nekoliko velikih poteza verovatno izmeniti stvari – turizam, aluminijum, izgradnja novih saobraćajnica, promeniće bitno njihove mogućnosti. Kao kraj koji će najduže biti naš problem nerazvijenosti, vidim Bosnu. Kosovo je nerazvijenije, ali to je jedna manja teritorija, a Bosna je blizu četiri miliona stanovnika a za deset godina imaće pet. Tu nas, verovatno, čeka najkрупniji posao. I jug Srbije je zaostala oblast i mislim da su tu naši pravi problemi.

Oni će dobijati i nacionalni i republički vid, neizbežno, zbog rasporeda tih ostrva nerazvijenosti i zbog odgovornosti koju pojedina rukovodstva snose za to. To im je posao. Ali će to biti i naš veliki socijalni problem. Iz tih krajeva, ukoliko mi ne uspemo da ubrzamo njihov razvoj, uvek će dolaziti do tendencija i zahteva za uprošćenim rešenjima koji će reći – dajte da budemo svi jednaki. To je sasvim normalno očekivati i uvek dolazi iz manje kvalifikovanih delova radničke klase i iz manje industrijalizovanih predela, zahtev koji kaže da svi ljudi imaju isti stomak, jednom rečju, jedan zahtev za socijalizmom koji bi se izrazio u jednakosti potrošnje, makar na najnižem nivou. Ne kažem da to u nekim fazama i u nekim zemljama ne može biti i danas odgovor. Međutim, to za nas više nije odgovor. Mi moramo da idemo na to da stimulišemo razvijenije da idu dalje, i da stimulišemo manje razvijene da se kvalifikuju. Na našem stepenu razvitka, to smo već isprobali kroz reformu, i to je odgovor. Ovo je dosta uopšteno, vi znate o tom i više. Ali mislim da su to problemi koji se postavljaju pred Jugoslaviju u godinama koje dolaze.

Tu bih odmah rekao i to da protekle godine ja ne vidim tako tamno kako ih se prikazuje. Rekli ste: sudbina odluka Osmog kongresa.² Razume se, Osmi kongres je kao kongres nabrojao masu stvari, od discipline u partiji do ekonomskog razvoja. Posle Osmog kongresa smo ušli u reformu i u tim godinama reforme mi smo znatno modernizovali, evropeizirali našu privredu. Masa naših preduzeća sada posluje na osnovama koje su u suštini evropske, odgovaraju standardima Evrope i naših suseda: Austrije, Italije. To su znatne promene, u tome vidim te rezultate, u tome vidim i ispunjavanje odluka Osmog kongresa. Ono što se sad najviše manifestuje to su ta razmimoilaženja republička i na-

² Osmi kongres SKJ, decembra 1964. Istakao zahtev da se obezbedi delovanje ekonomskih zakona.

cionalna. Bilo je ljudi koji su mislili da će posle Titovog govora u Zagrebu³ nastati neko rešavanje udaranjem šakom o sto. Međutim, nema uslova, ne bi bilo ni rezultata od pokušaja da se stvari tako rešavaju. Kad to kažem, mislim da je u jednoj pretežno poljoprivrednoj zemlji verovatno lakše tako stvari rešavati. Drugo, u jednoj zemlji koja bi imala državnu industriju i centralizovano upravljanje, takođe se može pokušavati da se stvari tako rešavaju. Međutim, gde računamo na angažovanost i na slobodno manifestovanje interesa svih faktora, ne može se time ništa rešiti. Mnogo govorimo o sistemu, ali mislim da imamo više nedostataka u tekućoj ekonomskoj politici. SIV bi moralo da vuče mnogo više malih i velikih poteza u tekućoj politici, ne samo monetarnoj nego i ukupnoj. Tu kasnimo, i oni koji su u tom poslu angažovani morali bi biti odlučniji, bez obzira na izvesna neslaganja. Ne možemo se uvek svi u svemu složiti i ako čekamo, voz prođe. Tu naročito vidim nedostatke.

Što se tiče republika, ja sam rekao nešto o tome kako vidim budući ekonomski razvoj. Verovatno da su očekivanja prevelika. Svako bi želeo da se razvija brže nego drugi. To može biti zdravo kao prvi impuls, ali, verovatno, komplikuje stvari kasnije u odnosima. Pri tome mislim da bi ukupni jug (Srbija ne spada čitava u taj jug, nego samo južni deo uže Srbije) – Kosovo, Makedonija, Bosna i Crna Gora, morali da dobiju našu podršku za brži razvoj. Onda Jugoslavija postaje jedno sposobnije tržište i načiniće još jedan korak bliže ka onome što sam nazvao evropskom privredom, naime ka privredi sposobnoj da se takmiči na međunarodnom tržištu.

Verovatno da će u toj praksi razvitka morati republičke koncepcije koje su do sada već formulisane – vi ste videli da su se republike izjasnile i u političkoj formi i kroz ekonomske projekte, o tome kud misle stići za sledećih pet godina – da će svaka od tih koncepcija morati da doživi izvesne korekture. Gde pretpostavljam da će biti te korekture? Pretpostavljam da će svaki od nas morati da se koriguje naročito u onoj oblasti u kojoj očekuje otvoreno ili zaobilazno neki povoljniji tretman za sebe u opštim propisima. Naime, niko ne može sprečiti Vojvođane ili žitorodne krajeve u Srbiji da proizvedu više žita, ali postavlja se pitanje kakva će biti politika cena. Ako, pri tom, računaju na jedan suviše visok stepen zaštite, jer naše žito je skuplje, ne verujem od italijanskog i grčkog, ali je skuplje od američkog i kanadskog, onda je to ono što je prikriveno računanje na tuđe izvore. Kažu: pa mi smo u stanju da proizvedemo, ali stvorite nam uslove, dajte nam visoke obavezne cene. Niko ne može sprečiti Bosnu da proizvede više uglja. Ona ima za to prirodne uslove, ima i radnu snagu. Ali ona ne može očekivati da mi udarimo porez od 50 odsto na naftu koja prodire sa plinom zajedno u čitavom svetu kao sada preovlađujuće gorivo, zato da bi ugalj i dalje bio rentabilan. I tako redom. Mi možemo da podržavamo industriju duvana, ali tu postoje izvesne granice. Mi možemo da zaštitimo do izvesnog stepena naše prerađivačke industrije u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Ali, ako taj stepen zaštite treba da bude suviše visok i da, recimo, domaći aparati budu 50 odsto skuplji nego u inostranstvu, to znači da će proizvođač gvožđa, drveta, bakra, kukuruza svoje proizvode davati, manje-više, po svetskim cenama a kupovaće aparate za domaćinstvo po cenama koje su 50 odsto iznad svetske

³ Tito je u Zagrebu, 21. septembra 1970, izneo ideju o formiranju Predsedništva SKJ, u kome "neće biti republikanci".

cene. To su ta iščekivanja koja će morati da nestanu. Ako izvoznici opreme, opet kažem, u tim razvijenijim republikama, mislim na te tri razvijenije za sada, očekuju izvesnu podršku od zajednice, ona ima opravdanja do izvesnog stepena jer i druge zemlje to čine. Ali ako u isto vreme očekuju u "Ivi Loli Ribaru"⁴ ili u "Končaru"⁵, ili ne znam gde, da kupuju jeftino gvožđe i jeftin bakar, a sirovine budu zadržane na maksimalnim cenama, i da dobiju još premije kod izvoza, šta onda to znači? Imaš jeftinu radnu snagu – ispod svetske cene, imaš sirovine – na svetskom nivou, a da bi izvezao tražiš subvencije. Znači, da faktički podbacuješ, ideš ispod evropske produktivnosti rada kao prerađivač i sad to treba opet ostali proizvođači da plate. Razume se da naša mašinska industrija ili naš izvoz nekih drugih prerađevina, ne samo metalnih, treba da bude podržana da se bori na svetskom tržištu. Ali je pitanje po koju cenu. Ako mi za svaku mašinu koju izvezemo ili za svakih hiljadu metara kablova treba ne znam koliko tona kukuruza u stvari samo pride, onda je pitanje da li moramo tvrdoglavo baš tu vrstu strojeva prodavati. A kad se smanji stepen zaštite, onda se otprilike vidi ko može sa jednom minimalnom zaštitom da se takmiči na svetskom tržištu, a ko ne može. Otud smatram da potiču mnogi glasovi koji se čuju u ime republičke državnosti, u ime položaja pojedinih grana. I nacionalne zastave su tu, lepršaju se svuda. Iza svih tih priredaba naših stoje ova pitanja. A zajednica kao celina treba da bude zainteresovana, i realno je zainteresovana, da pomognemo izvoz – mi ćemo sve više biti upućeni na izvoz. Srbija, koja nije tipično razvijena, ima negde 19 odsto nacionalnog dohotka ostvarenog iz izvoza, treba da dođe na 23 do 1975. A svakako da su Hrvatska i Slovenija mnogo iznad toga. Ali, pri tom, moramo naći šta je stvarno rentabilno izvoziti i te industrije forsirati. Lokalni faktori, republički i pokrajinski – potpuno mogu da razumem da su po prirodi svoga položaja pristrasni – kažu: ja imam postojeću industriju, sad je u svetu veliki pritisak, nova produktivnost rada, nova postrojenja kod naših konkurenata, umesto 10 odsto premije, ja tražim 25 odsto premije. Zajednica to mora da razmatra, mora da bude sposobna da razmatra, to znači SIV i druge kompetentne službe, pa da predlažu Skupštini i da vidimo hoćemo li mi sada to subvencionirati. Mora se naći deo stanovništva koji će da plaća ceh i to opet nije nacionalno pitanje nego jedno društveno pitanje. Mi smo industrijalizaciju vršili u početku na račun seljaštva i tako je moralo biti u ovom ili onom obliku. Neko je to mogao da vrši na račun kolonijalnog seljaka, a neko je vršio na račun svog sopstvenog. Ali tu mora početi. Uvek se kaže da trgovina pljačka. Međutim, trgovina je posrednik. Mi smo industriju mogli da gradimo samo na muci tog seljaka, kome je bez odgovarajuće naknade u industrijskim proizvodima oduziman njegov proizvod. Bilo sistemom cena, bilo sistemom otkupa, to počinješ od ratnog komunizma pa polako popuštaš, ukoliko se industrija osposobljava i ukoliko smo u stanju da seljaku dajemo u zamenu proizvod.

Razume se, na to se nadovezuje dosta drugih okolnosti koje možda nisu suštinske, ali nisu sporedne kada se nagomilaju i kada se poklapaju. Mislim na sve te elemente, recimo, kadrovskog učešća u aparatu federacije koji je u Beogradu. Razume se, nema faktičkog značaja da li će masa službenika biti više

⁴ "Ivo Lola Ribar", preduzeće u Beogradu.

⁵ "Končar", preduzeće u Zagrebu.

Srbi ili neke druge nacionalnosti, da je sedište federacije na drugom mestu. Ali ako se to poveže sa drugim okolnostima, kao što je recimo sastav starešinski, pitanje jezika u armiji, onda se to, razume se, nagomila i svaki podnosi svoje račune. Ja mislim da treba ta pitanja napasti sa svih strana. Pri tome mislim i na vaš položaj. Rekao sam za ono što se u armiji oseća da su to posledice stanja u društvu i najmanje vi možete da izlečite uzrok. Ali i ono što vi preduzimate sada, recimo oko starešinskog sastava, jeste značajno. To će poslužiti vama za stvaranje jednog punijeg osećanja jedinstva. Ali, ta politika, koja neće pokazati rezultate za dva dana, mora da ima izvesnog odjeka u širim političkim sredinama.

Govorili ste o Birou.⁶ Biro je dosta stvari obavio, ali nas nije izvukao iz krize. On nas je trenutno bio izvukao iz jedne krize prošle godine, ali nije suštinski izmenio stvar. To zavisi od ponašanja svih nas. Moramo da se sporazumemo. Videli ste, verovatno, i kroz diskusiju pre dva dana, da mi ne mislimo isto o tome na koji način stvari rešavati u smislu tehnike odlučivanja, što i nije samo tehnika. Tako da se o tim stvarima treba dogovoriti. Inače Predsedništvo⁷, bez obzira kakav sastav bio, ne može da pokaže potrebne rezultate. Recimo tu će u Predsedništvu, pretpostavljam, sutra biti svi predsednici skupština i još neki drugi, po jedan ili dva predstavnika. Oni mogu raspravljati, ali ne mogu beskonačno, zato što nisu tu na odsustvu nego treba da se završe neki poslovi koji ne čekaju. Prema tome, tu mora da postoji dogovor o tehnici odlučivanja, da li će se odlučivati većinom glasova o stvarima koje su zajedničke. Razume se, tu ima mnogo stvari gde se ne mora imati isti stav, ali uzmimo sad jedan primer, pošto ga niko sad ne osporava; koliko treba da traje vojni rok, recimo, i ako se ne slažemo u tome, tu se mora reći – da ili ne. Možemo da se natežemo oko nekih stvari u privredi, tu ima ekonomskih posledica, nešto se izgubi, vidi se da nije dobro, ali to se vuče. Ali, koliko će trajati vojni rok, moramo da donesemo odluku. Ako bi sad neko pokrenuo da se to menja, da se ide na godinu dana, onda tela koja odgovaraju moraju da se slože o tome. Ako neće da glasaју, pa je jedan za godinu i po dana, drugi za godinu, hoće li jedni da odlaze kući posle godinu dana? Ne može biti jedna carina na jednoj, druga na drugoj granici. Dakle, to su stvari za koje mora postojati tehnika odlučivanja.

Mi gledamo ovako: mislim da važna pitanja treba da budu ugrađena u Ustav, sve osnovne stvari. Drugo, mislimo da je faktično preglasavanje, koje bi pretilo da daje uvek slične rezultate, eliminisano kroz paritet. Kad bismo se preglašavali na bazi jedan narodni poslanik na 100.000 stanovnika, kako je ranije bilo, reklo bi se da Srbija u dogovoru sa još jednom malo većom jugoslovenskom jedinicom može uvek da ima većinu. Prema tome, ako se Srbija i, na primer, Bosna dogovore – većina je tu trajna po svim pitanjima. To bi, svakako, bio urođeni defekt za jednu federaciju, jer onda šta je tu federacija ako o svim pitanjima rešavamo u Saveznoj skupštini, a u njoj imamo koaliciju ovu, ili neku drugu, i praktično poznat rezultat unapred. Međutim, sa sistemom pariteta imamo sasvim drugu situaciju. Suverenitet je faktički zastupljen kad pogledate Veće naroda, ili Biro. Razume se, neko može reći: gde je tu ravnopravnost građana kao pojedinca kad Vojvodina ima dvaput manje predstavnika,

recimo, nego Crna Gora, jer treba da bude osam vojvođanskih glasova na jedan crnogorski. Međutim, ako je federacija, onda je federacija nacija. Mislim da je paritet jako naglasio i jako zaštitio suverenost upravo manjih naših jedinica. Mi se u Srbiji nismo ustručavali od toga da se izjasnimo za rešavanje glasanjem. Mada ako bi neko mogao da bude protiv toga, to bi, u stvari, bila Srbija. Srbija u prvom redu, pa onda Hrvatska, Bosna mogle bi da imaju primedbe. Međutim, mi smatramo da bi paraliza, tj. nerešavanje stvari, ako svako sedne na svoju stolicu i kaže da se ne pomera sa svojim stavom, da bi to sve nas zajedno više koštalo nego što će nas koštati to što će danas jedni, sutra drugi ostati u manjini. Uostalom, vi, kao vojnici, bolje znate, da je bolje doneti jednu odluku koja nije savršena, ali da postoji odluka, da postoji pravac u kome se krećemo. A možemo se kasnije korigovati. Bolje nego da ostanemo u mestu. To je najsigurniji način, i to ne samo u ratu, da se izgubi kad se odlučuje o interesima na partitetnoj bazi, glasovi nisu raspoređeni prema broju stanovnika. Odgovor na tu primedbu, koja nije mala, jeste da se, zaista, samo najvažnija pitanja, gde se radi o ukupnom položaju celina, naših republika, da se samo to rešava na nivou federacije, a da se sve ostale stvari rešavaju u okviru republike. I onda će tu doći do izražaja broj stanovnika i tu faktički onda svako rešava o svojim poslovima, o proizvodima svoga rada, o tome kako će se upotrebiti sredstva prikupljena poreskim i drugim putem na njegovoj teritoriji. Inače bi faktički došlo do toga da glasovi koji predstavljaju manji broj stanovnika odlučuju o opozivanju, o rasporedu sredstava, o pitanju standarda, o infrastrukturi, o svim mogućim stvarima na teritorijama koje su mnogo veće. To bi, opet, dovelo do toga da se zakonodavstvo paralize. Mi faktički o tome nemamo sporazuma, i mislim da će jedna od važnih stvari biti dogovoriti se kako će funkcionisati Predsedništvo. Bolje je svesti funkcije federacije na neophodno. Ono što je neophodno da bude jedinstveno, recimo, u samoupravnom sistemu, razume se da ne može stalno da se menja. Tu će neke stvari biti ugrađene u Ustav. Na Predsedništvu je telegrafski stil saopštavanja stavova u ime federalnih jedinica pokazao otprilike gde smo. Tu fazu smo prošli, sad treba da radi ustavna komisija.

Pitanje – Ja bih se nadovezao na ono što ste Vi rekli o tome šta očekujete od Prve konferencije SKJ u smislu zauzimanja jedinstvenih stavova o spornim i drugim pitanjima iz područja političko-privrednog sistema, međunacionalnih odnosa i uloge SKJ. Naime, tu su velika očekivanja članstva SKJ da će – ima, verovatno, malo i idealističkog gledanja – sva ta pitanja biti skinuta s dnevnog reda i da će Konferencija imati, možda, i veći značaj nego što su ljudi u početku očekivali.

Marko Nikezić – Odmah ću reći to šta mislim o Konferenciji. Predviđeno je da se diskutuje o agraru. Kongres je inače omnibus, za agrar je rečeno da ćemo temeljitije o tom pitanju na Prvoj konferenciji. Mislim da smo tu podbacili, bez potrebe, jer ništa mi nismo sada pametniji u pogledu agrara nego pre godinu dana. Mi smo, posle dosta lutanja, našli određena rešenja. Ne mislim da je rdavo što smo lutali u ranijim godinama. Imamo dosta efikasna gazdinstva, po tome šta kažu poslovni ljudi. Tu produktivnost raste i na taj društveni sektor ćemo se osloniti za tržne viškove, za izvoz. To ima budućnost u jednoj razmeni sa Srednjom Evropom, koja će biti visoko industrijalizovana.

⁶ Izvršni biro Predsedništva CK SKJ, formiran na Devetom kongresu SKJ.

⁷ Predsedništvo SFRJ kao kolektivni šef države.

Drugo pitanje je položaj seljaštva. Ne očekujem velike stvari u tom pogledu. Mislim da naš rezervoar radne snage, biću direktan, treba da ostane na selu, ako ćemo da se modernizujemo i ako ćemo da imamo visoku produktivnost rada. Ima dva načina: možemo da razvijamo ekstenzivnu industriju i da zapošljavamo veći broj ljudi. Onda nema velikog porasta produktivnosti rada. Faktički se stvara malo višak rada. Prema tome, nema ni brzih investicija, osim da svedemo život čitavih generacija na nešto što je, zaista, ispod evropskog minimuma. Ono što se desilo u Rusiji, što se još radi. To je za nas nemoguće. Trebalo bi da imamo milion vojnika da čuvamo granice, ako bismo se tako odnosili prema narodu. Sem toga, to ekonomski ne rešava stvari. A ako imamo godišnje 5 odsto porast zapošljavanja, trebalo bi imati 12 odsto stopu rasta pa da to bude dobro. Ali imati 8,5 odsto stopu porasta proizvodnje i 5 odsto porasta zapošljavanja, znači ostaje 3,5 za porast produktivnosti rada. Produktivnost rada može da ostane na istom nivou i sa unošenjem novih mašina. Ako imamo stopu 5 zapošljavanja i stopu 5 porasta proizvodnje, možemo uvesti stotine miliona dolara novih strojeva u toku godine, nema napretka.

Rusija još uvek ima 40 odsto ljudi na selu. Oni su ubacili masu strojeva na selo. Ove godine su dostigli 16 kvintala – to je neviđeni rezultat do sada – i oni su se kretali 11, 13, kako koje godine u toku poslednjih 10 godina. Sa ogromnom mehanizacijom, potpuna kolektivizacija, nigde seljačkih međa. Sto miliona ljudi na selu. Podelili produkciju sa njima i eto produktivnosti rada, bez obzira koliko je mašina. Ako budemo ekstenzivni i budemo imali veliki priliv sa sela, produktivnost industrije ne može biti visoka. Prema tome, naš dalji razvoj ne može da predvidi brzi odlazak sa sela, jer inače je to poplava u industriji. Naterati industriju na to, moglo bi samo novo podržavljenje. Dok fabrika vodi računa o sebi, ona će nastojati da se modernizuje i da proizvodi više, sa malim povećanjem radnika. Tu je mogućnost za niže cene, za lakši izvoz, za veće fondove i za dalji razvoj. Reći ćete to nije pravo u odnosu na seljaštvo. U ekonomiji treba da vidimo šta je put najbržeg ukupnog razvoja, najbrže ukupne modernizacije Jugoslavije.

Treba računati sa tim da će smanjenje seoskog stanovništva ići lagano, verovatno da na selu treba organizovati mnoge druge stvari, da ima tu mesta za sitne industrije, za razvoj usluga, ne pomerajući raspored stambenog fonda. To se sve više razvija i u svetu i kod nas: ljudi žive gde su živeli, a dolaze na rad stvarajući nova radna mesta uz relativno male investicije. I dalje intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje, poljoprivredna industrija, da eliminišemo izvoz u sirovom ili polusirovom stanju. Tu mislim da kasnimo. Rekao bih – u prvom redu kasni Vojvodina. Nju spominjem, jer je to odgovornost Srbije. Mi imamo tamo brašno, šećer, to je bila industrija 1900 – danas brašno i šećer više nisu industrija. Ko ostane na brašnu i na šećeru, igra ulogu proizvođača sirovina. Tu mi još nemamo potrebnih koncepcija. Ali, ako se uzmu neka slovenačka preduzeća, pa "Podravka"⁸, sada i Pančevački Rit, koji su počeli da se probijaju u tom pravcu, vidimo koliko naši najplodniji poljoprivredni krajevi koji su po stepenu civilizacije odmakli, kasne u izradi jedne moderne koncepcije. Ja mislim da je to Vojvodina, da je to cela Posavina i verovatno još neki krajevi. Mislim da je dobro da dođe do njihovog povezivanja sa drugim, da tu ne treba da kuka

⁸ "Podravka", industrija hrane, Hrvatska.

niko ni u Vojvodini ni u Srbiji, da se nešto rasprodaje. Govorio sam pre neki dan sa direktorom "Podravke", vidim da se on povezuje sa zapadnom Srbijom, da bi hteli da svoj voćarski centar smeste u zapadnu Srbiju. To je dobro, kao što je dobro povezivanje Subotičana ili Krajine po liniji vina sa Slovencima, koji već imaju put u svet. To su pravi kanali.

Bojim se da mi na tom planu malo suviše očekujemo od saveznog centra i od regulisanja cena. To znači: ja ću da ostanem proizvođač onoga što proizvodim sada, a politički predstavnici treba da se bore da nabiju cene žitu, repi i svemu ostalom. Međutim, tako se u svetu ne može živeti, jer u svetu se, pa i kod nas, a naročito na društvenim gazdinstvima, neprekidno smanjuje broj radnih časova potrebnih za proizvodnju. To opada iz godine u godinu. Jedne godine se napravi prodor u jednoj vrsti kulture, jer se nađu novi kultivatori, nove mašine, druge godine drugo. Broj potrebnih radnih časova neprekidno opada. I mi treba da vidimo da li to pratimo.

Ako se svetska produktivnost rada podigla, znači da danas ne možeš dobiti onoliko robe koliko si mogao ranije. Prema tome, moraš više i proizvesti, ako hoćeš da održiš svoj standard, i svoju reproduktivnu sposobnost. Ja znam da to nije lako dokazati. Čovek kaže – pa ja sam dao istu količinu, a dobijam manje novca, odnosno dobijam isto toliko novca, ali dobijam manje roba. To zavisi od kretanja produktivnosti. Ne mislim da ćemo lako sve ubediti, ali mislim da bi SK morao da bude na toj liniji. Samo sa tom orijentacijom možemo i naprednu agrarnu politiku da vodimo.

Druga tema, kasnije ubačena, jeste politička situacija. Ona se sada proširuje pitanjima federacije i Predsedništva. Ne može se govoriti o političkoj situaciji a da se ne govori o problemima federacije. Međutim, govoreći o političkoj situaciji, pored problema federacije, ima sigurno više aktuelnih pitanja. Jedna oblast su pitanja samoupravljanja i problemi raspolaganja rezultatima sopstvenog rada. To je oblast u kojoj ima novih problema. Najkraće, rekao bih, to su problemi vezani za pojavu ukрупnjavanja naše privrede. Ujedinjavanje i povezivanje industrija je bila prva faza integracije. Druga faza je ovo, pri čemu ljudi grde banke i trgovinu. To su malo tradicionalne stvari, nasledene ne samo od Rusa nego i od socijaldemokrata. Međutim, realizacije vrednosti i na našem i na stranom tržištu bez trgovine nema.

Druga stvar je koliko se društvo organizuje i kaže: ne želimo da se višak rada prikuplja u prvom redu kroz trgovinu nego želimo da to bude kroz industriju. Tu zapadni svet ima veoma složen sistem zakonodavstva. Mi smo divlje i veoma slobodno tržište u poređenju sa njima. I nama je potrebno složeno zakonodavstvo, gde se tačno zna koji deo viška mogu da skidaju banke, osiguravajuća društva, veletrgovina, sitna trgovina i šta ostaje industriji. Reći ćete da oni nisu primer za nas. Kod njih se time regulišu odnosi između raznih slojeva buržoazije koja ima svoje pare u bankama, i u industriji, i u trgovini gde svako hoće i smatra da je u tome jednak i da je to logično za građansku državu, da ima mogućnost da ista suma novca donese približno isti profit. Logično je i da naši kolektivi žele da im ista količina rada donese približno iste prihode, mogućnosti budućeg razvoja i sve ostalo. Prema tome, to su sporovi unutar radničke klase i tu zajednica mora da se pojavi. Raspravlja se dok se raspravlja, ali na kraju statistika ne laže. Godinu, dve, tri, pet i zajednica mora da se pojavi u regulisanju toga. Ne može se sigurno tolerisati situacija gde bi se trgo-

vina stalno pojavljivala kao rentabilna, a industrije kao nerentabilne. To je besmislica. Tu raspodela viška rada mora da pretrpi korekture i tu je zajednica u licu komora, i zakonodavnih organa. Međutim, u novinama se to uprosti i kaže: "Živela industrija, dole trgovina". Neko će reći da seljaci osećaju kako su opljačkani od svih: industrijalci odvoze, prave pare na nama, pa trgovci, pa bankari – i oni imaju utisak da su svi, osim njih, izlišni.

Dakle, tu nam predstoje korekture i tu treba ozbiljno poraditi da se nađu rešenja. Ne bi bilo dobro da idemo na kongres samoupravljača sa nekim globalnim i olakim osudama pa reći: bankari su ovakvi, prerađivači su ovakvi. Svi bi se složili da su banke krvopije, onda bi se ostali složili da je to trgovina, onda bi sirovinška industrija rekla: prerađivačka industrija je ta koja nas pljačka, poljoprivreda to isto u odnosu na industriju. Mi moramo izići sa zrelijim rezonovanjem, koje odgovara složenosti međusobnih odnosa. To je jedna strana. Ono što izlazi iz toga je pitanje samoupravljanja u svim tim složenim celinama – ko o čemu odlučuje. To su stvari koje su sad na dnevnom redu. Reći ćete zašto posle 20 godina? Sa malim preduzećima možete imati manje-više isti tip radničkih saveta. U asocijacijama deo viška rada ostane na svim etapama prerade. Svako je nešto doprineo, onda je složeno videti da li je svako zadržao onoliki deo viška rada koliko iznosi njegov doprinos, ili je uzeo i deo viška rada onoga koji je bio stvaran u prethodnoj fazi. To se ne rešava lupanjem šakom o sto, nego time što se pogledaju rezultati poslovanja. Ne može onaj koji proizvodi bakar da ispadne uvek neproduktivan i u gubitku, a onaj koji pravi kablove u Svetozarevu, stalno u dobitku. Značilo bi da nešto u načinu regulisanja nije u redu. Onda bakru treba dati slobodne cene, kablovi imaju slobodne cene za svoje proizvode, molim, neka kupuju bakar po slobodnim cenama. Treba videti šta imamo da ponudimo u okviru radničkog upravljanja. Ne mislim da će to CK da ponudi. To treba da ponude ove velike asocijacije. To su velika preduzeća sa iskustvom, pa da izađu sa kompletnom slikom o tome kako se raspodeljuje višak rada i kako treba podeliti nadležnosti radničkih saveta. Dobro bi bilo da komisije na tom kongresu budu u stanju da mirno i ozbiljno razgovaraju o stvarima i da dođemo do formulacija koje će za ovaj naš samoupravni sistem biti formulacija jednog modernog doba. Nama su Rusi i ostali govorili to. Kad vi budete imali veliku industriju, vi nećete moći bez ministarstva da upravljate, a Zapad misli da mi ne možemo da iziđemo iz toga bez velikih monopola, gde se zna ko je vlasnik (banke, ili ta i ta asocijacija je vlasnik svih ovih malih pogona i oni nemaju šta da rešavaju, zna se gde je centrala, i čiji je tu kapital i odluke se donose na jednom mestu). Mi smo sad na takvom ispituu. Ne mislim da ćemo mi dati sve odgovore, ali da će ta oblast biti prisutna i bilo bi dobro da pripremimo dalje korake.

Ne želim sve da vežem za privredu. Politički život je mnogo složeniji, vezan je za naš međunarodni položaj i međunarodne odnose. Ne vidim da je tu išta kritično. Ali, tekuća privredna kretanja, to pratite i sami, vrlo su šarena. Imamo rast koji je još uvek zadovoljavajući, mogli bismo da isteramo ono što je u planu. Ali, ima puno tendencija koje prete da te rezultate u toku iduće godine pojedu, tako da nećemo moći o ovoj godini suditi samo na bazi 8,5 odsto rasta, nego je pitanje kojim pravcem se stvari kreću. Stopa rasta je stalno opadala. Mi smo bili na 10 i na 12, sad smo došli dosta nisko u poslednjem mesecu, prema tome to je ono što nas zabrinjava, što tih 8,5 odsto nisu

ujednačeni, nego što stopa rasta opada. Prema tome, za iduću godinu obezbediti ono što se želi, a mislim da je rečeno da to bude 7 ili 8. Malo sam skeptik – obezbediti 7 odsto za pet godina – to podrazumeva veliku stabilnost, ne samo kod nas, nego treba u Evropi da se tako kreću stvari.

Nisam siguran da sam objektivn, ali i na prošloj sednici Biroa i sada na Predsedništvu, iako smo razgovarali o jednoj opštoj temi, to je federacija, mislio sam da moram na kraju reći da to ne bi trebalo da odvuče našu pažnju i da bi posebnu podršku svih sada moralo da dobije Savezno izvršno veće u preduzimanju mera koje bude smatralo potrebnim u tekućim kretanjima. Bojim se da se mi, raspravljajući o velikim temama, možda i složimo u koječemu, a da nam pravi udarac dođe sa druge strane. Ako bismo zapali u veće teškoće, ako bi manje kvalifikovani i manje plaćeni slojevi radničke klase zapali u teži položaj, imali bismo onda i ekonomske i socijalne komplikacije. Mi sad još toga nemamo, ali mislim da smo prilično na granici.

Pitanje – Javnost je shvatila da Predsedništvo SFRJ kao kolektivni šef države mora da se formira zbog raznih rasprava na osnovu međurepubličkih i međunacionalnih problema i upravo ono treba da bude kao neki mehanizam da te odnose uskladi. Ali, ako je to razlog za Predsedništvo u federaciji, to ne bi moglo biti razlog za sličan organ u republici koji se takođe predviđa. Da li smo možda u situaciji da skupštinski sastav u nekoliko sada moramo da regulišemo, jer je dosad isuviše otišao u širinu.

Pitanje – U javnosti se čuje kako je jedan od delegata na Predsedništvu pomenuo veto republika. O kakvom se vetu radi? Ukoliko bi to bilo, onda bi veze u federaciji među republikama bile daleko labavije nego što je to u modernim federacijama.

Marko Nikezić – Prvo, da ne bih bio pogrešno shvaćen, govorili smo o razvoju samoupravljanja i šta je to sve donelo. Daleko sam od toga da tvrdim da je to sve po planu. Mi imamo jednu određenu orijentaciju. Veća emancipacija je donela i niz iznenađenja, i to su stvari kojima se konkretno bavim. A sad u vezi sa Predsedništvom i sa skupštinskim sistemom. Čitali ste ono što je rečeno na Predsedništvu prošli put, videli ste da tu ima nijansi, kako ko to shvata. Mislim da postoji izvesna zajednica gledišta u jednom broju stvari, zajednica opredeljenja da idemo na to telo i da kroz njega rešavamo i ovo pitanje kolektivnog šefa države i u tom smislu i pitanje nasledstva, i pitanje daljeg usklađivanja međurepubličkih odnosa.

Niko ne zamišlja da Predsedništvo postane sila iznad društva sa nekim neodređenim kompetencijama pa šta mu padne na pamet da stavi na dnevni red i da skroji, jer onda zaista gde su ostali. Mislim da nema tih snaga više koje bi to činile. Republike koje će biti u njemu zastupljene nisu zainteresovane za to, one su zainteresovane da funkcionišu Savezno izvršno veće i Skupština na svojim poslovima. I u nekim značajnim zajedničkim pitanjima da funkcioniše Predsedništvo, sastavljeno na bazi pariteta, odgovorno Skupštini, uklopljeno u naš ustavni sistem. Vi ste rekli da imate utisak da smo otišli predaleko sa skupštinskim sistemom, pa da sad moramo da bacimo težište na izvršna tela. Verovatno da ima nešto u ovom drugom delu rečenice. Mi moramo da budemo efikasniji u izvršavanju. Međutim, ne mislim da je to rezultat toga što smo preširoki u raspravljanju stvari. Naš metod odlučivanja, tehnika, aparat, to je sve u zaostatku za jednu modernu državu. To je prilično jednostavno i time se

može upravljati u državnom socijalizmu i u jednoj pretežno seljačkoj državi. Tu ne treba mnogo složen aparat. On bi i smetao kad bi bio komplikovan. Ali za zemlju koja postaje pretežno industrijska, za privredu koja je složena i zbog toga što privredni činioци sami odlučuju, tu već treba mnogo kvalifikovaniji i komplikovaniji aparat. Možda su te odluke manje tvrde i manje neopozive, ali složenije su, neke su obavezne, neke su samo okvirne. U tom smislu, iako u jednom drugom klasnom rasporedu, moramo da gledamo kakav aparat u privredi imaju oni koji imaju liberalniju privredu. Jer instrumenti koji postoje na Istoku i koje smo mi nasledili i postepeno menjali, suviše su pojednostavljeni. Imaju prednost da brzo prenesu naređenje, ali imaju i taj defekt da jako smanjuju angažovanost. Sad i oni svi traže izlaz iz toga – Poljaci, Rusi, Mađari, svi traže svoju varijantu reforme. Govoreći o skupštinama – nisam nikakav poklonik svake skupštinske odluke, sastav skupštine je i dobar i loš, u zavisnosti od klime, od držanja SK i od drugih okolnosti. Ali, mi ne smemo da budemo nestrpljivi. Naša skupštinska tradicija, uopšte tradicija slobodne debate, vrlo je kratka, a put za demokratsko rešavanje stvari je dug. I sad je SK malo propustio stvari i već se pokazuje izvesno nestrpljenje – rekao bih da ga ima u SK, ima ga i u članstvu: šta oni u Skupštini samo brbljaju, treba da nađu rešenje, dobro rešenje, dobili su mandate, primaju plate. Međutim, to nije tako jednostavno. Mi smo napravili masu grešaka odlučujući u zatvorenom krugu, tako da mislim da bi bilo opasno za ceo naš sistem da pokažemo nervozu u odnosu na skupštine. Jer onda kad to prenesete na druge nivoe, onda ćemo isto tako reći: šta su se sastali u radničkom savetu, govore polupismeni ljudi, dajte trojicu koji znaju, pa neka odluče. Ne može se biti za jedan autokratski sistem u centru i razviti demokratiju. Ne možemo računati na demokratske odnose u opštinama i u radnim organizacijama, a da u SK imamo drukčije ponašanje.

Što se republike tiče, u pogledu Predsedništva, rečeno je slično ili isto. Moram reći da u Srbiji ne vidim neku posebnu potrebu za tim. To što ja ne mislim tako, ne znači da do toga neće doći, ali pošto me pitate, moram reći šta u ovom trenutku mislim. Nisam do sada čuo dovoljno dobrih argumenata za to, osim neke želje da to bude odgovarajuće, prosto da bude ista vrsta beočuga. Vi se sećate gužve sa putevima pre dve godine⁹, to je bilo jedno jugoslovensko pitanje ali je bilo i unutarrepubličko pitanje, u smislu odnosa između SK i drugih organa. Tamo je bilo izvesnih razlika. Izvršno veće Slovenije je zauzeo stav u tome zajedno sa opštinama kroz koje je taj put trebalo da prolazi. CK nije uspeo bio da to spreči u prvi mah, ali nije bio na tim istim pozicijama. Razume se, sve je to prošlo, sad se taj put gradi kao i svi drugi putevi, ali stvar ima jednu drugu pouku. Doneli smo izvesne zaključke posle toga, izišli iz toga, kao praktičnog problema. Postavlja se pitanje gde je koordinacija, gde je građenje zajedničke politike? Drugovi iz Slovenije su nam rekli: mi stvaramo koordinacioni odbor i tu su predstavnici svih tih organa. Centar za koordinaciju je u CK Slovenije. Mi smo sazvali CK, kad smo se vratili sa Briona i postavili, pored informacije i onog što smo imali inače da raspravimo, to pitanje. Nismo predlagali da idemo tim putem. Ali, nije bilo nikakvih inicijativa u tome pravcu

⁹ *Cestna afera u Sloveniji*, 1969. Vlada SR Slovenije, na čijem je čelu bio Stane Kavčič, optužila je SIV za diskriminatorski odnos prema Sloveniji prilikom raspodele sredstava međunarodnog zajma za izgradnju puteva u Jugoslaviji.

ni iz CK, naime da se utvrdi nekakav senioritet SK, kao centar za koordinaciju u kome će se donositi sva bitna rešenja oko daljeg razvoja republike, tekuće politike.

Mi smo u toku poslednje dve godine funkcionisali tako da smo se o svim bitnim stvarima konsultovali, mislim na Skupštinu, Izvršno veće, CK i Socijalistički savez, a u nekim stvarima – omladina, Sindikat, Savez boraca. Prva četiri faktora, bilo u obliku sastanka četiri predsedavajuća ili po nekoliko ljudi iz svakog tela, konsultovala su se o svim važnim pitanjima. Reći ćete – koja su to važnija pitanja? To zaista ne stoji ni u Ustavu Republike, niti smo mi izradili pismena pravila. To šta je u trenutku važno pitanje, zavisilo je od inicijative bilo kojeg od tih faktora. To znači mogao je CK ili RIV, a mogao je i Savez sindikata da kaže: mislim da je ovo pitanje sada kritično. Kao što je Savez sindikata prošle godine, recimo, u vreme kada su se stavovi Srbije razlikovali od drugih, nametnuo pitanje penzija. Mi smo se složili da to ne može ostati samo na Sindikatu i na Vladi i držali smo seriju konsultacija gde su bili svi.

Moram reći da sam od početka smatrao da SK ne može da se nađe u tom ugodnom položaju da bude i vladajuća partija, a kad mu je zgodno da izigrava i opoziciju. Ne smatram da se on mora uvek slagati sa stavovima Izvršnog veća, ne treba ni Veću vezivati ruke. Ali to može biti pojedini slučaj. Ne smatram, opet, da može jedna partija na vlasti da dugo izigrava neslaganje sa onim što rade Vlada i Skupština, a da se ne kompromituje. Mislim da je to, posle 25 godina na vlasti, hohštapleraj svoje vrste. Ako mi u CK stalno govorimo: treba smanjiti opterećenje privrede, a naši drugovi, faktički partijski funkcioneri istog ranga, u Skupštini i Vladi smatraju da nemaju kud nego, da bi se zadovoljila prosveta i sve ostalo, to opterećenje drže stalno na jednom nivou. Onda mi moramo među sobom da se objasnimo. Obmanjivati javnost se ne može dugo, da mi sedimo u CK i kažemo: treba dati više za prosvetu, više za zdravlje, a i ostaviti više privredi, a Skupština kaže: evo su računali, ako hoćete toliko za prosvetu, toliko za zdravlje, ostaje toliko za privredu. Mislim da je ta igra jevtina. I u takvim pitanjima, moram reći da mi idemo na usaglašavanje stavova. Ne može se praviti dugo kapital iz toga što će SK reći: znate, to su rekli ovi u Skupštini, a to su birokrati, i tako mi peremo ruke. To su male i prljave igre. Narod zna da smo mi na vlasti 25 godina i ne može ga niko stvarno prevariti. Nego kad su neprijatne stvari, treba zajedno podneti odgovornost, pa reći jeste, stvari su neprijatne i ne mogu biti bolje, a ako mogu biti bolje, dajte da razgovaramo i u SK, i na skupštinama koliko god treba. I ako nađemo bolje rešenje, potpisaćemo ga svi.

Moram vam reći da mi nismo, za ove dve godine, imali nikakvih problema funkcionišući tako. Znači, inicijativu daje onaj koji hoće da se stvar raspravi. Mi ne smatramo da je vodeća uloga SK u tome što će trenutno predsedavajući u CK imati nekakav specijalni nastup, da izigrava popa, da svi moraju da dođu k njemu. Čovek može da utiče onoliko koliko ume da predloži rešenja koja su korisna za sve. Inače, nekakav nasledeni autoritet, bez sposobnosti rešavanja, danas više ni našoj publici ne može da se proda, ni kadrovima. Prema tome, kad u Skupštini predstoje neke važne stvari, mi smo se sastali tamo da vidimo šta su politički aspekti toga i gde bi trebalo da smo saglasni. Oko samoupravlja smo se sastali na zajedničkoj sednici CK i Sindikata. Došao je tu i predsednik Vlade i drugi da kažu šta imaju, kao što mi idemo k njima.

Može izgledati da je to prilično fluidna forma. Mi je nikom ne preporučujemo kao šemu, ali kažem da ta stvar živi. Neko će reći: to je tim koji se slaže. Možda to ima nekog značaja, ali ne mislim da je stvar u tome, već da svaki od nas govori u ime svoje organizacije, ne na bazi svojih raspoloženja. Kad vas postave za komandanta puka, vi onda odgovarate za te pozicije i za te interese. Samo tako savestan čovek može da funkcioniše, da stvarno izražava onaj interes o kome mu je poverena briga. Kažem, za sada to funkcioniše. Znam da su Slovenci napravili koordinacioni odbor, s tim da je tu starešinstvo dobio CK. Možda je klatno bilo otišlo malo više u onom drugom pravcu, da se policentri-zam razvio do nečeg što nisu samo detalji.

Šta ćemo rešiti na jugoslovenskom planu? Bilo bi dobro da svi postupamo na isti način. Uvek sam za to, da svako rešava za sebe, ali da sistem i metodi naše akcije budu srodni. Mi u Srbiji ne osećamo nikakvu želju da pravimo veliki krov u obliku predsedništva. Biće novih razgovora, novih argumenata koji, možda, sad nisu prisutni, a koji mogu i da prevagnu.

Pitanje – Možeš li tu misao o odnosima unutar republike, proširiti na odnose u Federaciji. Naime, stavovi i insistiranje da se radnim organizacijama vrati višak rada, da se rastereti privreda, likvidira državni kapital, izmene devizni režim i sl., sigurno nemaju istu vrednost, značenje i iste posledice u formiranju raspoloženja u jugoslovenskoj i uže nacionalnoj javnosti. Mi smo, naime, svedoci da se, na jednoj strani, relativno mirno raspravlja o svim tim problemima. A imamo drugu situaciju u kojoj se javnosti sugerira kako su uzroci svih teškoća i zala subjektivne prirode i uzrokovani izvan te sredine, što kod neupućenih unosi zabunu i nepoverenje i ove usmerava na paušalnu kritiku svega postojećeg. Pitanje nemoj shvatiti kao provokaciju.

Marko Nikezić – Sredstva preduzećima, da li to ima isti značaj u svim krajevima zemlje. Možda niste mislili na tu stranu o kojoj, ipak, hoću da kažem dve reči. Naime, industrijski razvijeniji moraju to osećati jače. Tu se opet vraćamo na naš jug i sever – ja tu ne delim republike, jer republika Srbija je u svakom pogledu raznovrsna, ima industrijske i neindustrijske oblasti, ima agrarne razvijene i agrarne nerazvijene, da ne govorimo o autonomijama i o nacionalnim manjinama. Ali, ako pođemo na regione kojima je lakše odrediti karakteristike, sigurno da su u Nišu zainteresovani više po toj liniji nego u nekom delu juga, možda 50 km od njih, koji je neindustrijalizovan i koji pritiska da republika rešava pitanje puteva, škola i svih ostalih stvari i plus da neko donese neku industriju. Oni koji već imaju industrije, sigurno više pritiskuju, u svim republikama. To je industrijski način mišljenja, on se bori da mu se što manje uzme i mislim da generalno govoreći, našu podršku moraju imati te tendencije. Zašto? Zato što ako njih oderemo i sve fondove im uzimamo, nemaju odakle da se razviju. Ko će da razvije ovu zemlju? Ako elektroprivreda treba da se razvije sama, ona mora da zarađuje. Eto, to prvo kao društveno pitanje, a ne kao regionalno i nacionalno. Naše opredeljenje će sigurno olakšati disanje privredi. To ne može da se postigne smanjenjem troškova za prosvetu i zdravlje, ali bi trebalo postići to da ti troškovi rastu sporijim tempom nego što raste naš ukupni nacionalni proizvod. Ako bismo to postigli, tu bi se onda stvorio prostor za industriju da se modernizuje. Imali smo godina gde ovi troškovi rastu brže, uključujući sve one koji su vikali protiv opterećenja. U Srbiji je opterećenje privrede čak manje nego što je jugoslovenski proseki. Ne

mislim ni da smo sad došli na ono što treba, ali hoću da kažem da tu vikati, bilo na svoje skupštinare, bilo na susede, ne vredi ništa. Ako hoćemo da se smanji federalno opterećenje, treba da sednemo – zna se gde je to – pa da kažemo: dobro, hajde da skinemo vojsci toliko, ovde toliko. Da vidimo šta može da smanji federacija, ali i šta republika može da smanji. I opštinari misle da je sva vika po novinama protiv republičkih i federalnih opterećenja napravljena zato da bi opština sad mogla da dođe na zelenu granu. Ko opterećuje svoju privredu, na kraju će se pokazati: ako opterećuje privredu opština, ona će polako bežati, novo neće dolaziti. Zemlje koje imaju stogodišnje iskustvo u razvitku industrija, imaju i razrađen sistem u čemu se takmiče opštine. Vidim – kao što je i normalno, da su Slovenci prvi među nama došli na to. Siromašne opštine su rekly: šta možete uraditi za nas, a oni su ih iz Skupštine pitali: a šta vi možete uraditi za privredu? Oni su odgovorili – dajte zemljište, oslobađajmo od poreza 5 ili 10 godina itd. To su stvari koje u svetu čine – opštine, gradovi i čitavi krajevi vode posebnu politiku. To je štampano, to su zakonodavne odluke: na primer, prvih 10 godina nema poreza; drugo, razni su oslobođeni; treće, imaju takvu i takvu mrežu puteva; imaju takav sistem snabdevanja vodom itd. Tako se privlači industrija. Tu su onda i zarade, i opštine kroz te prihode izdržavaju svoje škole i sve ostalo. To je razvojna politika. Mi smo glasni o tome šta bismo hteli. Međutim, moramo pronaći način kako se to radi. Nismo ni pod kakvim starateljstvom. Ne bi niko hteo da nam Rusi kroje kapu, da nas metnu u svoju korpu kao jednu od republika, pa da nam oni to prave. Ako hoćemo da ostanemo svoji, moramo i ove stvari sami rešavati. To su realna pitanja. A onda ostaju pitanja načina na koji se stvari raspravljaju, stila o čemu ste govorili. Lično sam mišljenja da je jedan miran način bolji, ne toliko radi mira u kući – možemo mi biti u ozbiljnim gužvama i bez ružnih reči. Jer gužve nisu u rečima, gužve su u situacijama gde treba uskladiti dva interesa, da bi se moglo sutra ići dalje. Ne možeš to da uskladiš, u tome je teškoća situacije. A ne u tome što neko povisi glas. Ali, ni to što neko povisi glas, ne može da pomogne, zato što to iritira onog drugog, onda i on izgubi nerve i onda se nađemo u pogrešnim sporovima, o tome kako se ko kome obratio. To su u suštini materijalna kretanja i tu treba pristupiti razumno, sa podacima i sa merenjem i sa izvesnom spremnošću na kompromis. Zašto? Zato što se ukupna rešenja nikad ne sastoje iz provođenja jednog jedinog principa do kraja i u čistom vidu. Ima mnogo pravila kojih se treba držati u vojnoj igri, vi morate u praksi da obezbedite da ta pravila po suštini budu zadovoljena. Ali ako biste hteli pedantno i jedno od njih sprovesti do kraja, morali biste ozbiljno ugroziti druge. Nećemo u načelu ići u akciju dok ne obezbedimo sve faktore. Razume se, ako su ti faktori delimično obezbeđeni, vidimo da li je bitno rešeno. Inače, vreme prolazi, situacija se menja i mi gubimo sve.

Tako i sa stvarima koje zovemo sistemskim. Svaka uža zajednica, uključujući svako preduzeće, reći će: ovo pitanje sistema smatram kapitalnim, dok to ne isterate na čistac, mi ne možemo dalje. Na primer, sirovinske industrije su u našoj zemlji u nepovoljnom položaju već godinama, što nije specifično za našu zemlju. One su stalno žrtva promena u produktivnosti rada i cene se uvek menjaju u svetu na njihovu štetu. Pri tome se u okviru jedne nacije, jedne države vrše onda povremena prilagođavanja. Deo toga je, na primer, podrška sopstvenoj poljoprivrednoj proizvodnji, podrška proizvodnji

uglja, i proizvodnji drugih sirovina. U međunarodnim odnosima, iako postoje mnoge konvencije po robama, to faktički nije regulisano, tu se uvek novi aranžmani prave na bazi nepovoljnijoj za onoga koji je proizvođač sirovina. Prema tome, probiti se do ravnopravnosti u međunarodnim uslovima moguće je suštinski samo izlazeći iz položaja isključivog proizvođača sirovina. To znači postepeno graditi sopstvenu preradu i imati kombinovanu proizvodnju. Onaj koji bi hteo da razvije privredu, očuva nezavisnost i podigne standard samo na bazi sirovinke proizvodnje, ne bi uspeo, jer ne postoje kompenzacije. Taj bi bio osuđen na večitu zavisnost. To su shvatile sve nacije, i nije slučajno što, od komunista do vojnih režima, svi nastoje da stvore jezgro sopstvene industrije. Mora doći do kompromisa u tom smislu što naš pravac mora da bude, recimo u ovoj oblasti poboljšanje položaja sirovinskih proizvođača. U isto vreme, mi ne očekujemo da Bor postavi pitanje: ili odmah svetska cena ili izvozimo sav bakar. Da bi se to regulisalo, ne treba da stanu naše industrije i sve ostalo. Ne možemo postaviti svaki svoje pitanje kao nož pod grlo. Zaustavili bismo mnoge stvari, i gubici bi bili veći od koristi. Ali je normalno očekivati, recimo, da železo u roku od godinu dana ili od tri, dovedemo u ravnopravniji položaj. To je ta vrsta kompromisa na koju mislim – mora da se unese u sve to faktor vreme. Tu mislim i na druge grane koje imaju određene opravdane zahteve, poljoprivreda, turizam. To mora da se uzme u rad. U isto vreme, nijedna stvar ne može preko noći biti rešena.

Pitanja – Ja bih, ako dozvolite postavio dva pitanja. Ona su za nas jako značajna, za Armiju mislim, a posebno za škole, pa bismo o njima želeli da čujemo i Vaše lično mišljenje. Ovde Vas slušaju, pored nastavnika VVA i načelnici sedam škola i akademija iz Beograda, zapravo svi, tu su zastupljene sve škole, sem Muzičke. Ja ovo napominjem zbog toga što se u svim tim školama, na ovaj ili onaj način, u ovom ili onom obimu, izučava predmet strategija, naravno u njenom savremenom značenju. Mi posebnu pažnju posvećujemo, i o čemu posebno vodimo računa, to su veliki sistemi. U našoj štampi i stručnoj i laičkoj, na raznim simpozijumima i u razgovorima, uveliko se, sa manjim ili većim intenzitetom, vode razgovori o tome ko je za velike sisteme a ko i protiv. Stručnjaci su za velike sisteme, oni to argumentišu i brane. Drugi, koji to nisu, protiv su velikih sistema itd. Mi ovde izučavamo opštenarodni odbrambeni rat, pripremamo se za taj rat i ja lično smatram da se teško može voditi jedan veliki rat bez velikih sistema, barem u nekim domenima. Odmah želim da napomenem i to da po mom osećanju mi u nekim područjima upravo takvih sistema još nemamo. Tu mislim pre svega na železnicu i na elektroprivredu, mada ima i drugih privrednih grana u kojima su ti sistemi, po saznanju do kojih smo došli izučavajući teoriju i praksu jednog savremenog rata. Može se, naime, voditi partizanski rat, rat četa, vodova i bataljona, i manjih odreda, sa malim, atomiziranim sistemom, ali kad je u pitanju železnica i transport uopšte, kad je reč o velikom ratu, opštenarodnom odbrambenom ratu u kome učestvuju pored snaga o kojima sam govorio, i krupnije snage, takav rat teško se može voditi bez velikih sistema. Za mene lično je irelevantna stvar ko će i gde pritiskati dugme, da li će se pritiskati u Sarajevu, Ljubljani, Beogradu, ali je veoma značajno da se rezultati tog pritiskanja osele u celini, ako je u pitanju jedan veliki sistem od koga zavise krupniji rezultati. Govorim o ratu, a čini mi se da je to sigurno jedna od bitnih pretpostavki i za savremenu privredu. Nisam dovolj-

no upućen u to koliko se od diskusija prešlo na realizaciju, ali koliko ja znam i prema onome što je meni dostupno, mi tu stojimo na mrtvoj tački. Razume se, može se tačno precizirati o kojim se to privrednim granama i sistemima radi. Vidite, Vi to znate sigurno bolje od mene, kad je bila ona kriza oko vagona gde su rudari obustavili rad, stvorio se jedan krupan politički problem. Međutim, pokazalo se da i kod ovakog materijalnog stanja u pogledu vagona, da kad se preduzmu političke i druge mere ipak se vagoni nađu. Neću da kažem da je nađeno trajno rešenje, ali i kod postojećeg stanja stvari nije, izgleda, samo u pitanju bila nestašica vagona, nego rukovođenje, distribucija itd., zasnovana na drugim principima i sistemima, a ne na jednom velikom sistemu. Ovim prosto proveravam svoje mišljenje, želim da čujem Vaše, s obzirom da ste najviše govorili o privredi, što je za nas posebno važno, jer te stvari najmanje poznajemo.

Drugo pitanje jeste: reforma visokog školstva. O tome se u poslednje vreme dosta govori, piše i priča i to na raznim nivoima i u različitim sastavima. Mi takođe spadamo u integralni deo visokog školstva u našoj zemlji, pa je i za nas ta reforma veoma aktuelna. Mi reformu visokog školstva shvatamo, bar ja je tako shvatam, kao reformu nastavnih sadržaja, uvođenja savremenijih nastavnih sadržaja, odbacivanje onoga što je zastarelo, uvođenje novih predmeta, korišćenje mehanizacije i automatizacije i druge tehnike u nastavnom procesu. To je, drugim rečima, jedna savremena nastavna materijalna baza, to su kadrovi visokih stručnih profila, to je savremena didaktika i pedagogija, znači korišćenje svega onoga do čega su nauka i tehnika došle. Mi, razume se, u svemu tome podrazumevamo i aktivan odnos onoga koji sluša, aktivan odnos naših studenata i slušalaca u nastavi. Nisam dovoljno upućen u stvari, ali iz štampe vidim koliko se o tome govori. Izgleda da reforma visokog školstva ima nešto drukčije značenje u interpretaciji sredina van armije. Ne znam da li sam u pravu, ali tamo se više govori o samoupravljanju studenata, o njihovoj društveno-političkoj angažovanosti, o tome da treba da učestvuju u rešavanju svih, ne samo studentskih, nego i društvenih problema itd., što je, po mom mišljenju, sasvim u redu, logično i sasvim prirodno u našem društvu. Ali, ono što, po meni, nije logično i prirodno, to je da se ne posvećuje pažnja – možda se i posvećuje, ali ja ne znam – onim pitanjima o kojima sam ja govorio i kako mi shvatamo reformu visokog školstva, a to je da se više i bolje uči, da se studije završavaju na vreme i da naše društvo dobije što sposobnije kadrove.

Marko Nikezić – U ovom što su stvarno veliki sistemi svuda, znači i kod nas, ne mislim da smo došli do pravih rešenja. Samo je očigledno kod nas sada teško preglasavati se u tim stvarima. Moraćemo da idemo drugim putem, da svako dođe do zaključka o tome da mu je to potrebno. Verujem da je to važno u slučaju rata. Ali društveno-politički i ekonomski faktori će naročito biti presudni za to kad će koja stvar kod nas sazreti. Ako biste me pitali da li bi to moglo brže, svakako da bi mehanički, tehnički to moglo da ide brže. Ali u objektivne mogućnosti razvitka spada i stanje u društvu. Šta ljudi o tome misle, šta su spremni da prihvate. A ovo očigledno nisu stvari koje možemo prisilno uvesti. Nisam za to da odustanemo od regrutovanja za armiju, ili od pelcovanja protiv boginja; posledice bi bile suviše velike od dobrovoljnosti u tim stvarima. Ali druge neke stvari ćemo morati dobrovoljno. Sada je elektroprivreda sama došla do zaključka da pravi kružni vod po Jugoslaviji. Dok se razdvoji u glavama administrativna centralizacija od faktičke povezanosti, pri čemu je ovo drugo rav-

nopravno, a ono prvo ne mora da bude, trebaće vremena. Verujem da i vaše pripreme od toga trpe.

A za reformu, to sigurno nije ista stvar. Vi jeste univerzitet, u neku ruku. Ali, s druge strane, tu su kod vas gotovi ljudi, profesionalno formirani – prema tome, i nisu studenti. Da ne kažem da je i to vrlo specifično: vezano za armiju, za potrebe rata. Mislim da cela ta stvar mora da izgleda drugačije. Verujem da bi za vas bilo korisno da neko od vaših ljudi koji se inače bave društvenom stranom stvari, prati malo bliže šta se radi na univerzitetima. Vas to mora da interesuje kao visoku školu. Drugo, vas mora da interesuje šta se dešava u odnosima i u glavama mladih ljudi od kojih će masa biti rezervni oficiri. Sa te strane vas interesuje omladina, a i zbog toga što su oni vaši mladi ljudi, s kojima radite, deo te iste omladine, u istom društvu. Ali, ne vidim mogućnost kopiranja, prenošenja stvari. Tu, zaista, ne treba podlegati pomodnim stvarima. Mislim da toga dosta ima i kod te reforme, puno je govora tu održano, dosta je pomodarstva. Treba da počnemo da izbacujemo rezultate. Vi verovatno niste mnogo skloni pomodarstvu, možda ste skloni više šablonu: ono što se jedanput proverilo kao dobro, držite se toga, jer vi morate uvek da stojite na čvrstom tlu. A onaj koji uči filozofiju i sprema se za predavača filozofije, može da uzleti, pa i da se spusti dosta brzo. Tehničari su već drukčiji, oni isto moraju stalno da stoje na zemlji. Mislim da biste vi mogli odatle nešto izvući, ali sve to ima svoju objektivnu stranu i ima svoju ljudsku stranu. Naime, neke stvari su vrlo realne, vrlo praktične, a druge spadaju u raspoložena. I možda ova druga strana zauzima veći deo vremena u debatama o reformi. U tom smislu smo se malo razilazili na sednici Predsedništva CK SKJ. Mi, iz Srbije, a i još neki su govorili u tom pravcu, smatrali smo da je više urađeno nego što je to bilo prikazano u referatu i da nije dobro da se tim ljudima sa univerziteta ospori ono što su uradili. Neke veze sa privredom su stvorene, možda ne u najvećim centrima, ali Sarajevo, Niš, Bor, nešto u Beogradu, a sigurno i u Zagrebu i Ljubljani. To je jedno. Drugo, oni su mnogo povezani sa gradovima. To je naročito važno za velike univerzitete. Recimo za Beogradski univerzitet. Jer masu stvari mogu da reše sa gradom. Ali, univerzitet je uvek bio ne samo škola koja proizvodi konkretne stručnjake, nego neka vrsta crkve za modernog čoveka, neka vrsta nacionalne institucije. To je nacionalna svetinja, da tako kažem, liberalnog građanstva; XIX vek je podigao univerzitet na nivo nacionalne svetinje, tu se gaji duh nacije, tu se stvaraju ne samo konkretni stručni ljudi, nego tu se čuva i duša naroda, kao što je nekad bilo u crkvi. Sad to u modernom svetu treba da nestane, da i tu crkvu spustimo na zemlju. Mi nećemo ni od partije da pravimo crkvu, jer na kraju se to osveti. Treba vremena da se dovede do saradnje sa gradovima.

Univerzitet sa nacionalnim rukovodstvom. Jedni razgovaraju u ime inteligencije, u ime omladine, u ime budućnosti, a drugi razgovaraju u ime vlasti, u ime Partije, u ime privrede itd. Malo uproščavam, ali to je ta vrsta odnosa koju smo mi i nasledili i dalje smo je gradili, uključujući Srbiju. Mi hoćemo da to demistifikujemo. Da demistifikujemo sve, počev od Partije. Ali da se demistifikuju i ostali, a ne da se sastanu tri pisca da govore u ime inteligencije, a ima na desetine hiljada profesora, inženjera i lekara po Srbiji. Neko u ime omladine, drugi u ime budućnosti nacije. Šta je nacija – je li ona mutava, da ne ume da govori sama za sebe?

Bilo je malo iznenađenja kad su predstavnici jednog fakulteta pozvani da dođu u Skupštinu Srbije da objasne svoje stavove. Malo nezgodno, raspravljati sa jednim narodnim prosekom kao partnerom. Međutim, zašto da bude predstavnik vlade sudija. Dođite, pa ih ubedite, to su ti koji glasaju, koji raspoložu sredstvima kojima raspolaže država.

Vrlo je značajno što sad postoji između grada i Beogradskog univerziteta dobra saradnja. Grad može mnogo da uradi za njih. Može i Zenica, a kamoli Beograd. Tako, mislim da se polako i tu spuštamo na zemlju. I ova pitanja o kojima vi kažete – kako je sa učenjem, i to će doći na red. Možda smo mi malo liberalni. Čaušesku je napravio ugovore, negde sam pročitao. Oni su studente proglasili za radne ljude – imaju svoja prava, kredite, smeštaj i ostalo. Potpisuju ugovor, izgleda bezazleno. Ali, u stvari, čim ne položi tu godinu, ima da plati sve troškove i ide napolje. Stavio ih je u gvozdenu okvir. Ne mislim da ćemo mi da idemo tako. Ali moramo doći na neki sistem prava i obaveza.

Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda¹

Mi smo, nesumnjivo, u vremenu afirmacije svakog od jugoslovenskih naroda i svake uže zajednice koja na etničkoj, kulturnoj i istorijskoj osnovi poseduje identitet. Nova, potpunija svest o tome, rezultat je činjenice da je u svim krajevima naše zemlje došlo do brzog privrednog razvoja i do novih društvenih odnosa. Takvoj evoluciji otvorila je put orijentacija Saveza komunističke partije na smanjenje uloge države. Jedinstvo zemlje sa etničkim i kulturnim raznovrsnostima kakve postoje kod nas, može se učvršćivati na osnovama jake države, koja bi dominirala u svim aspektima života, ili obezbeđivanjem demokratskih uslova zajedničkog življenja, sa mogućnošću napretka i slobodnog izražavanja za sve nacionalne, kulturne zajednice koje su u njenom sastavu. Nas je razvitak usmerio ka ovom drugom rešenju, koje je, po našem uverenju, savremenije i svakako bliže našem socijalističkom opredeljenju.

Stvarne ravnopravnosti u takvoj zajednici nema bez ekonomske, a ona je moguća ako svaka uža zajednica, svaki kolektiv raspolaže plodovima svoga rada, odvajajući, razume se, i za potrebe šire jugoslovenske zajednice ono što je neophodno za vršenje uloge koja je opštim sporazumom pripala njenim institucijama.

Rečeno je, i sa pravom, da se sve ne svodi na čiste račune. Ali na putu stvaranja trajnih ravnopravnih odnosa od čistih računa se mora početi. Oni su neophodni na svim nivoima, ne samo zbog federativne prirode naše državne zajednice, već zato što jedino saznanje da svako zavisi od rezultata sopstvenog rada može da podstakne i radne organizacije i društveno-političke zajednice, sve do republičke, na racionalno poslovanje. To je i bio smisao predloga koje je učinila Skupština SR Srbije koncem oktobra. U tim predlozima nije bilo ničega za šta se već ranije u načelu SKJ nije opredelio, od IX kongresa pa nadalje. Predlog se svodio na to da se počne sa provođenjem tih opredeljenja. Mi potpuno prihvatamo napomene o tome šta sve još mora biti stavljeno na dnevni red, da ne nabrajam sve, do deviznog i spoljno-političkog režima, do poslovanja banaka i kompenzacija. U predstavničkim i političkim organima Socijalističke Republike Srbije, smatra se neophodnim da se sva pitanja materijalne prirode među republikama raspravljaju istovremeno, na istom mestu i sa podjednakim uvažavanjem. To ne znači da očekujemo da će sva rešenja doći odjednom, već da nijedno pitanje koje jedna ili više naših federalnih jedinica smatraju vitalnim, ne može biti zaobiđeno.

¹ Izlaganje na sastanku Republičkog aktiva SR Bosne i Hercegovine, 11. novembar 1970.

Taj stav izražava naše uverenje da i u Republici Srbiji, kao i u drugim jugoslovenskim republikama, treba da utvrđujemo interese republike, ali uz punu rešenost da se traži zajednički jezik sa ostalim članovima Federacije u svim vitalnim pitanjima.

Prelazeći na neka od konkretnih pitanja, rekao bih da smatramo opravdanim da se stvore jednaki uslovi privređivanja po granama, što će u osnovi rešiti i pitanje jednakih uslova po regionima. Interno i javno, zauzeli smo jasne stavove o tome da moramo u Jugoslaviji obezbediti povoljnije uslove za razvoj proizvodnje sirovina. Ne smatramo da bilo koje područje treba da ostane siroviniski proizvođač, ali u isto vreme mislimo da je neophodno učiniti privlačnijom proizvodnju sirovina u našoj zemlji. Skoro da nije potrebno pokazivati da to ne znači odstupanje od tržišne privrede, već naprotiv, uklanjanje administrativnih intervencija koje povlašćuju određene industrije, ublažavajući za njih uslove tržišne privrede. Mi znamo da je i Bosna i Hercegovina, možda i više nego drugi, za ovo zainteresovana. Međutim, ne smatramo da je to pitanje republičkih interesa. U Socijalističkoj Republici Srbiji danas preovlađuje prerađivačka industrija, ali bismo svi u Jugoslaviji sekli granu na kojoj sedimo ako ne bismo obezbedili u narednim godinama sopstvenu sirovinску bazu u mnogo većem stepenu nego do sada. Mislim da to moramo imati u vidu pri utvrđivanju režima, koji utiču na razvoj grana, pa i nastojeći, što je prirodno, da izvozimo više složenog rada.

Od disproporcija u ekonomskom razvoju mi ne smatramo da će nas čisti računi trajno obezbediti. Te disproporcije su zakoniti pratilac ekonomskog napretka. Ni Fond za razvoj² sam po sebi ih neće sprečiti. Ali, kad uvedemo jasnije račune, biće eliminisane one disproporcije koje su bile rezultat intervencije, a ostaće one koje su rezultat tržišne privrede. Onda ćemo dalje tražiti odgovore u razvojnoj i opštoj ekonomskoj politici. Zato se i ne možemo vezivati isključivo za metode nego za ciljeve.

Neravnomernost razvoja do sada je delovala protiv ekonomski manje razvijenih krajeva. Međutim, doslednije prihvatanje tržišne privrede vremenom će promeniti sliku. Promene u rasporedu proizvodnih snaga, donoseći napredak ranije zaostalih krajeva, menjaju ne samo njihov položaj, nego i svih regiona, pomeranjem prednosti i ukidanjem monopola. To goni na ubrzanje privrednog razvoja i utiče na ukupne odnose, političke kao i ekonomske.

Mi smatramo da je ove godine rast investicija kod nas bio visok, iako je u Republici ta stopa rasta stalno bila desetak poena ispod jugoslovenskog proseka. Ali smo protiv svih ograničenja u investicionim odlukama, pod uslovom da svako ulaže svoja sredstva. Protiv smo ograničenja i onda kad se radi o tzv. dupliranju kapaciteta. Neka ih duplira o svom trošku svako ko smatra da može da ponudi veću produktivnost rada. Razume se, posle toga se ne možemo pojavljivati sa zahtevom da se dugovi otpisuju zbog prezaduženosti. Možemo imati punu samostalnost i u toj oblasti pod uslovom da snosimo i posledice.

Politiku stabilizacije ne vidimo kao zamrzavanje zatečenog stanja, kao spasavanje svake proizvodnje, već naprotiv, kao nastupanje oštrijih uslova privređivanja, oštrije konkurencije, i kroz to, kao neophodno, reorganizovanje i eliminisanje manje produktivnih. Iz nje jugoslovenska privreda mora izići sa

² Fond za razvoj nerazvijenih u Jugoslaviji.

višom produktivnošću rada, a time i sposobnija da opstane sa manjim stepenom zaštite prema spoljnjem svetu, i manjim stepenom državne intervencije unutar zemlje.

Opravdano se pri tome računa na izvesno rasterećenje privrede, tj. na relativno smanjenje njenih obaveza. Ali, tu su, po našem mišljenju, mogući i nespornosti u pogledu obima. Sredstva koja tim putem privreda može dobiti dosta su ograničena. Promena će morati da nastane i u samoj privredi, u povećanju produktivnosti rada, u doslednijoj orijentaciji na tržište i u manjem oslanjanju na zaštitu.

Ne treba zaboraviti da će inflacija koja je pogodila industrijske zemlje u poslednje vreme naterati njihovu privredu da revidira sve troškove i da izađe iz inflacije konkurentno sposobnija. Tržište, na kome će naša privreda imati da se bori, biće teži teren nego pre inflacije.

Da su zatvorenost i usitnjenost privrede neodržive, načelno više niko ne spori. Kretanje gotovih proizvoda, osnovnih sredstava, radne snage i znanja je prihvaćeno kao elementarna potreba. To se može ostvariti ili po zakonima robne privrede ili na principima administrativnog usmeravanja. Neizbežna posledica tih kretanja je dalja privredna koncentracija. Rezultati koji su postignuti u Bosni i Hercegovini govore o tome da je i na relativno niskom proseku nacionalnog dohotka moguće izvršiti koncentracije koje omogućavaju prodor. Tačnije, da samo takve koncentracije i čine mogućim prodor iz jedne etape razvitka u drugi. Takvo gledanje na stvari prevlađuje danas i u najdinamičnijim delovima privrede u Socijalističkoj Republici Srbiji.

Pitanje je sad samo da li ćemo mi umeti da, uporedo sa neibežnom koncentracijom u privredi, istovremeno ojačamo ekonomsku demokratiju i ukupne socijalističke odnose koji su na njoj zasnovani. Jer, iako se neki put misli drukčije, ne postoji stvarna mogućnost očuvanja i razvoja samoupravljanja po cenu usporavanja modernizacije i koncentracije u privredi, znači, po cenu sporijeg razvoja. Taj put bi značio u krajnjoj liniji odstupanje od samoupravljanja. Jedini zakon koji je nezaobilazan za svako društvo je razvoj proizvodnih snaga. Za sve ostalo u razvitku društva očito postoje mnoge varijante.

Predstojeći Kongres samoupravljača³ odigraće utoliko veću ulogu ukoliko potpunije odgovori na pitanje kako organizovati samoupravljanje uz bržu modernizaciju i ujedinjavanje u privredi. To ne zavisi samo od organizatora skupa, već i od toga da li će se na njemu pojaviti sa svojim rezultatima oni koji imaju šta da ponude, koji mogu da pokažu kako se stvari rešavaju, koja su već rešenja određena primenili u svojim organizacijama. Razume se, glavnu reč bi mogli da vode kao što to nekiput biva, oni kojima stvari ne idu, koji su skloni da sopstvene krize proglašavaju krizom društva. Međutim, iz iskustva znamo da oni ne bi bili u stanju da ponude rešenja.

U tom kontekstu često govorimo i o opasnostima tehnokratizma. Svakako da ta opasnost postoji. U isto vreme, rekao bih, da preteže opasnost od jednog drugog birokratizma zaostaliye vrste, od neizmenjene grupne i pojedinačne vlasti nekompetentnih ljudi. Ovih dana, ne slučajno, sindikalne organizacije Niša, Zrenjanina i drugih gradova povele su akciju, koju je sada prihvatilo i Republičko veće sindikata, za bržu zamenu nedovoljno kvalifikovanog rukovodećeg

kadra u preduzećima. To može čudno da zvuči ako znamo da hiljade visokoobrazovnih kadrova ulaze godišnje u privredu i društvene službe. To je vrlo široka smena generacija i istovremeno tehnička smena u privredi. Međutim, interne barijere pred kvalifikovanim ljudima u velikom delu naših preduzeća još nisu popustile.

Promene nadležnosti i organizacije ne eliminišu razlike koje spadaju u kulturu, u najširem smislu reči, razlike u kvalifikacijama, iskustvu i posebnoj sposobnosti. O kulturi rada se kod nas malo govori, a to je ono što nam najviše nedostaje. Mi još uvek najčešće smatramo da nam nedostaje samo kapital. On zaista nedostaje. Međutim, obično imamo manju kvalifikovanost, manju kulturu rada, manju organizacionu sposobnost nego što odgovara sredstvima kojima raspolažemo. Tek kad se smognu sredstva, vidimo da na istim postrojenjima, od istih sirovina, najčešće ne dajemo isti kvalitet i za isto vreme kao privreda razvijenih zemalja. Rezultat je, razume se, da dohoci moraju biti niži. Tu su prave rezerve. Tu je pravo polje akcije ne samo vladinih organa i privrednih udruženja, već ukupne društvene akcije, u prvom redu Saveza sindikata i Saveza komunista. Sindikat će morati ubuduće više da se bavi podizanjem kulture radnika, jer rast nacionalnog dohotka i ličnih dohodaka moguć je jedino tim putem.

Prešao bih na neka politička pitanja, uključujući međunacionalne odnose. Na jasnim materijalnim osnovama o kojima smo govorili razvijaće se i ravnopravni socijalistički odnosi među nacijama, republikama i pokrajinama. Samo u uslovima u kojima svako raspolaže proizvodom svoga rada moguća je ravnopravnost, izražena, između ostalog, i u sistemu pariteta, u kome sve federalne jedinice učestvuju u odlučivanju poslovima Federacije bez obzira na brojnost stanovništva i na vrednost društvenog proizvoda.

Uvođenje Predsedništva SFRJ kao kolektivnog šefa države ne menja osnovne političkih odnosa u jugoslovenskoj zajednici: ravnopravne nacionalne odnose, samoupravljanje, uključujući ulogu skupština, i mesto Saveza komunista u sistemu društvenog upravljanja i društvenih organizacija. Na učvršćenju našeg jedinstva Predsedništvo može uraditi onoliko koliko bude učvršćivalo te osnove i uvažavalo potrebe svih federalnih jedinica.

U isto vreme, smatramo da nijedno telo u Federaciji ne treba da bude samo mesto pregovaranja. Jer, uza sav naglašeni federalizam, vidimo da se niz stvari može rešavati zajedno, sporazumom privrede i republika. Neke, pak, od tih stvari, koje su u uslovima savremenog sveta državne po karakteru, koje zavise ne samo od unutrašnjih kretanja nego i od odnosa naše zemlje kao države sa drugim državama u svetu, mora vršiti i savezni državni centar.

Samostalno delovanje u ravnopravnim uslovima može se ostvariti samo pod uslovom da mera vrednosti u celoj zemlji bude ista. Da bi se to obezbedilo, potreban je složeni instrumentarij i sporazumi. Prema tome, ne nestaju ni sve ekonomske funkcije federacije, nego nestaju one koje su federaciju učinile izvršiocem politike u proširenoj reprodukciji i razvoju uopšte, a ostaju i treba po svemu sudeći da se razvijaju one, kojima će se određivati uslovi u kojima će samostalno delovati svi proizvođači.

U svim fazama naše revolucije potvrđena je rešenost naših naroda da žive udruženi i ravnopravni u jednoj državi koja ne krnji, nego upravo omogućuje ostvarenje njihovog suvereniteta. Taj suverenitet je ostvaren kroz

³ Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije održan 5. maja 1971. u Sarajevu.

republike koje su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda.

Uz ravnopravan položaj republika, za bratstvo među nacijama u Jugoslaviji najveći značaj imaju odnosi ravnopravnosti među pripadnicima različitih nacija u svakoj republici. Za Socijalističku Republiku Srbiju, sa dvema pokrajinama, u okviru koje živi većina pripadnika narodnosti koje žive u Jugoslaviji, pitanje nacionalnih odnosa je od velike važnosti. Bez dosledne demokratske politike u toj oblasti nema stvarnih socijalističkih odnosa u Republici Srbiji, nema pune ravnopravnosti građana, niti društveno-političke stabilnosti Republike. Niti bi Republika Srbija mogla dati prilog koji je dužna da da jedinstvu i čvrstini Jugoslavije.

Na drugoj strani, za srpski narod, koji ne živi samo u SR Srbiji, jedina mogućnost da živi u jednoj zajednici je postojanje upravo ovakve demokratske, socijalističke federacije u kojoj su svi građani slobodni u ispoljavanju svojih nacionalnih osećanja i kulture, slobodni da se kreću i da rade u svakoj od naših socijalističkih republika. Samo takva zajednica predstavlja za srpski narod, kao i za ostale narode Jugoslavije, ostvarenje težnji za slobodom i jedinstvom. Samo ona je mogla u krilu samog srpskog naroda potući i istorijski likvidirati hegemonističke pretenzije srpske buržoazije.

Prošlo je vreme takve vrste identifikacije Republike Srbije sa Jugoslavijom, koja je, s jedne strane, vodila zapostavljanju stvarnog interesa Republike, a sa druge, kod drugih naroda Jugoslavije mogla biti doživljena samo kao težnja ka hegemoniji.

U socijalističkoj Jugoslaviji srpski narod ne samo da nalazi puni sopstveni identitet i afirmaciju u Socijalističkoj Republici Srbiji, o čemu svedoči njen ekonomski i kulturni razvoj i učvršćenje socijalističkih društvenih odnosa, već taj identitet i afirmaciju ostvaruje i u drugim republikama, gde delom žive Srbi, u SR Bosni i Hercegovini i u SR Hrvatskoj, u uslovima istinske ravnopravnosti sa drugim narodima. Upravo zbog toga bi svaka pretenzija na staranje o svim Srbima u Jugoslaviji iz Socijalističke Republike Srbije bio čist nacionalizam.

Upravo činjenica da Hrvati i Srbi žive, zajedno sa Muslimanima, u Bosni i Hercegovini, ne odričući se svog nacionalnog identiteta i kulture, već, naprotiv, potvrđujući ih u punoj slobodi, jeste osnov jedinstva i stabilnosti Bosne i Hercegovine kao demokratske socijalističke zajednice. Bratstvo i jedinstvo ostvareno u Bosni i Hercegovini za vreme oslobodilačkog rata, čuvano i razvijeno od strane komunista Bosne i Hercegovine, Hrvata, Muslimana i Srba, u njihovoj socijalističkoj zajednici, od najvećeg je značaja za sve narode Jugoslavije, za rešavanje na doslednoj socijalističkoj osnovi nacionalnog pitanja u čitavoj Jugoslaviji, za učvršćenje njenog unutrašnjeg jedinstva i za učvršćenje njenog međunarodnog položaja. Komunisti i narod BiH moraju imati u rešavanju tog istorijskog zadatka razumevanje i podršku svih naprednih ljudi u našoj zemlji. A ta podrška se može ogledati samo u vođenju borbe protiv nacionalističkih koncepcija i ponašanja kod svoje kuće, u sopstvenom narodu i, posebno, protiv svakog pokušaja uplitanja i poučavanja pripadnika jednog ili drugog naroda u Bosni i Hercegovini. Komunisti Srbije smatraju to svojom odgovornošću i jednom od svojih prvih obaveza, ne samo prema svojim drugovima u Bosni i Hercegovini, već u prvom redu prema radničkoj klasi Srbije.

Mislim da danas možemo reći da je sve punije razumevanje radnih ljudi u Socijalističkoj Republici Srbiji za činjenicu, da su Srbi, kao i svi drugi građani Bosne i Hercegovine, isto toliko slobodni i suvereni u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, koliko su i u Socijalističkoj Republici Srbiji.

Ima mišljenja da su glavni problem u našoj zemlji odnosi između republika Srbije i Hrvatske, njihovi sporovi i sporazumi, i da bi stvari išle bolje kad bi te dve republike više i direktnije raspravljale o njima. Sa svoje strane rekli smo više puta da problemi jugoslovenske zajednice, oni koji su objektivne prirode i oni koji potiču iz našeg ponašanja nisu problemi srpsko-hrvatskih odnosa, odnosa SR Srbije i SR Hrvatske, nego zajednički problemi svih nacija, svih republika i pokrajina u Jugoslaviji. Prema tome, mogu se regulisati jedino kroz ravnopravno i puno učešće sviju njih. Ono što republike Srbija i Hrvatska mogu same međusobno rešavati ne treba, smatramo, da prelazi ni u kom pogledu ono što ma koje dve jugoslovenske republike mogu same rešavati na planu ekonomske i druge saradnje i zajedničkih poduhvata.

Na kraju, par reči neposrednije u vezi sa radom Saveza komunista, iako je sve ovo o čemu smo govorili polje suštinskog angažovanja Saveza komunista.

Glavna pouka koju izvlačimo iz ovog perioda reforme, pouka koja se potvrđuje i u sadašnjoj fazi promena, u tome je da se treba koncentrisati na sopstvene snage, počev od svake radne organizacije. Organizacije koje su se okrenule sebi nalaze svoj put u prilikama povećane samostalnosti i povećane odgovornosti.

Sa svim tim je vezano i pitanje kakav SK gradimo. Tip političke partije nije stvar slučajnosti ili slobodnog izbora. Priroda političke partije zavisi od politike koju ona ima da sprovedi, pošto i u politici funkcija stvara organ. Čak i ako bi drukčija bila postavljena u početku, brzo će se pokazati da po metodu rada, organizacionim formama i po kadrovskom sastavu partija mora da se prilagodi ciljevima date politike. Demokratski kurs u razvoju društvenih odnosa u socijalizmu, samostalnost radnih organizacija u tržišnoj privredi i autonomnost svih društveno-političkih zajednica traži SK u kome će i interno vladati demokratski odnosi. I obratno, jaka državna intervencija u privredi, ograničenost u delovanju tržišta i u samostalnosti radnih organizacija, traže veliku materijalnu, prema tome i političku moć centra.

U tim uslovima je nerealan očekivati razvoj demokratskih, samoupravnih odnosa u radnim organizacijama i opštinama, pa i u samom Savezu komunista. Tada bi nam se trebalo vratiti na tzv. monolitnu partiju, u kojoj se samo izdaju i izvršavaju naređenja. Takav Savez komunista, razume se, ne bi mogao imati predvodničku ulogu u zajednici čija su osnova samoupravljanje i puna nacionalna ravnopravnost. To je po našem uverenju i konkretni vid u kome se pojavljuje dilema kakva se klasna politika vodi. Jer, ako je nacionalni proizvod koncentrisan sa više od jedne petine u federaciji – ili u republici, radnička klasa nema ništa od toga što je reč klasa u mnogo većoj upotrebi u političkom životu. Jer, ne može biti dobar položaj radničke klase u celini, ako je loš položaj radnog kolektiva.

U društvu u kome je inicijativa i odgovornost svake zajednice u rešavanju sopstvenih problema i u opredeljivanju i aktivnosti i u problemima šire zajednice, znači republike, pokrajine, federacije, osnovna karakteristika, prirodno je da pridajemo najveći značaj osamostaljenju svih organizacija Saveza

komunista. Razume se da to znači da moramo računati i sa određenim razlikama. Prava opasnost bi bila pasivno iščekivanje da se stvari rešavaju na vrhu saveznom ili republičkom. Ta naša osnovna opredeljenja shvaćena su već široko u Savezu komunista Srbije i razvijenije, aktivnije sredine već u tom smislu deluju. Na tom putu, sigurno da je neophodna sposobnost daljeg evoluiranja i Saveza komunista. Jer u sledećim godinama treba očekivati još bržu evoluciju u društvenim odnosima.

Pred Savezom komunista su mnogi odgovorni zadaci, kojima će morati da se bavi u sasvim konkretnom vidu. Ali, u prvom redu zadatak obezbeđenja ukupne orijentacije, davanje celine pogleda na naš društveni razvoj i opredeljenja u osnovnim pitanjima. Tu ulogu politički pokret treba da ispunjava da bi se razrešavale protivurečnosti društvenih interesa i uspostavila ravnoteža koju život neizbežno stalno remeti.

Nacionalni faktor – trajni problem Jugoslavije¹

O položaju Republike. Slažem se da je to sve u okviru jedne faze u evoluciji jugoslovenske federacije, u daljoj nacionalnoj emancipaciji. Ta faza se karakteriše i time što je to deo opšte demokratizacije. Međutim, ovo drugo, opšta demokratizacija, što bi trebalo da je generalno, ispada nekako da je u senci prvog. Razume se, ono prvo, nacionalna emancipacija, ako nas dovede u spoj sa nacionalistima, pretaće da bude deo opšte demokratizacije. Mi u Srbiji stalno na tome insistiramo iz razloga koji su svojstveni našem sopstvenom položaju. Smatramo da je u svakoj naciji pitanje: ko će koga – iako mi nismo tako često govorili o klasnom. To je pitanje ko će koga u borbi političkih snaga koje su veoma opredeljene, iako mogu da se bore i pod maskom. Insistirali smo na tome, rekao bih, od decembra 1969. godine. Prošla godina je protekla u pitanjima: samoupravljanje, integracije, a od decembra 1969. smatrali smo da je veoma aktuelna, i da je svuda prisutna opasnost da nacionalna emancipacija krene jednim stihijnim putem. Da stihija povuče komuniste u savez sa nacionalistima, koji bi možda došao manje od svesne namere nego što bi bio rezultat neiskustva, u situaciji kad republička nacionalna rukovodstva dobijaju ovlašćenja koja ranije nisu imala.

Mislili smo da demokratizacija treba da se ogleda u praktičnom ponašanju. U tome što će Skupština, Republičko izvršno veće i svi ostali biti aktivni, zaista samostalni – tj. da treba da gradimo politiku Saveza komunista Srbije, a ne politiku Centralnog komiteta. Da mora da postoji vezanost za politiku SKS, a ne vezanost za Centralni komitet. Odnosno, za dva-tri čoveka. Ukinuli smo odavno transmisije. Međutim, možemo lako da se vratimo na to, najlakše je vraćati se. Sem toga, smatrali smo da je to primer za opštine. Ne možemo očekivati da će opštine funkcionisati po našim uputstvima, tj. da sve demokratske institucije funkcionišu, a mi da radimo nedemokratski, da par ljudi rešava stvari, bez uvida javnosti.

Tu je i pitanje klasnog i nacionalnog. O tome smo rekli na način, možda, nedovoljno jasan. Možda je tu i naša greška. Ono što pretresamo nastojimo da stavimo u što zbijenije formule. Izgleda da neke stvari, ako se svaki dan ne ponavljaju, ne mogu da prodru. Ja još uvek živim u tom uverenju – možda u iluziji – da bi naše bilo da u političkim telima najkonciznije kažemo stvari, ne samo iz razloga stila, nego zato da bismo bili sigurni da hvatamo glavne stvari i da smo jasni. A da popularizacija, uz odgovarajuću kritiku, bude stvar komentara i sredstava informacija. Znam da je malo drukčija situacija kod nas u celini u

¹ Reč na sastanku sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 23. novembar 1970.

Jugoslaviji. Moram reći da tu situaciju ne volim mnogo. Tu se popularizacija nalazi u ogromnim partijskim dokumentima, a onda posao sredstava informacija ostaje da pokušaju da nađu gde je suština. Mi pokušavamo da radimo obratno, ali izgleda nismo srećne ruke. O nacionalnom i klasnom sam hteo reći ovo. Znae kako su tekle stvari: po publicitetu sudeći, prvo je nacionalno bilo bitno, kasnije klasno. Mi u CK SKS ne smatramo da su te sezonske promene ozbiljna politika. Smatramo da je nacionalni faktor trajni problem Jugoslavije, koji ne može biti čas aktuelan, čas neaktuelan. Narodi zajedno žive, oni će doživljavati zajedno uspehe i neuspehe, biće i izvesnih razlika u pogledima i u položaju, u ekonomskom razvoju, u stizanju i prestizanju. Toga bi bilo regionalno. Ali regionalne razlike u jednoj mnogonacionalnoj državi postaju i nacionalne.

Najopasnije bi bilo kad bi iz Srbije došao glas da nacionalno danas opet nije važno. Jer to bi moglo da se protumači jedino kao težnja Srba da se kaže: sad smo se ispričali o nacionalnom pitanju, znaju se svi naši stavovi, bacite sve te nacionalne varijacije i pređimo na druga pitanja.

A što se klasnog tiče, to je takođe trajno pitanje i socijalističkog društva, jer još nije stvoreno društvo bez unutarnjih razlika. No to mora biti dato u konkretnom vidu u kome se danas manifestuje. A tu je najvažnije ko kakvim sredstvima raspolaže. Ako federacija raspolaže sa 21 ili 23 odsto nacionalnog dohotka, jasno je gde je položaj kolektiva. A ne može biti težak položaj svakog kolektiva, a dobar položaj radničke klase. Zato kažem: klasno – da, s tim da to bude u najkonkretnijem vidu. Ako će kolektivi i opštine biti u nepovoljnom položaju u društvu, onda ne može nikakva klasna politika da se vodi bez zaštite dnevnih interesa radničke klase. Ne mogu se istorijski interesi štiti, a dnevni ne. Za istorijske interese možete zadužiti nekoga koji je veoma udaljen. Mogli bi za naše istorijske interese biti, recimo, zaduženi u Moskvi.

U okviru te emancipacije je zahtev za čiste račune za sve republike i za sve nacije. Potpuno se slažem da se sve ne svodi na čiste račune, ali su čisti računi bitni, oni su osnova. Kao što položaj radničke klase ne može da se opiše samo kroz dohodak, jer ima drugih stvari od značaja, ali one sve nastaju na bazi podele dohotka i, ako izvučete to, cela nadgradnja i svi odnosi padaju. Tako je u preduzeću, tako i u odnosima među nacijama. Prema tome, onaj koji hoće da kaže – mi to ne svodimo na čiste račune – ima pravo tako da kaže samo pod uslovom da je prethodno rekao da je za čiste račune kao polaznu tačku. A tek posle toga možemo biti kritični u odnosu na tezu ili na ljude koji svode sve stvari na čiste račune.

Prema tome, primedba da nije sve u čistim računima, ne sme biti izgovor za građenje društvenih, u tome i međunacionalnih, odnosa na nečistim računima. Imajmo njih, pa ćemo imati i sve ostalo. Tamo gde se bude odstupalo od čistih računa, odstupaćemo dobrovoljno, svesni da nešto u materijalnom smislu žrtvujemo zato da bismo rešili druga pitanja. To je neophodno u svakom društvu. Mora se poći od toga, a ukoliko društvo bude razvijenije, utoliko će biti veće korekture, ali uvek imajući to kao bazu.

Moram da priznam da je to izazvalo određene praktične komplikacije. Načelno, mi smo se u Jugoslaviji svi izjasnili za to, možda pre nego što je praktični smisao toga bio do kraja jasan. I kad smo počeli da se preračunavamo i po republikama i po kolektivima, onda je došlo do saznanja da je to komplik-

ovano, a negde i da je nerentabilno. Odnosno, da bi svako morao da se oslobodi balasta, nerentabilnih delova proizvodnje itd. Tako da reakcije na koje je ovaj potez iz Srbije naišao nisu nikakve nacionalne polarizacije, nego su prosto deo relativne nelagodnosti sa kojom smo mi primali sve faze reforme. Mi smo se uvek u početku izjasnili *za*, a onda je svaka konkretna posledica izazvala izvestan šok.

Sigurno nije dobro što je to dobilo oblike nacionalne polarizacije, što je moglo u Beogradu da bude gledano kao – sad je prilika, sada ćemo videti kakav je ko. To ide na naš račun. Ali moram reći da je to sigurno bilo neizbežno.

Praktično govoreći, ima samo dve stvari na kojima moramo insistirati do kraja: protiv centralizovanja sredstava u federaciji i za jedinstveno tržište. Rokovi, modaliteti i ostalo mora biti otvoreno. Upravo zbog toga što su suštinska pitanja toliko važna i dugoročna (a, uostalom, svi smo se u Jugoslaviji zakleli na njih više nego jedanput), da bi se istrajalo na njima, ni od jednog spornog pitanja, koje se tiče modaliteta, ne može se praviti načelno pitanje. Moramo biti spremni da činimo ustupke da bismo mogli svi zajedno preći na sistem za koji smo se svi zajedno izjasnili. U svakoj republici su postojale teškoće. Mi, po običaju, pošto nismo navikli da mislimo ekonomski, uvek kažemo – otpori, grupe, zavere. Postoje i objektivne teškoće. Ako hoćemo da idemo u tom pravcu, treba da vidimo kako zajedno da ih savladamo. I ne možemo da pravimo račun svake subote, ni međugranski ni međurepublički. Mora da se nađe način koji će čitavu ekonomiju izvesti na viši stepen razvijenosti. A inače, ako hoćemo da u svakom trenutku svako bude likvidan u tom smislu da se svako o svom trošku stalno vozi, to je nemoguće. U svakoj ekonomiji postoji to da se koncentrišu sredstva i da se usmeravaju u raznim pravcima, prema tome koji deo ekonomije je u tom trenutku usko grlo. I tu se onda manevriše i sa monetarnom politikom i sa deviznim sistemom i sa drugim stvarima, pa se pomogne čas transport, čas poljoprivreda, čas energetika itd.

To ne zahteva nikakvu staljinističku vladu, nego samo nacionalnu centralu, u ovom slučaju saveznu, koja će sagledavati koji su uslovi za optimalno kretanje celog broda. Jer ako svaki čas neko kaže – znate, ovog momenta ja vas napuštam, ja bih mogao, kad bih bio sam, trenutno da idem brže – pa dobro, onda skači pa plivaj sam, da vidimo kako to izgleda.

Zato se treba svesti na ono što je bitno. To bi trebalo da bude, i u komentarima i u analizama, uvek prisutno. To se ne mora uvek reći. Ali ako je prisutno kod nas koji se bavimo javnim radom, onda će postepeno toga biti svesna i publika. I u vestima i u građi koja se prezentira (ja se potpuno slažem da mora da se daje sve) biće u stanju samostalno da se razaznaje glavno od sporednog. A to je, dugoročno gledano, politički najvažnije. Kad dođu nepredviđene situacije, takvi ljudi umeju sami da misle. A ja verujem u to – ne verujem u sistem 24 časa bdi inteligentni centar koji svakog momenta može da dà odgovore o tome šta se dešava.

Kad smo kod toga, odmah i o saveznoj vladi. Ona bi morala, i mislim da bi i u ovim uslovima mogla da bude jača, efikasnija. Međutim, od toga što ćemo da kritikujemo, makar i opravdano, jednu, u ovom trenutku, sticajem okolnosti, slabu saveznu vladu – nemamo koristi. Nisam za to da se slavi savezna vlada, da se brane svi njeni stavovi. Inače bi opet ispalo da Srbija ima nekakve posebne interese u ovakvoj saveznoj vladi i njenoj liniji. Ali ne možemo

voditi takvu kritičku akciju u odnosu na saveznu vladu koja bi dovela u pitanje njenu stabilnost. U vezi sa ostavkom Miljanića², o kojoj moram reći da unutarjni ceo mehanizam te stvari ne znam, bitna je angažovanost svih republika u saveznoj vladi. Ako bi trebalo da Toma Granfil³ preuzme poslove Miljanića, a to koincidira sa kritičkim istupanjem Republičkog veća Srbije, može ispasti da smo mi u Srbiji napali saveznu vladu i da je ona morala da odstupi, žrtvuje Miljanića itd. Stvari se izvrću na glavu. Nekome ko voli cirkus, može to da izgleda interesantno. Međutim, politički je krajnje štetno. Lično mislim da na mesto ma kog funkcionera koji istupi iz savezne vlade treba da dođe čovek iz iste republike. Angažovanost svih republika i zajednička odgovornost su najvažnija stvar.

Drugo, ne treba ni da se vi u radu koncentrišete na saveznu vladu. Ne zato da bismo prikrili njene odgovornosti. (Tu bih išao i dalje od ovoga što je, mislim Barbieri⁴, rekao – na vrhu se kontradikcije zaplele, pa se tamo moraju rešiti. Ne, ima stvari koje su organske nastale u bazi, na celom frontu, pa se ipak moraju rešiti na vrhu, jednim rezom. Prema tome, nije reč o tome – neka popravi onaj ko je zapetljao. Nego povući potez tamo gde je moguće izazvati određene željene posledice.) Ali mislim na nešto drugo. Tendencije da se sve zahteva od SIV inače su velike u našem društvu, pa i kod onih subjekata, privrednih i administrativnih – mislim na preduzeća, na republike i na opštine – koji bi mogli i trebalo bi u svojoj nadležnosti da preduzmu neke stvari. Ali kad razgovarate s njima oni kažu: opšti propisi i uslovi, atmosfera, kadrovi, sredina itd. Prema tome, to je demobilizacija.

Mi bismo sada morali – i zato što smo u centru slabi, ali i inače – da pazimo da ne jačamo te tendencije da se sve očekuje od centra. Nego biste morali da vodite kampanju za to da svaka organizacija ima plan dovođenja sopstvene kuće u red, da se podrže oni koji to rade, koji se trude, koji umeju i koji su postigli nešto. Mislim da je to prava pomoć.

Slažem se potpuno da to ne treba više zvati *srpski predlozi*. To su nekoliko stvari koje su inače bile u svim našim jugoslovenskim programima, samo su spuštene na zemlju. Sad su Slovenci i Bosanci rekli da se slažu, drugi da će ih proučiti. Ne treba sužavati stvar.

Postoji opasnost da se obnovi jedan trend "Srbi na okup", koji je uvek živ, i koji se pokušava realizovati protiv nas srpskih komunista, ali nacionalisti ne bi imali ništa protiv da ga realizuju sa nama, grabeći se da su uz nas. Siguran sam da bi nacionalisti više voleli da se vežu uz naša kola. Prvo što je lakše, veća je zabuna. Da ne kažem da postoji jedna državotvorna tradicija kod srpskih nacionalista – biti uz državu i uz državnu partiju ipak je za njih najsigurniji način. Jer, kad se pomešaju karte, onda je pitanje ko vodi. A ovo što neki od njih kažu "najzad", "pa ipak oni dobro rade" – to pokazuje da su se karte, ipak, u izvesnoj meri izmešale. To, razume se, nije razlog za nas da napustimo politiku koju smo sa puno razloga usvojili, i da kažemo, na primer, – pa u redu stvar – nije važno, nek se sredstva koncentrišu i dalje u federaciji i slično. Međutim, to znači ono što ste i vi govorili – da ton čini muziku, da je

² Nikola Miljanić, ekonomist; potpredsednik Saveznog izvršnog veća.

³ Toma Granfil, privrednik, bankar, diplomata.

⁴ Frane Barbieri, novinar, glavni i odgovorni urednik *N/V*-a.

način na koji će stvari biti realizovane vrlo važan, on mnogo govori o motivima. Jer mi smo zainteresovani za neophodno i ozdravljujuće raščišćavanje računa, a nacionalisti vide priliku za izazivanje sukoba.

Imajući to u vidu, moramo posebno voditi računa o načinu na koji svaku stvar raspravljamo. Mi smatramo – svi smo se izjasnili, ne samo u Srbiji – da na bazi čistih računa možemo da organizujemo ozbiljnu saradnju gde će stvari biti izmerene i gde ćemo onda biti sigurni.

Tako da ono što je, mislim, sad na redu, to je da udarimo po repu naše sopstvene nacionaliste. Ne zato što je to naš večiti refren, nego zato što je to sad posebno aktuelno. U decembru prošle godine, mi smo držali I konferenciju SKS posle razgovora sa drugovima iz Hrvatske i rekli smo na konferenciji ono što smo i njima rekli u četiri oka: mislimo da je za sve nas u Jugoslaviji prava opasnost u tome da dobijemo podršku sopstvenih nacionalista. Jer, kad se oni uvuku svuda, onda će oni da raspoređuju frontove, i ko će koga da vodi, za koje ciljeve ćemo se boriti, postaje veoma problematično. Rekli smo to i na konferenciji SKS u decembru 1969. godine. Znam da je, od konca prošle godine, pa možda sve do septembra ove godine, mnogo puta izgledalo da se to iz Srbije govori iz slabosti. Da bismo mi vodili jednu tvrđu politiku, kad bismo samo mogli. Da smo vodili politiku popuštanja, jer, eto, drugi se ujedinjuju na bazi ovoj ili onoj, a mi ne smemo zbog odnosa snaga u Birou ili Predsedništvu itd., itd. Tako da su u to vreme pritisci na CK bili u pravcu da, ipak, nema smisla što je Srbija stalno u inferiornom položaju itd. Mi smo istupili onda kad smo mislili da je realno, da smo se već dovoljno puta zakleli na tu politiku i da je vreme da sidemo na zemlju da počnemo sa realizacijom, da porazgovaramo o stvarnim uslovima realizacije. To, da li ćemo tri meseca više ili manje imati savezna sredstva, to uopšte u našim računima nije bilo veliko pitanje. Mogu vam reći da o tome u Srbiji postoji sasvim određena slika veoma davno. Sećam se svojih razgovora sa Stamenkovićem⁵ 1965. kad sam bio državni sekretar, a on je bio predsednik Republičkog izvršnog veća. Govorio mi je da bi Srbija apsolutno imala interesa da se stvari razreše na bazi čistih računa. Razume se, uz određeno raščišćavanje i u sirovinskoj i poljoprivrednoj politici itd. Prema tome, to nisu stvari koje su sad nekom pale na pamet. Drugo, sasvim smo dobro videli da će to izazvati određene komplikacije, pa i kod nekih koji su bili veoma avangardni u tome da se raščišćava sve. U nekom obliku, ja sam to rekao i u Birou i na Predsedništvu: da korigujemo položaj federacije, ali nemojte sutra neko od nas da tu federaciju švercuje na mala vrata. Dajte da dobro razmislimo o konsekvencama.

Dok se o tome razgovaralo u Centralnom komitetu, to se uvek uzimalo kao priča. Posle kad je to došlo tamo gde mora da dođe – u Vladu i Republičku skupštinu, i poslato Saveznoj skupštini, bilo je malo iznenađenja.

Međutim, kad se sve to stižalo – a stvar zahteva da se to i dalje stižava – i kad se počelo meriti, počeli su se shvatati i pravi motivi. Naime, uvođenje reda u svakoj kući. Jer najopasnija u tom starom stanju je bila iluzija koja je postojala u svakoj sredini – da se troši tuđe. Jedni kažu – odlično, investiramo tuđe pare, imamo i tuđe pare za poljoprivredu; drugi – imamo tuđe pare za turizam; svi pritiskuju – centar onda emituje nova sredstva. Sposobnost

⁵ Dragi Stamenković, predsednik Republičkog izvršnog veća 1964-1967.

crpljenja savezne kase je prilično jednaka, dinar manje vredi i to mora da plati radnička klasa. Na njoj se to slomi. Nema inflacije koju ona ne plaća. Mi uvek kažemo da inflaciju ne plaća buržoazija. To je tačno. A u našem slučaju jedne socijalizovane privrede, možete biti sigurni da inflaciju neće platiti državne funkcije, ni investicije. Inflaciju mora da plati radnička klasa.

Da se vratim. Mislim da su nacionalisti kod nas u Srbiji dosta živnuli. Mi smo pre neki dan razgovarali o crkvi, to je jedna veoma široka delatnost i nije samo njihova. U odnosu na druge republike, mislim da je nedopustivo hvatati se za reči, recimo, hrvatskih nacionalista, pa onda insinuirati da to, doduše, nije rečeno iz Saveza komunista Hrvatske, ali i da to ne bi bilo moguće kad ne bi Savez komunista Hrvatske bio saglasan sa tim. Beogradska štampa, mada je po nivou i po načinu pristojnija od proseka, nije slobodna od tih stvari. To se može raditi na stotinu raznih načina, da ih ja ne opisujem, mislim da ih vi morate osećati isto tako.

Izvinjavam se ponovo što spominjem CK SKS. Ali to je bio smisao onog razumevanja koji smo tražili na prošlom plenumu CK za nastojanje komunista u drugim republikama da se otkae od sopstvenih nacionalista koji se lepe za autentični narodni pokret za nacionalnu emancipaciju. To je pokret bez koga nema pravog demokratskog i socijalističkog razvitka u Jugoslaviji. Za njega se lepe nacionalisti. Ako mi budemo prikazivali situaciju tako (ne govoreći ništa, sve se to može ezopovskim jezikom ili nameštanjem stvari jednih pored drugih) kao da otprilike postoji podela rada između komunista i nacionalista u svakoj naciji, pri čemu su komunisti zaduženi da budu čistih ruku, ali zato poštuju ove druge da neometano vrše svoj posao, onda ja mislim da nema goreg načina od toga. Jer, mi u SKS isto tako možemo biti prikazani. Mi ćemo, doduše, da vadimo naše papire pa da kažemo – vidite, ovde smo rekli ovo, onde smo rekli ono itd. Ali će nam se reći – jeste, ali to ste rekli vi na sednici CK, a *Jež* radi svoje, ili neko drugi radi svoje. Pustili ste crkvu da radi šta ona zna. Ona vama ne smeta u Centralnom komitetu, ali ni vi njoj ne smetate da radi sa 60 odsto seoskog stanovništva u Srbiji. Prema tome, možemo aktivu i pasivu da preračunamo malo hladnije, pa da vidimo da tu postoji jedna slika koja sadrži mnogo sličnosti u svim republikama. Kad se proizvode nove kisele vode, sva ta imena se vade od Kosova Polja pa nadalje: *Milan Toplica, Karađorđe, Knez Lazar, Carica Milica*. Na šta to liči? Neko će reći, pa niko ih nije izbrisao iz istorije. Nije. Ali kakve to veze ima sa socijalizmom? Mi ih stvarno vadimo iz groba i počnemo njima da mašemo. I ako organizujemo sad proslave gradova gde će to da bude glavna parola, ja onda uopšte ne vidim ko u tom takmičenju zaostaje. Tako, čini mi se da bi trebalo pogledati u Srbiji, bez obzira što će to izazvati ne samo reakcije nacionalista, nego što će to i kod jednog broja ljudi koji su dobronamerni da izazove nelagodnost. Jer, inače ako pustimo da stvari klize, kliziće u lošem pravcu.

Šovinizam je moguć uza sve popuštanje i izvesne međurepubličke i međunacionalne kurtoazije. U tom smislu: mi vas nećemo dirati, vi nas ne dirajte. Ali svaki će da gaji one biljke koje ima kod sebe, ne govoreći jedni o drugima. To je osnova, suštinski ista osnova – mada ti ljudi to ne moraju ra-

⁶ *Jež*, beogradski satirični list.

zumeti – na kojoj ovi iz "Deklaracije"⁷ i "Predloga za razmišljanje"⁸ potpuno jedan drugom ne samo odobravaju, nego su spremni jedan drugom da izdaju sertifikat o isključivoj nadležnosti da svaki u svojoj sredini rešava ta pitanja. Jer to implicira da i on u svojoj naciji ima to isto pravo. Prema tome, oni će biti nadležni i odlučivati kad će da nas posvađaju, a kad da nas mire i pod kojim uslovima. Ja malo stvari uproščavam i generališem, ali mislim da suštinski to tako stoji i da se takve stvari kao što su "Deklaracija" i "Predlog za razmišljanje" i zasnivaju na tome što se dopušta da u jednoj nacionalnoj sredini u bazi rastu stvari ove vrste, koje ne moraju odmah biti agresivne, ne moraju ni u čemu preći granicu kućnog reda. Ne moraju biti agresivne u smislu da se zakače za nekog u drugoj republici. Ali se postepeno vrši jedno zaokrugljivanje na nacionalnoj bazi, koja onda mora dobiti nacionalistički karakter. Mi, pa mi, a onda je sve spremno za sukob. Onda tu treba samo varnica. Tako da ne bih te stvari gledao kao bezazlene.

Mislim da je posebno kritična ova faza izvođenja čistih računa. U vreme kad smo mi u SKJ, čak i po cenu zabašurivanja izvesnih realnih problema, govorili o jedinstvu, dosta teško su se oni probijali s tim. Međutim, u momentu kad komunisti smatraju da politika sporazumevanja i ravnopravnosti može biti zasnovana samo na čistim računima, upravo u toj fazi kad se prebacuješ sa jednog koloseka na drugi – neko je ovde govorio o prelasku na jedno novo jedinstvo – nastojaće da te zaskoče u toj operaciji. I ako neko od nas bude još i zadovoljan – što, eto, dobija široku podršku – onda je, razume se, pitanje gde ćemo stići.

Zato mislim da je ova faza osetljiva. Kad izidemo na teren čistih računa, kad naučimo da se sporimo, a da to ne bude drama, kad naučimo upoređivati interese i izvlačiti rešenja, onda je već za nekog trećeg mnogo teže, ima manje uslova da se umeša. Međutim, u momentu kad mi tražimo put svak se nudi za putovođu.

Reći ćete da smo se sad koncentrisali na ovo nacionalno. Ne bi bilo rešenje da kažemo: neka sad nacionalno malo čeka, tj. ako bi to dobilo prizvuk zabašurivanja. Mi bismo dobili podršku velikosrpskih nacionalista za tu vrstu operacije. Kazaćete da je to protivrečno. Jeste. S jedne strane su za zaoštavanje, a s druge strane, ako opet jednog dana kažemo da je nacionalno važno, po njima to može značiti: kad je Srbija pokazala šta može, da može i da zaoštri i da dovede u pitanje saveznu vladu i koješta, onda da se ponovo ujedinjujemo, ali pod našim uslovima.

Pravi način da se ovo što je društveno, a nije samo nacionalno, izvede na tapet, jeste da se ide više na radne organizacije i na opštine. Uostalom, u ovoj situaciji to ima i konkretnog smisla, naročito kad se radi o stabilizaciji. Prema tome, tim putem uvesti stvari u prvu liniju i u centar pažnje javnosti, a ne time što ćemo reći da se sa nacionalnim preteruje, da je to posao elita itd. To je jedna jako opasna iluzija i može da tera vodu na nacionalistički mlin – kad se insistira da je čista radnička klasa, čista je omladina, itd. Samo elite su zatrovane. Dobro, dajte da ih uklonimo, ako je samo do njih. Ali to nisu rešenja.

⁷ Deklaracija o hrvatskom književnom jeziku, 1967.

⁸ Predlog za razmišljanje kao odgovor na Deklaraciju.

Oko štampe. Mislim da je dobro što diskutujemo o štampi u kontekstu ostalih pitanja. Ako se diskutuje o "štampi kao takvoj" van vremena, sva su rešenja moguća. Drugo, mislim da je puna informacija neophodna. Ako nema informacije, sve ostalo je "sputnik agitatora", ono kad objavljuješ odgovor na pismo koje nisi objavio.

O tome šta podržati a šta ne. Generalnu liniju na kojoj se složimo treba objasniti i podržati, da bi se mase aktivirale. Slažem se potpuno da društvo treba da se oslobađa od agitacije koja se namnožila, i individualne i grupne, i koja ima za cilj sopstvenu popularizaciju. Ali štampa može sve registrovati, a opet svakoga dovesti na pravu meru. Prava mera bi trebalo da bude ono što ste rekli: kvalitet – ne književni, ne mislim to, nego – u smislu političke težine i novine. Ako neko predlaže nešto što je novo, što je interesantno, iz čega bi društvo moglo neke koristi da izvuče, to bi moralo da ima pristup, da ima pravo građanstva u sredstvima informacija. Ako neko psuje, jedanput je to događaj, sledeći put već nije. Dolazi do izvesne kategorizacije – treba videti da li i ostali svet ima nešto da kaže. Tako da bih vašu odgovornost uvek video prema materiji i prema društvu, a ne prema formama.

Ako se postavi pitanje tih dogovora, radio-televizija, štampa itd., u Beogradu i Srbiji, mislim da njihov tretman ne može biti drukčiji nego kad se radi o drugim republikama. A centralističke reflekse i navike koje poneko još ima, moraće da obuzda. Ako ima stvari koje se ne slažu sa politikom SKJ, onda se mogu sprovesti preko SKS. Ako bi ceo SKS bio suprotan tome, onda bi mala uteha bila ako bi neko iz saveznih foruma neki beogradski list doveo u red. Toliko sa gledišta nadležnosti.

Drugo pitanje je otvorenost jer, te dve stvari treba odvojiti. Otvorenost treba da znači ponašanje jugoslovensko i evropsko. To ne znači neopredeljenost. Ali, znači korektan odnos. O tome smo dosta puta razgovarali, ne vidim da se sad šta menja. Oni standardi o kojima smo govorili, i kojih se u osnovi štampa drži, utoliko su važniji ukoliko je situacija komplikovanija. Iz drugih republika trebalo bi voditi računa da donosimo više rezultate nego afere, da tako kažem. Nisam za to da vesti o nekim gužvama ne donosimo, zato što su se desile u Kninu, a ne u Svetozarevu. To ne može biti merilo. Neka bude sve prisutno. Ali, dajte da vidimo malo i rezultate. U tom smislu bio bih širi i kod te razmene tv-programa. Ako tu može da se krene korak napred, bilo bi dobro.

Razume se, to je Latinka⁹ već rekla – ne mislimo da kroz štampu možemo da rešavamo one naše nedostatke čiji su koreni na drugim mestima. Možemo kroz štampu da ih komplikujemo, ili poboljšamo, štampa ima izvesnog uticaja, ali, ipak, suština je u drugom.

Složenost položaja beogradske štampe i televizije treba imati stalno u vidu ne zato da bi se odstupilo od osnovnih pravila podele odgovornosti o kojima sam govorio, nego da se, ipak, i svako načelo primenjuje sa znom soli. Da ne budemo tako kruti da onemogućimo da stvari normalno teku. Naime, ta složenost izlazi prvo iz složenosti federacije, čije je sedište u Beogradu. Drugo, izlazi iz proporcija, ipak i to nešto znači: ravnopravnost i paritet su svuda prisutni, ali kod novina se broji tiraž. Ja mislim da treba raditi tako da se zasluži interes i poštovanje i vaše redovne publike i svakog eventualnog novog čitaoca

⁹ Latinka Perović, sekretar CK SKS.

u Jugoslaviji. Ako se jedanput zatvorimo u nekakav srpski palanački stil (on je u određenoj dozi uvek i sadržan u našem ponašanju i našoj štampi, ali ne mislim da dominira), iz toga bi izlaziti bilo vrlo teško.

Šta je nacionalizam u štampi? Mislim da nas ne može biti stid što je beogradska štampa u isto vreme i srpska. Što u ekonomskim i drugim pitanjima, u raspravljanju realnih, konkretnih pitanja ima svoje stavove. Govoreći o prošlosti, nema šta da nas bude stid što su Srbi ratovali dvanaeste i osamnaeste i što to ima svoje mesto, recimo, danas u novinama. Ali Simović¹⁰, Stojadinović¹¹, Petar i Đorđe¹² Karađorđević i ostalo – to je teško sve zajedno opravdati. Ne može biti slučajno kad se skupi celo to staro društvo, znači ipak nekakvu nostalgiju malograđansku i nacionalističku, da ne kažem nešto jače. Nije pitanje da li neko ima ili nema pravo da publikuje te stvari, nego je pitanje gde se nalazi i kako je raspoložen taj koji to publikuje. Ima publike, reći će neko, koja to voli, među čitaocima. Ali u tim stvarima nismo nikad za nekakav potpuni liberalizam. Štampa ima sopstveno lice, izvesnu orijentaciju i opredeljenost. Pa i misiju – kulturnu, društvenu i političku, u najširem smislu reči.

Tu vire repovi. To je van Srbije verovatno još mnogo osetljivije i jasnije. I to, zajedno s ovim kiselim vodama, govori o jednom olakom vraćanju na neke stvari. I nije važno kod tih stvari ko ih sprovodi. Mislim da je Četvrti plenum, koji je verovatno najviše koristio Srbiji, viđen jednostrano. Mi smo to sve vrlo udobno stavili na leđa policije, na sistem tajne policije. Danas smo svedoci da ta policija nije više ono što je bila. (Ne znam kakva je ta tajna, ova javna svakako više nije onaj faktor koji je bila.) Suština nekih društvenih fenomena upravo se sad bolje vidi. Mi smo ih dosta jednostrano vezivali. Nešto vežeš za policiju, nešto za birokratiju civilnu, nešto za vojno-obaveštajnu službu itd., i imaš nekakvu šemu raznih centara, skoro simbola. Za faktore egzekutive vežemo mnogo dublje društvene pojave. Sad nemamo toga, ne u toj meri, ali možemo imati ponašanja koja će se poklapati sa konzervativnim i reakcionarnim činiocima u sadašnjem društvu, koji liče činiocima sličnim u prošlosti, nemajući nikakve simbole te vrste – o svemoći policije.

¹⁰ Dušan Simović, armijski general, predsednik Vlade u emigraciji.

¹¹ Milan Stojadinović, političar, predsednik Jugoslovenske radikalne zajednice.

¹² Đorđe Karađorđević, sin kralja Petra I; odrekao se prestola.

Identitet Srbije¹

Kada smo se dogovorili o ovom sastanku, zamolio sam druga (Branka) Pribičevića da to budu odgovori na pitanja. Ne bih vam držao govor o stvarima o kojima ste upućenu koliko i ja. Ja sam za to da to radimo na licu mesta, još uvek se možemo odlučiti.

Drug Pribičević mi je poslao osam pitanja, 7. decembra, za početak. Ne znam da li to reflektuje ono što je šire interesovanje. Reći ću vam koja su to pitanja, pa možete na licu mesta da ih proširite ili da ja odgovorim na ta pitanja, da pokušam da ne budem suviše opširan, pa da posle idemo dalje.

1. *Kako ocenjujete izgleda da se prebrode sadašnje poteškoće našeg društva, naročito one koje su se pojavile u oblasti ekonomskog i političkog sistema, a koje izviru iz različitih interesa pojedinih delova zemlje?*

Da li zaključci Prve konferencije SKJ pružaju dovoljno pouzdanu osnovu za prevazilaženje ovih teškoća?

2. *Da li smatrate da se u našem javnom životu ispoljavaju tendencije tzv. republičkog monolitizma? Težnja da se zvanične ocene i stavovi vodećih organa republika nameću kao jedino ispravna ili progresivna? Kako se ove tendencije mogu dovesti u sklad sa globalnom orijentacijom na izgradnji jednog slobodnog demokratskog društva?*

3. *Da li u izgradnji Saveza komunista treba u potpunosti primeniti principe i logiku koji su prisutni u sadašnjoj evoluciji državne strukture? Drugim rečima, da li SKJ treba da se razvija kao jedinstvena politička organizacija ili kao federacija samostalnih, u republičkim okvirima jedinstvenih političkih organizacija?*

4. *U poslednje vreme dosta se raspravlja, između ostalog, i o našoj sredini, o prirodi odnosa između Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija. Pri tom se ističe da je Savez komunista vodeća idejno-politička snaga, a isto tako i da druge organizacije treba da imaju manje ili više punu političku samostalnost. Kako dovesti u sklad jedno i drugo? Slučaj ozbiljnijih političkih razmimoilaženja između dve organizacije, od kojih jedna SK, članovi Saveza koji deluju u drugoj organizaciji mogu da se nađu u situaciji tzv. "konflikta lojalnosti". Kako izaći iz ove situacije?*

5. *Demokratski centralizam je jedan od bazičnih principa naše organizacije. Interpretacije ovog principa su veoma različite od zemlje do zemlje, koji u pojedinim fazama razvoja revolucionarnog pokreta. Ovaj princip sadrži nesumnjivo protivrečne elemente. Vitalnost ovog principa zavisi od toga u kojoj meri uspeva u konkretnoj situaciji adekvatna dijalektička sinteza ovih proti-*

vurečnih elemenata. Jedan od aspekata ove dileme predstavlja usklađivanje demokratske strane (slobodna borba mišljenja) i zahteva koje nameće imperativ akcionog jedinstva. Kako vi gledate na ovaj problem?

6. *U kojoj meri je štampa slobodna i od čega zavisi proširivanje granica slobode štampe u našem društvu?*

7. *Kako objasniti dosta čestu pojavu nesporazuma, pa i sukoba između vladajućih komunističkih partija i delova inteligencije – nekih delova inteligencije?*

8. *Ima dosta pojava nacionalizma u intelektualnim krugovima. Sve je manje prave stvaralačke komunikacije među kulturnim centrima pojedinih republika. Vidljivo je vraćanje u prošlost, sopstvenoj istoriji i tradiciji. Gde su koreni tome i kako Savez komunista gleda na ovakve pojave?*

To je ovih osam pitanja. Možemo da se dogovorimo kako ćemo ići. Ja sam po njima pravio neke beleške, to vam mogu prvo reći, ako hoćete, pa da posle idemo dalje.

Jedan deo pitanja se tiče stanja u Federaciji i međunacionalnih i međurepubličkih odnosa, to je prvo. Drugo, o protivrečnim interesima, o republičkom monolitizmu; treće, o primeni i o izgradnji Saveza komunista na principu državne strukture – jedan Savez komunista ili savez organizacija. Ja mislim da tu spada i ovo osmo – pojava nacionalizma.

Prvo, što se tiče različitih interesa, mislim da je to samo delimično tačno – različiti interesi. Interesi očigledno traže jasnu sliku materijalnih odnosa. Na toj osnovi je moguć sporazum i o raznim spornim stvarima. Osnovni interes je očuvanje nezavisnosti, sistema i dalji razvoj. To je, mislim, preovlađujući interes.

Neću govoriti o tome da su to neke teškoće – teškoće rasta, da ne bismo zabašurivali stvari. Mislim da su to realne teškoće. Ne bih rekao da smo otišli predaleko u raščišćavanju materijalne strane. Iako se o tome mnogo razgovara, svaki put kada smo pristupili radu bilo je izbegavanja, bilo je zahteva za izuzimanjem jednog ili drugog aspekta materijalnih odnosa, tako da ćemo na tom planu morati da budemo dosledniji. Ne mislim da to mora biti zasnovano na formuli koja je predložena koncem oktobra uoči Konferencije, od strane Republičkog izvršnog veća i Skupštine Srbije², nego da čitava ta oblast mora biti doslednije razmotrena, doslednije rasčišćena. Ni mi ne smatramo da se čistim računima sve rešava, ali mislimo da od njih treba početi. Oni ne iscrpljuju materiju međurepubličkih odnosa, ali bez njih je nemoguće rešavati ostalo.

Šta su drugi uzroci? Mislim da je bilo izvesnog zaostajanja u razvijanju političkih odnosa u Federaciji. To je nagomilalo probleme, i realne, a i fiktivne. To verovatno traži izvesno vreme da bismo došli do zrelog ponašanja.

Mislim da su izgledi za prevazilaženje tih stvari realni. Prvo bih rekao da međunarodne okolnosti nisu nepovoljne. Drugo, naša ekonomska osnova sada je dosta razvijena. Ono gde smo najtanji je još nedovoljna i nedosledna naša orijentacija da se rešavaju pojedina pitanja, kao i slaba aparatūra. To znači da

¹ Izlaganje na sednici proširenog aktiva Beogradskog univerziteta, 9. decembra 1970.

² Predlog o politici čistih računa. Dokument Izvršnog veća i Narodne skupštine Srbije: *Osnovni stavovi o ekonomskim funkcijama Federacije.*

su opšti uslovi povoljniji nego oni koji su vezani neposrednije za ta pitanja i za našu konkretnu akciju. Tu dolazimo i na pitanje Prve konferencije.³

Konferencija je bila korisna već zato što je, kao svi jugoslovensku skupovi, pokazala da je opstrukcija uvek oruđe manjine i posebnih interesa. Mislim da je zato na Konferenciji nije ni bilo. Ja ne bih rekao da je Konferencija stvorila, ali ona je potvrdila da postoje mogućnosti izlaska iz sadašnjih teškoća. Razume se, zato je potrebno nešto što nije garantovano samim uspehom Konferencije, to je stvar kasnijeg ponašanja, naime, da prevlada razumevanje da politička samostalnost republika može biti upotrebljena i za jačanje federalnog centra koji obavlja pojedine poslove za sve. Međutim, to tek treba da se dokaže. Toliko u vezi sa prvim pitanjem.

Drugo, pitanje republičkog monolitizma. Da se zvanične ocene vodećih organa nameću kao jedine ispravne, itd. Da li to postoji? Smatram da postoji ta tendencija, da je dosta jaka, i podsetio bih one od vas koji to prate da smo o tome više puta rekli šta mislimo, a i u oktobru veoma eksplicitno. Naime, nezavisno odlučivanje svake federalne jedinice je sigurno bitan elemenat opšte demokratizacije. Ali, ako to postane jedini relevantan činilac, tj. ako se u ime nacionalnog jedinstva ugroze demokratski odnosi unutar svake federalne jedinice, unutar svake nacije, onda to i prema drugima mora da se pretvori u nacionalističko pitanje. U stvari, to ide zajedno: navodno radi održavanja fronta prema susedu, učutkati sve kod kuće. Sada kada republike imaju sve mogućnosti, pokazaće se pravi karakter pokreta u svakoj od njih, naročito kroz dve stvari: kroz spremnost da se obezbedi stvarna nacionalna ravnopravnost za sve – što je sigurno posebno značajno za nas u Socijalističkoj Republici Srbiji – i da se ide na dalju demokratizaciju uopšte.

Pri tome će biti važan rezultat, ne parole. Njih smo dosta proizveli. A rezultat će moći da se meri i golim okom – da li će za sve da se traži partijska, nacionalna ili lokalna viza, ili će čovek vredeti onoliko koliko sam pruža društvu. To neće zavisiti samo od koncepcije i programa, ni vodećih tela, ni čitavog SKJ u pojedinim republikama. Naime, ne možemo prevazići sebe, ukupno stanje društvenih odnosa i nivo. Ono što možemo da uradimo, jeste da se ne damo voditi od onih koji misle graditi na isključivosti.

U vašim pitanjima problem nacionalizma sveden je na intelektualne krugove. Monolitizam, ukoliko se javlja kod nas, mora da ima birokratski karakter, a u ovom trenutku kad se javlja na republičkom nivou, mora biti oruđe jedne nacionalističke politike.

Rekao sam da je bilo određenih zakašnjenja u osamostaljivanju republika. Nas mora da interesuje da je jugoslovenski centralizam doživljen van Srbije kao stanje odnosa zasnovano na srpskoj hegemoniji. Mi toga moramo biti svesni. Srbija je od toga imala samo štete. Njeni pravi interesi ekonomskog razvoja i sopstvene afirmacije uopšte bili su potčinjeni hegemonističkim pretenzijama koje srpskom narodu nisu ništa donele. I kod nas, ali mislim i kod svih ostalih, način borbe protiv nacionalizma nije u tome da tražimo vraćanje na veću vlast Federacije, što, rekao bih, nije tako retko naročito među mladim ljudima. To bi, naročito iz Srbije, bilo pogrešno činiti. U isto vreme, mislim da u Srbiji u poslednje vreme isčezava želja za takvom identifikacijom sa Jugo-

slavijom koja bi značila da Srbija ne treba da ima svoju politiku, svoj identitet, da posebno zastupa svoje interese i sve ostalo. Kažem, iščezava, zato što je to jedan dug proces. Pre godinu dana se moglo govoriti pretežno o razumevanju kadrova za to. Danas je to već otišlo mnogo šire.

Rekao sam da bi to bilo naročito pogrešno činiti iz Srbije. Stalno moramo imati na umu da borbu protiv nacionalne isključivosti u jednoj sredini mogu da vode i mogu sa njom da izađu na kraj samo ljudi iz te sredine – komunisti i drugi koji su socijalistički i demokratski orijentisani. Ta spremnost je još svud odreda nedovoljna. Svako bi voleo da ispravlja tuđe greške, a za svoje da pokaže izvesno razumevanje. Tu je postavljeno i pitanje kako Savez komunističke partije gleda na to?

Načelno, svako od nas bi bio u stanju da to kaže, i to je poznato. U praksi, bojim se da toga ima i u Savezu komunističke partije i u rukovodećim organima, u težnji da se dobije što šira podrška, da se gleda kroz prste kad je u pitanju isključivost sopstvene sredine, nacionalne, lokalne ili neke druge. To, razume se, može da obezbedi podršku nekih koji, inače, nisu poznati kao prijatelji komunizma. Međutim, pitanje je kakvoj politici je ta podrška namenjena. Mi smo o tome, u poslednjih godinu dana, posebno od Prve konferencije SKS u decembru prošle godine, bili vrlo jasni u smislu da nikakva politika "Srbi na okup", ne dolazi u obzir za Savez komunističke partije. Ujedinjavati se i razdvajati treba na pitanjima društvenog razvoja, ne po nacionalnim i republičkim linijama. Koliko taj kurs uspevamo da održimo, zavisi od mnogo okolnosti, a najviše zavisi od toga da li je taj kurs u najaktivnijem delu Saveza komunističke partije čvrsto zasnovan ili i u njemu tinja nacionalizam.

Ovde nema nikakvih pitanja o Univerzitetu, i to može da se razume, pošto, pretpostavljam, vi o tome više znate nego ja, ali bih ipak rekao da mislim da je za Savez komunističke partije na Univerzitetu važno, posebno što se tu radi o velikom broju mladih ljudi, šta se dešava na planu nacionalnih odnosa u novoj generaciji. Odmah bih rekao da me njihovo levičarenje ni u kojoj formi ne plaši. Mislim da su takve težnje prirodne, mada nisu uvek realne. Na kraju, mislim da bi sva jugoslovenska omladina, prema tome i studentska, trebalo da se inspiriše, da se okuplja, da se ujedinjuje na "levim" idejama. Ono što bude realno, što izražava potrebu momenta i generacije, sa tim ćemo se kretati dalje. Ono što nije, to će se brzo pokazati, između ostalog i zato što su oni već danas u položaju, a sutra će biti još mnogo više, da ih sami proveravaju u sopstvenoj društvenoj praksi. Međutim, mora da nas zabrinjava talas nacionalizma, koji, ako ne raste, svakako se više ispoljava.

Kad smo pre godinu dana govorili o tome da ispod tanke skrame nove levice živi jedan duboko fundiran nacionalizam, zvučalo je to kao skretanje pažnje od strane političke birokratije sa onih pitanja o kojima omladina govori u tom trenutku, i o kojima želi dijalog, na druga pitanja koja su izmišljena. Razume se, mladi ljudi ne moraju sami sebe da vide. Ne moraju razumeti da se stavovi o tome da neko sada izmišlja nacionalni problem u Jugoslaviji – u drugim sredinama, kod drugih naroda doživljavaju kao pokušaj asimilacije. Tom nedostatku sluha za neke stvari doprinose i komplimenti, koji se, bez obzira iz kojih razloga i iz kojih pobuda, dele (inače mislim da je dobar deo politike zasnovan na komplimentima omladini, radnicima itd.). Omladina je čista, kao i radnička klasa, u pitanju nacionalnih odnosa. Skoro da nije potrebno dokazivati

³ Prva konferencija SKJ, održana krajem oktobra 1970.

da tu ipak postoji i kontinuitet – omladina raste u krilu postojećeg društva, uz roditelje i nastavnike, i uvek prima više starog, nego što može usvojiti novog. Osnovni je fond onaj koji se prenosi.

Pitanje Saveza komunista.

Sa ovakvom evolucijom Federacije moramo imati i takvu evoluciju u Savezu komunista. Znači, Savez partija, umesto jedinstvenog Saveza komunista. Mi to nismo nigde formulisali, osim u nekim izjavama da je Savez komunista jedinstven. Razume se, i Jugoslavija ostaje jedinstvena. Prema tome, nije u pitanju total, nego je pitanje šta se u okviru toga generalnog i najopštijeg jedinstva faktički menja. Mi se bavimo politikom, prema tome, interesuju nas i ta kvantitativna pomeranja. Očito da promene u Federaciji ne mogu da ostanu bez posledica po Savez komunista. Te promene su delom ostvarenje programa Saveza komunista, a delom idu dalje.

Mi smo zadržali izvesnu dvojnost. Ona je, u izvesnoj meri, opravdana, a u nečemu je možda i preterana: jak federalizam u društvenim odnosima, i Savez komunista kao jedinstvena politička snaga. Ako bi se htelo da se to dovede do čistog oblika, ne bi moglo da izdrži kritiku. Odnosno, ne može da izdrži teret upoređenja sa današnjom praksom. Ne možemo računati da se Savez komunista u svakoj gužvi izazvanoj raspravljanjem konkretnih stvari u Federaciji pojavi kao lepak – sada se govori mnogo o kohezionoj sili – koja će sve pukotine prekriti i izvesti nas iz izvesnih razmimoilaženja. Ne može SK biti jedini stub jedinstva.

Mislim da mora da ostane izvesna razlika između tog federalizma u državi i evolucije Saveza komunista, tj. mislim, uproščeno govoreći, da on mora biti nešto jedinstveniji. Naime, njegov program je jedinstven, razume se, dotle dok neko ne bi postavio pitanje da idemo na drugi program. Međutim, organizaciono-političko jedinstvo očigledno je smanjeno sa promenom položaja republika. Znači da o jedinstvu u Savezu komunista razgovaramo na programatskoj bazi, a ne na bazi discipline. Ovo, razume se, nije formulisano, ja pokušavam da to izvedem iz stanja stvari. Nisam siguran da sam kakvo novo svetlo bacio na to.

Moram reći i to da sam se izjasnio, kad smo više uzgred razgovarali o ovim stvarima, i rekao da mislim da ne možemo smatrati praktičnim rešenjem to što ćemo se pozivati na jedinstvo samo Saveza komunista. Jer to jedinstvo nismo, u nekim stvarima koje su od društvenog značaja i gde postoje razmimoilaženja, mogli ostvariti ni u SK, ako su bila duboka razmimoilaženja na društvenoj i nacionalnoj bazi, bez obzira da li smo zasedali u Birou ili Predsedništvu ili na nekom drugom mestu.

Odnosi Saveza komunista sa drugim društveno-političkim organizacijama.

Mislim da je taj "konflikt lojalnosti", ako se sećate pitanja, uvek postojao. Ne želim da ma u čemu ulepšavam sadašnju situaciju, ali rekao bih da je veća odgovornost kad ljudi nisu u svemu vezani formalnom disciplinom. Jer, u starom stanju je bilo i nečega što je olakšavalo stvari, govoreći o pojedincu, sa etičkog gledišta naročito: ja sam saopštio svoje ubeđenje, a sada vam kažem, glasam protiv svog uverenja, jer sam vezan partijskom disciplinom. Prema tome, u svakom slučaju pojedinac je čist. Sada je ta dilema stavljena na njegova leđa, a mislim da je to logično u jednoj situaciji gde i partija i odnosi u

njoj evoluiraju. Toliko što se tiče pojedinca. Što se tiče čitavih organizacija, orijentacija se brzo pokaže. Naime, da li takva organizacija deluje u okviru jednog pokreta koji je kao celina pod preovlađujućim uticajem, programatskim i političkim, Saveza komunista, ili je usmerena na izlazak iz tog okvira, faktički na njegovo razbijanje. Formulacije nisu bitne – sa većom ili manjom većinom se stvari formulišu, ali se pravi karakter pojave brzo pokaže. Ne bih sada ulazio posebno u pitanje studentske organizacije, možemo o tome razgovarati posle, a to pitanje nije ni postavljeno.

Dalje, idući redom, po ovim pitanjima koja se tiču Saveza komunista – šta je sa demokratskim centralizmom, itd.

Onaj ko je postavio ovo pitanje otprilike nas je sam doveo na trag time kako ga je formulisao. Naime, od vremena i od okolnosti zavisi doziranje elemenata centralizma, odnosno discipline, i elemenata demokratizma, odnosno slobode u opredeljivanju. Doza centralizma ili discipline koja je neophodna u jednoj situaciji, pogubna je u drugoj. U jednoj situaciji pokret u kome bi element centralizma bio zastupljen ispod onog što je neophodno u tome trenutku, mora bi biti poražen. Shvatajući to, njegovi pripadnici u takvoj situaciji dobrovoljno primaju tu disciplinu. Mi poznajemo takvo vreme iz istorije našeg pokreta. To nisu bili ljudi drukčiji od ljudi koji danas ulaze u pokret. U drugoj situaciji, ista ta doza nije prihvaćena. I ako pokret insistira na tome, nastaje pasivnost, sterilnost.

Mislim da i mase, u jednoj situaciji, traže u prvom redu odlučnu komandu, a u drugoj demokratizaciju. To nije stvar hirova, nego političkog instinkta, osećanja šta je u određenoj društvenoj situaciji presudno.

Ako se ovo objašnjenje prihvati, postoje dve opasnosti:

– Prva, pokret koji u odlučnom momentu nije čvrst. Razume se, on biva eliminisan, o njemu se posle i ne razgovara.

– Druga, pokret koji je dovoljno čvrst u odlučnoj situaciji i koji uspe, zahvaljujući centralizmu, može biti sklon da taj recept primeni na rešavanje svih problema, i onda kada dođe vreme demokratskog otvaranja. Istorija boljševičke partije nije jedini poučan primer u tom smislu, ali je svakako najznačajniji. Ono što su shvatili u momentu Prvog svetskog rata – da se treba koncentrisati na osvajanje vrha vlasti – zaista je bilo Kolumbovo "jaje" za tadašnji socijalistički pokret. Međutim, to je posle primenjeno kao osnovni i jedini recept u svim situacijama daljeg društvenog razvoja, gde se više istorijski nije radilo o tome da se na jednom mestu prereže vrh i da se preuzme državno kormilo.

Razumljivo je da pokret dospe u to iskušenje, kad u odlučujućoj borbi pomoću jednog prilaza uspe, onda tome mora prvo biti sklona ta generacija, a kao što se vidi, to može da se reprodukuje, da tim istim metodama rešava sva naredna pitanja. Jer, ako se moglo pobediti u tom odlučujućem boju, onda zašto ne svuda.

Mi smo pokušali da se izvučemo iz toga i da idemo na demokratsko otvaranje. Međutim, to nije tako jednostavno, treba sebe transformisati. U politici, kao i svuda, funkcija stvara organ. Partiju koja je stvorena za jednu vrstu borbe sad treba preobraziti za jedno drugo vreme, za jednu drugu funkciju, i to je verovatno najsloženije. Pokret koji bi ostao pri metodama koje su upotrebljene

za osvajanje vlasti, sigurno nije lako skinuti (govorio sam o onim slabima koji bivaju eliminisani). Međutim, on može početi da igra konzervativnu ulogu.

Mi među sobom možemo da sporimo, i faktički sporimo, da li smo našli tu pravu meru u ovoj drugoj fazi. (Prva je završena i ona nije sporna.)

Da li je štampa, i u kojoj meri, slobodna i od čega zavisi proširenje granice slobode štampe?

Nema skale za merenje slobode štampe. To je stvar upoređenja među postojećim štampama, ako smem da upotrebim množinu. Mislim da kod nas štampa – u prvom redu mislim na ovu u Republici Srbiji, pošto nju bliže pratim – dosta dobro obaveštava. Više od dvadeset godina, silom prilika, pratim redovno i gomilu strane štampe, i mislim da se može reći da je velika razlika u poređenju sa onim kakva je bila naša štampa pre 10–15 godina – u smislu veće kompletnosti, i relativne slobode. U svakom slučaju, dosta je evoluirala, odnosno izmenile su se prilike u kojima se pravi štampa. Od čega zavisi to kako će dalje ići? Ne mislim da to mnogo zavisi od nekog novog zakona o štampi ili da sada napravimo novu rezoluciju Predsedništva.

Štampa može biti slobodnija ako dalje bude tekao proces demokratizacije uopšte, koji se razvijao sa izvesnim oscilacijama, ali je teško osporiti da on i dalje teče. Znači, to će zavisiti, u prvom redu, od kursa Saveza komunista, a rekao bih malo i od ukupnog nivoa na kome budemo mi umeli ili objektivno mogli da se krećemo. Od oslobađanja od isključivosti – nacionalne, cehovske. Naša ograničenost u većini oblasti sada je više stvar razvijenosti, nivoa, nego institucija i propisa. Tih propisa ima more. Institucionalnih rešenja takođe. Često govorimo o tome, ali ne sprovodimo. Možda nije ni tako jednostavna stvar. Mi smo u mnogim stvarima gde treba određena društvena zrelost i određeni nivo mislili da iskočimo iz zaostalosti normativnim putem, tj. time što ćemo propisati, regulisati, zabraniti. Možemo mi svašta zabraniti, ali društveni organizam na jednom određenom nivou to ne može rešiti. Zaostalost, u celini, ne može se zabraniti, ne može se zabraniti prljavština, da počnemo od nje, pa onda dalje. Svi, recimo, traže da se spreči korupcija. Pre neki dan jedan novinar iz jednog malog mesta u Srbiji kaže da se pojavila korupcija. On je novinar, pa može sebi da dâ oduška kada o tome napiše. Pitali smo ga šta sada očekuje – da komisija Savezne skupštine hvata lopove kod njih. A to je mala sredina i oni tačno znaju i ko prima i ko daje mito; ručavaju i večeravaju sa njima. I da se moraju sami braniti. Ja mislim da je tako pomalo i sa štampom.

U celini, mislim da imamo dobru štampu. Ako može biti razlike među pojedinim elementima društvenih aktivnosti, mislim da ona ne zaostaje, nego obratno.

Poslednje pitanje je o nesporazumima i sukobima vladajućih komunističkih partija sa nekim delovima inteligencije. Znači, radi se o svim vladajućim partijama, pa nam je to olakšavajuća okolnost.

Prvo, treba i nesporazume i sukobe priznati. To je jedno, a reći ću u kojim okvirima mi izgleda da to stoji. Drugo, važno je što je rečeno – delova inteligencije. U celini, rekao bih, ne samo u našoj zemlji, pretežni deo inteligencije je u komunističkoj partiji, u državnom aparatu, društvenim službama, u privredi, u stvari ima vodeća mesta. Ne kao pojedinci, već masovno, kao najkvalifikovanija kategorija u društvu.

Ja bih pre rekao da je danas problem kako obezbediti da pored visokobrazovanih ljudi i radnici mogu da dopru do vodećih mesta. Razume se, to je otežano činjenicom da i među radnicima, među mladim radnicima naročito, mnogi idu dalje. Najaktivniji se često dalje školuju, prelaze u kategoriju visokoobrazovanih.

Ove primedbe su tačnije ako se govori o jednom delu humanističke inteligencije. To je karakteristično kako za socijalističke zemlje, tako i za zapadne.

Lično ne verujem da će se to ikad sasvim izmeniti. U odnosu na radnički pokret, posebno na komunističke partije, taj deo inteligencije je, za razliku od tehničke, mnogo skloniji radikalnim pokretima. U socijalističkim zemljama, ako pogledamo šta se dešavalo, a ne kakve su impresije, šta su činjenice koje je istorija potvrdila, jedno vreme su apologeti, a posle toga su dobrim delom u opoziciji. Da li tako mora da bude, ne znam, ali, i masovni opit je to. To je jedna serija profesija, koje su, rekao bih, po definiciji učitelji života. Oni ne predaju toliko o tome što jeste, nego o onome što bi trebalo da bude. Ja to ne govorim zbog toga da bih ih kritikovao ili omalovažavao. Već što je taj odnos prema stvarnosti deo svakog čoveka, pa prema tome, mora da bude i deo svakog civilizovanog društva.

Na drugoj strani, merilo može da bude reagovanje drugih delova društva. Naime, kad izvesnu radikalnu kritiku društvo široko prihvata, onda znači da postoje izvesna kriza i stvari koje treba rešavati. Možda to nije ta kriza o kojoj se govori, a pogotovu možda to nisu ta rešenja, ali u svakom slučaju to je potvrda krize. Međutim, kad nema odjeka, kad se društvo ne obazire, kad rešava na praktičan način svoje probleme, onda znači da radikalne struje govore same za sebe.

Spomenuo bih tu još jednu okolnost, a koja je naša, neću reći specifična. (Malo je stvari koje su zaista specifične, mada mi nalazimo izvesno zadovoljstvo – da govorimo o svojim specifičnostima. To me podseća na ono kako smo nekada govorili kako je naš čovek različit od drugih tako i u našem socijalizmu mnogo govorimo o specifičnostima, a ono što mogu biti prave vrednosti u njemu je ono što nije specifično, tj. što može da vredi i za druge ljude, ako smo tu došli do nekih rešenja.)

Hteo sam reći da jedna okolnost ne treba, pri svemu da bude zaboravljena. Bilo je jedno vreme kod nas kad su u ime nacije razgovarali vlada i CK, u stvari, nekoliko ljudi, a u ime inteligencije – opet par ljudi. Ne želim da osudim to vreme, mi smo i u njemu obavili, onako kako smo umeli, mnogo poslova, bez njega ne bi bilo ni kasnijeg. Ali, mislim da je to bilo vreme u kome su i jedni i drugi imali vrlo stvarnu vlast u svojoj sredini, svak u svojoj, od toga da utvrđuju ko je pravoverniji a ko nije, pa do podele stanova.

Danas takvih reprezentenata nema, ne zato što smo se svi preobrazili od staljinista u demokrate, već je društvo tako evoluiralo, između ostalog i pod uticajem svesnog faktora, pod uticajem izvesnih opredeljenja, da više ni KP nije takva vlast, a i masovna inteligencija, koja ima realnu, sve više transformišući moć u društvu, više ne može biti predstavljena u licu par izabranih. Razume se, kad bi celo društvo moglo da se vrati u ono vreme, verovatno da bismo mogli da imamo i onakve nagodbe. To važi ne samo u odnosima između vlade i nekih grupa inteligencije, nego bi moglo da važi i među republikama i

na drugim planovima gde je nestalo te autokratske idile i gde moramo u raspravama, plodnim i neplodnim, da tražimo izlaz.

Ja sam vam uzeo 50 minuta, ne verujem da je sve ovo zaokrugljeno. Voleo bih da nastavimo razgovor, tj. ako je moguće da mi postavite dalja pitanja, bilo u vezi sa ovim ili neka druga, ili pak da mi kažete gde se ne slažete samnom.

Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti¹

Zdenko Roter – Želeli smo da tema našeg razgovora bude: Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti. Iz toga proizilazi da želimo upoznati naše čitaoce, a time i slovenačku javnost, sa sadašnjim aktuelnim osećajima i stavovima koji preovlađuju u SR Srbiji u pogledu položaja Srbije i Federacije i u pogledu statusa i perspektiva Federacije. To bi bio cilj našeg razgovora. Ako dozvolite, ja bih odmah prešao na konkretna pitanja.

Srbija je na svoj način u specifičnom položaju. Sastavljena je iz različitih delova (uža Srbija, Beograd, Vojvodina i Kosovo). Svakako je to samo jedna struktura. Nekom prilikom ste rekli da je Srbija jako složeno biće. Interesuje nas da li iz ove složenosti proizilaze određene specifičnosti u određivanju društvene i političke pozicije SR Srbije kao celine u zajednici jugoslovenskih naroda?

Marko Nikezić – Ako mislite na specifičnosti u smislu razlike između položaja Srbije i položaja drugih republika u Jugoslaviji, tu specifičnosti ne vidim. Iz razloga i formalnih i suštinskih, ne može biti razlika i specifičnosti u položaju SR Srbije u zajednici jugoslovenskih republika.

Specifičnosti su unutarnje prirode. Nabrojali ste užu Srbiju, Vojvodinu, Kosovo, kao i Beograd. Od stvarnih problema spomenuo bih, u prvom redu, velike razlike u nivou razvijenosti. Zatim činjenicu da najveći deo stanovništva narodnosti – nacionalnih manjina u Jugoslaviji – živi u Socijalističkoj Republici Srbiji: albanske i mađarske, koje su najbrojnije, i drugih, manje brojnih. Najzad, kao rezultat toga, i postojanje u sastavu SR Srbije dveju socijalističkih autonomnih pokrajina.

– Taj nacionalni pluralizam, o kome Vi govorite, svakako, ako možemo tako reći, dosta komplikuje vaš položaj, jer se problem tog identiteta narodnosti i naroda različito postavlja u različitim razdobljima našeg posleratnog razvoja. Kako sada stoje stvari u tom pogledu?

– Za SR Srbiju, kao i za Jugoslaviju, demokratski, internacionalistički stav u nacionalnom pitanju je od suštinskog značaja. U radničkom pokretu u prošlosti često se grešilo u odnosu na nacionalno pitanje, time što se ono smatralo pitanjem građanske epohe. To nije bio slučaj sa Komunističkom partijom Jugoslavije: upravo demokratski stav u nacionalnom pitanju bio je važna komponenta njenog uticaja na mase, a time i pobeđe revolucije u jednoj mnogonacionalnoj zemlji. Pa ipak, odnos prema nacionalnom pitanju kod nas prošao je

¹ Intervju Zdenku Roteru, odgovornom uredniku slovenačkog časopisa *Teorija in praksa*, objavljen u br. 12, 1970.

kroz različite faze i zato smo rekli, a to je nedavno već bilo rečeno i od strane slovenačkih komunista, da su u toj oblasti postojala izvesna zakašnjenja.

– *Kolebali smo se?*

– Da, ako se evolucija politike u nacionalnim pitanju ocenjuje naporedo sa karakterom ukupnog našeg razvitka, s našom, za prilike komunističkog pokreta i socijalističkih zemalja, relativno brzom demokratizacijom. Bez obzira na činjenicu da bi danas teško bilo ukazati na zemlju u kojoj je nacionalna ravnopravnost potpunije ostvarivana no u Jugoslaviji.

Za dosledno ponašanje u toj oblasti najvažnije je raščistiti jednu stvar: ako smo u Socijalističkoj Jugoslaviji, mnogonacionalnoj državi, postavili sebi u zadatak da stalno smanjujemo razlike u nivou ekonomske razvijenosti među regionima i među nacijama, nikakav sličan zadatak ne može se postaviti u oblasti kulture, tradicije, istorije, u svemu onom što je specifično i što čini nacionalni identitet.

Jugoslavija kao država postoji već pedeset godina. Uprkos okolnostima neravnopravnosti između dva rata, naši narodi su u Drugom svetskom ratu zajedničkom revolucijom potvrdili da imaju interesa i da žele da žive zajedno, upravo u uverenju da će u novim društvenim okolnostima zajednička država biti garant afirmacije i razvoja identiteta svakoga od njih.

– *Da li biste mogli nešto više reći o tome šta su, po Vašem mišljenju, razlozi i dublji uzroci zakašnjenja na tom području?*

I drugo, kakve posledice su imala ta zakašnjenja za Srbiju kao takvu?

– U Jugoslaviji, u njenom građanskom periodu, postojala je koncepcija o jednom narodu. A onda, i u jugoslovenskom komunističkom pokretu postojalo je dosta dugo jedno stanje duha u suštini unitarističkog karaktera. Počev od činjenice da se u to vreme, odmah posle Oktobarske revolucije, nije smatralo da je posebno važno kako će u državnom smislu biti organizovane nacije u budućoj svetskoj socijalističkoj republici, do drugih shvatanja, koja su se, nemerno ali faktički, oslanjala na buržoasku unitarističku koncepciju, velikosrpsku ili neku drugu varijantu stvaranja nove, jugoslovenske nacije. Živelo je to i u velikom delu masa. Stvaranje zajedničke države je verovatno i samo unelo određene zablude o tome što se zapravo dešava, pa se pravljenje nove države delom doživelo i kao pravljenje nove nacije. To je živelo više od jedne decenije i u radničkom pokretu. U Komunističkoj partiji Jugoslavije, to je, kao i neke druge osnovne stvari, raščišćeno u pravom trenutku, moglo bi se reći u poslednjem trenutku, uoči Drugog svetskog rata. Neću govoriti o formiranju komunističkih partija Slovenije i Hrvatske. O tome je i nedavno rečeno šta treba. Bitno je da je Komunistička partija Jugoslavije, istorijski gledano, tek time postala potpuno sposobna da se suoči sa vitalnim pitanjima nacionalnog opstanka i revolucije jugoslovenskih naroda u vremenu Drugog svetskog rata.

Zakašnjenje o kome smo govorili – za Srbiju ima drugi oblik, rekao bih, oblik sopstvenog identifikovanja sa Jugoslavijom. Ne govorim o srpskoj buržoaziji i srpskoj monarhiji. Njih su klasni interesi upućivali da Jugoslaviju i njene narode gledaju kao jedno celovito područje svoje dominacije. Identifikovanje s Jugoslavijom stvaralo je utisak o tome da Srbi sami od svoje nacionalne individualnosti jednostavno ne prave pitanje. Međutim, oslonjeni na borbu dugu jedan vek za emancipaciju i stvaranje nacionalne države, Srbi su stva-

ranje Jugoslavije, i sada socijalističke Jugoslavije, doživeli kao potpuno rešenje problema Srbije i srpskog naroda uopšte.

U nacionalnom pitanju, za Savez komunista Srbije glavno je da se dosledno ide na ravnopravne odnose u SR Srbiji. Ne može se očekivati da odnosi budu ravnopravni među nacijama i među republikama, ako nisu ravnopravni unutar svake od njih. Na kraju, odnosi među njima mogu samo da reflektuju odnose unutar njih. Ako neko ne bi imao mogućnost da koristi svoj jezik u svim aktivnostima, da ima na svom jeziku i u svojoj kulturnoj sredini i na svoj način izraženo sve ono što drugi imaju – onda tu republiku ne bi mogao osećati kao uži zavičaj, niti bi Jugoslaviju mogao smatrati svojom zemljom. Takva zajednica, koja bi, bilo po kom osnovu, nametala ograničenja svojim građanima, ne bi se mogla demokratski ponašati ni u odnosu sa drugim zajednicama. Bez toga pogotovo ne može biti reči o socijalističkim društvenim odnosima. Ne može biti reči o stvarnom oslobođenju čoveka ako on nije slobodan i kao pripadnik određene nacije.

– *Nama izvana izgleda, da u doslednom sprovođenju stava o demokratizaciji, verovatno baš zbog različitosti koja je karakteristična za Srbiju, nailazite na velike poteškoće, koje proizilaze iz objektivnog, ali su verovatno i subjektivne?*

– Što se tiče materijalnih teškoća, njih će, prema svojim mogućnostima, morati da rešava cela zajednica a, razume se, i uže zajednice u kojima žive te narodnosti. Tu možemo da idemo i brže, organizovanom akcijom i otvorenim raspravljanjem upravo ovih pitanja. U objektivne teškoće, međutim, možemo slobodno ubrojiti i stanje svesti.

– *Ako ste saglasni, ja bih išao dalje. Da li u tom kontekstu treba shvatiti određene napetosti, bar tako se nama čini, između Saveza komunista Srbije i delova inteligencije? Da li se uopšte radi o napetosti. I s tim u vezi, ako biste nešto hteli reći o politici Saveza komunista Srbije prema inteligenciji i u tom kontekstu o pitanju univerziteta, gde je koncentrisana određena skupina inteligencije, koja bitno utiče na događaje?*

– Ne znam na šta ste mislili kada ste rekli "u tom kontekstu". Na kontekst nacionalnih odnosa i demokratizacije?

Govoreći o inteligenciji kao celini – a moram reći da mi nisu bliska ona mišljenja koja je dele na servisnu i stvaralačku – treba podsetiti na to da su se poslenjih nekoliko godina desetine hiljada visokokvalifikovanih ljudi ulile u privredu, u politički i javni život Republike. To su angažovani ljudi, koji po prirodi svog mesta u proizvodnji i u društvenim službama, a sada i u javnom životu, imaju ne mali uticaj. U političkom i društvenom radu imamo talas novih kvalifikovanih ljudi, koje je njihova sredina izbacila kao najsposobnije. Nije slučajno što su došli do izražaja upravo sada, u periodu identifikovanja interesa uži zajednica i povećanja njihovih prava i odgovornosti. Pre se, dakle, može govoriti o velikoj angažovanosti inteligencije. Ne radi se o nekoj posebnosti misije. Ona je razumljiva u zemlji koja je na samom početku razvoja, gde su i obrazovani ljudi malobrojni. To, međutim, postaje drugačije u sredinama koje se industrijalizuju, gde kvalifikovani ljudi postaju sve brojniji.

Što se univerziteta tiče, Savez komunista Srbije smatra potrebnim da angažovanost i uticaj Univerziteta budu veći. Bilo bi veoma neracionalno i nema u SK Srbije nikakve težnje da se univerzitet ograniči na samog sebe.

U Srbiji su nikli novi univerziteti – u Novom Sadu, Nišu i Prištini, a pojedini fakulteti u drugim industrijskim gradovima nastali su u okolnostima koje su ih uputile na tešnju povezanost sa praksom. Univerzitet je do juče bio nacionalna institucija, što znači da su mu sagovornici bili uglavnom politički reprezentanti. Imali smo situaciju u kojoj s jedne strane stoji vlada, koja predstavlja privredu, poredak, institucije, a s druge strane stoji univerzitet koji predstavlja elitu nacije.

U novim, više demokratskim uslovima svi imaju realnije mesto i nema više takvih nacionalnih centara koji bi isključivo simbolizovali čitave oblasti društvene aktivnosti. Učvršćenje samostalnosti i uloge opštinskih zajednica i radnih kolektiva već se pokazuje kao pravi put i u smislu rešavanja određenih materijalnih problema, i u smislu otvaranja većih mogućnosti delovanja univerziteta. U celini, ne vidim tu nikakve nepremostive teškoće.

– *Rekli ste, ako sam dobro shvatio, u tom kontekstu treba eventualno posmatrati određene konfrontacije koje bi dale izvana izgled napetosti. Naime, u kontekstu tog dijaloga prestrukturiranja u odnosima. Da li mislite da postoji sa strane vlasti, odnosno partije, i eventualna predrasuda prema inteligenciji u smislu onih predrasuda da je inteligencija kolebljivi sloj, da nije tako pouzdan sloj?*

– Svaki razvitak znači određene stvarne napetosti. Međutim, odnos prema inteligenciji o kome govorite, mislim da je prevaziđen. Pre svega, usled masovnosti inteligencije i njenog mesta danas u društvu i u Savezu komunista.

– *Ako se slažete, prešao bih na problematiku demokratizacije političkog sistema, pa bih počeo prvim pitanjem. Interesuje me koje su za Vas bitne tačke u procesu demokratizacije političkog sistema kod nas? Čemu biste dali prioritet?*

– Iako je naša revolucija, izvođena sopstvenim snagama, nesumnjivo imala snažnu demokratsku klicu, bez sukoba sa Kominformom ne verujem da bi naš razvitak bio takav kakav je bio. U sukobu sa Staljinom naš pokret se, kao i u svim odlučujućim trenucima, mogao održati jedino u oslosncu na mase. U kasnijem našem razvoju vidim u osnovi dva elementa. Jedno je demokratska i internacionalistička politika u nacionalnom pitanju, kao uslov i važan izvor našeg opšteg demokratskog razvitka. Mislim da je to ubrzalo i opštu demokratizaciju, jer je u svim fazama suzbijalo izvestan centralistički konzervativizam. Drugo je svakako orijentacija na samoupravljanje. Taj pravac je povezan sa našim narodnim odborima u ratu i narodnooslobodilačkim frontom, onim što je specifično za Jugoslaviju i što je Kardelj 1945. godine označio kao plebejsku karakteristiku naše revolucije. To je ono što je bilo opštenarodno, šire od mehanizma partije i države, i ranije u revoluciji, i što je, kasnije, postalo još dragocenije. U istoriji socijalističkih revolucija, često su demokratski organi u bazi, nezamenjivi u revoluciji, posle stvaranja jake mašine socijalističke države, razvlašćeni, a ceo plebejski talas zaustavljen. Ispalo je da se borba vodila za vrh, zato da se preuzme državno kormilo i silom državne vlasti izgradi novo društvo.

Nas su okolnosti vodile u drugom pravcu – stvarne angažovanosti masa i stalne brige Komunističke partije Jugoslavije da se održi autentični narodni pokret. To su narodni odbori, to je Narodni front i to su radnički saveti.

U sadašnjoj fazi našeg razvoja, nacionalni momenat nesumnjivo zadržava vitalni značaj. Mi u SK Srbije smatramo to bezuslovno trajnom komponentom svake demokratske socijalističke evolucije u Jugoslaviji. Neko to možda vidi kao glavobolju koje se nikad nećemo osloboditi. U datim okolnostima naše stvarnosti, to je trajno pitanje u smislu stalnog izvora snaga za učvršćenje i razvitak demokratskih odnosa među nacijama u Jugoslaviji, kao državi i kao društvenoj zajednici.

– *A pored toga?*

– A pored toga, rekao sam, samoupravljanje. Mislim da je to odnos u kome se u klici nalazi celokupan naš sadašnji, pa i budući razvoj. Kroz te dve dimenzije, nacionalnu ravnopravnost i samoupravljanje, vidimo i stvaranje zaista demokratskog tipa užih zajednica. Ne ulazim sada u pitanje delegatskog sistema, direktnog predsedništva i sl. Razume se, moraćemo se opredeljavati i u takvim pitanjima, ali mi ne izgleda da je to suštinsko u smislu orijentacije, iako je važno u smislu realizacije.

Za dalju demokratizaciju bitno je šta ko radi u svojoj kući. Razume se, ne u smislu međurepubličke i međunacionalne korektnosti zbog koje se ne bi trebalo mešati u poslove suseda. Nego u smislu da se niko prema drugom ne može ponašati drugačije nego što se ponaša u domaćoj politici. Za stvaranje demokratskih odnosa, presudno je da u svakoj užoj zajednici, u republici, a i u ostalim, bude moguća debata i različite škole mišljenja. Jer, ako to bude ugroženo u republici, imaćemo šest varijanti, koje će stvarati privid demokratskog izbora. Ali, ako je svaka od njih izgrađena kao zvanična, državna teza odgovarajuće zajednice, onda to uopšte ne mora značiti da socijalistički demokratizam preovlađuje. Tako se mogu konfrontirati i šest autokratija.

Mi ne mislimo da bi vodilo dobru da tražimo *a priori* da svi u SR Srbije misle jednako, da postoji jedinstvo po svaku cenu, da se vraćamo na takozvanu monolitnost u partiji. Predstavnička tela, organi uprave i SK – opredeljivaće se onoliko koliko bude neophodno za vođenje politike. U naučnim i stručnim raspravama, neka se obračuni vrše argumentima koji pripadaju datoj oblasti znanja. Ako bi neko tu zahtevao da štampa, ili vlada, ili SK budu na njegovoj strani, to bi pre bio znak da upravo u svojoj oblasti nema argumenata.

– *Kada govorite o školama mišljenja u Republici i o tome da je nužan dijalog i unutar pojedinih republika, da li mislite samo na različite ekonomske škole, filozofske škole, ili treba šire shvatiti, naime, kao mogućnost i nužnost jedne trajne konfrontacije i dijaloga između različitih pogleda o načinu realizacije određenih stavova i u okviru partije?*

– Da budemo odmah načisto. Ne mislim ni na kakve partijske frakcije. Ali, potrebno je sve više i o svemu raspravljati. Smatram da je to danas moguće u svim institucijama, pa i u SKJ – sa Programom i Statutom koji danas ima. Moramo raspravljati sve više i unutar svake republičke organizacije Saveza komunista. Ta orijentacija proističe iz uverenja da odlučivanje bez debate vodi u sterilnost.

– *Vi ste govorili o različitosti. Ja bih Vašu ideju vezao za probleme političkog sistema. Naime, činjenica je da bar mi tako mislimo da je preduslov za demokratski politički sistem funkcionisanje mnoštva političkih subjekata: vlada, Skupština, pa i partija, sindikati koji su relativno samostalni i koji ne*

moгу da budu više transmisija nekog, pa se u toj vezi postavlja problem sinteze. Naime, mnoštvo različitosti traži s vremena na vreme sintetiziranje.

Kako u tom kontekstu zamišljate ulogu Saveza komunista?

– U užem praktičnom smislu može se, kako kažete, govoriti o politici pojedinih subjekata, npr. o politici Sindikata u Srbiji, ili o politici Republičkog izvršnog veća. U celini, to je sve politika jednog pokreta i u tom smislu politika Saveza komunista Srbije. To već govori da se politika SK Srbije ne može svesti na Centralni komitet. CK vidimo kao deo tog pokreta, koji ima potpuno određene dužnosti i ovlašćenja u okviru tih dužnosti. On ima zadatak usklađivanja rada svih organizacija Saveza komunista i svih komunista kao pripadnika pokreta, bez obzira na to gde rade. Ali ne u smislu da CK drži vladu, Skupštinu i sve ostalo. U društvu kakvo je naše ako svi ne budu aktivni u realizaciji zajedničke politike, Savez komunista mora biti deformisan i vraćen, hteo ne hteo, u raniju staljinističku funkciju.

Posebno smatramo važnim da Republička skupština i Republičko izvršno veće sa punom odgovornošću odlučuju o svemu. Ne radi se samo o podeli rada u republičkom centru, već o presudnom uticaju koji ponašanje u centru ima na ukupne društvene odnose. Ako se na republičkom nivou o svemu odlučuje u Centralnom komitetu, uzalud ćemo tražiti da u opštinama i radnim organizacijama funkcionišu sve demokratske institucije.

Ne smatramo ni da se na federalnom nivou o stvarima treba da odlučuje na mestima gde to i formalno ne spada. Činjenica da i Izvršni biro i Predsedništvo SKJ raspravljaju o ekonomskim funkcijama federacije i sličnim stvarima, ne znači da treba da se demobilizuju predstavnički organi i SIV. Oni snose odgovornost i moraju na vreme donositi i odluke.

– *Vi ste rekli jednom prilikom da postoji određena opasnost da se Savez komunista vraća na stare staze. Rekli ste da se stiče utisak da se ponekad Savez komunista bavi previše stvarima, premalo ljudima, previše materijalnom stranom odnosom, bilo u federaciji, bilo u republici – a manje društvenim odnosima?*

– To su rekli drugi pre mene. Izvesna opasnost u tom smislu postoji. Organizacije i forumi SK mogu i treba da se bave svim stvarima u smislu samostalne analize, opredeljenja i vođenja političke akcije. Ali stvari moraju da se završe u Republičkoj skupštini i u drugim organima gde se donose odluke.

– *Znači, polazna tačka je samostalnost institucija i tema je njihova odgovornost?*

– Sasvim tako. Drukčije ponašanje značilo bi da postoji vlast Saveza komunista, a da je sve ostalo kulisa. Ali, mislim, da to više i nije dilema, jer smo već suviše evoluirali. Ipak, ne bi bilo dobro da činimo ni male korake unazad. Zašto ne bismo uvek pravili mali korak napred? Demokratizacija je spor proces. Ali i koliko možemo da pomerimo stvari, u jednom pravcu ili u drugom, dužni smo da to činimo u socijalističkom pravcu. To čini sve manje mogućim bilo kakvo kretanje unapred.

– *U Sloveniji je izazvala veliko interesovanje činjenica da su Izvršno veće i Skupština SR Srbije prihvatili dokument nazvan Osnovni stavovi o ekonomskim funkcijama Federacije. Nas interesuje da li su postojali, pored normalnog razloga da Republika u novoj ulozi opredeli svoje stavove javno, još neki dodatni razlozi? Možda eventualno razlozi da bi situacija neopredeljivanja ili ne-*

jasnog opredeljivanja davala previše prostora politikanstvu, demagogiji svih vrsta i u Republici i van Republike? Šta biste mogli o tome reći uopšte?

– Pošto se radi o društvenim poslovima, za nas nije ni bilo sporno da to mora biti saopšteno javnosti. Motiv nije bila ni želja da se izbegne utisak o neopredeljenosti. Da se želela iz razloga političkog prestiža ponuditi sopstvena varijanta, to se moglo mnogo ranije učiniti. Što se tiče primedaba da SR Srbija privodi kraju investicije i sada je za čiste račune, moramo reći da će prekidom federalnih sredstava za investicije, beneficiranih kamata, izvoznih subvencija, Srbija i sama imati da podnese veliki teret. Gde onda smatramo da će SR Srbija, a i ostali biti u dobitku? Uvođenjem čistih računa među republikama biće uklonjena iluzija da svako može da troši na račun federalne kase, i varka da ko god se zadužuje, ko god investira u vreme inflacije – dobija.

Potres koji će jasni računi izazvati u svim našim sredinama treba da nas oslobodi iluzija. Prvo, u okviru Republike, zatim u opštinama i radnim organizacijama. Ranije je svako dobijao republičku vizu za pritisak na saveznu blagajnu. Sada, kad bude morao da sredstva dobija ne posredstvom savezne kase, nego neposredno od drugih ekonomskih subjekata u okviru Republike, biće teže.

Svi smo aplaudirali kursu stabilizacije. Međutim, kad dođe do toga da se u našim gradovima revidiraju planovi izgradnje i opšta potrošnja, ili investicioni planovi radnih organizacija, biće i sukoba. Za jedinstvo na ovim pitanjima još ima da se vodi borba u samom Savezu komunista.

– *U tom dokumentu, s tim u vezi, Vi precizirate tačke kako zamišljate funkcionisanje Federacije. Između ostalog, Federacija bi trebalo obezbeđivati i razvijati jedinstveni politički sistem. Kako shvatiti jedinstveni sistem i u čemu ona treba da se sastoji?*

– Svakako, da je tu osnovno samoupravljanje i skupštinski sistem, pri čemu ne isključujem da dođe do različitih foruma u okviru skupštinskog sistema.

– *Da li bi to mogao biti samo iznimak?*

– Kada se stvore razne varijante, niko više nije iznimak, a niko nije ni standard. Ali, onda je verovatno lakše videti i šta je stvarni zajednički imenitelj. Ovako, dok postoji uniformnost, izgleda da je sve skupa zajednički imenitelj. Odnos između društva i privrede sve više se prenosi na lokalni teren. Verujem da usled toga raznovrsnost mora da raste.

– *Pojam jedinstvenosti dosta je kompromitovan i u svesti poistovećivan sa uniformnošću. Zbog toga sam mislio da bi bilo zgodno diferencirati.*

– Neke osnovne stvari, čini se, niko ne dovodi u pitanje. Ništa ne može suštinski ugroziti poziciju samoupravljanja. U isto vreme, kad se opredeljujemo slobodno u svim stvarima, moramo biti slobodni i u tome da sami razrađujemo demokratski mehanizam i da onda vidimo šta je u tome jugoslovenski zajednički imenitelj.

– *Nekom prilikom vi ste rekli da je SR Srbija protiv separatnog dogovaranja među republikama ako se radi o stvarima zbog kojih bi bili ugroženi i interesi svih jugoslovenskih naroda, narodnosti, republika i pokrajina. Da li se to zapažanje, po Vašem mišljenju, više odnosi na praksu u prošlosti, ili pak da li važi za sadašnjost, odnosno kao upozorenje za budućnost?*

– Ne bi trebalo čekati ni da budu ugroženi nečiji interesi. Ma kakvo posebno dogovaranje između jednog broja užih zajednica o stvarima koje se tiču i interesa ostalih, teško bi bilo prihvatljivo.

Drugo, da li se odnosi na prošlost ili budućnost? U prošlosti toga je vrlo malo bilo, prema tome, to i nije problem.

To su stvari koje verovatno i nije moguće sve normativno regulisati, ali bi trebalo da budu, u ovom ili onom obliku, prihvaćene kao uzus u našem društvu. Kao što svuda ima suštinskih stvari koje nisu regulisane normativno, ali preko kojih niko odgovoran ne prelazi.

U isto vreme, osetljivost tih odnosa ne bi smela da nas sprečava u sporazumevanju i svršavanju poslova tamo gde su dve, tri ili više republika zainteresovane. Mi smo mali i nedovoljni ekonomski i moramo praviti što više tih sporazuma. Kada toga bude više, možda će prestati da bude politički uzbudljivo.

– *S tim u vezi želeo bih vam skrenuti pažnju da kako god gledamo, još uvek se čuju jako glasni prigovori da se u dosadašnjim raspravama o međunacionalnim, pa i međurepubličkim odnosima, preteruje, da to šteti jedinstvu, da se zapravo samo u konfrontacijama između republičkih elita, odnosno da su te konfrontacije–sporovi u prvom redu samo stvar elite, uslovno rečeno, a da u narodu toga nema.*

– Prvo o šteti: razgovor o pravim pitanjima ne može da šteti, a to su svakako prava pitanja. Štetno je ako neko od nas smatra da pri tome može upotrebljavati sva sredstva, ili da može sebi dopustiti da ima sve moguće saveznike, da je dobro došao svako ko je spreman da u jednom konkretnom trenutku, u jednom konkretnom pitanju, pruži podršku. To može SK da odvuče u savez sa nacionalistima, pri čemu je jasno da oni ne prilaze ni jednoj komunističkoj partiji zato da bi se borili za njene ciljeve, nego zato da bi sami stekli mogućnosti uticaja. Za kakve bismo se stavove stvarno borili u takvoj situaciji, morali bismo samo da se pitamo. Jesam za razgovor o tim pitanjima, s tim da svako vodi računa o tome na kojoj bazi vodimo svoje sporove i da, pod parolom – i iluzijom – nacionalnog jedinstva, ne vraćamo u politički život nacionalističke, antisocijalističke snage, koje su bile iz njega potisnute.

A što se tiče toga da su međunacionalne rasprave i nacionalizam stvar elite, misleći na određene vodeće krugove, to su u najmanju ruku površne ocene. Iluzije su štetne, jer nas demobilizuju u borbi protiv nacionalizma. Mi omladini, na primer, ne dugujemo pohvale kako je progresivna i slobodna od isključivosti i predrasuda. Ono što joj dugujemo, jeste da raščistimo, u okviru svoje sopstvene generacije, u današnjem društvu, odnose sa nacionalizmom. Zato odgovornost političkih faktora vidim ne u tome što bi oni bili nosioci nacionalizma, nego u praktikovanju demagogije, u izbegavanju da govorimo o nacionalizmu, o isključivosti raznih vrsta.

Nacionalizam će bujati gde god se ne borimo i naročito tamo gde Savez komunista bude proglašavao da nacionalizma nema. To je onda direktan stimulan, dajemo mu socijalističku vizu.

– *Šta mislite da je uzrok tome?*

– O nekima smo već govorili.

Drugo, uzrok su izvesne nacionalističke struje koje nikad nisu bile savladane kod nas, a centralizam ih nije mogao ni savladati. Jugoslovenski cen-

tralizam ne može da se obračuna sa nacionalizmom u bilo kojoj naciji. To mogu samo komunisti, svaki u svojoj nacionalnoj sredini.

Priznati postojeće razlike¹

Kroz šta smo prošli i kroz šta još prolazimo? Kada bi čovek sebe video iz ptičje perspektive, verovatno bi mu bilo jasnije kako da se ponaša.

Očigledno da je u nekim krajevima u Hrvatskoj, možda i u Sloveniji, postojao osećaj da promene mogu biti dovedene u pitanje u drugim krajevima, u Srbiji, možda u Crnoj Gori, i drugde, da je Jugoslavija ta koja može biti dovedena u pitanje. Možda smo mi u Srbiji, možda su Srbi uopšte, bili teški da se pokrenu (ja ne govorim o pojedinim strukturama, govorim o pojedinim delovima naše sredine) na promene.

Možda su u Hrvatskoj i još u nekim drugim krajevima, delimično ili potpuno, bili poneti samim faktom promene, pa je unutra moglo svašta da stane. Ja nisam sasvim siguran da je moguće dati precizan odgovor, i naročito ne mislim da mora. Naročito ne naučni, s obzirom da je to sumnjiva kategorija u poslovima ljudskog ponašanja.

Da li smo morali kroz sve to proći? Mi ne možemo sada time da se bavimo. Ja sam ovo spomenuo zato što vidim da se za svakog od nas postavlja zašto u ovom trenutku izlazimo, da li smo mogli ranije i nekim drugim metodama. To je teško reći. Verovatno da nismo. Ne mislim samo na višenacionalni sastav, nego i na prirodu partije, i s obzirom na nivo razvijenosti našeg društva, našeg naroda, ako smem da kažem.

To mi sada izgleda, ne smem reći, epilog, završnica, ali posledica i finalizacija onog što smo imali 1963², 1965³, i 1968.⁴ godine, kada su neke stvari bile eksplozije, neke namerni zahvati, ali očigledno jedna serija promena u toj najrigidnijoj, najkručoj strukturi kao što je država. Jer, ostale strukture, to je sve patuljasto, sve nerazvijeno – i po obimu tradicije i po čvrstini. Jedino čvrsto što je postojalo – to je država. Normalno je da se taj pancir prvo navuče na društvo. Kad to treba menjati, razume se, tu mora biti niz zahvata i kriza, tako da su previranja bila svuda.

Mislim da će razlike među republikama da rastu. U tom smislu što će sada biti jedan sistem odnosa gde će razlike koje postoje biti dopuštene, odnosno priznavane. One su postojale i kada nisu bile priznate. Čak će i mogućnosti napredovanja biti veće ako svako može da se organizuje onako kako mu odgovara, a verujem i perspektive saradnje. Jer, svako se osećao uprosečen i pod prinudom.

¹ Izlaganje na sastanku sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 19. maja 1971.

² Početak rasprava o odnosima u federaciji – ustavni amandmani; razgovori s Titom.

³ Privredna reforma.

⁴ Studentski nemiri 1968.

Čini mi se da ne bi trebalo vršiti kodifikaciju svih jugoslovenskih fenomena u političkom i društvenom životu. Počev od kodifikacije zala. Jer, razgovore o malograđanštini, liberalizmu i pritisku koji otud dolazi na partiju, kao što su sada razgovarali u CK Slovenije, to mi izgleda logično, ali šta će se razgovarati na Kosovu o tome. Da li je to najvažnije za njih? Ili, recimo, da mi u Srbiji očekujemo da Crnogorci ili Makedonci, istim rečima i u istom obimu, govore o nacionalizmu kao mi u Srbiji. Budimo realni – izađimo iz političkih šablona, ako već izlazimo iz organizaciono-političke jednoobraznosti.

To su stvari o kojima ste vi govorili. Besmisleno je ako ljudi moraju isto reći u različitim situacijama. Prema tome, ako će se voditi realna politička borba, a ne sa izmišljenim protivnikom, onda to treba da ima svoje ime, i u tom smislu mislim da u Srbiji, a posebno u Beogradu, ne postoji potrebno razumevanje za te razlike. Ja neću da kažem da je to zlonamerno, jer ono što je zlonamerno uvek se tiče malog broja ljudi. Ali, ako jedna predrasuda živi u masama, ona je značajna i mora biti predmet naše reakcije.

Prema tome, mislim da baš dosledno ostvarivanje jedinstvene idejne pozicije zahteva samostalnost u pristupu. Ja mislim da ankete, koliko god da su nesavršene, pokazuju razlike u gledanju u masama. Recimo, šta ko misli o državama – o Sovjetskom Savezu, o Americi itd. I to treba imati u vidu kada se formuliše politika. Mislim da niko ne treba da bude uvređen što mora da se bavi nekim stvarima od kojih on boluje, i da misli da treba svi da se leče od iste bolesti.

Ako se postigne međusobno razumevanje, ne u smislu taktike i učtivosti, nego faktičko razumevanje materijalne stvarnosti, iz toga može da proiđe razumevanje za različito postupanje delova pokreta. Iz razumevanja materijalnih činjenica u kojima sused radi shvatiće se da on postupa onako kako mu nalaže njegova situacija, a imamo izvestan zajednički pristup.

Šta sve ovaj trenutak zahteva od Saveza komunista u pojedinim republikama, to će svako za sebe morati da utvrdi. Pretpostavljam da za svaku od republičkih organizacija tek predstoje neka neprijatna saznanja, zato što je svako sebe video kao nekog ko je dao sve odgovore. Niko ti ne smeta, ali niko ne može ni da svršava tvoje poslove. Razume se, neko ko je defanzivan po načinu mišljenja, da ne kažem po psihičkoj konstataciji, tražiće korene svojih teškoća u prošlosti, ali to ništa ne pomaže. Mi smo mislili pre rata, kada uzmemo vlast, da će biti sve prosto. Sada opet prolazimo kroz jednu fazu: svako misli da mnogo doprinosi a malo dobija. A kada bude bolje vodio knjigovodstvo, reći će: to je strašno malo. Sada vidimo da svi učestvujemo u jednom istom raubovanju, i to ima granica. Dobro je da će tu ograničavajuću ulogu preuzeti republičke vlade. Prema tome, to će biti samoograničenje.

Sada nešto o Srbiji. Mislim da se sada može videti da to okretanje sebi nije bio izgovor. Naime, poneko je u Srbiji smatrao da to iz slabosti činimo. Ja sam vama dovoljno otvoreno govorio, zato što sam tako razgovarao i sa drugima, da se mislilo u nekim krugovima, pa i srpskih komunista koji imaju nacionalističku žicu: da je to zbog odnosa snaga, zbog pritiska Hrvata, zbog našeg oportunizma, zbog Tita.

Dugoročno treba investirati u sebe, u bazu, u organizaciju, iz koje treba zatim crpiti snagu. Ono što nije investirano u sopstvenu bazu, ne može se posle ni vaditi iz nje. Pravo građenje pozicija – to je koncentracija na sebe.

Tu bih odmah rekao: nije to posebno odnos sa inteligencijom kao što je neko od vas rekao, nego je to stvar načina mišljenja. Nikom se ne može diktirati, a da ga se u isto vreme ne pasivizira. Inteligencija je po svojoj prirodi sklona da svaku politiku vidi kao dijalog vlasti sa njom. Tome je sklona i štampa. To je jedna cehovska, ili staleška, reakcija na sve fenomene u društvenom životu. Ali, ja mislim da to za nas znači nešto drugo: jedan odnos, jedan princip koji se, sa više ili manje uspeha, sprovodi zavisno od toga kakva je to partija. Niko ko se ne angažuje ne može se imati kao trajna baza. Ta naša orijentacija sprovedena je, katkad, dosta krivudavo. Mi smo bili prinuđeni, više nego što je, po nama, bilo nužno, da se bavimo nekim opštim pitanjima i nekim pitanjima koja nisu opšta, nego su i pojedinačna, a nisu bitna. U okviru takve politike, koja je okrenuta sebi i izgleda veoma neambiciozno, imali smo da vodimo nekoliko rasprava i okršaja koji su bili teški.⁵ Oni su bili neizbežni po suštini. Ne zato što smo želeli da namećemo nešto, nego da steknemo mogućnost da rešavamo svoje probleme. U ovom trenutku, teško da neko ima velikih iluzija da je moguće nametati stvari.

Razume se, saglasnost nije nikad sama po sebi cilj, to je jedna mogućnost. U Juoslaviji, u Srbiji posebno, nas interesuje pitanje šta će od toga da se uradi. Sasvim je moguće imati takve pokrete koji uspevaju da izvojuju samostalnost, a onda ne znaju šta će s njom. Tako da će sada republika, zaista, biti u položaju da pokaže šta ume. Ja mnogo verujem u interne socijalne pritiske na republike; oni će ih naterati na delovanje na pravim pitanjima.

Gledajući Srbiju, rekao bih da se pred nama otvara ogromna praznina. Ja ne mislim sada ovde da kritikujem, kada nisu tu, ni Vladu ni druge institucije, ali toga je toliko nerešeno. Izlišno bi bilo razgovarati da li smo mogli spremiti kalupe za sve. Verovatno da je tako bilo nužno. Ipak je taj unutar jugoslovenski front – front razgraničenja – gutao sve. Sada predstoji izgradnja politike i izgradnja mehanizma.

Oko tih dogmi, o kojima je neko govorio – te stvari lepo zvuče, ali su i protivrečne. Trebalo bi da bude 300 odsto prostora više da se svi principi našeg društva sprovedu – od principa nagrađivanja do solidarnosti. Pošto smo usvojili te principe, sada ostaje samo pitanje primene, a to je predmet politike. Ko god bi uzeo jedan od tih principa pa sproveo, 100 odsto, kako se to traži na skupovima, svako društvo bi doveo u krizu. Ostaje pitanje šta je kada ključno, šta je kada kritično. Treba imati moralne hrabrosti, pa reći: krećemo se u određenom pravcu, u okviru mogućeg. Sa masama treba otvoreno razgovarati. U revolucionarnim situacijama mora se otvoreno reći šta se mora razoriti u starim odnosima, da bi se moglo izići iz krize. Ali, u situacijama građenja, treba reći da se ne može samo pomoću jednog principa ići napred, nego da je to društveni rad koji je vrlo složen, koji mora u određenoj dozi sadržavati sve te principe.

Ja mislim, na primer, da smo u tržišnoj ekonomiji imali premalo intervencije i regulisanja. Dolazimo u položaj da treba da branimo tržišnu privredu uopšte, jer je veliki broj ljudi u takvom položaju koji kažu: taj sistem treba uništiti ako ja treba da budem gladan, bez obzira šta će doći. Zato što tolerišemo njegove nedostatke i ne preduzimamo palijativne mere, moramo da

⁵ Reč je o raspravama srpskog rukovodstva sa Titom.

branimo sistem kao celinu. I tu treba videti šta je hitno a šta je dugoročno. Kardelj je o tome govorio na Kongresu samoupravljača.⁶

Sada treba tražiti srednju liniju da se svaki sledeći dan preživi, ali da se kriza privredne strukture polako zatvara. Koliko nam vremena treba, ja ne znam. Pre će biti više nego manje od pet godina. Treba u tim kategorijama misliti.

Pri tome je interesantan izvestan realizam u radničkoj klasi, koja, po svemu sudeći, nema iluzija da bi mogla štrajkovima da natera da se u okviru ukupno teške situacije, posebnim merama reše njeni problemi u ovom ili onom preduzeću. Nema velikih potresa u velikim kolektivima. To ne znači da ih ne može biti u jednoj bezizlaznoj situaciji. Ovo do sada mislim da, ipak, ima izvesne veze sa informisanošću o položaju u zemlji.

Mislim da će morati da bude mnogo više intervencije u ostvarivanju društvene politike. Kaže se da u političkom životu nema slobode građana bez jake vlasti. Bez države koja obavlja svoj deo posla nema ni slobodne privrede.

Treba nam ekonomska politika, trebaće republike tek da vide koliko mogu od svojih ovlašćenja da delegiraju saveznoj državi, a onda će cela nova organizacija države imati da izdrži probu na ekonomskom planu. Ne mislim da će sve biti dovedeno u pitanje, ali mislim da će to biti najteža proba, jer su do sada stvari tretirane kroz nadgradnju. Naime, konflikt republika-centar, u političkom vidu. Borba među ljudima. Međutim, iza toga stoji sukob stvari. Kako će to izgledati – nemam znanja da predvidim, samo pretpostavljam da će dosta svojih ovlašćenja republičke celine želiti da udruže da bi našle izlaz iz materijalne situacije. Pri tome, one to neće želiti u istom stepenu, zbog toga što će se neko naći u većim, drugi u manjim teškoćama i počće se ubeđivati o tome šta treba, a šta ne treba udružiti. Imaćemo obratan proces, koji neće biti manje neprijatan nego prethodni razgovori oko razgraničenja.

Nešto o štampi i informacijama uopšte. Mislim da je dobro što se predviđa da se sami pozabavite sobom. Prvo, to je realnije da se nađe prava mera, način i sve drugo. Drugo, to je i inteligentnije. Zašto da stalno Savez komunista i CK drže makaze u rukama. Uzmite ih malo sami. Osnovne slobode su održive ako se razumno koriste. To važi u ekonomiji, u ratu, i uopšte u životu društva. Mislim da naše diskusije ne bi trebalo da idu stalno na normiranje. Kod normiranja, licitiraće se na maksimalno, to mora izazvati polarizaciju. Ja mislim da treba naći način življenja. To znači praktična rešenja. Ona praktična rešenja koja budu izdržala probu izvesno vreme, postaju norme. Da li su pisane ili napisane, nije najvažnije. Neki put mislim da vi gledate drukčije. Vi kažete, tamo gde nema slobode štampe – nema demokratije. Ja mislim da bez demokratije u društvu nema slobode štampe. Jer, ako federacija ne bude demokratska, tj. ono što u njoj ostane nedemokratsko, to će uvek zbog unutrašnjih sudara zahtevati безусловnu lojalnost sredstva informacija. I ta izdelfena vlast, izdelfeni uticaj, u ovom slučaju republički, uvek će tražiti безусловnu lojalnost, jer u štampi gleda svoj instrument. Tako da ostaje fakička sloboda da se kritikuje onaj ko nije direktno nadređeni autoritet. To, u stvari, nije nikakva sloboda.

⁶ Održan u Sarajevu u maju 1971.

Sada dolazimo na kritiku republike. Mislim da je to dobro rečeno, treba da nam pomogne u izgradnji programa i u vođenju akcije u okviru republika. Kada kažem republike, mislim na sadržinu. Vi znate da nikada nismo bili posebno zagrejani u Srbiji za novopronađenu nacionalnu komponentu. Mislim da je dobro da predmet vašeg interesovanja i kritičkog proučavanja bude republika i sve ono što je republika, naime sve u Republici Srbiji, ali da to činite na jedan realističan način, jer mislim da je sada vrlo važno da održimo izvesnu stabilnost. Neko novo takmičenje u demagogiji, oko onih koji su na vlasti, ne bi nam mnogo pomoglo. Završili biste u apologetici. Tu treba veća specijalizacija – ekonomija, društveni život, komuna, kulturni život, gradovi, sve ono što su sada praktična pitanja.

Znam da imate ljude sposobne, verovatno da i u toj podeli rada i u svemu tome treba razmisliti: dolaze male teme i treba više znanja. To će sve biti jako povezano sa našim nivoom. Mi nismo skloni da govorimo o tome na kakvom smo nivou ukupno: polupismenost, primitivnost itd. Razume se, kriv je direktor ako je jedini inženjer u fabrici, a treba nešto raditi za to opšte podizanje. Ja mislim da tu ima dosta prostora, upravo da tu treba da se osetite.

Nacionalizam sam već spomenuo, u okviru metodskih razmatranja. Politički govoreći, sprega između IB-a i srpskih nacionalista mislim da je za nas glavno pitanje, a svakako i jugoslovensko pitanje. Rusi imaju pretenziju na celu Jugoslaviju. Ali, u ovim našim unutarnjim komplikacijama ima nešto što oni misle da izlazi iz naše situacije, a ja mislim da izlazi posebno iz njihovog načina mišljenja, iz njihove orijentacije. To je da se pokušavaju prikazati kao prijatelji svijui, a naročito Srba, koji su, po njima, potisnuti, zapostavljeni, neshvaćeni. To oni sigurno neće reći drugima, ali u odnosu na Srbe, mislim da tako razgovaraju, tako nastupaju. To treba imati u vidu, i to ne treba da nas iznenađuje. To već u praksi dovodi do takvih situacija da nacionalisti i oni koji nisu nikakvi *prorusi*, mogu da uzimaju to kao jedan elemenat realnosti koji treba koristiti. I drugo, da ibeovcima, koji nisu po svojim ubeđenjima nacionalisti, koji su internacionalisti u smislu levih unitarista, birokratskih socijalista, kao tekuća agitaciona argumentacija može da odgovara argumentacija srpskih nacionalista. Neću da kažem da politički život može da se svede na jednu takvu šemu, nego da su dugoročno to te struje koje će se sastajati, razilaziti, na razne načine se isprepletati, ali s kojima ćemo mi u Republici imati najviše posla.

O spoljnom položaju Jugoslavije ste govorili. Rekao bih da to što je naš položaj, ipak, stabilan, ne proizilazi trenutno toliko iz našeg ponašanja i naše pameti, nego više iz spoljne situacije. Što se Zapada tiče, on nema snage da vrši pritisak za promenu: takvi kakvi smo – mi smo najbolja varijanta za njega, socijalistički ali nesvrstani. Ali, Rusija ne odustaje od svojih pretenzija. Ona ima svojih problema: Kina, Kina–SAD posebno, Egipat. Imaju i druge stvari: Čehoslovačka, Poljska, Rumunija. Tako da to što smo mi relativno ostavljeni na miru, proističe i iz toga što bi se neka akcija protiv nas vrlo teško uklapala u ukupnu međunarodnu situaciju, gde pokušavaju da postignu dalje popuštanje zategnurosti u svetu. Ako mi ne stvorimo poziciju za to, oni teško mogu da se mešaju kod nas. Prema tome, te karte su u našim rukama toliko koliko su bile i ranije.

Kada je reč o interesovanju publike za spoljnu politiku, mislim da ti problemi treba da se čine jasnijim, ali ne na onaj način na koji mi to kadkad

radimo – da kažemo da je sve perfektno, da imamo ogroman ugled, a čas da oko naših granica zavijaju vuci. Na prvi način ljude uspavljujemo i kažemo da je prerano da se branimo, a na drugi način – da je prekasno i da su izgledi loši. Znam da nije jednostavno o tim stvarima govoriti i ne dovesti našu diplomatiju i državu u neke neprijatne situacije s drugim vladama, ali postoji način ako se računa na duži rok.

Koliko odgovaramo na zahteve vremena¹

Marko Nikezić – Rekao bih nešto prvo o situaciji, bez ikakvih pretenzija. To bi trebalo da bude predmet temeljnijeg rada i, možda, da odvojeno o tome razgovaramo. To bi nam pomoglo da, upoređujući stavove, kažemo šta, zaista, treba da budu zajednički stavovi koji bi odgovarali situaciji. Naime, data je pozitivna ocena, u celini govoreći. Ima dosta toga što je pozitivno, relativno pozitivno, imajući u vidu sve okolnosti, dugoročne i trenutne, u Jugoslaviji. Bojanić² je to više puta govorio – sada, i u ranijim izlaganjima. S tim, što se pitam da li mi držimo korak sa zahtevima ekonomije, ekonomskog razvoja i socijalnih zahteva masa, i sa evolucijom odnosa među nacijama u Srbiji i Jugoslaviji.

Pozitivna situacija je vrlo relativna. Ljudi mogu davati od sebe sve što su u stanju, a ako im fali malo do nivoa zadatka, do nivoa objektivnih potreba, objektivnih teškoća, ako su za malo kratki, onda, znači, nisu dorasli i taj manjak ima tendenciju uvek da raste. Morali bismo redovnije i određenije da pretresamo ukupnu situaciju, da utvrdimo stepen u kome odgovaramo na zahteve vremena. Verovatno da bi trebalo, kako kaže Peća³, da se vrši i analiza mnogo širih tendencija evolucije u Jugoslaviji, i, u okviru toga – jer, to je jedno društvo, u Srbiji.

Meni se čini da situacija u Jugoslaviji pokazuje da smo, posle jednog perioda u kome se sve svodilo na nacionalnu državnost, ovakvo ili onako sagledanu, sada suočeni sa ekonomskim i društvenim problemima jednog društva u kome su zahtevi za višim standardom, za punijim samoupravljanjem, za većim učešćem u odlučivanju, svuda u stalnom porastu. To su prava pitanja, od kojih sigurno ne možemo i ne želimo da bežimo. I SK treba da se organizuje tako da odgovori na ta pitanja.

U isto vreme, mislim da postoje objektivne, ne kažem formulisane, ali objektivne tendencije, da se što manje menja, misleći da je, ipak, najvažnije da stvari budu postojane. I u rasporedu proizvodnih snaga, i u podeli rada, i u društvenim odnosima.

Politika treba da deluje u pravcu otvaranja vrata za promenu. Jer, inače, promena se sama probije, ali se probije stihijno, i umesto da donese pravi i neposredan napredak, ona donese određene teškoće i napravi određene štete. Razume se, bilo bi lakše kada bi se stvarnost mogla odmah identifikovati, kad bismo imali sposobnost da odmah u ključ prepoznamo šta je koja tendencija, i

¹ Sastanak u Skupštini SRS 5. i 6. jula 1972, na kome su definisane razlike u republičkom rukovodstvu.

² Milenko Bojanić, predsednik Izvršnog veća Srbije.

³ Miroslav Pečujlić, član Izvršnog biroa Predsedništva CK SKJ.

da izračunamo šta će biti njene posledice. Verujem da bi onda bilo i mnogo lakše opredeljavati se i ujedinjavati se. Međutim, stvari se pojavljuju po neki put i u izvrnutom vidu i ne pod svojim pravim imenom. Nekima ljudi daju pogrešna imena, zato što je vrlo teško videti sa sigurnošću šta čemu vodi. I o tome je, razume se, rasprava u jednoj jedinstveno orijentisanoj, levoj i naprednoj partiji, kao što je naša. Oko ciljeva ne, ali se raspravlja oko identifikacije pojava i puteva, koji cilju vode. Tako, onda, pravi sukobi često izbijaju na marginalnim pitanjima, i dok mi rešavamo jednu stvar i zapušavamo jednu rupu, odjedanput se desi neka od eksplozija kakve smo imali u zadnjih deset godina. I tek nam one pokažu da su se nagomilavala nerešena pitanja i problemi na nekom drugom boku. Znači, nismo bili otvorili te pravce.

Ja mislim i na to, recimo, da se konzervativna politika na Četvrtom plenumu provalila na ponašanje službe bezbednosti. Već tada je mnogima, a posle sve više i društvu, postalo jasno da to nije ni jedini ni glavni problem, već da je problem širi. Imali smo 1968, gde su izbili određeni društveni problemi, što ne znači da se mogu svesti na tadašnja pitanja, na nosioce, pogotovu ne na parole kroz koje su se manifestovale.

Tako je i sada vrlo važno da procenimo šta se dešava. Ja ne mislim da to možemo danas i ovde. To mora da bude predmet drugih razgovora, zajedničkih i delimičnih, na raznim telima, jer mi smo na raznim pravcima akcije, na raznim sektorima rada, imamo određena zaduženja, instrumentarij koji nas osposobljava – ako umemo – da radimo, da sagledavamo situaciju iz njenih raznih uglova – politička kretanja, kretanja u radničkoj klasi, ekonomiju, sve aspekte društvenih odnosa.

Mi smo posle 21. sednice⁴ rekli na Centralnom komitetu da vidimo jedan dosta fluidni talas, jedno buđenje srpskog nacionalizma pod vidom da su likvidiranjem separatizma svi problemi rešeni, da je došlo ponovo do izražaja uverenje da unitarizam nije nacionalizam i da Srbija ima posebnu ulogu u Jugoslaviji.

Ja to spominjem, prvo, zato, što smo se svi na tome složili, a drugo podsećam na napore koji su učinjeni od svij u nas u poslednje dve godine da sprečimo taj unitaristički talas u vreme separatizma u Hrvatskoj. Međutim, to su stvari koje žive. Sećam se jednog diskutanta na jednoj od konferencija ovde, u Beogradu, koji je rekao – e, sada smo svršili sve stvari s nacionalizmom, sada možemo da se bavimo drugim. Imao sam utisak da je najopasnija ta vrsta mehaničkog mišljenja, koja nije samo metoda greška. Iz toga hoću da kažem da je velika odgovornost nas, ovde u Srbiji, za to kako će se uopšte kretati stvari u Jugoslaviji.

Ovde je govoreno o tome šta je ovaj tim svršio, a šta nije svršio. Razume se, mi sada vodimo razgovor, u izvesnom smislu nevezano – nemamo pripremljene nekakve analize. Ali, uvek je pitanje koliko idemo ukorak sa vremenom.

Za ovaj tim, koji se toliko angažovao u toku ove tri i po godine, zaista je malo slobodnih i praznih trenutaka. Drugo je koliko je on bio sastavljen tako da može da odgovori, šta je u datoj situaciji mogao da sagleda. O tome opet

⁴ Sednica Predsedništva SKJ, 1. decembra 1971, u Karađorđevu, na kojoj je osuđena politika rukovodstva SR Hrvatske.

moramo da razgovaramo podrobnije, idući po pitanjima. Nisam imao osećaj od početka, a nemam ni sad, da je on imao da izmišlja politiku, jer, uprošćeno govoreći, Četvrti plenum SKJ i Šesti plenum Saveza komunista Srbije oslobodili su Srbiju jedne teške hipoteke u Jugoslaviji, i u njoj samoj. U ekonomiji, veliki naponi koji su ranije učinjeni sa investicijama počeli su da pokazuju rezultate. Demokratizacija, aktivizacija Partije, što je neko spomenuo, umesto naredbodavnih odnosa, jesu stvari koje su došle sa ekonomskom reformom i Četvrtim plenumom. To je sve taj ciklus transformacija. Ovaj tim je nastojao da to ostvari, da oko toga ljude okupi.

Razume se, može se uvek reći, stvari teku, nema nikada potpuno novih. Ali, ja imam utisak da su 1968. godine u svim ovim stvarima već bili određeni generalni stavovi Saveza komunista Jugoslavije i Saveza komunista Srbije. U okviru kursa Četvrtog plenuma i reforme, reforme u najširem smislu reći, ovaj tim se sreo sa novim konkretnim pitanjima, sa novim okolnostima. Trebalo je da ume da ne dovede u pitanje taj kurs. Ne vidim da je bilo potrebno izmišljati, recimo, borbu protiv nacionalizma. To je bilo veoma određeno Četvrtim plenumom CK SKJ, a posebno VI plenumom Saveza komunista Srbije. Ali trebalo je u novim uslovima ne podleći jednoj optičkoj varci, da se sad, eto, organizuju republike, nova ustavna situacija, novi odnosi u Jugoslaviji i da je, prema tome, neka vrsta isključivosti prosto čak i dozvoljena, kao da ćemo na tome sada da organizujemo Jugoslaviju.

U tome vidim neku probu, iako, pošto je sve prošlo, to može da izgleda kao nekakva elementarna zdrava pamet; postojala je jasna linija Četvrtog i Šestog plenuma i IX kongresa i, u redu, nastojali smo da je ostvarujemo, da imamo nešto malo živaca onda kada je to bilo neophodno i da prepoznamo srpski nacionalizam u novim uslovima.

Gde su sve ostale praznine? Praznine su na celom frontu, u stvari. U ekonomiji, i u produkcionim odnosima. U ekonomiji počeli su da dejstvuju rezultati već ranije početih investicija, ali mi bismo morali sada da ispitamo, ako hoćemo da vidimo šta smo radili dobro a šta ne, da li smo ovaj deo investicionih sredstava, koji je raspoređivan u ovom periodu, raspodelili najrazumnije. Možda nismo u stanju sve ni da procenimo. Oni posle nas će proceniti, egzaktnije će nas izmeriti, ali radimo ono koliko mi možemo da vidimo, da bismo vršili u hodu korekture.

Produkcione odnose ne odvajam od problema vlasti i tipa Partije. Tu smo proklamovali novi kurs, opredelili se. Mislim da je on široko podržan. Međutim, njegova realizacija je nešto mnogo složenija. Transformacija u društvu pod vođstvom Partije pretpostavlja transformaciju u Partiji. Odjedanput iz jedne Partije postaješ druga Partija. To znači da te traume i te promene moraju da se dese u svakom čoveku, ako ćemo opet imati ljude koji će iz ubeđenja da se bore. Jer, činovnik može da kaže – od sutra se nose košulje na štrafte umesto belih i sve je u redu, a on ima neku treću svest.

Imam utisak, recimo, da je koncentracija vlasti, to sam i rekao nekom prilikom, u opštinama, u fabrikama, u institucijama, u rukama jednog relativno malog kruga ljudi u svakoj sredini, ali je strašno mali krug.

Kako to dalje demokratizovati? Ne zbog nekih naših demokratskih zakletvi, nego zato što smo uvereni, i što je iskustvo društveno pa i naše pokazalo, da samo aktiviziranje sposobnosti, talenata, inicijative što šireg kruga, može da

donese rezultate. Kako to činiti? Možda se mi neki put vrtimo i u krugu. Možda su još neke bazične stvari u organizaciji društva, u raspolaganju materijalnim vrednostima, u donošenju odluka, tako postavljene da nema uslova za brzu demokratizaciju.

Sa tim ide i pitanje Socijalističkog saveza, Omladine, Sindikata. A selo – mi smo tu van, da tako kažem. Znači, ceo taj naš front prilično kasni i verovatno se dosta i vrtimo u krugu, organizacionom i verbalnom krugu. Promene su zahvatile i zahvataju društvo, ali mnogo sporije nego što to izgleda po tome šta smo mi sve do sada formulisali. Ne mislim sada da su ti programi prepametni za ovo društvo i previše široki, nego da još prava fuzija između programa i prakse nije napravljena.

Drugo, o našem funkcionisanju. Zaista ne treba odvajati ni CK niti ijednu instituciju, zato što ni sistem nije takav, ni podela rada nije takva, ni raspored funkcija nije takav da bi se to moglo odvajati. A ni funkcionisanje. Naime, forumi su otvoreni. Na CK su uvek svi pozivani. Na Savez omladine, na Predsedništvo Skupštine. Isto tako, bezbroj puta smo bili pozivani i dolazili, učestvovali, manje ili više, prema tome koliko je ko imao osećaj da može da doprinese. To je dosta složeno kao način koordinacije između raznih oblasti. Prostije bi bilo, kao nekada, kada su u izvršnom telu CK bili, u stvari, svi rukovodioci republičkih institucija. Međutim, to je odgovaralo i drugim odnosima u društvu i u Partiji. To znači da ni ta promena, koja nije samo ovde u SR Srbiji, očigledno nije slučajna, već da ona odgovara i suštini odnosa i načinu raspravljanja generalnih pitanja. Odgovara svođenju onoga što se raspravlja u Partiji na generalna pitanja, a potpunog samostalnosti drugih institucija u rešavanju svih stvari koje se tiču razrade, oformljenja politike u pojedinim oblastima i, dabome, realizacije politike.

To znači, s jedne strane, da se ono što je konkretno izvlači iz partijskih tela, a s druge strane, partijska tela treba više da se osposobe da raspravljaju opšte stvari.

Očuvanje autonomnosti organizacija je veoma značajno. Ne zbog poštovanja neke osetljivosti vrhova i struktura, jer je to, na kraju, sastavljeno sve od istog materijala – ljudskog i ideološkog, u smislu opredeljenja, nego što to obezbeđuje pravi kontakt sa bazom i tumačenje njenih potreba. Samostalnost je neophodna ako će da se ima potreban ugled i mogućnost delovanja. Uvek sam tako shvatao, da ovaj sistem organizacija koji reflektuje nove odnose obezbeđuje da ukupni uticaj Saveza komunista na društvenu bazu i mogućnost njegovog delovanja, idejnog i operativnog, bude veći nego u sistemu gde se zna da je SK jedini motor, a da su sve ostalo mehaničke naprave, koje isključivo prenose impulse koji dolaze iz SK.

Razume se, to mnogo komplikuje stvari i u Savezu komunista, zato što treba ne samo da se kaže šta se misli u tom određenom telu Saveza komunista, bez obzira da li je to opštinski, pokrajinski ili Centralni komitet – ili Predsedništvo SKJ, gde su još komplikovaniji odnosi, imamo nacije, republike – nego da se SK osposobi da primi sve impulse i da neprekidno izgrađuje i koriguje svoju politiku. Ako ona treba da bude generalna i da bude zajednička, mora stalno da se koriguje. To je jako složeno. Mislim da mi nismo ni našli taj mehanizam. Da li će to uopšte naći svoje rešenje u obliku nekog mehanizma, ili ima stvari koje su metod rada, formalno su metod rada a strašno su važne u

životu društva, kao što su, recimo, dogovori, ovakvi ili slični. To nisam u stanju da procenim. Mi nastojimo da počne da živi nešto što će po suštini rešavati stvari, a neće nam dati taj komoditet da smo pronašli mehanizam, pa ga sada puštamo da radi i sve mora da bude u redu.

Neko "pranje ruku" od pojedinih oblasti rada, da ne kažem sektora, impliciralo bi mehaničku koncepciju naše akcije i naše organizovanosti. Prati ruke od pojedinih oblasti rada i reći: to je napravila vlada, to radi sindikat, to radi omladina. To bi izgledalo lako, ali bilo bi politički neodrživo i lično bi bilo neodgovorno.

Bio sam eksplicitniji ovde govoreći o složenosti zato što sam hteo doći na sledeće: zamišljam u tom okviru i na toj osnovi i moguću podelu rada i sve ostalo.

U vezi sa našim razlikama, opet rizikujući da budem šematičan, rekao bih da je tu bilo stvari koje su više tekuće, a i konkretne, i mislim da je Draža⁵ imao u vidu pretežno takve stvari, koje su iz našeg tekućeg života. On ih je i sam situirao u poslednjim nedeljama, a neke poslednjih meseci. Razume se, kad se nešto manifestuje u svom zreloom vidu, u svom punijem vidu, onda čovek mora da kaže: sigurno su neke klice postojale i ranije, pa nisu odmah zapažene, raspravljane, nisu odmah shvaćene kao klice nečega, pa nam se kasnije u jednoj kompletnijoj formi stvari pokazuju. Sigurno da je tako. Ali, ne može se sve ni u klici videti. Prema tome, čim je dobijemo u kakvom-takvom otopljivom obliku, mi moramo stvar raspraviti.

Nisam siguran, ali imam utisak da ovo što je Stambolić⁶ govorio nije sve stvar poslednjeg vremena, već, takoreći, čitavog mandatnog perioda. A sadržajno, opet, da nije delimično, ili je u manjoj meri delimično, nego da je opštije.

Za ono što je ranije i dugoročno, sigurno da bi bilo lakše da smo stvari ranije raspravljali. Naime, verujem da je i ubuduće to jedini način, onako kako se javlja. To bi nas osposobilo za zajedničko izgrađivanje stavova, zajedničku akciju, u koju uključujem sve, i borbu kroz institucije i, razume se, javno istupanje. Jer da pridobijemo ljude ne možemo sami, i ne možemo to putem nekih ukaza postići.

Ja mislim da su kontakti među nama bili dovoljno česti i neposredni. Stvari su bile na dnevnom redu i Centralnog komiteta, i ostalih tela. Stambolić je lane kod Tita rekao šta misli o celini stvari.⁷ Mislio sam da je to ta opšta ocena.

Ali, iako je sada teže, kad se uđe u dubinu vremena, sve moramo izvlačiti, i to spada u rok službe.

Današnji razgovor je dosta generalan, ali još uvek je delimičan u tom smislu što se tretiraju problemi rada Centralnog komiteta, ili se neka opšta pitanja tretiraju kao problem rada Centralnog komiteta. Ja bih odmah rekao – ona to i jestu. Jer, ne vidim kako bi Centralni komitet mogao da pobegne od odgovornosti ni za opšte postavljanje stvari, ni za realizaciju. To je jedna ista odgo-

⁵ Dragoslav Marković, predsednik Skupštine Srbije.

⁶ Petar Stambolić, član Predsedništva CK SKJ.

⁷ U razgovoru Titovom sa rukovodstvom Srbije, maja 1971 godine, Petar Stambolić je rekao da su sem ljudi u Centralnom komitetu SKS, svi ostali "birokratske krpe".

vornost. Stalno su stvari izmešane, pri čemu mora stalno da se ima pred očima to šta još, a i to nam dolazi kroz kritiku prakse i kroz sliku stvarnosti koja nam se stalno vraća, nije postavljeno kako treba, šta je pogrešno postavljeno i šta u generalnoj liniji mora da se menja. A realizacija – to je obezbeđenje da se to sprovede.

Prema tome, i to sve što nije realizovano, bez obzira kojim putevima ima da se realizuje, mislim da je odgovornost Centralnog komiteta. U tom smislu, što je to zajednički posao Saveza komunista Srbije. A Centralni komitet ima određenu funkciju, dovoljno značajnu u tom poslu.

Moram reći da sam, u celini gledano, imao veliku satisfakciju usled tog zajedničkog rada u toku ove tri godine. Ni razlike, ni to što je čovek morao da odustane od raznih svojih mišljenja ili varijanti ili ideja, nisam osećao kao nekakvo potiskivanje ili nemogućnost da se radi u dobrom pravcu. Osećao sam i imao sam uvek uverenje o podjednako želji da se služi istom poslu, socijalističkom preobražaju zemlje, i da svako mora da odustane od ponečeg. Neki put, bio sam zadovoljan što sam odustao. Neki put sam mislio, kasnije, kada se pokažu rezultati, da je trebalo više da insistiram i da verovatno nisam bio jasan. Nisam nikada bio u prilici da delujem protivno svojim osnovnim uverenjima. Nisam imao nikad osećaj da mi se nešto nameće bez objašnjenja, niti sam ikada imao želju da nešto nametnem. Tako zamišljam rad dok ne istekne ovo vreme za koje smo izabrani.

Možda su ukupni odnosi u zemlji postali komplikovaniji. Možda smo mi sami više ušli u poslove i postali svesniji koliko su oni komplikovani. Ali, imam osećaj da je taj teret porastao u toku ovih nekoliko godina, da stalno raste. Pretpostavljam da, s obzirom na ukupne okolnosti, on neće biti manji, da će očitio biti potreban i veći napor. Situacija je složena, a i očekivanja masa su veća, upravo zato što su neke stvari postale svojina masa. Neke stvari su prilično jasne i treba da se nastavi promena u već utvrđenom pravcu, na utvrđenom kursu Saveza komunista Jugoslavije. Za neke stvari koje nisu razrešene, sakupili su se svi elementi za njihovo razrešenje, i na Savezu komunista stoji odgovornost da preseče, pa će onda moći da se ide dalje u društvenim odnosima, u raspolaganju radnika proizvodom sopstvenog rada, u demokratizaciji.

Zato je pritisak odozdo prilično veliki. To se ne manifestuje. Postoje načini, postoje mehanizmi da se stvari raspravljaju i da se sukobi odigravaju, a da to ne ide u slepu eksploziju. To je velika tekovina. Ali, razume se, ako ti kanali ne budu dovoljno široki i ne mogu prava rešenja da prođu, onda moramo da podnesemo i veće potrebe.

Zato kroz ovo vreme što nam ostaje, i koliko nam ostaje, moramo biti sposobni da zajednički procenjujemo situaciju, da formulišemo zajedničke odgovore na pitanja. Razume se, svaka nova situacija će radati kod nas, prema vrsti posla i prema sastavu tela, različite reakcije, različite teze. Nemoguće je da politički čovek, koji naiđe na stvari u praksi, ne formuliše odmah svoju tezu. To još nisu stavovi dok ih zajedno na političkim telima ne formulišemo. Život će i to dovesti u pitanje, to što mi formulišemo kao stav, ali onda se opet zajedno traže nove formule.

Ako nam je stvarno cilj da nalazimo rešenja, da ih stalno proveravamo, da korigujemo politiku i sebe, stvari su rešive. Mi smo podneli mnoge pritiske,

mislim na pritiske okolnosti. U kom vidu se oni javljaju, skoro da nije ni važno, oni najveći su obično slepa sila. Doživeli smo mnoge nesporazume i mislim da moramo biti spremni na nove. Pod uslovom da postoji uverenje da su ciljevi isti, da nema nikakvih posebnih ciljeva i posebnih pozicija, čovek može da dâ sve svoje snage.

Hoću još o nekoliko odvojenih stvari nešto da kažem.

Prvo, o nacionalizmu. Mi smo više puta i dosta jasno rekli, ali život ide dalje. U ovoj mnogonacionalnoj zajednici biće još mnogo potreba da se kaže, da se tumači i drugima, a naročito sopstvenoj sredini i među sobom da se raspravlja, šta koji postupak i šta koja reč znači i kako se treba ponašati. To vidim kao neprekidnu raspravu utvrđivanja pravila ponašanja, koja će omogućiti ovoj zajednici da ide dalje. Razume se, postoji kulturni, istorijski, malograđanski vid nacionalizma. Možda smo nešto i kasnili u insistiranju na tome, ali smo već pre par godina govorili o modernijem, etatističkom, birokratskom, tehnokratskom, ekonomskom sadržaju nacionalizma. Sećam se da smo kod Tita pre dve godine, ili možda i više – govorili o tome da je literatura jedno, ali da će pitanje stvarne ravnopravnosti biti na probi u ekonomskim odnosima. Jer, pravna jednakost republika je jedno, a drugo će biti faktički odnosi. On je sam intervenisao, sećate se, u toj situaciji, rekao je: nemojte ni da govorimo o tome, ni da zamišljamo da stvari mogu da krenu u tom pravcu – misleći koliko bi to bilo nepovoljno.

I sada, kao i pre, mislim da je jedini izlaz u jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, na kome će se potpuno slobodno kretati sve privredne organizacije i realizovati rezultate svoga rada, i gde se onda neće meriti veće ili manje federalne jedinice. Ali, vidimo da stara stvarnost vrlo teško prelazi u novu. Verovatno je tako moralo da bude. Prema tome, i kad govorimo o političkoj opasnosti nacionalizma, moramo da ga gledamo kao politički produkt novog stanja baze, koja se stalno menja. Da to identifikujemo u SR Srbiji. To je važno i zbog Srbije, i zbog Jugoslavije. I da svi budemo svesni te odgovornosti koju objektivno imamo, koju i drugi vide da mi nosimo, odnosno pripisuju nam, očekuju od nas, prema tome koja je naša.

Već je rečeno, ali ne može previše da se naglasi, da su se osmelile snage osuđene na Četvrtom plenumu, misleći da im situacija u Jugoslaviji daje neke mogućnosti i neke šanse; da su, možda, oni čak i potrebni da ovu zajednicu postave na noge. Već davno se postavlja pitanje: zašto CK toliko govori o nacionalizmu? Dobro, tu je bilo i nezlonamernih ljudi koji su reagovali govoreći: dajte, ima mnogo drugih stvari koje tište naše društvo i konkretne sredine. Ali, sada se već postavlja pitanje: zašto toliko o rankovićevštini, ili – o pojedinim njenim aspektima ili ljudima?

Moguće je, razume se, da jedna partijska organizacija ili deo partije, ili cela jedna partija, postigne veće ili manje uspehe na raznim sektorima. Moguće je na ekonomskom planu, po cenu nekih drugih stvari; na planu obrazovanja, po cenu da nešto drugo zaostaje. Ali mislim da je neodvojiva sudbina borbe protiv nacionalizma od ukupnih naših uspeha i neuspeha u SK. Jer, to su, u stvari, problemi i nacionalnih odnosa i samoupravljanja. Takvo je ključno mesto borbe protiv nacionalizma u ovoj konkretnoj našoj zajednici i toliko se zaista sve prelama kroz to pitanje. Prelama se zapravo celina društvenih odnosa i politike.

Ne želim da svodim zajednicu na zajednicu nacija – to je u isto vreme jedno društvo. Ali se na nacionalnom pitanju kroz čitavo vreme merilo koliko smo socijalistička zajednica, koliko smo spremni da idemo putem socijalističke demokratije, koliko smo spremni da idemo u promenu i osnovnog društvenog odnosa. Kažem, kroz taj aspekt su se prelamale stvari. To su dva fokusa: nacionalni odnosi i samoupravljanje. Zato je teško razdvojiti stvari. Zato, u onoj meri u kojoj je ova zajednica, posle mnogih posrtanja i nesporazuma, uspela da učini još jedan korak napred u nacionalnim odnosima, mora se smatrati da je to bilo moguće zato što je uspela da učini – ja govorim o celoj zemlji – jedan korak dalje u opštim društvenim odnosima. I obratno, ono što vidimo da nismo u društvenim odnosima uspeli da savladamo, verovatno da ni u odnosima među nacijama nije faktički savladano. Hoću da kažem, mi smo se svi, Savez komunističke partije u celoj Jugoslaviji, jako angažovali oko nacionalizma, sa više ili manje uspeha. Tamo gde nismo uspeli da dovoljno unapredimo društvene odnose, i ta evolucija međunacionalnih odnosa je delimična i mora stati. Iako smo ono snaga i pameti što imamo mobilisali da se, svaki u svojoj sredini, izborimo sa svim formama i manifestacijama nacionalne isključivosti, tražeći i korene svega toga – bez daljeg društvenog napretka u proizvodnom odnosu, bez dalje opšte demokratizacije, ne može da bude napretka ni u odnosima među nacijama. Izvinjavam se što govorim o ovim stvarima. Ali, možda tu isto tako ima nekih razlika, kao i u nekim drugim pitanjima, pa da se vratimo kasnije u našem radu na te stvari i da se korigujemo. Ne odvajam etatizam, koji je po definiciji povezan sa nacionalizmom, od tehnokratije. To je, u stvari, civilizovaniji vid naše tradicionalne birokratije, koju smo mi uspostavili i koja je imala određenu svrhu i zadatke ispunila kao sredstvo u toku naše revolucije. Ali, tendencija je svakog sredstva da se institucionalizira i da prevlada, da postane cilj po sebi. To je poznata stvar u društvu, a imamo prilike da je prepoznamo u praksi svakog dana. Pritisci etatizma nisu samo u svesti ljudi – ne radi se o tome da mi ljudima "peremo mozak", da ih izlečimo – već su u našim okolnostima. Velike organizacije u Srbiji, koje insistiraju na svim vrstama kredita, pet-šest osnova nabrajaju po kojima treba da im se oprostimo staro, a dâ novo. To treba neko da plati, neki drugi deo radničke klase, takođe u ime socijalizma.

Plašim se da, navikavajući ih na to, pripremamo stanje kada će to morati da postane sistem. Razume se da smo mi odgovorni. Ne zato što ćemo platiti ovo ili ono, nego kuda to vodi. Znači, trebalo bi voditi stvari tako da lečimo ovo tekuće, ali da ne izgradimo etatistički sistem. Cela naša frazeologija i koncepcija nije etatistička, ali, na kraju, praksa pobeđuje. Možemo kasnije samo da menjamo teoriju.

Isto tako oko tehnokratije, banaka, trgovine, velikih organizacija, dosta smo istupali. Bilo je i pre primedaba. Mi smo sa (Petrom) Stambolićem razgovarali pre šest meseci. Odmah posle toga, uzeli smo beogradski rejon gde ima najviše tih organizacija i tamo istupali. Ali kada bi neko stavio sve na terasije, rekao bi – vi ste vrlo verbalni. Jer, naša akcija nije kompletna. Mi smo došli donekle u tim opredeljenjima, složili smo se da nije perspektiva Srbije da živi od banaka. Njena perspektiva je industrija, razvoj njene sirovinске baze i sve ono, po čemu ona ima dobar položaj u Jugoslaviji i dobre perspektive da bude uravnotežena, da tako doprinese i stabilnosti Jugoslavije. I da treba i sami iz glava i prakse da izbijemo to da Srbija može živeti od kamata i od prometa.

Znam da se praksa teško menja. Mislim da postoji otpor u tim organizacijama, to je razumljivo. Ali, mi moramo da se organizujemo tako da ne postoji otpor u nama, kod nas kao Republike, odnosno kao Saveza komunista Srbije. Otpor u tim organizacijama smo videli pre IV konferencije i mi smo ceo jedan dan raspravljali sa drugovima iz tih organizacija. Nisu izgledali mnogo srećni što moramo da raspravljamo. Oni imaju svoju optiku, to je razumljivo. Ali, odgovornost snosimo svi zajedno. To nisu organizacije koje mogu tako na marginama da uspeavaju i neka rade kako se snađu.

Mislim da u svemu tome zaista kasnimo. U kom smislu? Ne u smislu izjašnjavanja. Mi smo žurili i međusobno smo razgovarali i osetili da kasnimo. Onda su nas malo tukli po ušima i iz drugih republika, verovatno takođe s pravom, osećajući da se u nekim velikim centralama taj odnos ne menja. Ali, ne samo da se to ne menja, nego sa razvojem privrede, sa koncentracijom, ili ćemo taj odnos razrešiti, odnosno početi razrešavati, ili će on dalje da se komplikuje. Jer, integracija u Jugoslaviji će se odvijati na planu privrede i na mnogim drugim planovima. Mi ne možemo imati sve stvari na svakom mestu u Jugoslaviji. Neki naučni instituti u Sloveniji ili u Beogradu ili negde drugde će biti najveći u zemlji i opsluživati sve. Tu se stvari razvijaju brže nego što smo mi u stanju da držimo korak.

Saglasan sam sa onim što je rečeno o odnosima sa drugim republikama. Ali, mi smo u drugim razgovorima bili eksplicitniji u tom pogledu. Opet onda kada nas je praksa naterala, kada su nastale neke komplikacije. Zato moramo apsolutno stalno voditi računa o odnosima sa ostalim republikama. Ne samo u smislu da ne dolazimo u nepotrebne sudare, jer neki put sa neke rasprave i sukobi neizbežni, nego u smislu dugoročnog, u smislu stvaranja sigurnosti da Socijalistička Republika Srbija gradi svoju perspektivu isključivo na ravnopravnosti, i ne samo na ravnopravnosti, nego i na razumevanju i uzajamnoj podršci. Jer, kako ćemo se mi prikazati kao ljudi politički opredeljeni za neke principe, nije stvar nekih etičkih merila. Nego bez te sigurnosti kod svih ostalih ne može da bude stabilnosti i otvorenosti u odnosima, ni spremnosti na povezivanje i integraciju.

Ponašanje na ekonomskom planu biće veoma važno, jer bi republički etatizmi, sa sopstvenim jakim centrima, svojim isključivim ponašanjem i zatvaranjem, imali svoje zakonito dejstvo, nezavisno od toga šta ćemo mi onda na zajedničkim sednicama rukovodstava i u političkim izjavama reći. Pored mnogih drugih aspekata, kojima smo se, možda, više bavili, pitanje delovanja ekonomije na međurepubličke odnose moramo sami sagledati, moramo imati dovoljno otvorene razgovore sa svima ostalima, tako da vidimo kuda stvari idu. Da ovladamo tom materijom, u praktičnim kretanjima. Jer ako to bude stihija, opet se to mora postaviti kao pitanje srpskog nacionalizma u nekom savremenijem obliku. Svaka vrsta prevlasti, prednosti, nadmoći, na kraju će se u to pretvoriti.

U spoljnoj politici se slažem da je potreban dogovor o nekim tekućim stavovima, ali mislim da bismo morali mnogo više da se njome bavimo. To osećam kao defekt gledajući druge. Oni se mnogo više bave, sada su i potkovani. Kod nas to postoji u vladi. I ti su ljudi sada dosta u toku, dobijam bilten vlade – to je zaista novo i dobro. Mi smo uvek mislili ono što je dobro za Jugoslaviju – dobro je za Republiku Srbiju. Međutim, sada ni ta spremnost na

identifikaciju i na potpunu podršku jugoslovenskoj politici i svim institucijama koje je formulišu, realizuju, nije dovoljna. Jer, sada ne samo da imamo pravo, nego i zadatak da se uključimo u to. Centar nije imaginaran, on se sastoji od delova i imam utisak da mi nismo dovoljno prisutni.

To što se treba angažovati, tera nas da raspravljamo i da formulišemo da bismo mogli da damo svoje, što će sigurno imati i praktičnih rezultata za Socijalističku Republiku Srbiju. Lakše je nadoknaditi neko drugo zakašnjenje. Recimo, putuje predsednik vlade neke druge republike, pa onda putuje i naš. To je lako kompenzirati. Ali sagledavanje odnosa sa inostranstvom i neko usmeravanje, ekonomsko i drugo, teže je.

U vezi sa Armijom. O nekim stvarima smo sa njima razgovarali i raspravljali ih. Ne bih ni rekao "raspravljali", već razgovarali smo, više puta. Oni su u toku našeg rada. Kontakti postoje i sa vladom. Komandanti i sekretari komiteta I i II armije su pozivani na svaku sednicu Centralnog komiteta. Sekretari su vrlo revnosni, a dosta često su tu i komandanti armija. Neki put nešto i kažu. Sigurno da će biti i problema. Na terenu imam utisak da je dobro. To smo slušali od njih u više mahova. Ja sam u Valjevu, u Obrenovcu, sreo dosta komandnog kadra, mislim da je to u redu.

Međutim, kod Armije ima jedna stvar generalna, politička, i ona bi bila važna za našu raspravu. Izgleda mi da je važno, pri sadašnjem konkretnom stanju i brojnosti Srba u oficirskom kadru, da ostali u Jugoslaviji ne smeju doživeti Srbiju kao nekoga ko računa na Armiju kao na neku svoju posebnu republičku ili nacionalnu poziciju. Mi smo to rekli i u razgovorima sa drugovima iz Armije, rekli smo i na jednoj sednici proširenog Biroa, koja je bila u junu. Mislim da je to jedna od osnovnih stvari, gde neću reći da postoji nepoverenje, ali gde se treba boriti za to. (Milija Radovanović⁸: Ali ne zavisi samo to od njih.)

Ne zavisi od njih, postoje mnoge okolnosti i zavisi od te proporcije. Nikakvi stavovi, njihovi ili naši, ne mogu to sve promeniti. Ali, to mora da bude otvoreno između nas i njih, i nas i drugih republika, da znaju da mi ne mislimo da je to sada nekakva naša posebna politička pozicija u Jugoslaviji, tj. da mi tu imamo jaču poziciju od nekog drugog. Onda je vrlo teško opšte poverenje uspostaviti u nekim manjim stvarima.

U vezi sa generacijama, zaista mislim da se brzo kruni ratna generacija. Ima veliki broj ljudi koji u modernim uslovima nisu u stanju da vrše mnoge poslove, sami žele da se povuku, aktivni su lokalno. Ne treba zaista ništa činiti da se ona potiskuje. To bi bilo surovo. Nju već potiskuje prvo – vreme, a drugo – zahtevi koji se postavljaju. Gledao sam konkretne situacije. U jednom vojvođanskom mestu čovek je bio direktor fabrike, stvorio je, ali ne može više njom da upravlja. On je majstor, a tamo je veliki broj inženjera. Postavili su ga da bude predsednik opštine, neko vreme će biti i onda će otići. Prema tome, maksimum te generacije je da ti ljudi ostanu u nekoj formi. Ali, treba izbeći svaki nesporazum i sa vrlo brojnom mladom generacijom, koja nastupa i koja jedino može ovo sve dalje da nosi. Da ne mislimo da je istorija stala i da smo mi generacija koja je sada pokrila sva mesta. Prema tome, vi koji stižete, izlišni ste, jer mi smo se rasporedili i stvar vrlo lepo teče. Ima i mnogih drugih okolnosti – nedovoljno mesta za mnoge struke, i stvari dobijaju takvo političko

⁸ Milija Radovanović, predsednik Saveza boraca Srbije.

tumačenje. Razume se, kad treba nekog arheologa zaposliti, onda nije problem što ima mnogo ljudi iz Saveza boraca koji se bave arheologijom, već što previše proizvodimo arheologa, ali to se onda sve slije u jednu bujicu i kaže se: da, ovi su se namestili i ne mogu da se maknu. Stvarno mislim da stari i ne drže mnogo mesta, ali naša politika angažovanja novih i olakšavanje da se probiju treba da bude eksplicitnija. Pod imenom ratne generacije ima mnogo ljudi koji nemaju nikakve veze sa ratnom generacijom, već sa lokalnim aranžmanima i društvancima. Fabrika, komitet, opština, tu su se namestili i svako se tu drži. Neko od njih jeste borac, verovatno, ali svi se drže za njegove skute pod jednom etiketom, i ne možeš da angažuješ mlađe ljude. Imali smo dva sekretarijata, Centralnog komiteta i PK Vojvodine, bilo je to negde proletos i oni kažu: mi radimo na prazno, tako je širok otpor. Kažu da njihovi školovani kadrovi masovno odlaze iz Vojvodine – u Beograd, Srbiju. Lokalna sredina neće da ih primi. Najgore bi bilo da se tu stvori nekakav fiktivni front i da imamo neku ozlojeđenost kod boraca, a u isto vreme, ono što je sposobno, što sad izbija i što treba stvarno da vuče, da ne možemo da uključimo. Sa druge strane, znamo koliko su otvoreni kanali prema inostranstvu i mlad čovek čeka, hrani ga neko godinu dana, a zatim odlazi.

Nešto bih rekao o odnosu prema preporukama Predsednika.⁹ Šta je bilo pre kongresa u rukovodstvu Srbije, ja ne znam. Međutim, od kongresa se sluša o tome kako smo mi uvek nešto svojeglavi i kao uvek neke svoje formulacije imamo, kako ne slušamo Predsednika i slično. Dobro, to se uvek razvejalos posle naših susreta. Saglasnost je bila generalna i ohrabrujuća, politika konkretna i mogli smo dalje da radimo. Mi smo rekli politički šta mislimo o tome kad smo razgovarali proletos sa Predsednikom, a bilo je razgovora i ranije. Rekli smo da u Srbiji nema nikakve šanse, bez obzira na pojedince, pravilne ili pogrešne ideje, ono što bi se separatistički držalo u odnosu na Jugoslaviju i na SKJ, samim tim i u odnosu na njega, lično i kao političku liniju. A on je prethodno bio rekao, sećate se, da on nema svoje politike, da je to politika SKJ, a kad on ima svoje mišljenje i kada se ono usvoji, onda to postaje politika SKJ. Ja mislim da nam je time mnogo olakšao raščišćavanje stvari jer zaista i mi to tako vidimo. Zato i kažem: kad se neko ne konfrontira sa Jugoslavijom i sa SKJ, onda se i ne može konfrontirati sa Predsednikom.

Moram reći da ne mislim uopšte da će te stvari i te priče prestati, uključujem ih u taj ukupni naš teret. Koliko se neko igra s tim, koliko se na tome greje, to je drugo pitanje. Ne znam šta je tu racionalna korist, šta je iracionalno. Mislim da je važno da među nama stvari budu načisto, da iz naših redova ne bude ničega što bi lilo vodu na taj mlin, da je neko više, a neko manje saglasan sa tom politikom. Ono što treba činiti je da treba videti kako se ostvaruje politika SKJ, praktična politika. To je realno merilo i mi imamo dovoljno prostora za samokritiku, mereći, utvrđujući to i, razume se, pokušavajući da onda nadoknadimo ono gde nismo na nivou te politike.

Tu ima jako puno stvari, svako od nas je nabrojao sada neke od tih stvari i pitanje je kako prići sintezi, kako videti šta su po hitnosti i po značaju prve stvari.

Hteo bih sada nešto da kažem o odnosu prema pojedincima koji vrše određene dužnosti u formulisanju i u sprovođenju naših zajedničkih poslova. Mislim da je merilo angažovanosti u izgrađivanju i doslednost i u sprovođenju te politike. A doprinos – svako daje prema svojim snagama i tu je vrlo teško sada da neko od nas postane bolji ili lošiji, u smislu ukupnih kapaciteta. Što postigne radom uz nagomilano iskustvo i sposobnosti – dobro jest. A ako ne, treba da se pomeri na neki posao koji je manjih dimenzija i koji je savladiv.

Mi smo lane raspravljali o tome, ako se sećate, da niko ne bi trebalo da se iz tog našeg tima pomera, iz ove radne ekipe, kao neka cena ostajanja ostalih.¹⁰ Ja sam to bio rekao lično, govoreći o sebi, jer takva je situacija bila da je dosta razgovora tada bilo o raznim ličnostima. Nisam nikada mislio da je tu bitno individualno.

Uzgred bih rekao, ako bismo mi zavisili isključivo od nekih trenutnih okolnosti u egzekutivi, i ti naši problemi, to bi značilo pokušaj da naše ukupne slabosti protumačimo na jedan jedinstven način. Ne verujem da bi nas to izvučlo. Ali ono što je važnije, mislim da mi ovde ne možemo da se odvojimo niti da ostanemo čisti, ako pustimo da teče jedna kampanja protiv bilo koga od nas.

Da sada ne budem konkretan. Ali, ima dosta tih stvari, i imenovanih i anonimnih, tako da mislim da same stvari idu, povezane su uopšte sa atmosferom o kojoj ste govorili. Mislim da je to opet jedna takva konkretna stvar koja mora da se eliminiše, inače govori o nama kao celini.

Mi svi vučemo od jutra do mraka, tako da se ja ni za koga ne borim za neki poseban status. S druge strane, da bi se mogao voditi te vrste politički razgovor, moramo biti jasni opet u ovoj konkretnoj stvari, da nju kao konkretnu potpuno eliminišemo. Jer, ako je ne eliminišemo, onda će ispasti da mi jednom načelnom i opštijem pitanju o aktivnosti člana Predsedništva prilazimo kroz ovu konkretnu stvar da se sa njom identifikujemo. Znače, ja bih više voleo da budem predmet egzekucije, nego da ja u takvoj stvari budem egzekutor.

Ako hoćemo da se razbije brod, on može da se probuši na mnogo raznih strana i čim se postave takva crno-bela pitanja. Tako i pitanje socijalističke demokratije. Neko je za demokratiju, neko je protiv. Razume se, ko bi sebe postavio na jednu stranu te formule, socijalizam ili demokratija, kao kad se kaže efikasnost ili samoupravljanje, onda je stvar samim tim izgubljena. Isto je ako bi ko hteo drugoga da natera da se izjasni za jedno ili za drugo, tj. da napusti tu sintezu koja jest naša politika. Međutim, pozicija je neodrživa, da čovek bude sam tako opredeljen, što će reći ili jedno ili drugo, a mislim da je nedopustivo opet da jedan drugoga tera na to. Tako da među nama ne može da bude tih ocena. A da će nas neko treći pokušavati da razvrstava, i da nas sve vreme razvrstava – to stoji. Poslednjih godina, uvek sam razvrstavan. Uvek sam, radeći druge poslove, bio u položaju da mislim, u početku naročito, da li čovek u ovoj situaciji treba uopšte da istupa sa svojim pravim mišljenjem, jer je već unapred razvrstan. Shvatio sam da je to metod, izazivanje paralize, i govorio sam ono što sam mislio – i neka me, posle toga, razvrstava kako ko hoće.

Ako bismo mi odustali od organizovanosti i efikasnosti u stvarima o kojima smo govorili, onda, razume se, nikakva demokratska koncepcija, ne znam

⁹ Predsednik SFRJ i SKJ – Josip Broz Tito.

¹⁰ Povodom zahteva J. B. Tita da Dragoslav Marković ode sa mesta predsednika Skupštine Srbije.

kako ružičasta i samoupravna, nije održiva. Ona mora imati, da tako kažem, nokte i zube da bi mogla da opstane. A u isto vreme, ako bismo rekli – važno je što mi imamo vlast, a socijalistička demokratija – to su stvari koje i nisu bitne, onda bismo opet izvukli sadržinu, ono što je Jugoslavija imala da ponudi i što čini njenu internu snagu i njen međunarodni ugled.

Tu verovatno da su i neki akcenti neizbežno drugačiji. Ali kad god se ima utisak da su pitanja sadržinska, moramo o njima razgovarati i utvrditi dokle ide ono što je vezano za podelu rada. Recimo, pitanje Centralnog komiteta i njegovih akcenata i koliko on insistira na svesti, kod nacionalizma, kod tehno-krazizma i kod svih ostalih stvari.

Ako bi se u Centralnom komitetu stavilo težište na administrativnu akciju, onda bi s pravom moglo da nam se kaže – pa dobro, dajte, poradite malo, organizujemo ljude da ih pridobijemo za političku akciju, a vlast već imamo i to je organizovano i time možemo dejstvovati.

Ja bih smatrao da mi bežimo od odgovornosti, ako bi se stvari formulisale tako da se isključivo oslanjamo na državu.

Uz sve to, moram reći da se ja slažem s tim da je idejna akcija nedovoljno razvijena. Vi ste rekli: tu ima dosta poslova koji pripadaju vladi, u vezi sa konkretnim stvarima. Ali, u osnovi je to Savez komunista i prema tome Centralni komitet ima neke odgovornosti koje su neizbežne, nezaobilazne. Centralni komitet je nešto učinio, koliko je umeo. Verovatno je to vrlo defektno. Mi smo bili u položaju da raspravljamo o nizu stvari – verovatno smo, na primer, o amandmanima¹¹ u Partiji raspravljali više nego što bi bilo potrebno, da su ukupne jugoslovenske prilike tekle nešto drukčije. Ali, o ideološkim pitanjima. Da bismo kazali da su generalna pitanja takva i takva, da postoji jedna radnička klasa u Jugoslaviji, pa prema tome da postoji samo jedan Savez komunista u Jugoslaviji i sl. To sada izgleda izlišno, jer je sedam dana kasnije Predsednik rekao na 21. sednici da postoji jedna radnička klasa u Jugoslaviji. Ali je to tada bilo neophodno, to je bio jedan ideološki stav u toj situaciji koji je trebalo afirmisati. I bili smo saglasni. Centralnom komitetu se čak zamera da se suviše vraća na niz načelnih stvari. Verovatno da toga ima puno i da su tu mnogi defekti. Međutim, mi smo tako shvatili svoj deo obaveza, da insistiramo na nekim od tih stvari, da obezbedimo saglasnost u osnovnim pitanjima, pitanjima opšteg opredeljenja. Mислеći da ćemo time da mobilishemo, da podstaknemo, da ohrabrimo, pa moram da kažem, i da obavežemo u moralno-političkom smislu ljude na raznim poslovima.

Verovatno je negde nekoga trebalo pomeriti sa nekih redakcijskih i raznih drugih poslova, izdavačkih. To sigurno i predstoji na nekim mestima. Ali, pored pomeranja nekoga ko je rđav direktor ili glavni urednik, ne može niko drugi da vuče kola nego Savez komunista. Niko drugi umesto nas ne može da obavi taj posao ubeđivanja, pokretanja ljudi, pridobijanja novih ljudi kad se radi o mladima, za neka načelna opredeljenja.

Sa koliko smo mi sposobnosti radili, to je drugo pitanje. Dosta sam stvari prelistao, aktuelnih i političkih, ali i generalnih. Pogledao sam malo i šta druge partije raspravljaju, trudeći se da situiram našu problematiku, koja je ekonomski i društveno deo svetske problematike i, uže govoreći, evropske i socija-

lističke. Socijalizam ne vidim samo na Istoku; on postoji svuda i sve to mora biti povezano; moramo se kretati u tom kontekstu.

Imam utisak, sa svim nedostacima koji jesu, da se Partija stalno menja, da je angažovan veliki broj ljudi, stalno su nova lica. Mi smo sada imali 200 opštinskih sekretara, imali smo i pre nekoliko dana 250 fabričkih sekretara i razgovarali sa njima. Razume se, tu su razni stepeni svesti, da ne ilustrujem. Ali je pokrenuto puno ljudi na izgradnji i realizaciji samoupravne socijalističke politike i ja mislim da je to ta snaga, što se novi ljudi angažuju. Oni, razume se, hoće odmah i da utiču. Mi moramo trpeti njihov uticaj, to je uslov da oni trpe i naš. Oni moraju da sude i oni sude i o nama. U raznim stvarima. Mogu u prvi mah da nas sude po govoru, po prvom kontaktu, ali onda gledaju i šta se od toga izvršava, a šta se ne izvršava. Verovatno nas obično sude generalno, sude nas kao celinu, kao politiku i, pretpostavljam, sude nas u osnovi objektivno, jer nemaju razloga da budu pristrasni protiv nas. Prema tome, i ono što u njihovim očima ne ide, to je verovatno ono što stvarno ne ide.

Ja mislim da naš posao jeste da pomognemo da taj veliki aktiv, da ti ljudi dalje uče da misle svojom glavom, da o društvenim poslovima donose odluke odgovorno, jer sada je mnogo stvari u njihovim rukama, i da samostalno rade. Ja za Savez komunista vidim u tome glavni posao. A što se tiče nas ovde, koji evo danas i juče razgovaramo o tome i mnogo puta smo razgovarali, ja i nas ovde vidim kao deo te javne i demokratske socijalističke politike, a ne kao neku tajnovitu i posebnu grupu i lica. Jer, da nije tako, ne bismo mogli da poslužimo ni onim zadacima koji su pred nama, ni angažovanju drugih koji sa nama rade.

Pred nama su sigurno razgovori o svim pitanjima u vezi sa Ustavom, karakterom Republike, što bi se uproščeno reklo – problemi države i etatizma, jer državu moramo imati jaču i civilizovaniju, organizovaniju, a nećemo da ona proguta društvo.

Zatim, društveno-ekonomski odnosi, ne samo trgovina i banke, nego i sve ostale stvari. Onda, privredna situacija i razvoj. Tu ima mnogo stvari koje su za zajednički razgovor, iako znam da nijedna stvar nije u rukama, potpuno, ni vlade ni drugih institucija; razgovor ne u detaljima, nego generalne stvari; investiciona politika, razvojna politika.

Onda, Zakon o štampi, kadrovska politika, bezbednost. Govorili smo o Armiji. Zatim pitanje koliko prostora se otvara za omladinu. Tu uključujem generacijsko pitanje, a i pitanje boraca. Pa selo, spoljna politika.

Međutim, ne mislim da ovde pravim neki spisak poslova za nas, nego samo kažem da su to stvari gde mi moramo da vodimo generalne rasprave.

Petar Stambolić – Ja o celom toku diskusije ne bih nikakav zaključak izvlačio. Zameram Dragom (Stamenkoviću) na pitanju: šta stoji iza ovoga, kao načinu diskusije i razmišljanja. Govoreći, rekao je da se čovek pita šta sada stoji iza ovog Dražinog (Marković) stava. Ako sam te krivo razumeo, spreman sam da se izvinjavam.

Spreman sam da sa Latinkom (Perović) pokušam da se razjasnim. Ja mislim da razlike postoje, i da nisu male. Tih razlika između mene i Latinke (Perović) ima i u pogledu ocene političke situacije, i u pogledu mesta i uloge Saveza komunista, i idejnih pitanja, i pitanja demokratizma. Ja mislim da je to koncentrisan izraz različitog prilaza problemima o kojima je raspravljano.

¹¹ Ustavni amandmani 1971.

Dragoslav Marković – Vreme je pri kraju. Ja se slažem da jedan ovakav razgovor ne može da ima nikakav drugi cilj nego razjašnjavanje oko određenih stvari, da je on ograničen po mogućnostima da dâ rezultate i slažem se sa mišljenjima koja su ovde izrečena da bi trebalo sada pitanje po pitanje uzeti, ne pitanje po pitanje u ovom smislu kako je Marko (Nikezić) sada nabrojao, nego neka šira, politička pitanja gde su očevidne ili suštinske razlike ili nijanse po nekim pitanjima, pa da se razjasnimo. To mi ne možemo da uradimo sada, ni, verovatno, do jeseni. Međutim, problema zbog toga nema. Ja se slažem sa svim ocenama o korisnosti razgovora. Mislim da mi je motiv sasvim jasan, ne primam nikakve insinucije u tom pogledu, nije ih ni bilo mnogo.

Moram da kažem da sam ja i ranije davao inicijative za razgovore o zajedničkoj proceni političke situacije. Na moju inicijativu je došlo do onog razgovora u oktobru pred XXI sednicu. Ja sam i pre dva meseca tražio da se nađemo i da politički razgovaramo i pokušamo da sebe stavimo u jugoslovensku situaciju i našu, nevezano, na bazi jednog uvodnog izlaganja. Čak smo se onda dogovorili da ga Marko (Nikezić) dâ. Ja moram da priznam: da mi nismo imali jedan takav razgovor koji je slučajno koincidirao sa neočekivanim, nepredviđenim susretom sa Predsednikom koji sam imao, da ja ne bih imao mogućnosti da zastupam naše zajedničke stavove.

Time hoću da kažem da su ovakvi razgovori potrebni, bez obzira na sve ograde koje stoje, mi znamo šta mi ovde možemo. Mi možemo da se između sebe razjasnimo. Inače, postoje tela koja donose odluke.

Mislim da su dve stvari ostale nerazjašnjene. Nikada neću praviti političke zaključke na osnovu nečega što je jasna intriga, podmetanje i sl. Nikada, pogotovo što znam, kao i svi, da se bavim javnim poslom, i da sam izložen ne samo pohvalama ili aplauzima, nego i intrigama, podmetanjima, pričama. To je meni jasno. Kada na to ne budem spreman, ići ću u penziju, povućiću se.

Prema tome, ne pravim nikakve zaključke na izjavama Saše Nenadovića¹², Pere Popovića¹³, i ne pravim nikakve zaključke na izjavama Milana Stojanovića¹⁴, ili kako se zove, ili na izjavama ljudi iz Svrlijga ili iz Pirota, ne sećam se, koji kažu – posle tvoje posete, došao je jedan čovek iz Centralnog komiteta (istina je – radi se o jednom službeniku Centralnog komiteta) i pita jeste li ga (Dražu Markovića) vi zvali, zašto ste ga zvali i šta vam je obećavao. Nikada ne bih to pomenuo niti bih pravio ikakve zaključke na bazi toga. Smatram da to spada u drugu sferu, u drugu oblast. Značajno je samo kao indikator atmosfere u kojoj živimo i u koju smo došli.

Međutim, za mene ostaje jedna druga stvar. Mislim da to nismo raščistili. Ja sam to pitanje postavio i to je za mene vrlo važno pitanje. Izvinjavam se, ja sam to što sam i mene ne može niko da etiketom diskvalificira. Ali, ako se dve sednice Centralnog komiteta drže i protiču u znaku diferencijacije tako da je nosilac progresa Centralni komitet, a da su skupštinske strukture punktovi konzervativizma, onda se teško može govoriti da zajednički snosimo odgovornost i da zajednički radimo.

¹² Aleksandar Nenadović, glavni i odgovorni urednik *Politike*.

¹³ Pera Popović, novinar *Politike*.

¹⁴ Milan Stanojević, sekretar Opštinskog komiteta SK Požarevac.

Ja ne razumem argumentaciju: svako govori šta hoće. Centralni komitet je rukovodstvo. Može se govoriti i o velikom demokratizmu, o tome što na Centralnom komitetu prisustvuje veliki broj ljudi koji nisu članovi Centralnog komiteta. Za mene nije to baš izraz velikog demokratizma. Centralni komitet je rukovodstvo, on treba i da odlučuje i da zauzima stavove. Rajko Danilović¹⁵ nije član Centralnog komiteta. Vrtikapa¹⁶ nije član Centralnog komiteta. Mića Prelić¹⁷ nije član Centralnog komiteta. Oni su, recimo, polemicali sa članom Centralnog komiteta – Mirkom Popovićem¹⁸ koji je postavio pitanje Rajka Danilovića i njegove diskusije. Ja mislim da Centralni komitet nije diskusioni klub, gde svako kaže šta je mislio i da su samo zaključci značajni. Ja se slažem sa Krstom¹⁹, oko zaključaka Centralnog komiteta i onog savetovanja o štampi i ja tu rezervi nemam. Ja se slažem, mislim da je jasno, druže Ajtiću²⁰, da niko ne traži od Centralnog komiteta i Socijalističkog saveza da bude policija i da svako ima svoju ulogu. Ali mislim, kad se kaže A mora da se kaže i B. I Mirko Stamenković²¹ i Bora Simić²² i ostali polemišu sa nekim ko smatra da je sve u neprijatelju i samo u administrativnim merama. Postoje zakon i Ustav. To ne treba da kažu samo Predsedništvo Skupštine i Vlada. To mora da kaže i političko telo Saveza komunista.

Osnovna bitka bje se oko štampe i osnovna konfrontacija je oko toga: jesu li institucije u sredstvima informisanja institucije od posebnog društvenog značaja, gde treba svestranim kanalima obezbediti društvo, ili je samoupravno odlučivanje ljudi, koji su i komunisti, u njima dovoljna garancija? U sistemu, sistemski gledano? U tom smislu, druže Plavi²³, ja se slažem, vrlo je važno kakav je sastav novinarskog kadra. Ali, za mene je isto važno i pitanje: čije su novine, u smislu kako su u sistemu situirane. I o tome se vodi reč. Ja se slažem, za stav koji sasvim odgovara, po mom osećanju stvari. Polazim od Koordinacione komisije, gde se o tome govorilo, polazim od odluka Predsedništva SKJ, zalažem se za takav status, a pokušalo se da se napravim smešnim, i primitivnim, i konzervativnim od strane Jovanke Brkić.²⁴ Posle toga, Marko (Nikezić) uzima reč i kaže stvari koje inače stoje, koje su tačne, kad čovek ne bi znao prilike u kojima su rečene, i o čemu se radi, po kojim pitanjima je osnovni sukob ili razlika, već dugo vremena postojeća, između nas i jednog dela komunista u štampi. Nije tačno da su samo Božo Novak²⁵ i drugi, nego su, ja tvrdim, i novinari beogradskih redakcija, davali veliki otpor realizaciji odluka Predsedništva SKJ.

U takvoj situaciji Marko (Nikezić) kaže: "I površni pogled na savremenu privredu govori da i među radnim organizacijama, koje se bave proizvodnjom,

¹⁵ Rajko Danilović, član Sekretarijata gradskog komiteta SK Srbije.

¹⁶ Lazar Vrtikapa, sekretar Opštinskog komiteta SK Savski Venac.

¹⁷ Milosav – Mića Prelić, sekretar Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije.

¹⁸ Mirko Popović, član CK SK Srbije; državni funkcioner u Srbiji.

¹⁹ Krsta Avramović, predstavnik SK Srbije u Predsedištvu CK SKJ.

²⁰ Predrag Ajtić, predsednik Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije.

²¹ Mirko Stamenković, urednik lista *Večernje novosti*.

²² Bora Simić, član Izvršnog komiteta CK SK Srbije.

²³ Mijalko Todorović – Plavi, predstavnik SK Srbije u Predsedištvu CK SKJ.

²⁴ Jovanka Brkić, predsednik Udruženja novinara Srbije.

²⁵ Božo Novak, glavni urednik zagrebačkog lista *Vjesnik*.

koja zadovoljava materijalne potrebe, nisu sve od istog značaja i u istom položaju. Mnoge slabe i male zavise od jakih, a jake najmanje mogu postupati prema sopstvenom nahođenju, jer niti banke određuju kamatnu stopu niti žele da same određuju cene itd., tako da je i ta razlika veoma uslovna."

To je inače tačno, kad se stavi van predmeta rasprave o kojoj se govori. "Trebalo se oslobađati od uprošćenog gledanja na tržišnu privredu i na samoupravni izlaz iz dileme: ili tržišna privreda ili samoupravljanje."

Molim, ja dozvoljavam da mi možemo različito misliti i na jednom sastanku različito istupati. Onda je to razlog da se raspravimo: ili ima pravo Marko (Nikezić) ili imam pravo ja. Ne tvrdim unapred da imam pravo, ali radi se o suštinski različitom gledanju.

Marko Nikezić – Ne znam šta sam rekao, ali ja mislim da sam govorio o zakonitosti.

Dragoslav Marković – Jeste, posle si rekao o zakonu, ali glavni predmet je to: jesu li to institucije koje su dovoljno situirane na tržištu i da deluju, i da su u istom samoupravnom položaju na tržištu kao i ostali. To je predmet spora već tri godine. Ja ispadam, ne konzervativan, ja, posle toga, ispadam primitivan.

Ja pitam posle sednice Centralnog komiteta, kojoj vi predsedavate, o onome što sam pročitao u novinama – o čemu je govorio Rajko Danilović, i Latinka (Perović) i ti kažete – da niste čuli. Kako niste čuli? Ja tebi kažem u pauzi: "Ja se ne slažem sa ovim što govori Mirko Stamenković." Ti si predsedavao, a kažeš: "Pa, zar je on to govorio? Ja nisam čuo."

Jeste, ide priča, vrlo široko: smeniće se ovaj, smeniće se onaj. Paralelno ide priča: smeniće se i Draža (Marković), koji je birokrata, rankovićevac, nacionalista itd. Prema tome, za mene intrige i priče nisu važne, za mene su važni javni istupi.

Ne može se jedinstvo, u smislu ovog apela o kome je govorio i Branko²⁶ i ceo ovaj sastav, kome se ja pridružujem iz sveg srca, ne može se ono graditi na taj način. Ja nigde nisam nikoga iz ovog sastava, ni u jednom trenutku, kvalifikovao, nijednom aluzijom a kamoli u smislu direktne konfrontacije na javnom mestu ili na nekom od naših sastanaka i razgovora. Nigde, u javnom istupu, nigde.

Ja ne znam da li postoje rezerve prema onoj zdravici na Zlatiboru²⁷, o čemu govori Dragi (Stamenković). Ja sam posle pitao i Marka (Nikezića) i druga Peru (Stambolića), koji su bili tu, ja sam tu zdravicu improvizovao: imate li nekakvih primedbi u vezi sa ovim što sam govorio, pa su kazali da nemaju. No, ako se smatra da ono što sam ja rekao u vezi sa demokratijom je nešto što predstavlja tvrd kurs, onda sam ja tvrd i onda to mora da bude predmet naše ocene, našeg objašnjenja.

Prema tome, mislim da je teško predpostaviti da će to što je ko rekao za kafanskim stolom prestati. To nas prati dugo, sada daleko šire i više. Ali, mis-

²⁶ Branko Pešić, predsednik Skupštine Beograda.

²⁷ U zdravici na ručku povodom Titovog boravka na Zlatiboru, Dragoslav Marković je, parafrazirajući Kardelja, rekao: "Nijedan društveni sistem nije propao što je u njemu bilo malo demokratije, ali su mnoge demokratije propale zbog toga što su ljudi koji su stajali na čelu jednog demokratskog kursa, jednog progresivnog razvoja bili nerealni, pravili korake koji nisu bili mogući i sistem su dovodili u pitanje."

lim da su neke javno ispoljene razlike i različite ocene dale dosta povoda, hrane, za to, i ja mislim da jedinstvo, zaista, mora da bude stvar svih nas. Teško je predpostaviti da ću, recimo ja – ja govorim za sebe kao član Saveza komunista – pristati da budem žigosan kao konzervativac, javno, na skupu, a da na to javno ne odgovorim. Ni u ime kakvog jedinstva ja ćutati neću.

Da kažem još nešto: što se tiče razlika, ja se slažem sa Plavim. I ja mislim, kroz jedan miran razgovor, mi bismo uzeli jedno po jedno pitanje i mogli bismo se i razjasniti. Razume se, uz predpostavku da će svako kroz razgovor evoluirati i da ćemo jedni na druge uticati.

To za mene nije problem i ja zaista mislim da razlike ne moraju da budu ni strahovito velike. Međutim, slažem se sa Pećom da i male razlike mogu da naprave krupne posledice, a sem toga da male razlike, ukoliko zajednički ne načinimo napor da ih u početku preovladamo, mogu da postanu velike. Ja mislim da su one danas veće nego pre dva meseca, prosto zbog toga što nismo razgovarali i što smo malo ohladili i nešto se desilo među nama. Ima neka zakonitost u tome.

I da završim. Ja bih hteo samo jedno pitanje da postavimo sami sebi, molim za zajednički odgovor: svi smo govorili da nam se sve i svašta ubacuje sa ciljem unošenja podele, zabuna, rascepa, jačanja nejedinstva itd. To je jasno. S tim moramo da računamo, to će raditi i četnici, i ustaše, i rankovićevci, i staljinisti, i kominformovci, i nacionalisti itd.

Drugovi, ja vas molim da razmišljamo. Rezerve su danas prema nama zajedno iz drugih sredina. Mi ne možemo sebe tako postaviti (vodili ste i vi razgovore, i ja sam vodio razgovore i nisu imena značajna) da je naša situacija u tom pogledu izuzetna. Ja priznajem neke specifičnosti zbog veličine. Ona stavlja nas u poseban položaj, iako Dragi (Stamenković) kaže da zamera što sam govorio o posebnim zadacima i posebnom položaju Srbije. Ali, kada takve rezerve dođu i kada se čovek zapita zbog čega je to, onda ili smo zaista – može se to kazati ili ne kazati – samo mi progresivni – što verovatno nismo – ili ponegde i grešimo. Ponegde grešimo, ne možda po suštini, nego ne činimo sve da bismo bili razumljivi, da bi nas shvatili, da bi nas razumeli, da bi nam motivi bili jasni i prihvatljivi za sve druge. Ni o kakvoj se egzekuciji ne radi ako sam tako shvaćen kod pominjanja pitanja Koče.²⁸ Ja zaista stvarno o tome više ne želim da govorim i ja da budem nekakav i nečiji egzekutor, nego sam samo u tom kontekstu to pitanje pomenio i prvi i drugi put. Drugi put samo zbog toga da bih samog sebe objasnio o motivima, da ne bismo pothranjivali, da ne bismo davali hranu za nekakve pogrešne zaključke o nama. Inače, u tom pogledu, ja sam rekao i ja stvarno mislim da u našoj politici, generalno govoreći, nema, niti može da bude, niti je bilo, ja bih znao, nekakve politike koja bi smela da stvori rezerve ili trebalo da ima podlogu da se stvore rezerve u pogledu našeg odnosa prema Jugoslaviji, prema Savezu komunista Jugoslavije i prema drugu Titu. Niti sam ja govorio da li se mi držimo preporuka ili ne.

²⁸ Iz saveznog partijskog centra bilo je pritisaka na rukovodstvo SK Srbije da se odredi prema Koči Popoviću, koji je odbio da povodom 80. rođendana J. B. Tita da intervju listu *Front*. CK SK Srbije nije pristao da to učini – odbijanje intervjua smatrao je ličnim pravom Koče Popovića.

Mislim da je upravo Centralni komitet pokazao jednu posebnu aktivnost posle određenih primedbi koje su se čule itd. Pitanje je za mene samo da li smo u tim našim postupcima uvek realni i dovoljno motivisani, dovoljno rukovođeni celishodnošću i krajnjim rezultatom svakog našeg poteza.

Ja se izvinjavam, nema ni vremena ni mogućnosti sada da o drugim stvarima govorim. Ja sam samo ovo rekao zbog toga da bih se razjasnio, a ja moram da kažem da se ne radi samo o meni, radi se o celoj Skupštini, o celoj Ustavnoj komisiji, na nju mi treba da se oslonimo i dalje radimo. Svi oni osećaju ovako kako ja osećam. Ja ne govorim ovo kao sujetan čovek koji je pogođen. Mislim da će teško biti dok se iz te situacije ne izađe. Ja, inače, mislim da ćemo pothraniti, da smo već pothranili sva ta raspoloženja i intrige koje stoje.

Verovatno je uneseno i nepoverenje između nas, ja u to neću da ulazim. Moj stav se zna; uvek smo bili zajednički kod Predsednika, sem ona dva puta.²⁹ Ja sam vam do kraja rekao šta sam razgovarao, zna se šta sam govorio kada smo bili zajedno. Ja ne mogu da govorim jedanput jedno, drugi put drugo. Vi znate da sam ja jedini, i poslednji put, polemisaio i oko ravnoteže i oko različite situacije u Hrvatskoj i kod nas, da sam bez rezerve stao iza politike Centralnog komiteta po nacionalnom pitanju, ne naše politike nego politike Centralnog komiteta po nacionalnom pitanju. Prema tome, da ja, zbog toga što se po nekim bitnim ili manje bitnim pitanjima pokaže, oseti da u datom trenutku možda različito mislimo, budem predmet javne kampanje kao staljinist i rankovićevac – ja na to ne pristajem.

Krsta Avramović – Ja ne vidim gde je to.

Dragoslav Marković – Pročitaj diskusiju Rajka Danilovića. Ne interesuje me šta ko misli o njemu, mene to uopšte ne interesuje, ja njega ne poznajem, mene interesuje Centralni komitet a ne Rajko Danilović.

Druže Marko (Nikezić), neka to neko kaže, u mom prisustvu i gde ja predsedavam, za bilo koga od vas ovde prisutnih, i neka dobaci Jovanka Brkić ma kome od vas ono što je dobacila meni, i ako ja predem čuteći preko toga, onda imate pravo da pravite kakve god hoćete zaključke. A kakvim je ona mene napravila, kada je rekla da ja izjednačavam novine sa preduzećima za čistoću?

Branko Pešić – To je povezano.

Dragoslav Marković – Ja sam joj to i rekao, da je to povezano što se tiče društvenog statusa. Ali, to je onda uprošćeno shvatanje samoupravljanja, jer to je predmet spora. A onda se izmisli teza da sve dolazi od neprijatelja i da samo administrativne mere rešavaju. I ne kaže se da to misle rankovićevci, snage svrgnute na Četvrtom plenumu, već Bora Simić govori o jednoj struji, dakle struji u Savezu komunista.

Marko Nikezić – Kad sam nabrajao ove stvari, ne mislim da mi sada možemo da se ograničimo po oblastima i problematici, jer one se menjaju, i to su generalni razgovori. Ali sam za to da ne namećemo mi sada to svima prisutnim, već da to budu oni koji su direktno uključeni, Vlada, Centralni komitet i razni drugi, u zavisnosti od materije, i da razgovaramo i o malim stvarima, od-

²⁹ Tito se sa Dražom Markovićem sastao uoči svojih razgovora sa hrvatskim rukovodstvom u vili "Vajs", u julu 1971, i uoči XXI sednice Predsedništva SKJ u Karadorđu, u decembru 1971.

nosno o delimičnim koracima, o potezima, o taktičkim stvarima, gde god je to važno. Jer, neki put jedna takva stvar, jedan potez je važan, koji je u okviru nesporne generalne politike, ali pokazuje postojanje u njoj struja, koje govore o nekim opštim kretanjima. Prema tome, ne potcenjujem nijedan mali potez. Kada je učinjen pogrešno, onda mora biti učinjen i odgovarajući potez koji vraća celu stvar na svoje mesto. Mislim da onda moraju da se vode konkretni razgovori, bez obzira da li će biti dvojica ili petorica.

Dragoslav Marković – Slažem se, izvinjavam se. Ja sam ovo pokrenuo samo kao ilustraciju javne diferencijacije.

Marko Nikezić – Mi moramo da nastavimo o štampi i možda još o nekim stvarima, da tako kažem – za otklanjanje konkretnog.

Jer, ne moraš da imaš slomljenu nogu, već jedan trn u nozi, ali ne možeš da hodaš. Prema tome, otklanjanja nekih konkretnih stvari mora biti. A sigurno moramo da raspravljamo i neke generalne stvari i ja sam rekao gde mislim da postoje.

Ne bih odlagao nijednu konkretnu operaciju zato što nam predstoji neki generalni raspored. Mora se dnevno živeti što normalnije i onda će moći i generalna pitanja da se raspravljaju. Te stvari obično život završi i pokaže u kakvoj su kombinaciji pravilni i nepravilni stavovi.

Što se tiče ostalih republika, to što je Draža (Marković) spominjao, ja bih samo to hteo reći da nemam osećaj o našoj naprednosti. Naprotiv, imam osećaj jednog nepoverenja. Nikoga ne optužujem, ni nas ni njih zbog toga – imam samo osećaj da je to strašno dugo, da to ne može da se odvoji ni od onih vremena kada mi nismo u socijalističkoj Jugoslaviji nosili nikakvu odgovornost, pa se produžuje kroz ta vremena za koja smo mi odgovorni. Ta odstojanja se neki put smanje i stvar se poboljša – sećam se susreta u Makedoniji, recimo – a nekiput bude rascep. Zato sam i govorio, ne znam da li sam bio shvaćen, tu imam osećaj da je i naš dug, a i objektivno naša ogromna potreba. Ja nemam taj utisak da iko pati od toga što nas gleda kao napredne. Mi bismo bili ljudi kad bismo sebe tako videli

Dragoslav Marković – Ja sam govorio samo na bazi današnjeg i jučerašnjeg razgovora, a ne na bazi naše politike. Jer, mnogo je pominjano da neko hoće da muti i da neko hoće da se ubacuje. Znam ko to hoće.

Marko Nikezić – Ja mislim da u odnosu na druge mi imamo i veliki dug i sigurno veliku sopstvenu potrebu da stvari razjašnjavamo, bez iluzija da ćemo se ikada do kraja razjasniti. Ali, stvarati odnose gde će postojati sigurnost, ne u svaku reč, ali sigurnost na svim stranama da je zajednički interes toliko značajan da onda možemo jedan drugome verovati. To su nepoverenja na bazi određenih istorijskih iskustava i ne vredi se tu ljutiti. Svaki postupak koji liči na nekakvu pretenziju, reaktivira sve to što je faktičko nasleđe.

Latinka Perović – Dosta dugo je trajao ovaj razgovor, u jednom inače prilično tesnom vremenu, kad vanredno mnogo poslova treba da se svrši. Međutim, ja ne mislim da je moguće, bez obzira na obimnost poslova, izbeći i ovakve generalne rasprave. Ali, dobro bi bilo dogovoriti se – ovo što je predložio predsednik Centralnog komiteta – da se ide na razgovore i o detaljima ako treba (verovatno svi ne traže ovakve kompletne sastave), ali i na razgovore o generalnim pitanjima. Ja se plašim da glavne negativne posledice od ovoga ne budu te

da se mnogo zabavimo sobom, a mi inače jako sporo stižemo do životnih pitanja ljudi.

Ovi razgovori mnogo stvari su razjasnili, a i otkrili su neka pitanja o kojima treba dalje razgovarati. Nema smisla sada tvrditi da smo svi slični kao jaje – jajetu. Nismo, i pitanje je da li bi ta apsolutna podudarnost bila dobra.

Mi smo, da tako kažem, ljudi različitih životnih iskustava, različitih generacija, različitih mesta. Ipak, verujem da smo govorili o jedinstvenoj politici i da smo svi polazili od velikog bremena odgovornosti koje nosimo. Ja ne sumnjam ni u čije motive. Ali, mislim da će se već oko činjenice da mi razgovaramo stvoriti misterija, ona se već stvorila. Draža (Marković) je rekao da mi živimo u nekoj posebnoj atmosferi, i da na nju ne daje mnogo. Ne dajem ni ja. Jer, kada bi se na nju davalo, ne bi moglo da se radi normalno. Ali, mi moramo da mislimo i o njoj. Zato treba da se dogovorimo da za ovaj razgovor znaju ljudi koji vode poslove, da li su to izvršni organi, da li je to i čitav Centralni komitet, meni ništa ne smeta. Svako je iz ovog razgovora ponešto izvukao za sebe, tako da ne pravimo oko toga mistifikacije.

Draž (Marković) je ovde pokrenuo da li je dobro da uvek imamo proširene sednice Centralnog komiteta. Mi smo mislili da je to način i da se utiče na politiku Centralnog komiteta, da se čuju ljudi. Nemam ništa protiv da držimo sednice isključivo u sastavu Centralnog komiteta. Ali, imam protiv toga da držimo zatvorene sednice. To moram reći. Jer, onda se ne zna šta se događa. Sa ovim stenogramom treba da se upoznaju ljudi. Ja moram reći: nikakvi pritisci i intrige ne mogu me uznemiriti. Bitno je ostati na poslovima, na kursu, uzeti odgovornost, izvršavati svoj deo obaveza. Bitno je ostati dosledan politici Saveza komunista i svojim uverenjima.

Cela piramida postavljena na glavu¹

Učestvujući u kretanjima, čovek ne zna sasvim tačno u čemu učestvuje. To je, u izvesnoj meri, neizbežno. Neko nikad i ne sazna u čemu je učestvovao. Opasno mislim da je ako ima sliku sasvim suprotnu onome što se stvarno dešava i u čemu on stvarno učestvuje. Treba da budemo svesni toga i da posmatramo i kretanja oko sebe i sebe, iako smo angažovani učesnici. To kažem s obzirom da ste vi u položaju da dnevno, pisanom i izgovorenim rečju, istupate sa ocenama stvari, da tumačite svetu šta je od ovoga što se sad dešava iz čega proizišlo i šta će proizvesti u budućnosti. Vrlo nezahvalna uloga, razume se.

Rekli ste da je zabuna veća nego pre XXI sednice. U tome ima i nešto dobrog. Najviše se plašim situacija kad svet u vreme pravolinijskih poteza misli da mu je sve jasno i primi sve zdravo za gotovo. I ta zabuna znači da svet i razmišlja.

Ja verujem da su najvažnije stvari u društvu obično predodređene najdužim periodima. Međutim, u momentu prelaska, kad se može da krene i ovamo i onamo, akcija može biti presudna. Može biti presudno i ako nema akcije. Takvo neko vreme sigurno jeste sada. Ne mislim na ovaj mesec, nego na par godina koje su za nama i verovatno ono što je pred nama. To se može zvati krizom, kako hoćete. Ali, sigurno je da je to povezano sa promenama u društvenim odnosima, sa brzom industrijalizacijom, sa promenama u međunacionalnim odnosima. Nisu sve nacije u Jugoslaviji bile u istom stanju kad su ušle u novu Jugoslaviju. Srbi reaguju, kažu – pa, dobro, sada opet nacionalno pitanje. Makedonci su bili jedno 1945, a drugo su 1971. godine. Sada je vreme bilansiranja, reorganizovanja, da bi to odgovaralo pravom stepenu svesti u svim delovima društva. To ne može da bude bezbolno. To je društvo koje je pravljeno političkim putem, što je slučaj i sa dosadašnjim socijalističkim društvima. Buržoazija je prvo imala novac, preduzeća i sve ostalo, a posle toga državu. Za nas je osvajanje političke vlasti, posle toga osvajanje privrede, čak za većinu socijalističkih zemalja – pravljenje privrede.

Politička geneza društva, uloga Saveza komunista u pravljenju toga društva, čini da materijalni problemi uzimaju vid političkih problema, više možda nego u drugim društvima. A društveni problemi uzimaju vid problema Saveza komunista. Osnovno su društvena opredeljenja, treba se uvek vratiti na njih – samoupravljanje ili etatizam. Tu su dve opasnosti – da se SK suviše bavi sobom, misleći da su svi problemi stvarno u njemu, jer ko misli da su u njemu problemi, on tu traži i rešenje. To je jedna faza. A kada do toga dođemo, onda

¹ Izlaganje na sastanku sa direktorima i glavnim i odgovornim urednicima listova, radija i televizije, 5. januara 1972.

počnemo da se vrtimo još u užem krugu. Kažemo – problemi su u rukovodstvima. Zašto? Zato što se u diskusijama rukovodstava stvari kristališu. Sigurno da u greškama rukovodstva ima mnogo dodatnih stvari. Ali, nisu tu sva rešenja. Jer, na kraju, svi bi realni problemi ostali i kada bi ova ćutala ili nestala.

Međutim, uz određeni stepen društvene svesti vrlo se lako prodaje misao da su probleme izmislili oni koji su ih formulisali: Petar ili Pavle na nekoj funkciji, ili novinari, ili onaj koji ih je prvi saopštio.

Bilo je reči o tome da nemamo teorijskih odgovora. Zaista nema pravolinijskog odgovora – da sve tako podelimo na napredno i konzervativno. Prvo, to je jako složeno. Složeno je danas reći čak šta je od toga što je Staljin uradio moralo da se uradi, a šta nije moralo, a kamo li u nekim manje drastičnim situacijama odrediti šta mora biti a šta ne mora. A uz to, kod nas nacionalno pitanje ulazi iskosa i seče po svojoj dijagonali sve naše društvene probleme. Neću reći da ih iz korena menja, ali u svakom slučaju čini ih još složenijim. Ono ih niti rešava, niti obezvređuje. Oni se i dalje moraju rešavati u uslovima utoliko složenijim što se radi o višenacionalnoj zajednici, gde pored mnogih afiniteta postoje mnoge odbojnosti, razlike, kulturne, tradicionalne. Teško bi bilo i u retorti izdvojiti elemente nacionalnih i različitih društvenih problema. Oni žive u realnim odnosima među živim ljudima. Ne sudaraju se problemi, sudaraju se ljudi međusobno. Da li neko ne može da se zaposli zato što je situacija u Evropi takva, ili što je samoupravni sistem takav, ili što, kako se njemu čini, pripada toj i toj nacionalnosti. To je vrlo teško inače utvrditi, a kamo li u njegovu glavu staviti. Međutim, on hoće da se tuče za to pitanje zaposlenja ili druga pitanja svog praktičnog postojanja.

Kretanja u društvu u periodu industrijalizacije su usmerena, jer smo se mi opredelili za industrijalizaciju. Ali, kada su jedanput već pokrenuta, ona su i ogromna stihija. Rečeno je u toku ruske revolucije – a zašto ne okrenuti stvar – prvo uzeti vlast da bi se promenilo društvo. A kada hoćeš da promeniš društvo, gradimo industriju, napravimo radničku klasu. Tu je cela piramida postavljena na glavu u izvesnom smislu. Umesto razvoj industrije, brojna radnička klasa, politički uticaj radničke klase – socijalizam. Rečeno je obrnuto – uzećemo vlast, napravimo industriju, napravimo radničku klasu, pa ćemo imati onda jednu socijalističku vlast koja će emanirati iz novostvorene radničke klase. I to je ono što se pravi. Tako da je pri ovakvoj istorijskoj neravnomernosti besmisleno žaliti se na neke neravnomernosti u metodu, na vanredne intervencije i sl.

Ne plediram da se sada sve prima kao neminovno. Ali, neke stvari treba situirati u stvarnosti. Hoću da kažem nekoliko reči o tome konzervatizmu, o toj autokratiji itd.

Mi smo stalno bili jedno podeljeno društvo. Oklevalo se kad god je trebalo proširiti krug koji odlučuje. A širenje kruga koji odlučuje ide zajedno sa širenjem kruga koji kvalifikovano proizvodi, da najprostije to kažem. I razume se, u celini gledano, i tu se može reći – ova zemlja će imati vladu kakvu zaslužuje. Ljudi bi hteli da imaju demokratske odnose za koje neće morati da se bore. Sasvim je moguće obratno – da se ljudi bore i u stvari zaslužuju da imaju nešto, a da sticajem okolnosti to teško stižu i da ga dugo nemaju. I kod tih izlaza iz kriza pomoću intervencije sile, o kojima ste govorili, šta je bilo

rezultat naših autokratskih struktura i tradicija, a šta rezultat objektivne situacije, mislim da se i tu treba vratiti na pitanje nivoa. To je i najneprijatnija tema i malo je obeshrabrujuća. Ali, jedino promena u društvu, duboka, stalna promena, spora ali generalna, daće odgovor na te stvari.

Ne mogu da zamislim stvarno demokratske odnose u jednoj seljačkoj zemlji. Masa proizvođača, odvojeni jedan od drugog, koji nisu u stanju ni da sagledaju, a kamoli da koordiniraju zajedničke interese, koji su, uostalom, tako neorganizovani, tako iscepkani, da i ne postoji formulisan njihov zajednički interes. Može neko drugi da ga uopšti. Inače su oni bačeni jedan protiv drugog. Vrlo je teško očekivati jednu demokratsku vladavinu u tim uslovima. Moraju manje brojne grupe da upravljaju. U takvim uslovima ne može ni radnička klasa da upravlja, jer će uvek manje brojne grupe, bez obzira da li je to birokratija ili buržoazija, da iskoriste to isto seljaštvo protiv radničke klase. I u tim očekivanjima moramo da budemo realni. Uporno nastavljajući samoupravni i demokratski kurs, moramo realno ocenjivati mogućnosti demokratije u Jugoslaviji, mogućnosti koje mogu rasti samo sa industrijalizacijom. U našoj revoluciji njen plebejski karakter sigurno je njena motorna sila. Ali, za demokratiju, uz to, treba i kultura. Tu treba više nego za eksplozije.

Od stepena razvoja društva zavisi i koliki je autoritet potreban za očuvanje određenih stvari koje su društvena potreba: društvenog poretka, države, mogućnosti industrijskog razvoja. Tu mora da postoji izvestan autoritet. Tamo gde ga ne obezbeđuju institucije, obezbeđuje ga direktna vlast. Mi smo, čitavo ovo vreme, u jednoj prelaznoj fazi. I to se posebno izražava kroz naš birokratizam. Ja ga ne branim, hoću da kažem da on nije mogao biti ukinut, on je čak u kojejčemu i ojačan posle 1950, iako je tada idejno pobedila koncepcija samoupravljanja.

Sada u vezi sa naletom konzervatizma. Mislim da je povoljno što je u svim socijalističkim republikama sagledana ta opasnost. Svi su imali određene reakcije i rekli: ovo su amandmani, ovo je postignuto, nemojte da to rušimo. Nama je ovde, u Sekretarijatu CK, to izgledalo vrlo ohrabrujuće. Ništa nije moguće ni steći ni odbraniti u Jugoslaviji ako to nije sazrelo kod svih. Razume se da time konzervativna tendencija nije uklonjena. Vrlo je važno da te tendencije ne preovladaju ovoga puta. Zato što je jedna ovakva situacija izuzetna prilika za konzervativne snage, nije uvek takva ista prilika.

Drugo je pitanje na koji način se boriti protiv toga, a ne navući protiv sebe i one koji nisu stvarno konzervativci. Pretpostavljam da će, na površini, ta tendencija svođenja svega na politiku jačati još neko vreme. Spominjem je zato što mislim da nas ona odvlači od pravih poslova. Kada kažem svođenje na politiku, ne mislim na pravu politiku, nego politiku kao antiteza stvarnih društvenih kretanja, u prvom redu ekonomskih, politiku pod znakom navoda.

Međutim, društvena kretanja neće niko zaustaviti. Prvo, mislim da će se dalje uobličavati republike. Ne bih se plašio zajedničkih inicijativa. Treba ih pomoći. Ne treba se osećati prozvanim, što kažete, da moramo biti strašno pametni, u strahu kako će ko naše jugoslovenstvo da meri, itd. Kada smo pravili amandmane, rekli smo pre godinu dana – tražićete svi jaču federaciju. Tako da se tu ne bih osećao prozvan, ali bih bio spreman za svaki razgovor, ni jednu inicijativu ne odbacivati.

Mislim da je jedinstveno tržište objektivno glavna brana nacionalizmu, i onome što sleduje u svemu – koncentraciji vlasti, posebno u republičkim rukovodstvima, nad privredom, kulturom, i razume se, nad ljudima. I da je to čak, ako hoćete, i lek protiv te hipertrofije čiste politike u životu i društvu. Mislim da će ono razrešiti mnoge suprotnosti, skratiti mnoge ambicije, mnoge stvari postaviti na pravo mesto. U privredi će koncentracija teći dalje. To je pitanje samo hoćemo li, koliko ćemo samoupravnih formula imati, odnosno koliko će nadgradnja da kasni. Mogu neki politički faktori, da tako kažem, slomiti vrat na tome, da su tehokrati, da su stranka industrije. Vi znate na šta mislim, na to što se smatra da je rukovodstvo u Srbiji preterano na strani industrije. Ali, neka samo industrija napreduje, neka jača ono što je moderno, neka budu pravilna opredeljenja, razumna, dalekovidna, tržna, eksportna. A kakve će garniture da se smenjuju, mislim da uopšte nije važno ni za Srbiju, a pogotovo za Jugoslaviju.

U tom kontekstu, nije dovoljno snage usmereno na nalaženje rešenja. Svi smo organizovani za postavljanje zahteva. Tako da je to jedna opšta buka, koja demobilise. Vlada postavlja zahteve Partiji, Partija Vladi, osnovne privredne organizacije Saveznom izvršnom veću, mesne organizacije Saveza komunista Centralnom komitetu Saveza komunista, CK njima itd. Ta vrsta demokratije, razume se, ne vodi nikuda. Ona vodi autokratiji. Nije za nas pitanje sada ni to koliko bi to jaka autokratija bila, nego šta ona može da da. Jer, ti konzervatori vrlo se lako mogu dogovoriti o kadrovskim pitanjima, kako da posmenjuju direktore i opštinare i da posedaju umesto njih. Ali šta sami mogu da ponude društvu kao rešenje, ako bi bili razmeštani na poslove koje sa teškoćom vode i ljudi mlađi i obrazovaniji od njih? Šta da ponude društvu koje ih je davno preraslo i iz čijih su mehanizama ispali, ne zbog toga što imaju toliko ili toliko godina – uopšte nisu godine u pitanju – nego zato što više nisu mogli ni da traže rešenja u savremenim političkim odnosima i u jednoj tržnoj i izvoznoj privredi? Jugoslavija, sa njima obešenim o vrat, nije mogla da ide dalje i morala ih je poslati u penziju. Inače, ti ljudi nemaju mnogo godina, da se razumemo, niti je tu uopšte podela po generacijama. Mi smo izvršili jednu društvenu smenu koja je uzela vid generacijske smene.

Mi moramo da se organizujemo za traženje rešenja, da Savez komunista mnogo više snaga upotrebi za to, da izvrši u svojim okvirima dalja pomeranja ka mlađima, obrazovanijima i onima koji mogu, s jedne strane, da reflektuju ono što donose nauka i iskustvo. S druge strane, da reflektuju autentične interese proizvođača. Govorili ste o trgovini i bankama. Razume se da je to naš dug. Ne zato što nas neko napada, nego što su to velike organizacije. Ali tu treba staviti i industrijske grupacije i sve ostale gde nema pravog odgovora o tome kako upravljati. To nije problem republika, nego društveno pitanje. Privreda svojim rastom postavlja izvesne probleme društvu i društvo zapada stalno u krize u zavisnosti od toga da li je u stanju da daje odgovore ili ne. Odnosi među nacijama Zapadne Evrope i među socijalističkim državama prolaze takođe kroz neprekidne političke krize, između ostalog, i zato što kasne u davanju odgovora zakonitim tendencijama ujedinjavanja koje se pojavljuju u privredi tih regiona. Politički se sukobljavaju ne iz ludosti, nego zato što se privreda kreće, teži ujedinjavanju. Mi ne treba da branimo banke i trgovinu, kao što ih je besmisleno napadati. Te organizacije vrše određene životne funkcije društva.

Tu funkciju treba razvijati, a društvo treba organizovati da ovlada tom funkcijom, koja se ne može ukinuti. I tu nisu opasne konkretne intervencije države. Zamrzavanje cena nije etatizam. To je jedna od alatki koje su u neprekidnoj upotrebi. To je etatizam samo onda kad postoji opšta zbunjenost u glavama ljudi i unutar sistema, pa se neko opredeljuje za to kao sistem. Ako je to sredstvo, to se upotrebljava od Skandinavije do Sjedinjenih Država. Tako da danas imate situaciju, dok, recimo, u socijalističkim državama čitav niz cena podižu na novi nivo, jer su ih niske cene paralisale u razvitku produktivnosti, Skandinavci su proletoz zamrzli cene, Amerikanci to rade danas.

O pitanju položaja radničke klase i vaših emisija. Vrlo je dobro da to dnevno bude prisutno. Ali, ne po logici da treba poboljšati položaj radničke klase da bi se ona aktivirala, odnosno ušla u Partiju, itd. Tih tonova je bilo kod nas, bilo je i u drugim republikama. To je logika režimske partije. Poboljšajmo položaj ljudi, pa će oni ući u stranku. Da radnička klasa treba da se aktivira da bi popravila svoj položaj, moram reći da je mnogo bliže našoj filozofiji. To su, u stvari, naredna pitanja, sve to, rešavanje sistemskih pitanja, aktiviranje radnika, demokratizacija opština i sve ostalo.

Rekao bih nekoliko stvari u vezi sa republikom. Dobro je što govorite sad o tome kakva će Jugoslavija izići iz 21. sednice. Mi smo ovde u republičkom rukovodstvu smatrali da nema uslova da se rasprave ove stvari dok svi u Jugoslaviji ne osete neophodnu potrebu za tim da se stvari rasprave. Ne moram da obrazlažem. Mi smo pod tim pritiskom bili od Desetog plenuma SK Hrvatske nadalje.² Rekli smo: dok svi ne osete tu istu potrebu. Na kraju, osetio ju je i Predsednik, osetio je potrebu da kaže gde on stoji. To je bila velika potreba u Jugoslaviji, a ostali su to već naglašavali, na razne načine, u skladu sa okolnostima. Teško je reći jesmo li platili preveliku cenu. Ne mislim da je sve bačeno – vreme i to što smo platili. Mislim da su svi u Jugoslaviji došli do zaključka gde su granice realnog u međusobnim odnosima. Čovek se uči pameti o sopstvenom trošku. Mi smo svi zajedno to platili. Ne znam da li smo već sve platili, to ćemo još da vidimo. Ali, neke stvari za koje je pledirala Prva konferencija SKJ imali smo da plaćamo još godinu dana. Ono su bila raspoloženja, a mislim da su sad učvršćena nešto i ta uverenja.

Mi smo inače smatrali celo vreme da bi ranije istupanje o tim stvarima, između ostalog, zamaglilo prirodu problema i prikazalo ga kao srpsko-hrvatski, i time kompromitovalo izglede da se taj problem reši na jugoslovenskoj osnovi. Reći ćete – mnogi novi problemi su kroz to rešenje otvoreni. Jesu. Ali, mislim da smo se, ipak, svi uverili da problem nije bio srpsko-hrvatski i da je to, u celoj toj gužvi, ipak jedna pozitivna okolnost. Pozitivna, možda ne tako upadljiva, u smislu eliminisanja jedne moguće zabune – zabune dugoročne, tradicionalne i opasne, o tome da se sve stvari, na kraju krajeva, svode na srpsko-hrvatske probleme. Mislim da je ovog puta bar umanjen domet te predrasude. To je objašnjenje i našeg držanja u toku te krize, za koje neki misle da je sadržalo suviše razumevanja za položaj Hrvata. Nama je izgledalo da je važno pokazati da cilj nije da se Hrvatska dovede u mat poziciju, već da se Jugoslavija osposobi za rešavanje ekonomskih i društvenih pitanja. Verujemo da smo nešto

² Deseta sednica CK SK Hrvatske održana je januara 1970. Ona je označila početak krupnih previranja u Hrvatskoj, ali i u Jugoslaviji.

uradili na otklanjanju tog nepoverenja i sumnje da iza svakog jačanja jugoslovenskih institucija mora da stoji srpski hegemonizam.

Razume se da nije stvar u nadmudrivanju. Žive snage, živi konzervativni odnosi u društvu, dočekaju se na noge. Govoreno je ovde o tome kako je ova politika SKS karakterisana od srpskih ili, da upotrebim njihov izraz, srbijanskih konzervativaca. Kad oni kažu da je ta srbijanska politička igra čistih računa neprihvatljiva, hoće da kažu – da vodeći računa samo o SRS, rukovodstvo u Srbiji prihvata nametnutu situaciju da je ono nadležno samo za Republiku Srbiju, tj. izdaje srpstvo kao celinu, a trebalo bi svaka vlada u Srbiji da vodi računa o svim Srbima, o celom srpstvu. To je smisao te zamerke.

Mislim da za nas ostaje, za vas posebno, interesantno da je najteža borba za promenu svesti u Srbiji. Ako ste čitali sondaže beogradskog javnog mnjenja, videli ste da se 85 odsto anketiranih u Beogradu nije upuštalo u ocene amandmana. Blago rečeno, to pokazuje koliko su stvari još fluidne i kakva je rezerva. U drugim pitanjima, relativno mali broj ljudi, recimo, između 5 i 20 odsto, nije izražavao mišljenja.

Na kraju, nešto o Kosovu. Tačno je da je to stvar kritična za Republiku Srbiju. Tačno je da je to samo institucionalno isto što i Vojvodina. Na kraju, ni razlozi autonomije nisu isti. U Vojvodini je to društveno-istorijski fenomen. Na Kosovu, svakako, prvi razlog je nacionalni sastav. To je problem ne samo Srbije i odnosa srpskog i albanskog naroda u Jugoslaviji. To je širi, jugoslovenski problem, već i zato što je to problem našeg odnosa sa Albanijom i što trećina albanskog naroda tu živi. Da ne ponavljam stvari o kojima smo govorili. Iz te stvarnosti se ne može iskočiti. Jugoslavija ne samo što ne može iskočiti iz toga, kao što ne može iz svoje kože, nego ne može ni zatvoriti oči nijednog momenta pred tim problemom. I zato ne pristajemo nikad da ga rešavamo kao nešto što je isključivo pitanje institucionalno, ustavno, u okviru Republike Srbije, ni pitanje odnosa samo između srpskog i albanskog naroda, a još manje pitanje dobrih i loših odnosa između rukovodstava Pokrajine i Republike. Oni koji bi u Srbiji smatrali da treba da stvari rešavaju i institucionalno i na bazi odnosa snaga i raznim aranžmanima isključivo u Srbiji, bili bi slepi za tu širu realnost. Bili bi slepi za tu realnost i oni u Jugoslaviji koji bi smatrali da to mogu prepuštiti Srbiji, neka na njenim leđima to bude. Može izdržavanje nekih škola biti na Republici Srbiji. To uopšte nije bitno. Ja se nadam da će to sve manje biti problem, ukoliko budemo ekonomski jači. Ali, politički se to ne može. Moram reći da su predstavnici drugih republika pokazali da nisu nezainteresovani, da su jako reagovali kad su po nekim stavovima u toku ustavne debate oko amandmana zimus zaključili da mi na isti način tretiramo narodnosti i nacije u Jugoslaviji. Ja ih potpuno razumem, mogu da ih razumem. Ali, to samo govori da moramo imati zajedničku odgovornost i tražiti zajednička rešenja za te stvari. Jer, to ne može biti nikakav poseban problem makedonski ili crnogorski, ili Republike Srbije. To je problem zajedničkog življenja. Ili je Jugoslavija, takva kakva jeste, demokratska, samoupravna, u kojoj smo svi ravnopravni, ali onda svi rešavamo njene probleme, ili je faktički nema.

Reći ćete, posle toga, zašto nismo sada na CK raspravljali o ovim događajima na Kosovu.³ Meni su to već neki politički ljudi i rekli. Mi mislimo

da ni tu ne mogu stvari da se isforsiraju. Mi smo to rekli i drugovima sa Kosova, da Albanci na Kosovu, komunisti, vodeći ljudi posebno, moraju da se naviknu da se ponašaju kao većina, tj. da su sa svim ovlašćenjima dobili i ogromne odgovornosti za uređivanje tog prostora, društva i odnosa. Očigledno da to ne nastupa tako brzo. Ne mislim samo kod njih, nego da inače to ne nastupa brzo. Oni su bili iznenađeni da oni koji su tamo u manjini imaju neke zahteve. Ali, ne može se kombinovati ovlašćenje većine i udobni položaj manjine koja, uglavnom, uvek može da postavlja zahteve. Mislim da ima izvesnih elemenata rastućeg razumevanja te situacije. Oni su pod mnogim pritiscima. Često su isključivi i jedni i drugi, i Srbi i Albanci, a što je najvažnije, sve se to dešava pod pritiskom veoma niskog stepena ekonomske razvijenosti – neki put i u nečovečnim uslovima moraju da se traže rešenja. Mi smo im to i rekli: odlučivali ste samostalno, verujemo, sa potpunom svešću o sopstvenoj odgovornosti. Tako da te stvari vidimo u kretanju. Mislim da one tek počinju da se raspravljaju u novim okolnostima. Važno je da činjenice budu prisutne, a javnost informisana o svim činjenicama.

Nešto o sredstvima informacija.

Voleo bih da je nivo štampe na nivou današnje diskusije. U vezi sa tim kako delujemo na sistem iznutra, mislim da je nešto bolje kod radio-televizije, kod *Borbe*, i *Politike*. Ja sigurno neću uzimati sebi slobodu da javno govorim o tim stvarima, ali zato vama moram reći da mislim da večernji listovi, *Ekspres politika* i *Večernje novosti*, skupe s ulice sve odreda. Nije život društva sastavljen samo od ubistva, krađe, zloupotreba, plus melodrame. Ne može se kretati između života kriminalaca i života glumaca i ne može se sačiniti od toga neka društvena slika i ravnoteža. A uvodnici, jer ima tu i dobrih uvodnika, nisu kompenzacija. Većina ljudi koji se tako vaspitavaju i ne čita te uvodnike. Političnost, ne u užem smislu, nego u smislu društvene svesti i odgovornosti, svesti o društvu i o svom mestu u društvu, mora da se provlači svuda, od stvari koje su za decu, do onoga što tretira kultura. Ali, reći da sve u privredi ide – kroz krađu, u vlasti – kroz samovolju ili u umetnosti – kroz prostituciju, to nije ni realna slika društva i nikud ne vodi.

Može se reći da to liči na one koji imaju milionski tiraž u Engleskoj, Nemačkoj i Francuskoj. Da, ali znamo i da to čitaju oni milioni na čijem političkom dremežu se održava i manipuliše buržoazija. I u našem društvu može neko uzeti na sebe da igra tu ulogu, uspavljanja, depolitizacije masa ako hoćemo da stvaramo takvog prividno informisanog čoveka, koji samo ima utisak da je obavešten a kojim će se onda lakše manipulirati.

U političkim stvarima o kojima smo diskutovali danas mislim da treba biti uporan i jednostavan. Možda smo još uvek i preopširni i komplikovani. Mislim na primer na uvodnik *Ekonomске politike* i *NIN*-a. Vi vršite komplikovana istraživanja da biste došli do uverenja u čemu je suština stvari. Ali, kad dođete do te suštine, trebalo bi je izvući u najjednostavnijem obliku. Bitne komponente ogoljeno izvući, tako da ih može shvatiti veliki broj ljudi. Ne možete tražiti od svakog čitaoca da prođe komplikovane puteve koje je prošla analiza. Treba stvari svesti na jezgro, da mogu da procirkulišu u politici. Razume se, kad se dnevno proizvode parole – često je to lažni novac, ali ako je to rezultat istraživanja i istovremeno političkog iskustva, političkog doživljavanja u jednom društvu, onda se dođe do prave parole. Ne mislim da se može živeti sa jednom

³ Reč je o štrajku studenata na Prištinskom univerzitetu.

parolom – sva vlast sovjetima, 50 godina. Ne možemo živeti samo sa parolom samoupravljanja i tržišne privrede. Tu osnovnu parolu treba raskivati na neke iz nje izvedene, koje neće izgubiti taj osnovni smisao. Ako se borimo za tržišnu privredu, onda u svakom momentu treba reći šta to znači. Tako da to bude serija konzekventnih stavova, od jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, do toga da li smo za zamrzavanje nadnica ili nismo i zbog čega. Polako se to ugrađuje kao jedan način mišljenja. To je ono što mi hoćemo da postignemo, da utičemo na način mišljenja ljudi. Jer jedna politika samo tako može biti jaka. I onda je, zaista, svejedno ko je urednik lista i ko je predsednik vlade, ako jedna škola mišljenja prođe.

Treba u našoj štampi da nađu odjeka demokratski glasovi iz drugih republika, iz političkih krugova, ali i iz privrede, koji nisu tako bučni kao drugi. Nisu ni u prethodnom periodu bili tako bučni, pa sada otkrivamo da je u Hrvatskoj, ne samo danas nego i juče, mnogo ljudi mislilo drukčije i nastojalo i uspevalo, na neki način, da to kaže. Sada treba oslušivati to što će biti dugoročno i što stabilizuje Jugoslaviju. Izvlačiti to na površinu, a ne sve moguće najprimitivnije glasove, koji hoće da stvari rešavaju pomoću linča.

Mislím da bi centralističke pretenzije u štampi, posebno u beogradskoj, bile opasna zamka. Ako biste upali u zamku centralističke nadležnosti, sredstva informacija bi bila prva žrtva. O drugim republikama treba da se piše, ali ima stvari koje se mogu i o njima reći pišući o sebi. Time kažemo o istom opštem problemu. To što važi za štampu, važi i šire, za Srbiju i za Beograd kao političke sredine. Svaka tendencija prozivanja, utvrđivanja odavde ko je bolji a ko lošiji Jugosloven jeste direktno agresivno mešanje. I da ne bi bilo zabune i da ne bi ovo rezultiralo u nekakvom zatvaranju, mislim da u ovoj situaciji treba biti veoma otvoren, veoma spreman za razgovor, za sve inicijative koje dođu od drugih. Treba imati i inicijative za zajednički rad. Ne možemo se mi sada pretvoriti u nekoga ko će biti odbojan. Naprotiv, zajedničkim radom, prihvatanjem inicijativa, diskutovanjem sa njima, razradom zajedničkih akcija najbolje ćemo pokazati šta je to zajedništvo koje se može danas realizovati, a da se ne ponište amandmani i sve ostalo.

Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja¹

Problemi nezavisnosti, razvoja i ravnopravnosti su stalni problemi socijalističke Jugoslavije otkad je nastala. Sva ta kretanja bila su i biće neravnomerna. U toku ovih 25 godina i više koliko je prošlo od rata, stvarni razvoj bio je uvek u izvesnom zakašnjenju za našom koncepcijom, manje povoljan za nerazvijenije, za samoupravljanje, no što je to bilo zapisano u našem programu.

Razvoj socijalističke demokratije, republička i pokrajinska samostalnost, samoupravljanje u privredi – naša ukupna evolucija, bila je složena, u prvom redu, zbog neravnomernosti razvoja.

Razvoj Kosova je moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja. O tome je bilo drukčijih koncepcija, autarhičnih, no one ne bi bile povoljne za Kosovo. Moramo jasno reći da bi pokušaj svođenja Kosova na proizvođača sirovina bio ne samo centralizam, kako ste rekli, već kolonijalni odnos. Razume se, ništa se ne može preko noći promeniti, te se ni na Kosovu ne može odjednom i u svemu preći na više faze prerade. Ali ko bi u Jugoslaviji hteo da očuva nepromenjenom postojeću podelu rada, postojeći raspored proizvodnih snaga, tako da se proizvođači sirovina razvijaju samo u tom smislu da postanu proizvođači još veće količine sirovina, vodio bi antisocijalističku politiku. Protiv nje bismo se morali organizovano boriti.

Svi zajedno moramo se vratiti na pitanje razvoja. Reći ćete da o tome postoje dokumenta najviših tela. Jeste, postoje. Ali, između dokumenata i promene realnog stanja je veliko odstojanje koje treba savladati. Borba se ne može svesti na zahteve Kosova široj zajednici, niti na to da ljudi iz Republike i Jugoslavije drže lekciju o produktivnosti rada. Bilo bi opasno smatrati da imamo plan i potpisane obaveze i da je time uspeh obezbeđen. Prošle godine brinula me je lakoća sa kojom su svi zahtevi Kosova odobravani. Glatko smo sve to odobrili, ali prava borba za to, kao što vidimo, tek počinje.

Bilo bi opasno računati da, pošto smo postigli potrebne političke sporazume, držimo ključeve napretka u svim drugim oblastima. Akciju treba i dalje voditi u institucijama, od Predsedništva SFRJ redom, ali moramo da se vratimo i na razgovore sa privredom, u Srbiji i šire.

Važno je što je Savez komunista Kosova, i određenije Pokrajinski komitet, bio u stanju da utvrdi opštu liniju i pravila praktičnog ponašanja u nacionalnom pitanju na Kosovu. To je važno za odnose na Kosovu, a i za položaj Kosova u Srbiji i Jugoslaviji. Te dve stvari se i ne mogu razdvajati.

¹ Izlaganje na zajedničkoj sednici Sekretarijata CK SKS i PK SK Kosova, 18. januar 1972.

Dok ne može da kaže istinu o svojoj sredini, čovek nije slobodan. Ima više ljudi koji lakše nađu snagu da o sebi lično kažu istinu, nego o svojoj sredini, naročito o nacionalnoj sredini.

Dosledna politika nacionalne ravnopravnosti je najbolji način da se spreči da ma ko ovu sredinu pogrešno prikaže ili da joj nametne ponašanje koje ne bi bilo izraz njenih pravih interesa. Znamo da je teško voditi politiku ravnopravnosti u uslovima materijalne oskudice, kada promene koje su neophodne za napredak Albanaca, Srbi i Crnogorci često osećaju kao oduzimanje nečega od njih; kad je na drugoj strani dugo zaostajanje, zapostavljanje i potiskivanje Albanaca rodilo kod njih samih tendencije da se služe pritiskom. I gde je zato teško, ali utoliko odgovornije, povući liniju između nacionalne emancipacije i nacionalne isključivosti (i agresivnosti) onoga koji se emancipuje.

Vi ste sada bili jasni u pogledu nacionalista, uključujući i albanske nacionaliste. Mislim da je vrlo važno, što je na sistematski način to izloženo u govoru predsednika PK i na Konferenciji u Prištini. Međutim, borba protiv nacionalista nije sve. To treba samo da oslobodi teren za sopstvenu akciju na Kosovu na obezbeđenju napretka svih narodnosti Kosova. U praksi, najviše se mora uraditi na unapređenju položaja Albanaca, ne zato što su oni u većini pa imaju najviše uticaja, već što oni najviše kasne i treba najviše da učine da bi pristigli.

Mi se često legitimišemo svojom akcijom protiv nacionalista. Ali vrednost naše akcije se ne može ceniti samo po tome koliko ćemo njih potisnuti, nego da li će pripadnici različitih narodnosti, jedni drugima, posebno da li će pripadnici mladog pokolenja, biti bliži nego što su bili njihovi roditelji.

Nije prihvatljivo da je mir moguć u kući samo po cenu da se svak odrekne toga da bude Albanac, odnosno Srbin, Crnogorac ili Turčin. Slažemo se da izlaz nije u odvojenom organizovanju kulturnog i društvenog života na nacionalnoj osnovi. Vaš stav, svakako ne slučajno, isti je kao i stav komunista u Vojvodini i Bosni i Hercegovini. Ali i tu odgovor nije samo u sprečavanju neprihvatljivog. Mora postojati stvarna mogućnost razvijanja nacionalne kulture za sve nacionalnosti. Inače ćemo se naći u položaju da govorimo o nacionalizmu, recimo, Turaka, Rumuna, Vlaha, Čeha, a mislim da bi to bio samo dokaz da je nacionalizam zahvatio druge, koji su u tim krajevima u većini.

Treba biti svestan da je, uz jasnu internacionalističku liniju Saveza komunista Kosova i u celoj Republici Srbiji, i uz potreban realizam i kulturu političkih odnosa, uz sve to što mi možemo i dužni smo da osiguramo, pred nama ogroman posao savladivanja objektivnih teškoća, nepoverenja i predrasuda u gledanjima ljudi. To su stvari koje postoje i treba da se organizujemo za borbu sa tim. Mi treba da osuđujemo separatističke i sve druge vidove nacionalizma. Ali moramo učiniti i da ljudi razumeju da su narodi Balkana izmešani i da je svako velikoalbansko, velikosrpsko ili neko treće slično rešenje podjednako nerealno kao rešenje. Naša borba protiv svih tih isključivih nacionalističkih koncepcija nije refleks samo našeg socijalističkog pogleda na svet, nego i realizma odgovornih političkih ljudi, koji pripadaju tim balkanskim narodima i služe njihovim vitalnim interesima. Mi moramo obezbediti da u svakoj od naših republika i pokrajina ljudi budu ravnopravni i kao pripadnici svoje nacije: Albanci kao deo albanske nacije, Mađari mađarske, Turci turske. Od-

nosno, biti protiv asimilatorskih shvatanja koja se često kriju iza formalnog prihvatanja ravnopravnosti.

Razumevanje praktičnih interesa tih naroda učvrstiće i internacionalističko ponašanje, što je teže postići nego internacionalističke izjave. I što je važnije, osposobiće nas da u svet masu unosimo to shvatanje, a to je još mnogo teže. A nema ko drugi to da unosi nego komunisti.

Događaji na Univerzitetu² imaju svoje korene u stvarnim problemima na Univerzitetu a, verovatno, kao što to uvek biva sa kretanjima među studentima, reflektuju i neke probleme u drugim delovima društva. U isto vreme je jasno da je taj štrajk montiran kao šovinistička akcija, koja prelazi studentsku sredinu po organizovanosti, a trenutak za nju je tako izabran da bi se pokazalo da, radi učvršćenja Jugoslavije, pored hrvatskog separatizma treba na dnevni red da bude stavljen i albanski. Mislim da je dobro što ste odbili taj napad, ali i utvrdili, isto tako, da se moraju rešavati oni stvarni problemi koji su poslužili kao odskočna daska za tu akciju. Bilo bi bolje da je to sa vaše strane ranije rečeno i da su planeri te akcije ostavljeni bez teze. No, ako je Savez komunista Kosova stvarno rešen da u praksi obezbedi sprovođenje one politike o kojoj ste govorili, mislim da to pitanje redosleda ne može bitno uticati.

² Štrajk studenata na Univerzitetu u Prištini.

Nacionalistička isključivost – politički izraz birokratskog monopola¹

Prilazeći konkretnim problemima položaja narodnosti u SR Srbiji mi se vraćamo i razmatranju nacionalnog pitanja u načelnom vidu, kako bismo ih smestili u opšti okvir naše nacionalne politike.

Tačno je da sudbina političke linije u određenom trenutku zavisi od organizacije. Ali opasno bi bilo naše slabosti svesti samo na organizacione. One su dublje. Mi još na programatskim pitanjima nismo pridobili i pokrenuli dovoljno široko. Naše osnovne teškoće su, u stvari, političke teškoće, koje uzimaju vid organizacionih.

I u oblasti nacionalnih odnosa, u pitanju je borba za dalju promenu svesti. Socijalistička svest i socijalistički društveni odnosi nemaju se odakle gotovi uzeti.

Savez komunista Srbije se vraća na pitanje odnosa među nacijama, i posebno na položaj narodnosti u SR Srbiji, posle XXI sednice i Druge konferencije SKJ, u jeku okretanja Saveza komunista i cele društvene akcije radničkoj klasi, u uverenju da je problem odnosa među nacijama uvek samo deo ukupnog problema socijalizma i demokratije. Zato se ni problemi odnosa među nacijama ne rešavaju i ne mogu rešiti samo baveći se nacionalnim pitanjem, već rešavajući osnovna pitanja razvoja socijalističkog društva. Učvršćenje samopravnih odnosa i rukovodeće uloge radničke klase je i put da se na demokratskim i ravnopravnim osnovama regulišu i odnosi među nacijama.

Podjednako bi bila opasna iluzija da se socijalizam može učvršćivati bez demokratske nacionalne politike, kao i obratno, da bi nacije u Jugoslaviji, ili jedna, bilo koja od njih, mogle zaštititi sopstveni interes u centralistički i birokratski uređenoj zajednici. Posebno za narodnosti ne bi bilo perspektive u Jugoslaviji razdiranoj borbom nacionalizma, gde bi u opštoj isključivosti one bile prve na udaru, kao ni u centralistički uređenoj Jugoslaviji, gde ni narodi Jugoslavije ne bi imali u republikama i pokrajinama današnji stepen samostalnosti. Jer svaki birokratski centralizam u Jugoslaviji morao bi se osloniti na jedan, najsnažniji nacionalizam ili na koaliciju nacionalizma.

Iskustvo savremenih država, uključujući i socijalističke, pokazuje koliko je, na današnjem nivou razvitka proizvodnih snaga, obrazovanja i ljudske svesti, zaobilaženje i potiskivanje nacionalnog pitanja konzervativno i puno opasnosti za ukupni razvoj društva. U višenacionalnim državama u kojima nije nađen put ka nacionalnoj ravnopravnosti, pokazalo se da nema demokratskog rešenja ni za

ostala društvena pitanja, uprkos građenja politike najčešće u osloncu na većinske narodnosne grupe. Uskraćivanje prava manjinama osudilo je na odnose potčinjenosti čitavo društvo, uključujući i tu većinu. Težnje kakve se javljaju i kod nas da se to pitanje konačno raščisti, svede na ustavne norme i istisne iz političkog života, u stilu primedbe "zar ćemo se i posle XXI sednice baviti tim pitanjima", znak su neprihvatanja ne samo demokratske rasprave o odnosima među narodima koji zajedno žive u našoj zemlji i u Socijalističkoj Republici Srbiji, nego, u stvari, i neprihvatanja mogućnosti ravnopravnih odnosa uopšte. To su težnje ka hegemoniji i u krajnjoj liniji ka asimilaciji. Linija Druge konferencije SKJ, a ta linija znači širi pristup radnih masa i u prvom redu radničke klase upravljanju privredom, vlasti, kulturi, upućuje nas i na dalje učvršćenje politike nacionalne ravnopravnosti. Demokratski karakter stavova Druge konferencije SKJ ne mogu dovesti u pitanje ni birokratske interpretacije koje ona tu i tamo dobija od protivnika samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i socijalističke demokratije uopšte, ali i od onih koji nisu protivnici, ali su malodušne pristalice socijalističke demokratije tj. za nju su samo dok nema teškoća. Koreni takve interpretacije XXI sednice i Druge konferencije SKJ, kao odstupanja od samoupravnog kursa i politike nacionalne ravnopravnosti, ne nalaze se u prirodi tih skupova, niti se mogu naći u sadržaju njihovih odluka. Koreni su u činjenici da naporedo sa opredeljenjima za samoupravljanje, za nacionalnu ravnopravnost, postoje kod nas i suprotna – konzervativna, birokratska i nacionalistička opredeljenja. Te snage javljaju se u svakoj našoj raspravi istim glasom, tražeći da se odustane od onoga što je za njih od samog početka bilo skretanje u razvoju socijalizma.

Pojave separatizma su pružile priliku da se oglase želje da se u Jugoslaviji iz jednog centra i na isti način regulišu i sve ono što pripada socijalističkim republikama i pokrajinama, opštinama i radnim kolektivima. U Socijalističkoj Republici Srbiji takve centralističke tendencije neizbežno nose i pečat srpskog nacionalizma, koji ponovo ističe tezu da treba birati između očuvanja Jugoslavije i samostalnosti republika. Nacionalističke pretenzije u Srbiji uvek su značile sudare u Jugoslaviji, a u samoj Srbiji jačanje pozicija konzervativaca.

I u ovoj prilici na komunistima Srbije je da suzbiju pokušaje da se u njihovoj sredini i u ime te sredine dovodi u pitanje politika nacionalne ravnopravnosti. Samo politika ravnopravnosti nacija, samostalnosti i odgovornosti socijalističkih republika i pokrajina i funkcionisanje zajedničkih jugoslovenskih institucija može voditi stvarnom jedinstvu i stabilnosti Jugoslavije. Jugoslovensku zajednicu ne može jačati nikakav administrativni centralizam. On bi mogao samo da pripremi teren za nove pojave separatizma.

Nacionalizam sam po sebi nikad nije društveni sadržaj. On je izraz određenog društvenog sadržaja, određenog stanja u društvu, odnosa snaga i politike koja iz tog odnosa snaga proizilazi. Iskustvo je pokazalo da srašćivanje države i partije, ponovo naglašeno poslednjih godina, u prvom redu na republičkom nivou u obliku zahteva za monolitnošću republika, zakonito vodi potiskivanju samoupravljanja u privredi i opštinama i zatvaranju prema drugim jugoslovenskim republikama. Kao ideologija takvog monopola prirodno se javlja nacionalizam, sa njemu svojstvenim zamagljivanjem realnog stanja društveno-ekonomskih odnosa i interesa unutar nacije, i netrpeljivošću prema drugima,

¹ Izlaganje na zajedničkoj sednici CK SKS i Predsedništva Republičke konferencije SSRN Srbije, 7. marta 1972.

tražeći rešenje društvenih problema tamo gde ti problemi nisu i gde se rešenja ne mogu naći. Zato je nacionalizam moguće potući samo borbom za demokratiju i samoupravljanje, protiv birokratskog monopola, čiji je nacionalistička isključivost samo politički izraz.

Malograđanska komponenta savremenog nacionalizma kod nas traži svoj oslonac u romansiranoj prošlosti, posebno kulturnoj. Ali, nacionalizam u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju je u prvom redu idejno opravdanje etatizma, tj. svođenja društva na državu. A etatizam je po društvenim odnosima koji čine njegovu sadržinu, samo potpuna realizacija birokratije. Normalno je, zato, da birokratija traži i nastoji da rehabilituje i sve što je bilo etatističko u prošlosti nacije. Ona nema potrebe i neće da preuzima sve iz vremena buržoazije. Liberalizam, višepartijski sistem, sve pojave vezane za raznorodnost buržoazije i protivurečnosti društvene i državne organizacije koje su iz nje proizilazile ne samo da nisu od interesa, već su suprotne birokratiji u uslovima socijalizma. Njih ona može osvetljavati relativno objektivno i žigosati ih kao činioce klasne ograničenosti i uzroka zaostajanja nacije i slabosti države.

Ali, sve ono što je u protivrečnoj prirodi buržoazije bilo državotvorno, centralističko, dominirajuće, socijalistički birokratizam teži da preuzme kao svoje. On to priznaje kao sopstvenog preteču, kao izgradnju osnova za budući socijalistički etatizam. U višenacionalnoj državi to po pravilu znači i shvatanje, van Jugoslavije i eksplicitno i zvanično, kod nas češće implicitno, da je napredno sve što je u prošlosti vodilo učvršćenju države i položaja najbrojnije nacije. Takvo preuzimanje koncepcija izgrađenih u svoje vreme kao usmeravajućeg instrumenta građanske klase, za usmeravajući instrument socijalističke države, moguće je samo u uslovima kad se jedan uski krug poistoveti sa socijalističkom državom, koja je opet poistovećena sa socijalističkim društvom. Takvom monopolu upravljanja neizbežno odgovaraju etatizam kao sistem i nacionalizam kao ideologija.

Borba za izlaženje iz zatvorenog kruga, društvenog i idejnog, koji je u međunarodnim razmerama ocrtao socijalizam u svojoj državnoj fazi, sadržina je dvadesetogodišnjeg rada i borbe Saveza komunista i radničke klase Jugoslavije. Jasnoća te orijentacije, od Titovog govora o radničkim savetima 1950, do programa SKJ 1958. godine i nedavne Druge konferencije SKJ, provela nas je kroz dosadašnje krize. Ali, periodi kriza pokazuju i to koliko su i danas izmešane dve vrste odnosa kod nas, u materijalnoj sveri i u svesti. Poslednji potresi izazvani nastupom separatističkog nacionalizma olakšali su njegovo razobličavanje, ali su oni izazvali i nove nade birokratskih centralističkih struja da ćemo se morati vraćati natrag, ma i protiv svojih ubeđenja. Razume se, ne radi se samo o nadama da će se morati napuštati rešenja u oblasti nacionalnih odnosa, već takođe i, pre svega, samoupravna demokratska rešenja društvenih odnosa, koja ne bi ni bila moguća u jugoslovenskoj zajednici u kojoj ne bi bilo pune ravnopravnosti nacije. To bi onda odredilo sudbinu samoupravljanja i tržne privrede, samostalnosti radnih kolektiva i opština, republika i nacija. Najzad, odredilo bi, neminovno, i prirodu međunarodnog položaja i međunarodnog ponašanja Jugoslavije u savremenom svetu.

Uvodno izlaganje i rasprava pokazuju našu rešenost da problemu položaja narodnosti pristupamo ne samo na osnovu ustavnog, već i stvarnog položaja tih zajednica. Glavna područja života narodnosti u SRS u kojima se

odvija naša akcija su ekonomski razvoj, politički i kulturni život. Stvarni položaj narodnosti u Socijalističkoj Republici Srbiji zavisi, u prvom redu, od uslova i tempa ukupnog privrednog razvoja Jugoslavije i Republike, i posebno krajeva u kojima one žive. Ovde imam posebno u vidu razvoj Socijalističke Pokrajine Kosova, koji se uvek izdvaja kao zadatak i na ekonomskom planu i u oblasti nacionalne politike. Problem ekonomskog razvoja, kao osnova političkog, kulturnog i ukupnog društvenog razvoja, a to u prvom redu znači brz rast radničke klase i razvoj samoupravljanja, zato je danas prvenstveni sadržaj nacionalnog pitanja u Socijalističkoj Jugoslaviji.

Umesto vezivanja za seljačko pitanje, mogli bismo reći da je danas rešavanje nacionalnog pitanja vezano za izlazak čitavih nacija iz seljačkog statusa. Nije, razume se, cilj da svaka nacija u Jugoslaviji, a to važi i za narodnosti, ima zaokrugljenu odvojenu privredu i tržište, već da u jedinstvenoj privredi i na jedinstvenom tržištu ima iste mogućnosti. Niti je moguće u sve krajeve ravnomerno razmestiti industriju. Ali ono što je moguće i neophodno jest da se iz redova svih narodnosti regrutuje radnička klasa Jugoslavije, da se obezbedi neophodni priliv obrazovanih ljudi, kako radi podizanja opšteg ekonomskog i kulturnog nivoa narodnosti, tako i radi ravnopravnog učešća u privrednom i društvenom napretku čitave zemlje.

Garantujući ravnopravni položaj narodnosti, Ustav određuje u osnovi i njihov politički položaj u Socijalističkoj Republici Srbiji. No, životna sposobnost i trajnost rešenja koja nalazimo za odnose među nacijama zavisiće od ekonomske sadržine koju političke formule u sebi nose. Ekonomsko nasleđe je neujednačeno, a razvoj neravnomeran. Ali, razvoj koji bi na duži rok produbljivao razlike, praktično bi poništavao dejstvo političke ravnopravnosti. To važi i za ukupne odnose u Jugoslaviji i za odnose u Socijalističkoj Republici Srbiji. I ovdje nacionalno pitanje sadržinski gledano nije osnovno. Radi se o stvaranju jednakih uslova razvoja i života radnih masa, radničke klase u prvom redu, u različitim krajevima i granama, dakle, uslova za jednakost unutar radničke klase i time za njeno jedinstvo. A to se onda u mnogonacionalnoj zajednici prelama i kao pitanje položaja pojedinih nacija, te i odnosa među njima. Bez kretanja u pravcu bržeg razvoja nerazvijenih regiona nema jedinstva radničke klase, niti stvarne ravnopravnosti i jedinstva među nacionalnostima. Ustavna rešenja nisu razlog za prepuštanje ma koga njegovim teškoćama i njegovoj sudbini. Cilj samostalnosti republika i pokrajina nije da se zajednica oslobodi briga, već da se svuda probude i pokrenu radne mase za sopstveni razvoj.

Ne možemo se miriti sa manjom političkom i društvenom angažovanošću pripadnika narodnosti, ili pripadnika drugih naroda Jugoslavije, bilo u kome kraju Socijalističke Republike Srbije. Ono što je moglo izgledati zadovoljavajuće u posleratnim godinama, nije prihvatljivo četvrt veka posle revolucije. Ako postoji neravnomerno učešće pripadnika narodnosti i pripadnika drugih jugoslovenskih naroda u radu Saveza komunista, u organima vlasti, u društvenim organizacijama i Socijalističkoj Republici Srbiji, uzroke moramo tražiti u savremenim uslovima zajedničkog života.

Pojave nacionalizma, koje su pratile povećavanje samostalne uloge socijalističkih republika i pokrajina, nanele su štete našoj politici nacionalne ravnopravnosti na razne načine. Nastojeći da oboje nacionalnom isključivošću celu oblast kulture, bacile su senku i na mnoge prave vrednosti nacionalnih kultura.

Kultura je, razume se, po svojoj prirodi univerzalna. Ali ona ima i neodvojive nacionalne karakteristike i njih ne priznavati, ne bi značilo voditi borbu protiv nacionalne isključivosti, već, naprotiv, prepuštati odbranu kulture i u krajnjoj liniji čitavu oblast kulture nacionalistima. Niti smo brigu o kulturi, o njenim institucijama, kome predali, niti ima stvarnih problema kulture kojima bi trebalo da se bavi neko drugi, bez nas ili uprkos nama, jer mi navodno nismo spremni, ne umemo, ili ne želimo da se njima bavimo. Naš socijalistički pristup je dovoljno širok da obuhvati svu realnu problematiku kulture. Neprihvatljivo je shvatanje, u kome su ujedinjeni nacionalisti i naši sopstveni sektaši, da kultura po svojoj prirodi naginje buržoaskom i nacionalističkom i da Komunistička partija u najboljem slučaju treba da kulturu sa pozicija državne vlasti, tj. spolja, kontroliše i obuzdava.

Orijentacija da se i u oblasti kulture težište stavi na rad među neposrednim proizvođačima ne znači nikakvo potiskivanje nacionalnih kultura i njihovu zamenu nekom socijalističkom, nadnacionalnom kulturnom. Stvarna demokratizacija kulture, njeno približavanje radnim ljudima, upravo će biti olakšano daljim razvijanjem kultura svih nacija koje žive u našoj zemlji. A učvršćivanje onoga što je jedinstveni socijalistički sadržaj ne može nigde u Jugoslaviji da znači opredeljenje za jednu nacionalnu kulturu, kao najrasprostranjeniju ili najrazvijeniju, već mogućnost da one sve imaju svoje mesto i budućnost u socijalističkoj zajednici.

U obezbeđivanju uslova za razvoj kulture narodnosti mi polazimo od celovitosti nacija i nacionalnih kultura, kako naroda Jugoslavije, tako i narodnosti u našoj zemlji. Znači, jedinstva tih kultura sa kulturom matičnih nacija u susednim zemljama. Ne samo republičke i pokrajinske granice unutar Jugoslavije, već ni državne granice SFRJ nisu prepreka za jedinstvo nacionalnih kultura, a integritet Jugoslavije ne dovodi se u pitanje razvijanjem kulturnih veza sa susedima.

Mi bismo narodnosti upućivali na okretanje prošlosti, na njeno ulepšavanje i na konzervativizam uopšte, ako one ne bi mogle u uslovima socijalističkog društva da dalje razvijaju svoju nacionalnu kulturu i u osloncu na kulturu matičnih nacija i njen savremeni razvoj.

Saglasni smo da nije rešenje za te probleme u tzv. vertikalnom organizovanju, ne u smislu da se ne okupljaju građani iste nacionalnosti da bi gajili svoju kulturu, već u smislu da se te organizacije, bez obzira na teritoriju i oblast aktivnosti, pretvore u kompletnu društveno-političku strukturu, paralelnu jedinstvenoj strukturi socijalističkog društva.

U isto vreme, naša osnovna formula i u ovoj oblasti ne može biti ograničavajuća, već programska. To znači da govoreći kako ne treba, moramo reći i kako se može i kako treba rešavati realne probleme razvoja nacionalne kulture i ukupnog slobodnog nacionalnog života narodnosti u Jugoslaviji. Bez određenog stepena povezanosti nije moguće razvijanje kulturne delatnosti, niti širenje svesti o sopstvenom nacionalnom identitetu. Morala bi da postoji i u velikim gradovima, u prvom redu u Beogradu, mogućnost okupljanja i kulturne delatnosti na sopstvenom jeziku za pripadnike narodnosti, a i drugih naroda Jugoslavije. Kada imamo teritoriju i kompaktno stanovništvo, jasno je šta su neposredne potrebe i prava od administracije do obrazovanja. U velikom gradu pripadnici jedne nacionalne zajednice mogu biti brojni, ali nisu kompaktni.

Zato to i nije jednostavno. Ovde je rečeno šta je urađeno u Beogradu u oblasti školstva i kulture narodnosti. Ostaje problem kako da razvijaju svoju kulturu pripadnici narodnosti u drugoj kompaktnoj sredini. Ako bi sve ostalo na privatnom planu, to zaista nije veliko dostignuće za socijalističko društvo. Mi nismo za izdvajanje, ali nismo ni za asimilaciju, bez obzira da li bi to bila smišljena politika, ili odsustvo politike.

U razvoju obrazovanja i izdavačke delatnosti, u upotrebi jezika narodnosti, postignut je vidan napredak. Međutim, ti rezultati i ukupni materijalni nivo društva omogućuje da se ide dalje i u stvaranju i upoznavanju. Neophodna je ne samo mogućnost da pripadnici narodnosti slobodno stvaraju za svoju sredinu, već i da budu prihvaćeni od šire zajednice, neophodna je veća otvorenost te šire zajednice za njihovo delo i vrednosti.

Bez banaka se ne može¹

Mi smo vas zamolili da dođete da izvršimo razmenu mišljenja, i to je jedan u seriji sastanaka koje imamo u Centralnom komitetu. Ne znači, razume se, da hoćemo da izrežiramo Konferenciju² sada, nego da predvidimo šta će sve na njoj biti i da vidimo kako ćemo iz toga izići. Mislim da jedno tako veliko spremanje, kakvo je ovo uoči Konferencije, pomaže da se na Konferenciji i posle nje neke stvari rasprave i rešavaju. Tom prilikom se utvrđuju i realne dimenzije pojedinih problema u Republici. Banke na Konferenciji – s razlogom ili bez razloga – mogu biti suočene sa više vrsta kritike, delom i protivrečne: od kritike da je novac bio skup za projekte onih koji ih budu kritikovali, i obratno – da je novac možda bio jeftin za loše projekte njihovih suseda, pa sve do zamerki zbog razlika u ličnim dohocima. Ja ne znam koga iz banaka ima među delegatima (Konferencije). Verovatno da će ih biti iz velikih centara, iz Beograda, i među gostima. Važno je da smo spremni da razgovaramo o tim stvarima.

Kada izolovano raspravljamo o problemima jednog sektora, na jednom pravcu društvene akcije, mi smo uvek u položaju da za trenutak ostavimo po strani opšte stanje stvari, koje nije nimalo irelevantno, i to je defektan način. Međutim, još bi gore bilo kad bismo rekli: opšte stanje je defektno, nelikvidnost i sve ovo o čemu je govoreno. Zato sačekajmo normalizaciju opšteg stanja, pa ćemo onda moći da raspravljamo o normalnom radu i ovog sektora.

Razume se, vi ne očekujete da se stvari reše ni ovde ni na Konferenciji, kada se radi o tome kako primeniti zakon o bankama i možda neke druge stvari koje nisu predmet toga zakona. Ali će Konferencija biti vrlo važna zbog toga što će, na neki način, bilansirati i društvenu atmosferu i raspoloženja, vrlo široke tendencije u radnim kolektivima i u celoj republičkoj zajednici. I ako ne bude raspravljala o konkretnim pitanjima banaka ili nekih drugih organizacija, ove će svoje probleme imati da rešavaju u kontekstu takve jedne atmosfere i političke orijentacije.

Uspostavljanje današnje uloge banaka je bilo deo izlazenja iz državne privrede. Međutim, niti su banke do kraja postale instrument udružene privrede, a još manje je prestalo administriranje i državno uplitanje. Ne mislim samo na rad banaka, nego na privredu uopšte. Sve vreme reforme, kadgod bi se naišlo na teškoće, tendencija je bila da se ponovo dovede u pitanje i tržišna privreda – ne u načelu, ali u njenim konkretnim vidovima redom: za tržišnu

privredu, za samoupravljanje, ali s tim da se, u stvari, osporavaju razni i jedini konkretni oblici u kojima se taj princip manifestuje. Razume se, niko od tih koji tako nastupaju ne kaže da sa likvidacijom tržišne privrede gubi svaki smisao, odnosno gubi mogućnost i samoupravljanje.

I među onima koji su za tržišnu privredu i za samoupravljanje ima razlika i u interesima i u stavovima. I jedna od zona razlikovanja su sigurno odnosi između proizvodne sfere i novčane sfere.

Utisak je, moram reći, da banke, kao radne organizacije i organizacije Saveza komunista u njima to razlikovanje do nedavno nije mnogo žuljalo. Nisam siguran da raspoložem elementima koji bi to mogli objasniti. Verovatno da oni leže u materijalnoj oblasti. Ali je očigledno, iz susreta znam, da je to uglavnom smetalo radnim organizacijama u proizvodnji. One su se vraćale na to, verovatno i zbog razlika u nivou i sigurnosti ličnih dohodaka, o čemu je ovde samo direktor Trepče govorio, vrlo blago. Vi ste ovde razgovarali kao privrednici gledajući šta objektivno neke stvari znače. Treba imati u vidu da neki put u političkom javnom mnenju te stvari mogu da znače više nego što znače u ekonomici.

Neke stvari u odnosima banaka i ostale privrede očigledno treba menjati. One treba da evoluiraju. Sâm zakon neće dati odgovor na sve. On daje okvire, mada vidim da se i taj zakon dovodi u pitanje. Doduše, tako je sa svim zakonima. Mi treba da idemo na to da ga ostvarujemo. Ako ne budemo u stanju da ga ostvarujemo na liniji tržišne privrede i reforme, onda će ojačati pozicije onih koji misle da taj zakon nije dobar i da treba ići ne dalje, nego natrag.

Sad u obliku pritisaka koje trpimo plaćamo račun zbog toga što se nismo na vreme bavili ovim pitanjima. Ne mislim samo na banke, govorim i o prometu i o nizu stvari za koje je privreda zainteresovana. U bankama nije bilo mnogo spremnosti. A u Beogradu i Socijalističkoj Republici Srbiji postojala je, izgleda, neka odbojnost prema tim pitanjima kao da Beograd i Republika imaju neki poseban interes, kao da maltene žive od bankarstva, da ne kažem od lihvarstva. Takve priče van Beograda i van Republike mogu se i objasniti nekim političkim interesima. Ali, sticanje takvog jednog kompleksa i takve jedne predrasude, da to pomalo i jeste istina, u ovoj sredini, mislim da je to ono što je najopasnije. Tome je sigurno doprinela činjenica da su se ta pitnja pokretala iz drugih republika. Ali, mi ne možemo politiku u Republici da gradimo na nekim psihološkim reakcijama. To je društveno pitanje privrede i društva u SRS, tu ga i treba rešavati, na način koji će obezbediti najbrži privredni razvoj. To znači (uproščeno govoreći, ne zapostavljajući druge strane) najbržu industrijalizaciju u SRS i sa tim i najbrži društveni razvoj, najpovoljniji razvoj društvenih odnosa. Time će biti razrešeno i pitanje odnosa između takvih privrednih organizacija u Republici i Beogradu i drugih privrednih organizacija koje su njihovi partneri širom Jugoslavije. Ako se na zdravim osnovama reše odnosi između banaka u Beogradu i velikih i malih industrija, poljoprivrede i drugih aktivnosti u Republici Srbiji, onda će to predstavljati zdravo rešenje i za odnose sa ostalima, ukoliko žele u te odnose ulaziti.

Pri tome, morate imati u vidu da još uvek postoje i dve duše u našem društvu, i u Savezu komunista, i to izlazi iz toga što postoje dve realnosti: samoupravna i državnosocijalistička. To je jako izmešano. Često se prave primedbe na mešovitost instrumenata. To nije vezano samo za izvesnu

¹ Izlaganje na sastanku sa predstavnicima banaka, 4. aprila 1972.

² Četvrta konferencija Saveza komunista Srbije, aprila 1972. Na dnevnom redu: Ekonomski i društveni položaj radničke klase u Srbiji. U pripremi Konferencije, obavljene su veoma široke konsultacije.

izmešanost u koncepciji, nego za različite elemente koji postoje u društvenom biću, a u prvom redu u materijalnoj stvarnosti, i tako će dugo morati ostati. Pitanje je samo u kome pravcu mi delujemo organizovanim snagama, u kome pravcu usmeravamo evoluciju.

Ovde je predstavnik Beogradske banke rekao da se, srećom, stvari više ne rešavaju administrativnim putem. To nije tako čvrsto kao što izgleda. Vi ste dovoljno blizu centra da to znate. Još uvek je suviše administrativnog rešavanja i postoji interes da se očuva administriranje. I tu ne vredi ljutiti se na tendencije administriranja. Treba ih učiniti izlišnim. One se ne mogu zabraniti. Znači, zakašnjenja, odsustvo sposobnosti ili dobre volje da se stvari rešavaju na ekonomskom planu, ekonomskim metodima, olakšavaju i povećavaju taj pritisak i daju argumente onima koji smatraju da nema socijalizma osim državnog. I u tome će, razume se, dobijati i određenu masovnu podršku, srazmernu našim neuspesima u rešavanju ovih problema na samoupravnoj i ekonomskoj osnovi.

Ja sam, možda, malo uopšten. Ali, mislim da ste vi dovoljno u toku svih stvari i tendencija u privredi i političkom životu da me razumete, a i da onda situirate i svoju aktivnost u tome. Znači, ako mi ne obezbedimo zajednički rad i odnose zadovoljavajuće, recimo za industriju i celu proizvodnu sferu, onda će nezadovoljstvo tih sfera imati za posledicu tutorstvo administracije. Dok se pokaže da to nije na korist industrije, ali da je zato na štetu ne samo banaka, već cele privrede, proći će dosta vremena. Bez banaka se ne može. Ali podržavljenje banaka je nešto što je uvek vrlo blizu ideja državnog kapitalizma i državnog socijalizma. To je prva stvar koja se postavlja – da li ih ipak ne podržaviti. Mi smo izišli iz toga. Ali nema nikakvih materijalnih garancija da se ne možemo, delom ili u potpunosti, vraćati na stara stanja, osim uspeha u nalaženju novih rešenja. To je jedina garancija da se ne vraćamo.

Ne znam da li može doći, recimo, do dezintegracije banaka na opštinskom nivou. Sigurno će mnoge snage vući i u tom pravcu ako mi ne nalazimo zadovoljavajuća rešenja. Ali sam mnogo sigurniji da može doći do razbijanja velikih banaka sa istovremenim njihovim podržavljenjem i potpunom identifikacijom sa republikama. To je onda čist republički državni kapitalizam ili državni socijalizam. To jeste realna opasnost. Ona bi značila korak dalje od jedinstvenog tržišta i od jedinstva u mnogo čemu drugom. Pošto je život pun paradoksa, i to je moguće, i to u vremenu kad se mi zaklinjemo na jačanje privrednog i političkog jedinstva zajednice. Jer, naporedo sa tim zakletvama u sferi opštih koncepcija, mi imamo i ponašanja koja vuku na ovo.

Na kraju bih hteo reći da nas sve vraća na ova pitanja razvoja. I ova kritika banaka i sukobi između proizvodne i novčane sfere najvećim delom su vezani za to. I to ne samo u ovom delu posla koji se tiče proširene reprodukcije, nego inače, u ukupnom poslovanju. Mislim da je to veliki deo sporova u oblasti politike vezan za to, kao i u oblasti nacionalne politike. Tako da ako na to pitanje ne budemo direktno išli, tražeći formule i za Republiku i, što je još važnije, za širu zajednicu, onda ćemo se stalno baviti posledicama. Ne smatram da time zastupam nekakve državosocijalističke koncepcije. Naprotiv, mislim da je to rezultat iskustava koja imamo i da to ne dovodi u pitanje ni stepen decentralizacije, ni ustavne amandmane i sve ostalo. Naprotiv, politička decentralizacija i demokratizacija mogu da opstanu ukoliko se obezbedi zajedničko tržište i jedinstvena razvojna politika. Ako se to ne obezbedi, onda će i

ustavni amandmani i decentralizacija biti optuženi za naše ekonomske neuspehe.

Sredstva za razvoj ne mogu se znatno povećavati. Vi to znate bolje nego iko. Mi smo dosta tuđih sredstava potrošili. Doduše, ne samo za razvoj, nego i za tekuću potrošnju. Dolazi vreme i da se vraća. Mislim da će biti važna ocena svuda gde se odlučuje koje grane i koji programi imaju perspektivu. Ta ocena, na neki način, postaje presudna u radnim organizacijama i u bankama, u komunama, u Izvršnom veću i republičkim institucijama. To je jedna zajednička funkcija koju same radne organizacije apsolutno ne mogu da reše. Ne mislim da se radom u bankama može nadomestiti odsustvo akcije i rešenja kod drugih. Ali mislim da treba vi da se angažujete, jer će to biti jedan od naših važnih poslova. Banke ne mogu raditi za druge. Ali bez banaka bismo opet bili slepi u određivanju prioriteta. Mi imamo petogodišnji plan, ali to je sve, da tako kažem, na površini. To je dvodimenzionalno. Šta znači implementacija svega onoga što je u planu rečeno, to tek treba zajednički da utvrdimo.

Odsustvo sistema efikasnog odlučivanja dovelo do sistema ucenjivanja¹

Mi treba da učinimo sve što možemo da stvari budu što određenije a, razume se, kako će stvar faktički ići, zavisiće mnogo od toga kakav će biti odnos političkih snaga u zemlji. Mi možemo napraviti ne znam kakav Ustav, birokratija može u jednom talasu, u jednoj fazi, preovladati i ona neće dolaziti iz jednog centra pa da bi se mogle postaviti neke brane. Ona izbija iz svih pora, i ako bude davila samoupravljanje, daviće ga od fabrike do federacije. Prema tome, borbe će biti svuda. Ne mislim da Ustav nema ulogu u tome, ali on nas neće osloboditi tih briga.

Mnoge bitke vode se u oblasti prava i reči. Mislim da to ne bi trebalo da pređe meru u kojoj to može da utiče na realno stanje stvari.

Postavlja se pitanje, recimo, garancije da Srbija ostaje država. Da ne izlazimo iz stvarnosti u tim polemikama. To je verovatno i napisano negde i do sada – da je Srbija država, a drugo – garancija je što ona postoji. Ja se ne bojim nikakve demontaže, jer ko se bavi demontažom, morao bi sam da razmišlja o ceni tih igara. Ili, da se dovedu u pitanje manjine i njihova dosad stečena prava i sposobnosti da u društvu vrše onu funkciju koju vrše. Ja isto tako ne vidim koja je to snaga koja bi sad dovela pokrajine u pitanje. Moramo ponovo da silazimo na zemlju. Mislim da ne vredi da se jedna konkretna stvar identifikuje i da se kaže – ako mi se to ne priznaje, onda me se ne priznaje uopšte kao društveno-političku zajednicu – pa će se reći u ime pokrajine: ako to ne priznajete, onda znači ne priznajete pokrajinu, odnosno ne priznajete Srbiju kao državu. To nas neće nikud odvesti.

Republike u federaciji su iste, one sve imaju isti položaj. Srbija nema nikakva veća prava zato što ima pokrajine. Opet, opštine bi morale da budu iste i u užoj Srbiji i u pokrajinama. Prema tome, onaj prostor koji tu ostaje, funkcija stvarno važnih za život društva i stanovništva i privrede, ti poslovi mogu biti podeljeni, u tim delovima Republike Srbije i pokrajina. Koja je najbolja mera, to postaje konkretno pitanje.

Inače bih nešto rekao i oko današnje rasprave. Mislim da je opasno svesti se na pitanje Pokrajina – Republika, a ostala zapustiti. Nema potrebe da govorim o značaju opštine – vi se time bavite i znate bolje nego ja. Ali ako se tako budemo ponašali, onda ispada da za druge republike ne postoji ustavni problem, jer nemaju pokrajina. Karikiram stvari zato što hoću da kažem ono čime se drugi bave kao pravim pitanjima, kako organizovati državnu, pred-

stavničku strukturu, sve to što je izraženo u Ustavu, da bi olakšalo ekonomski napredak društva i njegov opšti razvoj – svaki put ode ustranu. Nama se vrati ovo pitanje i svedemo se na to. Ostaje utisak da je to isključivo državni spor, birokratski spor po karakteru. Na kraju ćemo reći – spor birokrata. Jer, ako smo mi u stanju da vodimo samo takvu vrstu sporova, onda nas to već mora na neki način i okarakterisati.

Ako mi ne mogremo izići iz toga, onda će naši sporovi učvrstiti upravo etatističke i birokratske elemente i u Republici i u Pokrajini. I to na štetu demokratskih činilaca u celoj Republici i njihovog povezivanja. Mi neprestano raspravljamo o tome kako obezbediti jedinstvo, kako obezbediti slobodu povezivanja, ali to stalno, na neki način, i uslovljavamo. Ja vidim u tome izvesne opasnosti za našu orijentaciju. Na kraju, fizionomija prozoda koji će izići iz svega toga, govoriće o tome šta je bio proces rada, šta smo mi činili za to vreme, čime smo se bavili. A on će uticati. Razume se, on neće sprečiti povezivanje dveju fabrika, ili gradnju mosta preko Dunava, ili neke druge stvari, ali pošto je to stvar koja deluje na glave ljudi, sigurno da neće ubrzavati nego će usporavati povezivanje. Pri čemu, kad govorim o povezivanju u Republici, ne mislim ni na kakvu nacionalnu državu, nego na to povezivanje kao naš deo posla u izgradnji jedinstvenog društva u Jugoslaviji.

Ja mislim da ćemo najbolje sprečiti izvesne klackalice ako sidemo na zemlju, ako nabrojimo ono što ide u Ustav i što, kako ja laički shvatam, postaje prinuda. Sve ostalo što je stvar dobrovoljnog sporazuma izostavio bih iz Ustava. Ustav treba da predstavlja ono što je obavezno, što su svi za sebe skrojili, okvir pravni u kome će živeti. To postaje obaveza i za zakonodavca i za svakog građanina. Postaje prinuda, ne bih bežao od toga da se to kaže. Razume se da to treba da bude vrlo usko i fundamentalno. Prinudno može biti za svakog građanina i svaku organizaciju samo ono pravilo čije bi kršenje, ma sa čije strane, dovodilo u pitanje vitalni interes mnogo šireg kruga ljudi. To ne sme kršiti nijedan pojedinac, nijedna privredna organizacija itd.

Ta prinuda je i praktično neophodna i duboko moralno zasnovana. To ulazi u taj opšti zakon. Sve što je stvar evolucije interesa, ulazi u sporazume, i ja bih to izostavio.

Zato mislim da bi danas trebalo utvrditi bar šta su ekonomske funkcije koje treba da ostanu u Republici. Materijalne stvari stoje iza naših sporova. Zato što smo za izgradnju jedinstvenog društva, nismo slobodni od toga da izražavamo materijalne interese. U principu, ne bi trebalo da ti materijalni interesi budu viđeni drugačije. Ako su to interesi proizvođača, radnih organizacija, komuna, onda mislim da je moguće, da je merljivo, utvrditi za koje je od tih stvari povoljnije da budu regulisane na jedinstven način u celoj Republici, a gde je povoljnije, za šta opet moraju biti dati merljivi argumenti, posebno u pokrajini, za taj deo teritorije, privrede i stanovništva.

Čini mi se da bez prethodnog usaglašavanja, Republika kao celina mora lošije proći, pa prema tome u njoj i regionu i radne organizacije, svi.

Ima jedan broj stvari koje moramo utvrditi i nabrojati. Ako tu budemo razbijeni, ako idemo na tri stava, a ako bude jedan oštećen a neko drugi nije, recimo, jedna je pokrajina oštećena u jednoj situaciji, uža Srbija i ona druga pokrajina nisu, to je privid stvari. To su spojeni sudovi – svi regionu moraju zajedno podnositi sve terete. Mislim da u takvim stvarima mora biti sporazuma.

¹ Iz izlaganja na konstitutivnom sastanku o ustavnim promenama u SR Srbiji, 19. januara 1972.

Hteo sam nešto da kažem o dogovoru, odnosno o odlučivanju.

Mi smo stalno u organima SKJ, i na otvorenim i na zatvorenim sednicama, insistirali na jednom: kako se odlučuje kada nema dogovora. Jer o tome nismo mogli da se dogovorimo, vrteli smo se u krug i to je, po mom mišljenju, odražavalo ne to da, mi tamo prisutni, nismo bili u stanju da logično mislimo, nego razorenost naših institucija i naših odnosa u tom vremenu.

Dobro, odlučuje se dogovorom. A kako se odlučuje kad nema dogovora? Opet dogovorom. Znate, po tom sistemu postojala je samo jedna država, to je bila panska Poljska pre Košćuška² i ona je propala.

Prema tome, moramo znati koje su stvari fundamentalne i u njima onda nema fakultativnog. Kada nema dogovora u nekim stvarima koje su bazične, onda se odlučuje glasanjem, ako je to vitalno pitanje za celu zajednicu.

Mi smo blizu, ili smo u federaciji u situaciju, gde nas je odsustvo efikasnog sistema odlučivanja dovelo do sistema ucenjivanja. Mislim da mi moramo da utvrdimo minimum funkcija koje su vitalne za sve. Ne mogu biti vitalne za privredu i stanovništvo u jednom delu Republike, a da u drugom nisu. Da se utvrdi jedan siguran, tehnički jasan i vremenski ograničen način odlučivanja. Ja smatram da je to čak zaštita onoga koji bi se našao u manjini, da je to zaštita slabijeg, ako to smem reći.

Pitaćete, kako? Tako što ako ne bude toga, onda će uvek za onoga koji trenutno ekonomski bolje stoji ostati mogućnost da diktira.

Ja sam uvek cepao grlo oko pokrajina. I sad mislim da Republika ne može da bude oštećena time što jača pozicija pokrajina. Naprotiv, mislim da je Republika Srbija, njena privreda i stanovništvo, bila oštećena u Jugoslaviji u prošlosti, zato što pokrajine nisu imale priliku da se na federalnom nivou takođe bore za svoje interese. To smo naučili o sopstvenom trošku.

Ako mi ne utvrdimo način odlučivanja, mogu se i pokrajine naći u položaju da prihvataju, htele ne htele, republičke diktate. Tu nema nikakvih pravila, to je onda, slobodno rvanje. Onda će republička vlada, to će biti često i uža Srbija, čije poslove Vlada neposredno svršava, reći: "Dobro, vi niste za ovo, ali pošto je stvar u paketu, mi vam sada kažemo – u pitanju vodne privrede tako, ili nas od sutra mleko ne interesuje, i sl."

Imaćemo džunglu ne samo u privredi, nego i u političkim odnosima, ako nemamo preciznu sistem odlučivanja. Ili ćemo stvoriti pravnu državu, u kojoj su stvari regulisane, ili postoji mogućnost neograničenog uzajamnog ucenjivanja. Ja to sada malo vulgarno prikazujem, to može da se uvije u oblantu, ali u tom slučaju, naći ćemo se u položaju upravo da republička vlada diktira.

Moramo se obezbediti od mogućnosti opšte samovolje. Za to sam da se stvari o kojima se odlučuje glasanjem svedu na minimum. Ali da se to zna, jer će inače postojati diktat onoga koji je trenutno u boljem položaju. Mislim da ćemo onda autonomije, i pokrajinske i opštinske, praktično staviti na milost i nemilost tekuće politike republičke vlade, a pod tim se mogu svakome slomiti kosti. Ustav, pri tom, ne mora niko da dira.

² Tadeuš Košćuško (1746-1817), poljski revolucionar. Pristao na Ustav (1791) kojim je ukinut *liberum veto* (1652), po kome je prihvatanje zakonitosti predloga i zaključaka mogao obezbediti svaki poslanik plemićke skupštine.

To je bitno za naše ukupne odnose. Ono što nije stvar dogovora treba svesti na minimum, a onda utvrditi metode odlučivanja.

Nije nam svejedno kakva će biti Jugoslavija¹

I posle ovih jugoslovenskih skupova mislim da se postavlja pitanje kojim putem i kojim sredstvima realizujemo svoju politiku. Upravo zato što je bila velika saglasnost kud želimo stići. Mi imamo izvesna iskustva iz prethodnih faza. Mi smo kod ustavnih amandmana² utvrdili šta hoćemo da postignemo, ali nismo svi u Jugoslaviji bili saglasni kojim putem. CK SKS je posle XXI sednice odmah rekao – slažemo se o odbacivanju nekih stvari. No, nije nam svejedno kakva će biti Jugoslavija i SKJ posle toga, a to velikim delom zavisi od toga kakve ćemo metode upotrebiti u raščišćavanju stvari. Ja mislim da se posle Druge konferencije postavlja isto pitanje. Sistem će zavisi od toga šta se radi. Rečeno je: jasan je Deveti kongres, jasna je Druga konferencija, jasna je XXI sednica. Međutim, i za jačanje uloge radničke klase vidimo da se nude dva različita načina. Jedan je brisanje autonomije, rizika, odgovornosti, samoupravljanja, a drugi je jačanje svega toga. Mi smo opredeljeni, razume se, i zato smo i rekli na Drugoj konferenciji: tržište, reforma, samoupravljanje, nacionalna ravnopravnost, demokratski, a ne koji bilo centralizam u Savezu komunista. Ja mislim da bi se oni koji bi se odrekli svega toga, odrekli i SK. Jer ako ostane samo gola sila, onda više ni SK nije najbolji. Onda postoje druga sredstva.

Veliki broj sredina zna da zavisi od sopstvenog angažovanja. Ja mislim da to dalje mora da se gura. Nikakvo kolebanje u Savezu komunista ne sme da bude u tom pogledu. To je višegodišnji zadatak, zadatak etape. Treba celu jednu generaciju formirati u borbi za to, a onda će to već predstavljati izvesnu garanciju, način mišljenja, ponašanja. Kad to postane način na koji se živi, na koji živi aktiv, onda je to već ugrađeno u drštveni organizam, i može samo da se brani. Ne mislim posle toga da neće biti potrebna politička partija. Ali će manje zavisi od impulsa koje dnevno daje centar kad veliki broj aktivnih razvijenih ćelija počne tako sam da misli, i sam spontano reaguje na konkretne situacije koje život donosi. Onda znači da je u Partiji jedna škola mišljenja. Onda znači da je ta reforma pobedila. A mislim da smo mi tu još na pola puta. Još ni kadrovi nisu naučeni da u politici ulaze u raspravu, a u ekonomici da ulaze u rizik. Još je stepen pasivnosti veliki. Još je nizak nivo naše građanske i proizvođačke svesti, političke i ekonomske svesti. Mora da se ide i na širokom frontu, i mora da se ide sa konkretnim stvarima. Odsustvo malih koraka zaista hrani tendencija da se velikim i uprošćenim potezima sve rešava. Tu u našoj praksi vidimo defekt.

Mislim, međutim, da bi bilo opasno naše slabosti svesti na organizacione. One su dublje. Mi na programskim pitanjima nismo ni pridobili, niti pokrenuli dovoljno široko. To su u stvari političke teškoće, koje se reflektuju kao organizacione. Tačno je da sudbina jedne politike, sudbina političke linije, u određenoj situaciji, zavisi od organizacije. Jer ona je formulisana, prihvaćena, sad je treba realizovati. Ali taj posao ubeđivanja, pridobijanja, to je naš prvenstveni posao. I to što su stvari izglasane na kongresima, pa kažemo, sad smo se oko toga ujedinili, generalna linija je prodrla svuda, sad samo organizovati. To je privid. I na tim velikim skupovima, jednom velikom broju ljudi i to pravo značenje generalne linije delom je ušlo, a delom nije ušlo u glavu. A kad uzmemo društvo šire, rekao bih da su i Deveti kongres i mnogi drugi, upravo najznačajniji naši skupovi, u stvari, išli protiv struje. Ne zato što neko ima zlu nameru, nego zato što je nova stvar uvek manjinska stvar, koja treba da se probije. Potrebno je boriti se u tom uskom krugu kakav predstavlja kongres ili konferencija, da neke nove stvari prodru. Gde je garancija da je to u svaćijoj glavi? Prvo, nije cela Partija to ni pročitala. Nije ni shvaćeno na isti način. Ne mislim time da umanjim naše organizacione zadatke, nego hoću da kažem da bismo išli brzo ka administriranju ako bismo pošli od toga da smo mi načelne stvari rešili, ujedinili se i sad nam ostaju organizacioni poslovi. Zato se slažem da se, pod vidom sumnji da smo mi sposobni da sprovedemo ovo ili ono, u stvari javlja neslaganje sa samom linijom: samoupravljanje, demokratski kurs, nacionalna ravnopravnost. Ne uvek. To je jedan spontani način reagovanja.

Dalje, u vezi sa socijalnom politikom. Neću da ulazim u suštinu. Jedno bih samo napomenuo: ne odvajamo je od ekonomske politike. Inače ćemo se opet baviti posledicama. Treba računati s tim da će ekonomski razvoj donositi nove razlike po kvalifikacijama i u nagrađivanju. Samim tim i nove probleme u socijalnoj politici.

Prema tome, problematika socijalnih razlika niti izvire niti se može rešavati u toj užoj sferi socijalne politike. Mi se moramo baviti i posledicama. Ali da ih ne izdvajamo i ne posmatramo odvojeno.

U ekonomiji se postavlja pitanje koje nije za ovaj skup, a to je kako u SRS uraditi više, onoliko više koliko je to moguće, nego što je sad rešeno u Saveznom izvršnom veću, no što je prosek Jugoslavije. Koja je to margina samostalnosti u kojoj se mogu rešavati stvari. Tu naći svoje mesto. Slažem se sa onima koji su rekli da ne treba organizacije Saveza komunista svesti na ekonomsku problematiku. Ali se ne možemo od toga ni odricati. Jer onda bi se SK sveo na neke društveno-ekonomske odnose po sebi, ili na zahteve. A to neka radi Sindikat. Mislim to bi značilo napustiti ono o čemu smo u početku rekli: da svaki odgovara za sebe. Našli smo se već između pritiska velikih organizacija i zahteva za državnom intervencijom, za uravnilovkom. I što manje rešenja budemo davali, to će ti pritisci sa obe strane da rastu.

Dve reči u vezi sa nacionalnim pitanjem. Nama u SKS i politici koju vodimo i koncepciji koju zastupamo svakako odgovara što je, kako je ovde rečeno, prošla faza kad je nacionalno bilo nametnuto kao glavno i jedino.

Međutim, i tu bi opasno bilo misliti da su sve to bile zablude, sad su se izbrisane, i da smo sada na čistom terenu. Znači, pitanja su bila izmišljena, sad smo se oslobodili tih fikcija i sad idemo dalje. To bi onda ostalo kao mine. To su i dalje vrlo realna pitanja. Pojaviće se u drugom vidu. Jedan

¹ Izlaganje na sednici Sekretarijata CK SKS, 23. februara 1972.

² Ustavni amandmani od 1971.

učesnik na jednoj Konferenciji kaže: "odbili su da diskutuju o nacionalnim manjinama i tim nacionalnim pitanjima". U smislu – nećete vi nama time podvaliti! Za nas bi opasno bilo u SKS da prihvatimo tu vrstu čiste situacije. Ovo suđenje u Novom Sadu pokazuje u kakvom vidu to može da se javi. Dovoljno je da Jugoslavija još po nekog Mađara strpa u zatvor, pa bi sve bilo u redu, nismo se samo setili ranije. Pošto se žarilo i palilo i sa srpske i sa hrvatske strane, sad je nađeno rešenje sa Mađarom. To je srpski šovinizam.

To će izbijati u nepredviđenim oblicima. Najopasnija bi stvar bila, i za Srbiju i za Jugoslaviju, ako mi sad počnemo da spavamo na nekakvoj mirnoj situaciji. Pogotovu što su sukobi i razmimoilaženja u Jugoslaviji neizbežni, i moraju i dalje da traju, na realnim pitanjima. Onda ćemo se tako probuditi sa nekim uprošćenim rezonovanjima pa ćemo reći, pa dobro, zar i posle XXI sednice da se nosimo oko ovog ili onog? Ali to su praktične stvari, koje po suštini, kao što uvek kažemo, i nisu nacionalne, ali se moraju reflektovati kao međurepubličke i međunacionalne, jer su to konkretna pitanja života. Sudari granski i regionalni kod nas se uvek reflektuju tako.

Ne mislim da treba kriti u štampi i na televiziji tendencije etatizma i sve ostalo, ali ne treba im dati ista prava. Treba da budemo opredeljeni, tako da to nećem služiti. Naime, i kolektivi sredstava informacija, naše organizacije u njima, imaju zadatak da raspravljaju o stvarima i da utvrde liniju, a ne da se neko pojavi kao individualni skupljač istina i on ih donosi sa terena, a u stvari prodaje nam svoje mišljenje kao ono koje je našao u bazi. Jer toliko opet nismo naivni. Svako može za svoje koncepcije naći argumentaciju u društvu koje je toliko raznovrsno.

Ja mislim da dopisnici ne treba da se bave lokalnom politikom, da se identifikuju sa ovim ili onim ljudima ili grupama. Inače se to upotrebljava kao sredstvo u tamošnjoj političkoj borbi, a to ne može dobro da se svrši. Tu smo imali glavobolja i sa drugim republikama, imamo i sa određenim opštinama. Mislim da je tu potrebna krajnja korektnost, jer je to i neka vrsta privatizacije i to ne ide. Rezultat je – zatvaranje.

Na kraju oko metoda rada. Nisam protiv kampanje, to smo rekli više puta, mislim da nekim kampanjama, tamo gde se okleva, treba probiti led. Ali, uvek u okvirima jedne šire politike. Naime, ne možemo da svedemo ceo SKS na jednu kampanju koja je u jednom trenutku aktuelna.

Zatvaranje Beograda vodi u parohijalnost¹

Potvrđuje se da Kongres² nije bio samo manifestacija, već šira društvena potreba. Drugo, da su oni kojima je kultura poziv spremni da se uključe u širu društvenu akciju. Pretpostavljam da niko nije očekivao nekakve idilične uslove, već se moralo računati na poznate i nepoznate prepreke u svemu ovome. Konzervativni elementi u društvu bi pokušali u svakom slučaju u ime nacionalnog ili jugoslovenskog da se postave protiv tih promena koje je Kongres nagovestio.

Rečeno je ovde i kako je ko želeo da iskoristi XXI sednicu Predsedništva SKJ. Nju su konzervativci pokušali da svojataju u mnogo čemu, pa bi bilo čudno da to nisu hteli i u oblasti kulture. CK SK Srbije je i očekivao da će se konzervativci i nacionalisti pojaviti u toj akciji. To je delom shvaćeno, u početku vrlo malo, sada nešto šire. Ovo što se sada dešava, ovi zahtevi za zatvaranjem, negde direktno negde manje direktno, to potvrđuju. Konzervativizam nastoji da iskoristi neprosvećenost jednih i interese drugih. Tome se treba odupreti, ali treba uvek stvari voditi tako da ne budemo usamljeni. Svi znamo da je demokratiju dosta lako kompromitovati i protiv nje okrenuti relativno veliki broj ljudi. Nacionalističko ponašanje je kompromitovalo mnoge vrednosti u našoj politici nacionalne ravnopravnosti, a i mnoge vrednosti nacionalnih kultura. Ne mislim da ih je pokopalo, ali ih je ipak potisnulo. Treba se tome odupreti i sprečiti da se taj faktor "uzdržljivosti" i "zaplašenosti" proširuje. Mislim da treba imati nerava da se nastavi rad na tom planu. Slažem se sa Protićem³ kada je govorio o velikim tribinama. Mi se zalažemo za to da sve bude javno.

Materijalna sredstva, mislim, nisu najbitnija, tj. važno je šta ko sa datim sredstvima ume da učini. Ta sredstva mogu da budu upotrebljena i za dovođenje pod konac. U rukama organizovanih zajednica sredstva mogu da budu upotrebljena i za antikulturne svrhe, tj. za svrhe koje će biti antidemokratske i antisocijalističke. To su iste opasnosti koje smo imali u jeku jugoslovenskih deoba. Sada se pojavljuju u obliku unitarističke tendencije.

Birokratske snage u društvu, koje su do juče za sebe htele da iskoriste kurs veće samostalnosti republika, sada se pojavljuju i postavljaju kao tumač jugoslovenskog socijalizma, a do juče je glavno za njih bilo nacionalno. Ono što

¹ Iz izlaganja na sastanku u Kulturno-prosvetnoj zajednici Srbije, 25. februara 1972.

² Kongres kulturne akcije, oktobra 1971. u Kragujevcu. Okupio više od hiljadu predstavnika kulturnog, umetničkog i naučnog života Srbije. Od institucija, jedino je Srpska književna zadruga izostala, iako u konsultacijama pre Kongresa nije bila zaobiđena.

³ Miodrag B. Protić, slikar, likovni kritičar i istoričar; osnivač i upravnik Muzeja moderne umetnosti.

se desilo sa XXI sednicom i Drugom konferencijom SKJ, ne traži nikakvu promenu pravca u našoj akciji, jer osnovni smisao Druge konferencije nije stezanje, nego više demokratizacije u smislu dalje i doslednije borbe za prava i položaj radnih masa u ovom društvu, uključujući u to i njihov pristup kulturi. Zato akcija u oblasti kulture ima mnogo uslova da se uspešno poveže sa generalnim političkim kursom. Kad to kažem, mislim na nju kao na kurs i politiku nacionalne ravnopravnosti. To su te dve teme koje nam predstoje. Dobro je da ljudi, koji se bave kulturom, kulturni stvaraoci i organizatori sve to sagledaju, da se pripreme i govore, kako bi se generalna linija još neposrednije prevela na jezik naših svakodnevnih potreba. Prema tome, ne radi se ni o kakvoj promeni pravca.

Kulturni razvoj nije moguć bez privrednog, ali u tome nema automatizma. Ukupni kulturni razvoj može da zaostane iza privrednog razvoja, jer kultura nije rezultat samo materijalne osnove, niti samo sistema. To je refleks ukupnog društvenog stanja. Evolucija kulture i umetnosti ne može se vezati direktno i samo za kretanja u materijalnoj bazi. Materijalna baza je granica, ali kultura je ne odslikava automatski. Tu su u pitanju ljudi i ono što se u njima dešava.

Klima odnosa među nacijama dosta zavisi od uticaja na inteligenciju i na čitav deo društva koji je potrošač kulturnih dobara – jer razni slojevi su u različitoj meri potrošači. Demokratsko ili nacionalističko ponašanje celih nacionalnih sredina velikim delom zavisi od kretanja u kulturi i od atmosfere među inteligencijom. Mislim da i publika iz toga dosta čita šta se u politici dešava. Separatizam je suzbijan. Međutim, to još nije jedinstvo. Jedinstveno tržište bez jedinstvenog kulturnog prostora još ne obezbeđuje jedinstveno društvo. Na tržištu je uvek borba. Tu ima saradnje, ali je tu i prelivanje. Koje će se osobine zajedničke države više osećati, zavisi od toga kako se ponašamo, kako živimo. Ako je na minimum sveden kulturni sektor, a samostalna je privreda, tu onda mnoge stvari ostaju prinudne. Sve dok ne budu stvari spontano tekle, biće neophodni neki potezi, kako je Majstorović⁴ rekao, proračunate i smišljene akcije. Treba uzeti odgovornost za te poteze, pa i za troškove.

Sve bi to moralo mnogo više da se oseća i reflektuje u Beogradu. Beograd je veliki organizam. Ali, veliki organizmi su i samoživi – mnoge potrebe sami zadovoljavaju. Zato u Beogradu treba uvek misliti o tome da postoje neke stvari koje se u unutrašnjosti ne mogu zadovoljiti bez Beograda, a i Beograd, ako se zatvori, postoje na svoj način parohijalan. Druga bi stvar bila kad bi postojalo više takvih većih centara. Beograd je istovremeno i savezni i republički centar, i deo uže Srbije. On ne može da bude mehanički refleks cele Srbije i Jugoslavije. On ima i sopstveno stanovništvo, ali ako to potpuno izostaje, onda on postaje parohijalan i mora dolaziti u protivurečnost sa kretanjima u SR Srbiji i Jugoslaviji. To stihija neće rešiti, već mora da se rešava svesnom akcijom. Od mudrosti i umešnosti sa kojima bude vođena kulturna akcija, zavisice i ono što zovemo politikom u užem smislu reči.

Uverenje birokrata da mogu čas da konfrontiraju, čas da mire cele zajednice je veoma provincijalna stvar. Ali to je stvarnost i to neće prestati međusobnim ubeđivanjima. To se može smanjivati samo ukoliko je društvo jako

ekonomski i kulturno, te njegovo funkcionisanje ne zavisi od toga kako te strukture gledaju jedna na drugu. Onda će biti razumnije i njihovo ponašanje. Glavna brana birokratskoj samovolji i praktikularizmu kod nas je zajedničko tržište. Ali, tu dolazi i jedinstvo kulturnog prostora. Jer, samo jedinstvo ekonomskog i kulturnog prostora predstavlja tu civilizaciju. Moramo da idemo na društvo u kome će kretanja sve manje zavisiti od foruma.

Iz otvaranja unutar Jugoslavije i otvaranja prema susedima izlaze konkretne koristi. Ali glavna je korist u daljoj promeni svesti u čitavom narodu. Da bi to uticalo, te stvari bi trebalo učiniti javnim. Sve ovo što smo danas kazali, moglo bi se reći i javno, pošto je na hiljade ljudi na tome poslu angažovano.

⁴ Stevan Majstorović, novinar i publicista, putopisac.

Različit položaj grana i regiona prelama se i kao različit položaj nacija¹

U vezi sa sadašnjim momentom Vojvodine. To što se sad o njenom relativnom zaostajanju više govori, i manje uspešno, dobar je znak. Ovo nije prilika za razgovor o ukupnoj koncepciji. Plan je donet, ali stvar se ne svodi na to.

Svi smo bili zauzeti, moglo bi se reći i obuzeti, podelom nadležnosti – traženjem mesta Republike, Pokrajine – i proizvodnjom zakona. To je važno. Ali još važnije je ići brže na podelu rada u proizvodnji materijalnih dobara – radi specijalizacije, povećane produktivnosti, bržeg rasta dohotka i izvoza.

Posle ustavnih promena trebalo bi se baciti na posao izgradnje jedinstvene privrede. Ko bude širi, ko se manje bude ustezao u otvaranju i povezivanju, bolje će i proći. Tržište bi, na kraju, otvorilo svaku bravu. Ali je uvek nepovoljnije za one koji čekaju da ih na to primora ekonomska nužnost.

Nisam u položaju da vam govorim o poljoprivredi. Mislim da je u redu ono što je otvoreno, i ovde, a mnogo puta i kompletnije, da ne treba izdvajati poljoprivredu iz ukupnog problema razvoja, ne pretvarati je ni u pitanje standarda gradskog stanovništva, ni u socijalno pitanje seljaka, ne pretvarati je uopšte u seljačko pitanje. Treba je rešavati kao opštejugoslovensko pitanje i u okviru našeg nastojanja da se izvučemo iz stanja u kome je sirovinška proizvodnja u nepovoljnom položaju. Položaj proizvođača sirovina zakonito je nepovoljniji i kao takav se obnavlja. Zato se mora stalno rešavati, ako se hoće da taj jaz bude što manji.

Mnogi naši politički problemi imaju tu sadržinu. To nije samo odnos selo–grad, nego je i opšte pitanje odnosa razvijeni–nerazvijeni. Pa i kad se radi o razvijanima, jer Vojvodina i jeste među razvijanima, ali snosi posledice činjenice da je najveći poljoprivredni proizvođač u Jugoslaviji.

Taj različiti položaj grana i regiona se u Jugoslaviji prelama i kao različit položaj nacije. Razume se, mi ne poričemo da to i jeste problem nejednakog položaja pojedinih nacionalnih zajednica. Ali se to ne rešava kroz nacionalnu politiku, već kroz ukupnu razvojnu politiku. Prema tome, u nacionalnim odnosima mi osećamo posledice neravnomerne razvijenosti u Jugoslaviji. Rešenja se nalaze u jedinstvenoj razvojnoj politici. Time se rešava i pitanje jedinstva među nacijama. U stvari, mi rešavamo pitanje jedinstva radničke klase, dovođenja svih njenih delova, širom zemlje, u iste uslove rada. Kad to obezbedimo u Jugoslaviji, onda smo uklonili i najvažnije uzroke međunacionalnih trvenja.

O integracijama smo dosta razgovarali, mislim da nemamo različite poglede. Ako su organizacije, makar i manje, koje se uključuju u neke veće asocijacije, vitalne, one će iz toga udruživanja izvući koristi. Nije neizbežno da manji mora više koristi pružiti zajednici u koju se uključuje. Tu se dobija i daje. To zavisi od toga koliko je ko produktivan i koju vrstu posla vrši. Ako vrši poslove koji su savremeni, ima uslove za brz uspon, može da izvlači, iako manji, i veće koristi od udruživanja.

Zbog nedostataka u integrisanim preduzećima, u prometu, bankama, ne treba sada manje raditi na stvaranju velikih organizacija u samoj Vojvodini. Jedino merilo trebalo bi da bude povećana produktivnost. Tamo gde je za veću produktivnost potrebno grupisati, treba grupisati. Tamo gde grupisanje ne donosi veću produktivnost, ne treba se time ni baviti. Ne bi trebalo da bude nikakvih kolebanja u stvaranju velikih organizacija u Vojvodini, tj. takvih čije će centrale i gro poslova i pogona u trenutku osnivanja biti u Vojvodini. A gde će one sve steći nove pogone, to će se videti. Ako bi se stvari tako razvijale da jedno duže vreme traje samo integrisanje vaših pojedinačnih organizacija u veće organizacije, čije su centrale van Vojvodine, značilo bi da nešto nije u redu sa koncepcijom razvoja.

Za neke poslove i neke grane bi bilo razumljivo da centri budu ovde, pa neka se drugi priključuju. Kad bi suprotno bilo slučaj, tj. da se ide samo na priključenje organizacijama van Vojvodine, to bi mogao postati problem za Vojvodinu, a time i za širu zajednicu. Logično je da centrale budu ovde, ako je većina uslova za brzi razvoj proizvodnje i razmenu tu, ako je težište u materijalnom pogledu na ovoj teritoriji.

U Vojvodini se manje nego igde u Jugoslaviji možemo zadovoljiti time da među nacijama ne bude sukoba i ekscesa. Tu ima uslova, prema tome imamo i obavezu, da ostvarujemo stalno novo. Nešto što je izgledalo zadovoljavajuće pre 10 – 15 godina, sad više nije. Ne možemo se miriti sa manjom angažovanošću Mađara, Hrvata i pripadnika drugih nacija u društveno-političkom životu. Zbirni pokazatelj ne može biti slučajaj, to je masovna proba. Ratom i drugim okolnostima prošlosti mogle su neke stvari da se objasne ranije, a sad više ne mogu. Imamo novu generaciju, svuda tražimo oslonac među mladim ljudima, a tu razlike, ako potiču samo iz prošlosti, moraju postepeno da nestaju. A ako ne nestaju, znači da se reprodukuju. Na čemu? Ne na prošlosti, nego na nečem što je deo današnje stvarnosti. Znači da se, pretežno, radi o prilikama u našoj današnjoj zajednici, a ne o reminiscencijama starih međunacionalnih sukoba. Znači da ovu zajednicu i političku angažovanost i aktivnost u njoj ne oseća svaka etnička zajednica u podjednako meri kao svoju. To je, znači, razlika u odnosu prema zajednici u celini. Treba videti da li postoji i u čemu razlika u odnosu zajednice prema pripadnicima tih nacija. Treba ići na otvoren razgovor, na zajedničko traženje rešenja. Mi imamo probleme i na Kosovu, no oni su drugačiji. U užoj Srbiji, narodnosti su mali procenat stanovništva, ali ima dosta zapuštenih stvari. Nisam bio tamo gde živi bugarska narodnost, ali iz ovog što sam sad pročitao, i što sam slušao, vidim da je to zapušteno. Verovatno da ih je više, bio bi to veći pritisak pa bi se moralo i rešavati.

¹ Iz izlaganja na zajedničkoj sednici CK SKS i PK SK Vojvodine, 3. marta 1972.

Ne dovodim u pitanje stav da vertikalno organizovanje nije rešenje.² Međutim, taj stav je potpun samo ako u isto vreme pokazujemo stalno određeni napredak u rešavanju stvarnih problema. Inače, osnovna formula ni u jednoj oblasti, kao ni u drugim, ne može biti restriktivna, nego programatska, što znači da treba ne samo reći kako ne treba, nego, i u prvom redu, kako treba. Pa kad pokažemo kako se na liniji koju preporučujemo može postizati makar postepeni napredak, onda i to što kažemo da ne treba, ima pravu težinu.

Tendencija vraćanja na staro je opasna i u oblasti nacionalnog pitanja. U trenutku kad je suzbijen separatizam – sa kojim se, uzgred budi rečeno, birokratizam, republički u prvom redu, bio veoma uspešno identifikovao svuda – birokratske struje se prebacuju sada na navodnu zaštitu jugoslovenstva. U čitavoj Srbiji je to vrlo važno, uključujući Vojvodinu. Opasno bi bilo nasedati nacionalističkim shvatanjima koja, pod vidom novog naglaska na jugoslovenstvo, idu na smanjenje samostalnosti republika i pokrajina i napuštanje politike nacionalne ravnopravnosti.

Veća svest Srbije o sebi¹

Konferencija² je izrazila ne nešto što smo mi režirali, nego nešto što se nagomilavalo. Veća svest Srbije o sebi je činjenica. U sadašnjoj situaciji u Jugoslaviji nacionalno je svud na površini. Srbija nije počela s tim, međutim, slažemo se da je nacionalno neophodno, da se, u našim okolnostima, mora i kroz to izraziti ostalo. Bilo je dosta refleksnih pokreta u Srbiji i posebno u Beogradu u smislu da to nije bitno. Ne samo među saveznim činovnicima ili nekim velikosrbima, to kažu i radnici u fabrikama – što vi češljate to, a ne rešavate naše probleme. Međutim, na tu liniju doći, bilo bi opasno. To bi značilo, u stvari, unazaditi sve. Pokušao sam da to kažem na neki način i prekjuče: kroz realizaciju suvereniteta i kroz jasne račune, izraziti i realizovati i ukupne interese – klasne, unutrašnje, tu pravu sadržinu.

To je išlo određenim redom. Prvo, Slovenci, najrazvijeniji, pa onda Makedonci. (Mislim da je to jedna od svetlih strana u jugoslovenskoj evoluciji, to što je postignuto u Makedoniji.) Pa onda Hrvatska, pa sad Bosna i Srbija. Bosna je izmešana i ona se afirmiše kao državnost i to treba razumeti i mi to jako podržavamo. Ko ne progovori svojim glasom u ovoj zemlji, bio bi u zavisnom položaju. Srbija je malo sporija, to je možda i stvar ekonomske razvijenosti, ali mnogo više stvar identifikacije, koja je duboka u srpskom narodu, sa Jugoslavijom, sa svim državama koje je srpski narod imao, uključujući i dve Jugoslavije, ako ih numerišemo.

Sad je to buđenje, i sa njim treba računati. Niti se to može sprečiti, kao što se to nije moglo ni dozvati.

Šta je sad na dnevnom redu? Na dnevnom redu je, rekli smo dosta puta, da se Srbija okrene sebi. Prvo, tako će koncentrisati svoje snage na realna pitanja, koja mogu nju kao društvo i ekonomiku da unaprede. Drugo, tako će i njeno ponašanje u Jugoslaviji biti ponašanje ravnopravnog među ravnopravnima. Ni više ni manje. A neće biti ponašanje nekoga ko ima pretenzije na više, a u praksi ispadne inferioran. Svako ko bi imao unitarističku svest, bio bi pogodan za žandarma centralizma.

Tu dolaze aktuelna pitanja – čisti računi i amandmani. U tom razgraničenju, čisti računi su glavno. Mi ćemo to da guramo. Mi smo i za promene u Vladi. Mislimo da je neizvršavanjem odluka, izbegavanjem da se izjasni, da završi stvari i da dođe do zaključka, doprinela, više nego što je to bilo neizbežno, odugovlačenju, i da je oštetila SR Srbiju, a verujem i širu za-

¹ Izlaganje na sastanku sa direktorima i glavnim urednicima listova, radija i televizije, 12. marta 1972.

² Treća konferencija SK Srbije, 9 – 10. marta 1971.

² Reč je o idejama o vertikalnom organizovanju nacionalnih manjina.

jednicu. Odugovlačenje nikad nije dobro. Da se odmah razumemo oko savezne vlade: to ne znači da sad treba da počne kamenovanje. Ono što je dobar potez, to je dobar potez. Ne može biti dobar potez u praksi, a da ispadne loš u štampi. Kao što nije dobro ni ono što je ranije bilo, da rđav potez u praksi savezne vlade ispadne dobar potez u štampi. Na laži ne može da se gradi ozbiljna dugoročna politika.

Okolo ustavnih amandmana. Mi imamo vrlo malo primedaba i to će se svesti, mislim, na nulu, topi se. Vi ste videli, insistirali smo u svoje vreme da se izbegne veto – to je i Kardelj mislio o vetu, to smo isto mi mislili. Međutim, sad kažemo: ako svi misle da je u vetu rešenje, nama to neće škoditi više nego drugima.

Što se tiče pokrajina, to je malo duži razgovor i ja mislim da se tiče i bića Srbije. Govoreći u vezi sa amandmanima, rekao bih toliko da nema pravog spora. Jer, to se administrativno tretira kao jedna stvar, a to su dve stvari. Postoji Vojvodina sa većinom Srba, gde vojvođanski Srbi postavljaju pitanje ko je taj ko može dovesti u pitanje vezu Vojvodine sa Srbijom. U isto vreme, Vojvodina je potpuno odlučna da i neposredno zastupa svoje interese u federaciji. A Kosovo, tu je nacionalni momenat, albanska manjina u Jugoslaviji i u Srbiji, prema tome, to su druge okolnosti. Mi smo i u tome bili jasni. Rekli smo: ako treba da se rešava van Srbije, neka se rešava. To smo rekli i Titu i njima samima. Neka tačno znaju šta hoće i gde hoće da stoji.

Ali, pokrajina ne može biti poluga pomoću koje će neko da manipuliše našom politikom, pa da unutar Republike stavlja veto, diktira tid. To treba svako sebi da izbije iz glave. To je jedna strana stvari.

Druga strana stvari u vezi s pokrajinama je to da je tačno da kod Srba, pa i u SKS, ima ljudi koji te stvari još nisu svarili. I nisu netačno pokrajinci i mnogi među srpskim komunistima osetili da se radi o tome da se postavi pitanje da li sad, prilikom afirmacije nacionalnih država, ne bi moglo da se vrati natrag, da se kaže, pošto su republike sad prave nacionalne države, da vidimo celu stvar nanovo, da li će uopšte postojati autonomija, sa kakvim pravima. Ta, u stvari, nacionalistička i nedemokratska razmišljanja postoje i u SKS i u Srbiji uopšte, formulisana tako ili drukčije. Ja mislim da se to oseća među nama. Važno je da se u Srbiji, a prvo u SKS, raščisti da su to činjenice, da su to stečena demokratska prava i da tu ne može da se ide nazad.

Govorimo o tome u vezi sa Ustavom, jer je formalno u vezi sa Ustavom, ali se ne može svesti na Ustav. Kosovo je tu već, da tako kažem, od 1912. godine i povodom Ustava ili povodom drugog, javlja se na sto načina. Tu se i ratovalo i mirilo i stezalo i popuštalo, liberalizovalo itd. Ali to je istorija za sebe i ne treba sad kroz taj uski prozor, kroz ustavne amandmane, snimiti jedan trenutak Kosova, i albansko-srpskih odnosa, pa suditi o celom problemu. Treba videti kontinuitet kosovskog i srpsko-albanskog problema. A ako se pogleda taj kontinuitet, onda moram reći, to je jedna od najdubljih senki, blago rečeno, u političkoj istoriji Srbije i odnosa sa susednim narodima, i mi tu imamo veliki faktički dug. Nije stvar u amandmanima, niti će to platiti amandmani. Albanci bi u svakom slučaju bili zaostali, jer tako je tekla istorija sve do početka XX veka. Ali su okolnosti i u toku ovog veka bile tako nepovoljne da ta zaostalost nije mogla da se likvidira ni onim tempom kojim se to dešavalo u susednim oblastima.

Prema tome, to je problem, a ne pitanje neslaganja oko nekih formulacija. Treba da što pre razgovaramo o njihovom pravom položaju, o materijalnim stvarima. Jer sada će se desiti takve stvari da se, recimo, neke republike ne slože sa odvajanjem 1,94 bruto dohotka za nerazvijene, misle da je mnogo. A obećavano im je i 2 odsto. Bojim se da posle svih ovih ustavnih promena neko kaže: izviniite, 1,94 je bilo u vreme unitarizma. Mislim da smo tu svi skupa, da tako kažem, sporomisleći. Kosovari u tome, što misle da je te stvari potrebno izdejsstvovati protiv volje Srbije. Ja vam to govorim, jer sam to i njima rekao, i Predsedniku³ isto tako. U Srbiji, pak, slepilo nekih se sastoji u tom, što misle, opet u kategorijama prošlosti, sad je vreme da se izdejsstvuje neko slabljenje političke pozicije Kosova. To bi bilo faktičko pogoršanje političkog položaja Kosova, odnosno albanskog naroda. To su besmislice. To bi bilo suprotno ukupnom interesu SRS. Da ne kažem da vraćamo narode u prošlost, da se spore oko takvih stvari, umesto da vidimo šta zajedno možemo uraditi na rešenju ekonomskih i drugih problema.

Sve to bi trebalo više imati u vidu, pa bi onda bilo više širine. Nemojte misliti da je sada strašno važno za srpsko rukovodstvo da budete postrojani, oštri itd., u vezi sa pokrajinama i drugim pitanjima kad se govori o pritisku na Srbiju. Što se tiče pritiska, nema razgovora o tome ko može da vrši veći pritisak: kad bi hteli sad zatvarati slavinu, ja bih isto mogao držati ljubazne govore, a Bojaniću⁴ reći – stegni. Međutim, nećemo da vodimo tu politiku, jer iz toga nema izlaza ni za Albance, ni za Srbe i Crnogorce tamo, ni za SRS u celini.

Uzgred rečeno, mislim da su naše odluke da nerazvijeni idu brže dosta tanko zasnovane. Počelo se od političkih rezolucija. Od kraja: da bi pristizali, moraju imati stopu rasta 13 odsto, pa smo počeli od stope rasta da gradimo. Međutim, treba videti da li postoje činioci – ljudski, materijalni – da se to postigne. Šta se desilo u prošlom planu? Slovenija je išla brže od Kosova. Mislim da bi trebalo videti šta je realno i onda se organizovati da se izbori što je realno. Zasad smo se izborili za rezolucije.

Kad je reč o konzervativnim tendencijama, mislim da postoje u Srbiji realna neslaganja sa promenama, ne samo konkretno sa ovim amandmanima, već u smislu posebnog mesta i uloge Srbije, u čuvanju Jugoslavije i inače, onda iluzija o nekim koristima za Srbiju od centralizovane Jugoslavije, onda, verovatno, o tome da je i politika SRS i SKS dosad bila pogrešna. U Srbiji, a posebno u Beogradu, ima mnogo ljudi iz drugih krajeva, mnogo starih boraca, ljudi iz savezne administracije. No, to nije samo Beograd – postoji stalni priliv u Srbiju, u Vojvodinu, ljudi iz drugih krajeva, koji imaju svoja shvatanja o Jugoslaviji, o jednoj drugačijoj Jugoslaviji. Sa tim treba računati. I ne može se to prosto žigosati, osuđivati, shvatanja moraju da evoluiraju, postepeno, sa stvarnošću. Svima njima mora da se bavi Savez komunista Srbije kao svojom bazom, da tako kažem, a ne da ih otpisuje.

Velikosrpski nacionalizam će i dalje biti naš glavni posao, da ne elaboriram. A sad bih hteo reći neke druge stvari, pošto sam i to rekao drugovima iz drugih republika. Mi nismo propustili poslednjih nekoliko godina, mislim da je to činjenica od Četvrtog plenuma, priliku da kažemo gde stojimo i

³ Predsedniku SFRJ i SKJ.

⁴ Milenko Bojanić, predsednik Izvršnog veća Srbije.

kakav je odnos SKS prema velikosrpskom nacionalizmu. Sa njim smo, praktično, stalno u ratu. Voleo bih da mogu da kažem da je to svuda slučaj, nama bi pomoglo. Jer ne može da reši sve probleme borbe protiv nacionalizma u Jugoslaviji – to što smo mi u Jugoslaviji složni u pogledu borbe protivu velikosrpskog nacionalizma. Što se tiče velikosrpskog nacionalizma, svi ostali treba da budu sigurni da mi sa njim nastavljamo rat, zato što to za nas nije u prvom redu pitanje da mi time branimo nečija leđa, da ne bi velikosrpski nacionalisti imali pretenzija na Bosnu, napadali Hrvatsku itd. To je pitanje ko govori u ime Srbije, ko će koga u Srbiji. Stvar koja je oduvek na dnevnom redu. Danas – kao i u narodnooslobodilačkom ratu. U Srbiji, taj rat je bio u najvećem svom delu građanski rat. To je, znači, u prvom redu, pitanje odnosa prema društvu.

Činjenica koju su dosad istakli i svi drugi, govoreći o nacijama, je da se ne može niko izboriti protiv nacionalista, osim levih snaga tog naroda.

I u svim sporovima unutar Jugoslavije, za srpske komuniste ostaje na snazi ono što smo govorili više puta: nema razumevanja ni saveza sa velikosrpskim nacionalistima. Mi imamo dovoljno svoje vojske da njih tučemo u Srbiji i, ako treba, da sporimo sa saveznom birokratijom i svim pretenzijama da se tutoriše Srbiji spolja.

Ja bih čak rekao da je jedno uslov drugog. Jer, jedno rukovodstvo u Srbiji, jedna politika SKS koja ne bi bila u stanju da zastupa interese SRS u Jugoslaviji, morala bi postepeno da prepušta bar deo političkog uticaja velikosrpskim nacionalistima. I obratno, onaj koji bi propustio njih unutra, pa da se kaže – nije važno, neka uđu unutra, neka guraju naša kola, faktički bi izgubio rukovodstvo. Postavilo bi se pitanje – ko će određivati pravac? Mi hoćemo da imamo u Srbiji u tom pogledu čistu poziciju u svakom trenutku. Ako smo zbog toga u slabijem položaju, raspravljajući neke savezne stvari, to nije bitno. Nikakvog ujedinjavanja – "Srbi na okup", da imamo sve na gomili, bez diferencijacije, nacija je jedinstvena prema drugima, itd. Ako će ljudi na toj bazi otpadati, neka otpadaju. Prema tome, mi ćemo praviti kompromise, oko materijalnih i političkih pitanja, pogađajući se u Jugoslaviji, tražeći srednja rešenja između raznih interesa, uključujući suprotne interese, gde postoje. To je ta vrsta kompromisa koji omogućuju da se živi i da se ide dalje. Ali ne i kompromise u građenju platforme, u utvrđivanju fizionimije vodećih snaga u Srbiji. Ta fizionomija mora biti jasna, ta platforma mora biti jasna. A onda tako organizovane snage mogu da u konkretnim stvarima jugoslovenskim idu u kakve bilo aranžmane, to uopšte nije bitno pitanje.

Još sam hteo reći povodom levice. Za kritiku s leva u Jugoslaviji ima ogromno uslova i potrebe, ali za jednu stvarnu kritiku s leva. Međutim, čim se malo zagrebe, tu je nacionalizam. Uzmite studentsku štampu, i beogradsku i zagrebačku. Spremni su da govore o svemu veoma oštro i slobodoumno, ali se ubrzo sve svede na nacionalno pitanje. Na vašem mestu nigde ne bih nikog apostrofirao – anarho-liberali ili kako se to sve zove. Etiketiranje ni na koga ne utiče, idimo na suštinske stvari, za jednu demokratsku, socijalističku koncepciju. Svako je dobrodošao ko hoće da se za to bori.

Na Konferenciji je bilo dosta reči o demokratizaciji. Mislim da je to pravi naš program. Osamostaljenje Republike pravi smisao dobija, po nama, samo ako društvena sadržina te evolucije bude uz ekonomski napredak, demokratska

i socijalistička. To nije bežanje od toga da se postavi pitanje nacionalnih interesa SR Srbije i izgradnje državnosti, nego šta će biti sadržina državnosti. Ako danas tražimo podršku, pitanje je za šta se traži podrška. Od toga zavisi i ko će tu podršku dati.

Ekonomski i socijalni poslovi su kod nas dosta loše vođeni. Ekonomska situacija nije dobra, komplikovana je inače zbog prilika u Evropi, zbog niskog mesta koji mi zauzimamo na lestvici razvijenosti među evropskim zemljama. Sa njima izlazimo na isto tražište. Mi imamo ljude koji bi mogli racionalnije da organizuju poslove, pa da manje skupo plaćamo svoje prisustvo na svetskom tržištu. A zatvarati se – sigurno nije rešenje.

Međutim, kad se govori o ekonomskoj situaciji, o učinjenom i o propuštenom, nisam za to da se neobjektivno napada vlada. To ne treba raditi, ali treba biti jasan i u iznošenju slabosti, i SIV kao i republičke vlade. Republika ne može da se uvije u srpsku nacionalnu zastavu, pa da ispadne da je srpska vlada potpuno čista, a savezna vlada kriva. Treba da bude jasno ko je za šta odgovoran, ko je šta obećao, ko je šta završio. Da biste mogli biti dugoročno kritični, vi ne možete biti senzacionalni. Jer, ako je danas senzacionalno, pa sutra senzacionalno, onda je to ili ludnica, ili je štampa nesolidna. Neka ta kritika bude inteligentna, obrazložena, jasna. Slažem se sa onim što je Bulatović⁵ rekao: stvari treba uprostiti. Ali uprostiti bez vulgarizacije i bez deformisanja. To jest, uprostiti tako da sačuvamo suštinu, a oslobodimo se ostalog. Znam da to nije lako napraviti, ali vi imate dovoljno kvalifikovane, inteligentne saradnike po granama. Jer, ako smo rekli da mislimo, recimo, da treba izvršiti promene u politici Vlade, to ne znači da je sad svako sredstvo dobro. Ne možemo ići na podvale, ne možemo ići na nekorektne stvari. To je besmisleno. Situacija je takva kakva jeste. Sad smo se nešto dogovorili, u redu, idemo korak dalje. Borićemo se da se pomogne u realizaciji toga.

Ne tvrdim da je situacija u štampi i Radio-televiziji suprotna. Nego hoću da kažem šta bi, po nama, trebalo da bude stalna linija. Upotrebljavamo onaj jezik i branimo one teze na kojima se može graditi kontinuitet, dostojanstvo i ugled. Veoma je važno da štampa ima ugled. Da svako među velikim sredstvima informacija bude svoj jer ona jedino tako mogu uticati. Inače, štampa može da ruši i da dezavuiše političku strukturu, politička struktura joj vraća istom merom, i samo se razara. Neko možda misli da to znači biti revolucionar, ali to za mene znači biti uličar.

Posle ovog bilansa i postavljenih zadataka treba ih konkretizovati u izgradnji republičkog programa, ne samo vladinog, nego društvenog programa. Skoro da ne treba da vam kažem da treba da budemo jako daleko od nekakvih manifestacija zadovoljstva. To bi nas odvuklo u podvlačenje onih najmarginalnijih stvari. Na kraju, ko god je samozadovoljan, čak ako je nešto i uradio, posle toga obično stane.

Mislim da bi trebalo da nam bude potpuno strano sad svako treperenje zbog nekakve renesanse srpske države. Pa dobro, ako ćemo da gledamo i mirnije i dugoročnije, srpski narod suviše dugo ima svoju državu da bi sad trebalo da se uzbudi zbog ovih ili onih slova.

⁵ Vukoje Bulatović, sekretar za informacije u Vladi SR Srbije.

O Savezu komunista, skepsi i dva gledišta u Srbiji. U Savezu komunista može biti onoliko jedinstva, koliko ga ima u društvu. To da je SK kohezioni element, ne treba sad pretvoriti u mehaničku formulu: sve se može dešavati, pod uslovom da postoji Savez komunista, pa će on sve to zalepiti, kao tutkalam. Ne kažem da Savez komunista treba da predstavlja prosek. On bi morao da ima istovremeno i više realizma i jasniju perspektivu nego prosek. Ali mora da izražava i stanje stvari, to što su vitalni interesi, razlike i sve ostalo. Rekli smo da moramo naučiti da živimo sa razlikama.

Ne bih u štampi nijedno suštinsko pitanje zaobišao. Prava pitanja, prema tome, i stvarne suprotnosti, treba, na vrlo miran način, stalno držati na dnevnom redu. I po cenu veće sporosti, borio bih se za objektivnost, za izvesnu mirnoću. I dajte svima mesta. Jasno je da ne mogu biti potpuno iste sve republike. Na kraju, tu postoji i jedna podela posla. Ali mislim da treba da bude prostora za sve.

Srpski nacionalizam je koncepcija¹

Postoji opasnost, mi je vidimo posebno kod sebe, da se kaže da je nacionalno pitanje nevažno ili, da budem još određeniji, da se u ovom trenutku² unitarizam vidi kao saveznik u borbi protiv separatizma. Ta opasnost postoji u Srbiji, a i u Hrvatskoj. Mislim da bi to hrvatski narod odbijalo od Jugoslavije, a Srbiju bi u političkom smislu, ako bi se tako shvatilo značenje sadašnjih jugoslovenskih kretanja, u celini vratilo natrag.

Neostvariv je u Jugoslaviji nekakav unitarizam koji bi zauzdao srpski nacionalizam. Srpski nacionalizam može biti potisnut, kao i svi ostali, samo kroz demokratsku socijalističku federaciju. Inače, ko god bi, zbog naših opštih teškoća, bio inicijator vraćanja na unitarizam, uveren sam da bi se srpski nacionalizam u taj unitarizam smestio kao kod svoje kuće, bez obzira sa kojeg bismo kraja počeli. Jer, srpski nacionalizam ima tendenciju da se pretežno u tom vidu manifestuje zbog niza realnih okolnosti, od kojih su neke subjektivne, no većinom su objektivne.

Ima, verovatno, unitarista i birokrata i u drugim nacijama koji bi prihvatili i srpski nacionalizam. Ali, svi srpski nacionalisti bi u datom momentu prihvatili unitarizam. Naime, srpski separatizam – danas je ovde govoreno o njemu – samo je jedan defanzivni vid srpskog nacionalizma. Mi smo rekli više puta da su srpski separatisti uvek samo razočarani unitaristi, ali samo za trenutak, nikad to nije dugoročno i uvek ima tendencije vraćanja na unitarizam.

Srpski nacionalizam je svakako potpuno formiran kao koncepcija, bez obzira na razne varijante. To je, na kraju krajeva, jedan nacionalizam koji je vladao, tako da mu to daje nekakvu kompletnost i on je sasvim ovozemaljski, i dalje će biti. To zavisi, razume se, mnogo od toga šta ćemo mi raditi i šta će se inače dešavati u zemlji.

Tu bih spomenuo i pitanje posebne odgovornosti. Razume se da nije ista stvar kad se nešto manifestuje u Crnoj Gori i u Srbiji, po posledicama za Jugoslaviju. Sporovi između Srba i Hrvata su jedna stvar, između Kosova i Crne Gore – druga.

Važno je da smo načisto s tim da nema nekakve posebne odgovornosti u smislu stavljanja težišta na srpsko-hrvatske odnose. Kad bismo na to krenuli vi i mi, time bismo kompromitovali ovaj sistem koji smo napravili, a sistem je napravljen ne zato što smo mi svi slepi pa ne znamo da ima, recimo, Srba više nego Makedonaca, ili Hrvata više nego Crnogoraca, nego smo sistem napravili

¹ Iz izlaganja na sastanku sa rukovodstvom SK Hrvatske, 23. marta 1972.

² Posle smene rukovodstva SK Hrvatske, na čelu sa Mirkom Tripalom i Savkom Dabčević-Kučar, koja je usledila nakon XXI sednice Predsedništva CK SKJ u Karađorđevu.

kao neku vrstu, da tako kažem, korekture stvarnosti, da se ne bi na bazi stihijnog odnosa snaga stvari regulisale, jer onda nema pravog jedinstva.

Prema tome, sistem jeste u izvesnom smislu u protivrečnosti sa stvarnošću, i to sprečava da elementi materijalne stvarnosti u stihijnom sudaru rešavaju sva pitanja. Znači, da izvesna pravila ponašanja i pravila igre moraju biti važeća i služiti kao korektura materijalnih odnosa. To se ne sme ni u kom slučaju dovesti u pitanje. Na nekoj maloj stvari može izgledati pogodno, ali kad se počne klupko odmotavati, moglo bi ići do kraja.

Imam utisak da je raspoloženje za jačanje jedinstva u Jugoslaviji vrlo jako. U isto vreme, čini mi se, da opet tu ne možemo računati na neku stihiju. Ne smemo doći u situaciju da osporavamo ono što je postignuto, ne samo u nacionalnim odnosima, nego u ostvarivanju i tržišne privrede i samoupravljanja.

Kod nas kasne društvena rešenja, i ekonomska posebno. Rekao bih da je postojala jedna praksa, dovoljno sređena za naše prilike državnog socijalizma, a da postoji jedna ideologija, u ponečemu samo ideja samoupravnog socijalizma, i to je sada prilično složen prelaz i još uvek te forme nisu za ovu drugu, sledeću fazu, dovoljno razvijene. Tako da su i samoupravna rešenja više, izgleda, u oblasti politike, nego u oblasti ekonomije. Sad treba potvrditi da postoji naša subjektivna sposobnost sintetizovanja jugoslovenskih formula. Ne mislim da se postavlja to kao problem među nama, nego se problem postavlja u društvu, ne samo u međurepubličkim odnosima. Jer, vraćanje na centralizam u politici i na državnu privredu još uvek je iskušenje. Međutim, to bi posle tražilo novu reformu radi ostvarivanja tržišne ekonomije i samoupravljanja, a posle jednog centralističkog talasa opet bi bila potrebna nova reforma zbog nacionalnog pitanja. U ovoj situaciji posle XXI sednice Predsedništva SKJ i Druge konferencije mi na određen način moramo da idemo dalje, da bismo rešili pitanja koja su ključna, koja su na dnevnom redu, a da ništa od dosadašnjih tekovina ne bude devalvirano.

Ne može se ići na centralizaciju samo zbog nečega. Ili se mora imati jedan ili drugi sistem. Što se tiče banaka i prometa, treba raščistiti te stvari. Mislim da su to društvena pitanja, jugoslovenska. To je pitanje odnosa unutar radničke klase u Jugoslaviji i njene ravnopravnosti i njenih odnosa. Za Srbiju bih rekao da njena perspektiva nije u prometu banaka, nego je, kao i za sve druge republike, industrijalizacija. To je jedino na čemu može da počiva neki prosperitet, standard i razvoj radničke klase. Ne mislim da nema nesporazuma u tom pogledu, ne samo u Jugoslaviji nego i unutar Srbije, ali to je jedino realna perspektiva. U Beogradu je bilo pedeset posto spoljne trgovine, a danas je nešto preko trideset posto. Važno je da se gradi željezara od milion tona u Smederevu. A da li će spoljna trgovina ići danas ovim kanalima ili drugim, nije važno, jer to na kraju dođe na svoje mesto, pošto će veliki proizvođači, kao i svuda u svetu, sami biti veliki izvoznici i uvoznici. Posrednici ne mogu biti perspektiva niti na tome može bilo ko graditi svoj prosperitet. Stvarni razvoj je industrija i to ako se malo dugoročnije gleda, što više zasnovana na vlastitoj sirovini – a to ne mora biti na istoj teritoriji, nego što bliže plasirana. To onda ima neku stabilnost.

Pitanje razvijenih i nerazvijenih će biti glavno pitanje sledećih dvadeset godina za nas i amandmani bi bez toga bili samo papir. Jer, ako tu ne bismo našli rešenja, odnosno stalno nalazili nova i bolja u srazmeri sa našim rastom,

onda bi jedinstveno tržište predstavljalo samo jedan okvir u kojem je institucionalno obezbeđeno da onaj razvijeniji ima prednost. Kad se radi o tom pitanju, zajednica treba da se pokaže sposobna da olakša razvoj onih koji su manje razvijeni. Mislim da je to ključno. Mi smo sve više suočeni s tim u Srbiji, ne samo kao sa stihijom, nego i kao sa organizovanom akcijom.

Imam utisak da je to i problem broj jedan Jugoslavije. Računski gledajući, Republika Srbija mogla bi da stoji kao na nekoj sredini, jer je otprilike tu stanje kao što iznosi jugoslovenski prosek. Međutim, SR Srbija je toliko raznovrsna, toliko sama protivrečna, da taj prosek ne znači stabilnost, kao što ni jugoslovenski prosek ne daje stabilnost. Na tom velikom rasponu ne može se govoriti o stabilnosti, to je prividno. Računski može da postoji neka ravnoteža, ali ona je prividna. Možda neko i u SRS misli da ona ne mora biti zainteresovana kako će se rešavati ta razvojna pitanja, jer je na nekoj sredini, pa joj može odgovarati sistem i ovakav i onakav.

Međutim, nije stvar u tome. Ako sistem ne bi uvažavao ekonomske stimulanse i motivacije, on ne bi mogao da nas vuče napred i raspon bi se povećavao i u Jugoslaviji i unutar Srbije. Razvojna pitanja su pitanja ravnopravnosti i zbog toga pitanja jedinstva unutar radničke klase. A imaju, razume se, i nacionalni vid, zato što smo mi mnogonacionalna zemlja.

Ovo sam rekao ne zato što mislim da bi trebalo odlagati ma koje od konkretnih pitanja koja su na dnevnom redu, da bi se rešavalo pitanje nerazvijenih, već zato što ta stvar mora biti i tretirana i prezentirana u okviru jednog opšteg razvojnog plana, jedne razvojne koncepcije.

Hteo bih reći nešto u vezi s velikim preduzećima i problemom tehnokratizma.

Birokratizam starog političkog tipa nije nikakav lek protiv tehnokratije. Oni idu skupa iako su u sudaru. Nama tu neko opredeljivanje između njih ne može pomoći. Ima dosta birokratskih snaga koje su potisnute u početku reforme, a sada se opet nude kao saveznik protiv tehnokratije. To nije rešenje. Mi smo ekonomski išli brže nego u društvenom smislu i tu imamo velika zakašnjenja u svim velikim organizacijama. Ekonomija je narasla, dok su odnosi stari. I dalje se rešava na bazi odnosa snaga – gde jači lome slabije, manji se izmiču, naročito u momentu integracije, razbijaju je. Mi sad imamo u Srbiji te unutrašnje sudare baš zato što stvari društveno nisu rešene.

U javnosti se to pojavljuje više u međurepubličkom vidu. Nama izgleda da je to čak smetalo da se neke stvari kao društvena pitanja rasprave, zato što se onda svako ukopa, bilo da je to pitanje spora između mesta gde su banke i gde su fabrike, ili mesta gde su prerađivači sirovina i proizvođači sirovina. U stvari, ne radi se o problemu nacionalnog ni republičkog karaktera, nego o tome da u tom procesu, od proizvodnje sirovina pa do prometa i finansija, stvari nisu regulisane društvenim sporazumom. Kad to postignemo, mi ćemo taj element imati, ne eliminisan već regulisan i u međunacionalnim odnosima.

Još bih nešto želeo pitati: kakva je situacija, kakva je atmosfera ukupno u Hrvatskoj? Sigurno ima stvari sličnih, a i različitih u ovom trenutku. U Srbiji, ne pretendujući da dajem sliku političke situacije, ali govoreći o onim stvarima koje nas mogu interesovati, ono od čega smo se mi plašili je animozitet prema Hrvatskoj. Rekao bih da se to pokazalo manjim nego što smo mislili da može biti. Ne bih rekao da je uopšte karakteristično. Više nervoze je sigurno bilo oko

Kosova. Mislim da nam je pomoglo to što su albanski komunisti na Kosovu počeli govoriti o albanskom nacionalizmu, tako da je stvoren osećaj da su tamo stvari ravnopravno stavljene na dnevni red.

U celoj ovoj fazi postoji šire raspoloženje za jedinstvo. To je pozitivno, ali su okolnosti dosta ojačale i argumentaciju za neko jedinstvo, ne sasvim definisano, ali, ipak, s jednim unitarističkim prizvukom. Ne možda agresivnim, ali takvim koji pokazuje izvesnu indiferentnost za specifičnosti i razlike, kao i autonomnost i odgovornost svih.

Tu su i izvesne težnje natrag u etatizam, zbog velikog dela onih koji su zaostali, a koliko su zaostali najbolje se vidi nakon devalvacije. Jer, devalvacija je pogodila mnoge u Srbiji. Sada je svođenje računa pokazalo da postoji niska proizvodnost i kod onih za koje to nismo mislili. To se onda spaja s izvesnim konzervativnim tendencijama u politici.

Konzervativci, koji su digli glas posle XXI sednice, na čisto političkom planu će se, verovatno, i dalje javljati. Biće ekscesa, ali tu se reaguje. Međutim, širi konzervativizam je u zagovaranju etatizma u privredi i komandovanja u Partiji, svođenje svega na Partiju i eliminisanje drugih organizacija. To im ništa ne smeta da spominju samoupravljanje i radničku klasu. Tu ima ljudi koji su morali da odu kad je nastupila reforma, ali i sadašnjih, posebno onih koji su u teškoćama. Tu će naša sposobnost nalaženja jugoslovenskih rešenja biti presudna. Izgleda da treba da se više ljudi dâ u jugoslovenska tela, da se drugačije organizuje rad. Jer, mi moramo rešavati stvari na jugoslovenskom planu, inače se postepeno kompromituje samoupravljanje kao opšti sistem i kompromituje se rešenje nacionalnog pitanja. Onda nam nameću tezu – ne treba ići iznad naših mogućnosti, ovo društvo traži veću efikasnost, pa onda za primitivnije prilike dajmo i primitivnije metode.

Mi sad raspravljamo o onome što je Perišin³ izrazio rekavši da se treba pružiti prema svojim mogućnostima. Bez toga, u svim jugoslovenskim republikama nema rešenja, jer postoji preveliko trošenje i u nekim drugim oblastima, a ne samo u investicijama, iako verovatno prvo to treba svesti na pravu meru. A onda treba računati s borbom oko opšte potrošenje, gde ćemo imati mnoge protiv sebe, gde se neće shvatiti da mnoge stvari treba zaustaviti – od prosvete nadalje. Ako bismo zaustavili potrošnju, verujem da bismo počeli da nalazimo rešenja.

Privilegija je kratkoročna i prividna prednost¹

Razvoj moderne privrede u uslovima samoupravljanja zahteva sve više da se povezuju sfere proizvodnje i prometa robe i novca. U savremenom svetu, sredstva triju sfera – industrijske, trgovinske i finansijske – nisu više odvojena. Povezao ih je razvoj moderne privrede, s tim što grupisanje i organizacija kapitala u socijalističkim zemljama u većoj meri ima vid državne politike. Jugoslavija počinje sa masovnom proizvodnjom dobara na osnovama moderne tehnologije. Produktivnost koja odovara novoj tehnici i planiranje proizvodnje koje odovara zahtevima tržišta, mogu se postići samo ako i mi postignemo povezanost sfera – proizvodne, trgovinske i novčane, koju je već postigla privreda u drugim zemljama.

Međusobni sukobi radnih organizacija različitih sfera, pritisci, ucene i otimanje oko viška rada, čine ih pojedinačno slabijim, a naročito slabe jugoslovensku privredu u celini. Do povezivanja preduzeća iz raznih sfera proizvodnje i prometa došlo je, do sada, u manjem broju integracija. Većina integracija je ograničena na povezivanje radnih organizacija iste sfere, što obezbeđuje dalju podelu rada i predstavlja tehnološku integraciju. No, tek prelaženje tih granica, povezivanjem svih faza privređivanja, od proizvodnje sirovina do prometa i finansiranja, može značiti stvarnu ekonomsku integraciju, koja danas obezbeđuje ukupnu veću produktivnost i uspešan nastup na tržištu. U tako organizovanu privredu moći će sa više uspeha da se uključi i nauka.

Stvarna savremena rešenja daće pre takvo povezivanje nego grupisanje, po svaku cenu, preduzeća iste sfere u odvojene industrijske, trgovinske ili bankovne gigante, koji teže monopolu u svojoj oblasti i drugim putem nas vraćaju onamo odakle smo krenuli – u ekonomiju državnog socijalizma.

Povezivanje prema upućenosti organizacija različitih sfera jednih na druge biće i odgovor na nametanje teritorijalnog merila – republičkog, pokrajinskog i opštinskog, koje je dovelo do ekonomski štetnih i društveno-politički konzervativnih rešenja. Stvaranje, putem političke prinude i mimo neposrednih interesa privrede, radnih organizacija koje nisu sposobne za život u tržišnoj privredi, mi gradimo društveno-ekonomsku osnovu koja, potom, zahteva vraćanje na subvencije, na administrativnu preraspodelu, na državnu privredu uopšte.

Nije potrebno dokazivati da bi administrativna preraspodela i podržavljenje privrede pogodilo upravo najproduktivnije delove privrede, učinilo,

³ Dr Ivo Perišin, predsednik Izvršnog veća SR Hrvatske.

¹ Iz izlaganja na Izornoj konferenciji SK Opštine Stari grad, 27. marta 1972.

između ostalog, uzaludnim žrtve koje kolektivi podnose da bi stekli novu tehniku i nove kvalifikacije.

Ako dopustimo takva kretanja u sferi materijalnih odnosa, uzalud ćemo se pozivati na samoupravni kurs Saveza komunista Jugoslavije i ustavne amandmane. Odnosi birokratskog socijalizma će biti stvarnost. Njima bi se tada neizbežno morala prilagoditi uloga SKJ i karakter jugoslovenske države i odnosi nacija i republika u njoj. Kod takvih birokratskih poduhvata i zahteva za državnom intervencijom ne treba da nas vara njihovo pozivanje na interese radničke klase i odluke Druge konferencije Saveza komunista Jugoslavije. Na njih se danas žele pozvati mnogi, pa i deo privrednika koji traže da država, a to znači ukupna radnička klasa Jugoslavije, plati troškove pogrešnih investicija, ranijih i najnovijih, lokalne zatvorenosti i lošeg privređivanja uopšte.

Savremenost organizacije, podela rada i udruživanje onih koji zajedno mogu ostvariti veću produktivnost, postići će se samo upoređivanjem rezultata rada na otvorenom jugoslovenskom tržištu. Zato je vitalni interes privrede – i ove u Beogradu i u SR Srbiji, a ne samo obaveza prema usvojenim normama jugoslovenske zajednice – da i Beograd i SR Srbija budu otvoreni za robu i usluge i za povezivanje sa radnim organizacijama iz svih krajeva Jugoslavije. Bez nepisanih prioriteta za lokalna preduzeća i nevidljivih ograničenja za organizacije iz drugih krajeva. Privilegija je kratkoročna i prividna prednost. Kad postane sistem, ona nas uspavljuje u zaostalosti.

Administriranje se ne može suzbiti samo opredeljenjem, treba ga učiniti izlišnim¹

Danas je rečeno da se pitanja mesta trgovine i da li je trgovina eksploatacija ostalih ili nije, postavljaju već odavno. Da je trgovina krađa bilo je gledište i evropskog socijalizma, ostalo je prevladavajuće posle Oktobarske revolucije, i ne treba da mislimo da je to isključivo naša pojava ili da je privremena.

Povoljniji položaj trgovine je i deo ekonomske stvarnosti kod nas. To se videlo iz onoga što je rekao Vlaškalić², a mislim da i svi imamo određena znanja o činjenicama. A u svesti je pretežno tako: trgovina i finansije kao delatnosti koje su u izvesnom smislu eksploatorske. To stanje svesti odgovara staroj stvarnosti, ne samo kod nas, vremenu trgovačkog kapitala, gde se prikupljanje sredstava vršilo pretežno preko trgovine. Svet je, velikim delom, izišao iz toga. Mi izlazimo iz te faze. Više nisu razdvojeni trgovinski, industrijski i finansijski kapital kao što su bili. Ali je slika u javnosti i u narodu ostala nepromenjena. Možda izgleda paradoksalno, ali industrija će biti prva, koja će shvatiti jedinstvo interesa. Razume se, ako ti interesi budu u praksi objedinjeni. Sigurno da će u našem malograđanstvu i u seljaštvu trgovina najduže ostati jedna neproduktivna i izlišna delatnost. Nije bitno, razume se, da se borimo protiv slika u glavama ljudi, nego da menjamo stvari u praksi. Regulisanje stvari u trgovini i u odnosima između sfera delatnosti, znači regulisanje i u raspodeli između tih sfera.

Razumljivo je što je pritisak u pravcu modernizacije došao u obliku zahteva trgovine, posebno one koja posluje sa inostranstvom, zahteva da se proizvodi ono što je svet voljan da kupi i po cenama po kojima to proizvode drugi.

Oni koji rade u trgovini ne očekuju priznanje za svoju ulogu u modernizaciji naše privrede. Radili su za sebe i izvršili određeni društveni zadatak u tom smislu što svest proizvođača shvata da mora da savlađuje svakim danom nove teškoće. Jer drugi proizvođači izbacuju nove, bolje proizvode i po cenama po kojima on još ne može da proizvodi, ali mora, da bi živeo. Produktivnost i kvalitet se uopšte nikad ne postižu dobrovoljno. Tržište primorava proizvođača na stalnu promenu. Onaj preko koga se izražava taj pritisak tržišta, odnosno preko koga se saopštava opšti napredak u svetu, jeste trgovina. Već zbog toga ne može biti idiličnih odnosa između tih različitih sfera. Zato i sada, u praksi,

¹ Reč na sastanku sa predstavnicima unutrašnje i spoljne trgovine, 5. april 1972.

² Profesor Tihomir Vlaškalić, član CK SK Srbije i član Republičkog izvršnog veća. Posle uklanjanja liberala, deset godina na funkciji predsednika CK SKS.

nema ničeg neprirodnog u tome što trgovinske organizacije daju inicijativu i organizuju se za stvaranje novih vrsta proizvodnje, za promenu postojećih.

U takvoj situaciji, mnogi pod vidom odbrane interesa proizvodnje i proizvodnih organizacija, zaštićuju lošu proizvodnju. Gde je moguća administrativna raspodela, a mi smo je imali, dok je tržište gladno, industrija prividno dominira. To su faze koje su doživle i doživljavaju socijalističke zemlje, uključujući i našu. U stvari, tada industrija raste pod zaštitom, no, pre ili posle, nju čeka proba tržišta. Što pre, to bolje.

Govoreći o sadašnjoj našoj fazi rekao bih ovo: u teškoćama – tendencije su uvek da se ospori tržna privreda, faktički se time osporava i samoupravljanje. To znači vraćanje na državnu privredu, i tako, između ostalog, dobija oblik odbrane interesa industrije od trgovine i banaka.

U odbrani tržne privrede neće biti osnovno ono što ćemo reći. Administriranje se ne može suzbiti samo opredeljenjem, treba ga učiniti izlišnim. To znači, da ako tržna privreda u celini, a naročito ako velike organizacije koje daju ton, budu uspešno rešavale probleme našeg razvitka, onda će da se suzi i prostor za administriranje. Sve ono što ne možemo rešiti na ekonomskom planu i ekonomskim metodama, otvara širi prostor za administriranje. Mi imamo privredu sa znatnim stepenom administrativnog delovanja, i društvo koje je delom samoupravno, delom birokratsko. Ono što ne uspemo rešiti na liniji tržišta i samoupravljanja, automatski će se popunjavati administriranjem u privredi i potiskivanjem samoupravljanja u društvenim odnosima.

Ne mislim da će to rešiti stvari u korist industrije na štetu trgovine. Jača će morati da bude država, ako ponovo bude posrednik između pojedinih sfera delatnosti, pojedinih preduzeća iste sfere i radnika i radne organizacije. A ima niz stvari koje govore o tome: nereseni problemi među sferama, nereseni problemi u istoj sferi, odsustvo podele rada u razvoju kapaciteta i, na kraju, niz problema neresenih za samog proizvođača u uslovima kakvog-takvog samoupravljanja.

Neću govoriti o tome šta je čiji deo posla i šta je tu propušteno. Kušić³ je govorio o Republičkom izvršnom veću. Verovatno da može i o mnogim drugim institucijama da se govori. Nesumnjivo da ima čitav niz stvari koji nije rešen ni na nivou preduzeća, ni na nivou komune, ni na nivou Republike i Federacije. Ali, činjenica je da, ako mi svi koji smo opredeljeni za tržnu privredu i za samoupravljanje, na celom frontu ne učinimo sledeći korak, moramo, rešavajući tekuća pitanja, povećati dozu državnog intervencionizma na svim nivoima.

Ne mislim da ćemo svi zajedno intenzivnim radom do Četvrte konferencije⁴ te stvari rešiti. Možemo nešto obaviti u tom pravcu, no nije nam posebno cilj da na Konferenciji saopštimo da smo rešili neke stvari. Ali bi trebalo da oni među vama, koji budu na Konferenciji, saopšte šta je urađeno. O tome javnost, šira, pa ni partijska, nema pravu sliku. Onda će se lakše i praktičnije primiti kritika i videti šta se dalje može. Inače, ovo što kažem odnosi se na duži pe-

³ Rade Kušić, direktor spoljnotrgovinskog preduzeća "Jugoeksport" u Beogradu.

⁴ Četvrta konferencija SK Srbije (26–27. april 1972.) bila je posvećena ekonomskom i društvenom položaju radničke klase.

riod. To su stvari koje nisu za mesec dana, niti ih vezujem na kraj 1972, a dotle, na primer, treba da se sprovede zakon o bankama.

Socijalistička Republika Srbija ne zasniva svoje perspektive na trgovini i bankarstvu više nego ma koja druga republika u Jugoslaviji. Međutim, može se reći i to da te grane nisu ravnomerno raspoređene i teško će ikad biti. To zavisi od mnogo okolnosti. Neke grane zavise od rasporeda prirodnih bogatstava, od tradicija i od zatečenog stanja. Neke zavise od koncentracije stanovništva i od pogodnosti saobraćaja – to su veliki centri. Govoreći o Republici, to može biti solidno zasnovano samo tamo gde bude jaka i proizvodnja. Iluzija je da bi Beograd, i Srbija čak, mogli živeti više od trovine i bankarstva nego drugi.

Morate imati planove i morate dalje razvijati trgovinu i ostale organizacije, banke, osiguravajuća društva. Međutim, to se realno može planirati i ostvarivati samo u kontekstu dalje industrijalizacije, koja je deo opšteg razvitka zemlje.

Pod utiskom toga kako je Beograd veliki centar prometa, bilo je i odbojnosti da se ove stvari raspravljaju. Toj odbojnosti verovatno su doprinele i primedbe koje su dolazile iz drugih republika. Problem među granama se reflektovao kao međurepublički problem, pa se onda možda mislilo da je republički interes da se u trgovini i bankarstvu održi *status quo*, da se te stvari čak i ne raspravljaju. Jer, eto, svi tvrde da je to kako se stvari odvijaju za nas povoljno, čak i neka privilegija. Prema tome, ako drugi smatraju da to treba raspravljati, mi smatramo da to ne treba da stavljamo na dnevni red, jer mi tu nešto izvlačimo. Vrlo je teško reći kako teku ta prelivanja u privredi. Uvek se vrše prelivanja. Obično se vrše u korist sfere prometa, a u samoj proizvodnji – u korist onih koji upotrebljavaju više složenog rada i idu u veću finalizaciju, na račun onih koji idu u manju finalizaciju.

Međutim, izračunati to po republikama je jalov posao. Vraćam se, opet, na ono što je naše: bilo bi jako opasno dopustiti uverenje, da Srbija i Beograd treba da zasnivaju svoje pozicije pretežno na prometu roba i na novčanom prometu. Između ostalog, to su vrlo promenljivi elementi, pomeranja u njima se vrše mnogo brže nego u oblasti industrijskog razvoja.

Ceo naš način reagovanja na stvari je izazvao određena zakašnjenja. To treba nadoknaditi ne zbog nečijih zahteva, nego zbog toga što ćemo sa modernizacijom rada u samim tim granama i sa njihovom većom međusobnom povezanošću postići veću produktivnost rada. Rekao bih da je i danas, u načinu na koji smo raspravljali stvari, bilo izvesnog odbranaštva, a ono nije potrebno. Verujem da niko od vas ne želi da zastupa nepromenjeno stanje stvari. Trgovina može ojačati svoju poziciju samo ako se dalje menja.

Nama je potrebna razvijenija, civilizovanija trgovina, koja će služiti celoj privredi i uticati na proizvodnju. Mislim da je njen uticaj bio pretežno povoljan. Potrebna su nam, prema tome, i velika preduzeća. Ekonomski život vodi postepenom ujedinjavanju, iako on traži i neprestano rađanje novih organizacija. Nove produkcije i nove grane se nikada ne rađaju kao giganti, nego moraju početi kao male. To su neke od njih možda buduće velike. Prema tome, idealno stanje ni u socijalističkoj trgovini nije to da izvršimo opšte ujedinjavanje.

Ne treba smatrati da ćemo imati kurs na prinudno ujedinjavanje, već zbog toga što u našem sistemu oni koji se budu ujedinjavali treba da uzmu odgovornost za taj rizik, a to je uvek materijalni rizik. Direktor iz Novog Sada

govorio je o dezintegraciji. U svom razvoju sve velike organizacije moraju i to doživjeti, i na taj način upoznati šta su minimumi za jedinstvo. Verovatno da ništa nije bolje nego upoznati to iz svog sopstvenog iskustva, ali te rizike ne može da snosi zajednica. Te rizike moraju da snose organizacije.

Biće od značaja da se neke od stvari, koje ste danas izneli, na pregledan način kažu i na Konferenciji i to na način koji bi obuhvatio položaj čitavih sfera i olakšao da se i u Savezu komunista i u javnosti stvari shvate. Ali, tom prilikom treba više reći o tome šta na tom planu nismo rešili. Najmanje bi nas vodilo napred ako bismo se našli u položaju da neko trgovinu kritikuje, a da se ona brani. To bi bio znak da stvari nisu sazrele u našim glavama.

Između žestokih napada na državu i pokajničkog vraćanja njoj¹

Sve što je danas i ovih dana ovde rečeno, na vreme je rečeno. Ovo je četvrti skup ove nedelje. Bili su sekretari opštinskih komiteta i velikih osnovnih organizacija, ljudi iz banaka, prometa, i biće ih još – partijskih sekretara i predsednika radničkih saveta iz integrisanih preduzeća.

Na svim tim skupovima govorilo se pretežno o društvenim odnosima, o stvarnosti. Danas je pomenuto mnogo vitalnih i prosto interesantnih pitanja. Bilo bi zanimljivo, a možda i zadovoljstvo, kada bismo svi mogli u nekom slobodnijem razgovoru reći šta o tim pitanjima mislimo, da to bude pravi razgovor. Ovako, svi smo svedeni na neku vrstu monologa. Mogli bismo jedni druge i da pitamo.

Konferencija neće da preseče mnoge važne stvari iz našeg tekućeg rada, u kojima imamo veliku potrebu za rešenjima. A pogotovo u pitanjima kao što su – šta je radnička klasa, šta je socijalizam?

Politika SKJ je određena i mi smo njen deo. Ja o tome ne govorim iz formalnih razloga već što se u okviru te stvarnosti krećemo. Prvi uslov koji moramo ispuniti da bismo mogli makar i na malom prostoru da je menjamo, jeste da je priznamo onakvu kakva jeste: i tu jugoslovensku stvarnost i tu utvrđenu politiku SKJ koja je njen deo. To znači, treba da potpunije osvetlimo situaciju, da obezbedimo jedan nov stepen organizovanosti u ostvarivanju usvojene politike. Na celom tom frontu da učinimo korak dalje. Potpuno se slažem da je važna akcija. Verujem da će zaključci Konferencije izgledati bolje u tom pogledu nego teze. Ali, osnovno je kakva će biti generalna linija. Kako će generalna linija, koja postoji, ali koja je živa stvar, dalje evoluirati svuda, pa i na tom skupu, i na svim skupovima koji mu prethode.

Slažem se sa drugom koji je kritikovao ono što stoji u tezama o samoupravljanju, kao nečem što je već usvojeno. Sa mišljenjem da je samoupravljanje stalno osporavano sasvim se slažem.

Mi jako osciliramo u ukupnom ponašanju jugoslovenskog društva. Možda bi se neki drugi ljudi na našem mestu, sa drugim iskustvima, sa drugom generacijom sistema, ponašali drukčije. No, onda bi to bilo neko drugo društvo, ne bi bilo ovo. Rečeno je da nema funkcionalne veze između nauke i promene. I oni koji poručuju te radove i utiču na mesto nauke i na njen domet u društvenim promenama, ne vole uvek neprijatne stvari. A i u nauci, u društvenim naukama posebno, postoji jedna velika rastegljivost. I tu vidim tu istu oscilaciju. Teorija i

¹ Izlaganje na sastanku sa naučnim radnicima, 6. aprila 1972. Sastanak je održan u pripremanju Četvrte konferencije SKS.

socijalistička teorija – to je oblast u kojoj postoji – postojalo je i za ovim stolom – više kompletnih objašnjenja za ovaj jedan jedini postojeći svet. I rekao bih, više kompletnih rešenja za tu jedinu konkretnu budućnost koju će imati taj jedan postojeći svet. I naše vodeće snage – političke, administrativne, kulturne, naučne – osciliraju u ovoj fazi između žestokih napada na državu i pokajničkog vraćanja njoj.

Ne govorim, razume se, o pojedincima. Može čovek imati godinama isto mišljenje, može to da ne bude dobar znak. Ako evoluirala stvarnost, i mišljenje se menja. Mislím na celinu mislećega i angažovanoga dela društva i počinjem, razume se, od političkih faktora. U svim teškoćama, pogotovo i krizama, postavlja se isto pitanje: da li bi možda bilo bolje da se vratimo na stare staze? To se postavlja na različite načine, od nekvalifikovanog radnika do najkvalifikovanijih, najobrazovanijih ljudi, ali ipak je suštinski isto. Razume se, ne postavlja se tako često pitanje – napustiti tržišnu privredu u načelu, ali u njenim konkretnim vidovima – redom. Međutim, da likvidacija tržišne privrede znači i likvidaciju materijalne samostalnosti i odgovornosti preduzeća, te i samoupravljanja, ne pominje se, jer samoupravljanje spada u naše pozitivne simbole. A tržišna privreda, iako je faktički i racionalno s njim povezana, može se slobodno napadati, pošto je jedan od zlih simbola. Manje produktivni deo privrede, manje kvalifikovani deo radničke klase i manje razvijeni krajevi, imaju svoju logiku i dovoljan razlog – i misle da se može obnoviti jedna, u mnogo većoj meri, državna privreda i očuvati i čak razviti samoupravljanje.

Drugi shvataju veoma dobro da likvidacija ekonomske samostalnosti i odgovornosti preduzeća znači i likvidaciju materijalne osnove samoupravljanja. No, ja mislim da im to mnogo ne smeta, jer povratak na etatizam jeste njihov pravi motiv. Veoma uproščavam, ali su osnovna pitanja i teška pitanja uvek jednostavna i moramo ih svesti na jednostavni oblik kako bismo ih rešavali.

Dopustiva su i zakonita razna pitanja: da li je u nerazvijenoj zemlji, u fazi istovremene industrijalizacije i podruštvljenja, prerano došlo tržište i sve ostalo. No, to znači, između redova, i – samoupravljanje. Rekao bih ovde, opet iz tih susreta koje smo imali u poslednje vreme sa ljudima iz industrijskog sektora, da je shvatanje o tržišnoj privredi kao mogućnosti da svako prolazi prema radu – kolektiv na tržištu, a pojedinac u kolektivu – prodrlo u svest dobrog dela, u prvom redu, industrijske radničke klase. Mislím da su tu oscilacije manje nego u celokupnoj nadgradnji, uključujući i političku. I mislim, pošto sam spadam u tu dugogodišnju birokratiju, partijsku i državnu, da mogu reći, da taj deo društva – od onoga što je i formalno birokratija, pa sve do kulture i nauke – vidi svoje mesto u gornjem delu u svakoj kombinaciji – i u samoupravnoj i u državnosocijalističkoj. Zato i mislim da će samoupravljanje, ako bude rešavalo probleme industrijske radničke klase i bude se duboko ukopalo u njoj, živeti. Ne verujem da ga mogu, upravo u teškim situacijama, u kakvim se svaka stvar proba da li će živeti dalje ili neće, odbraniti ni političke strukture niti kulturne elite.

Jedan drug je ovde govorio o tome da treba dati ocenu naše organizovanosti. Veoma se slažem sa tim. Na to ide i ova Konferencija², koja će biti samo jedna u nizu konferencija u Jugoslaviji. Ona ima jednu širu temu,

² Četvrta konferencija SKS.

koja se oslanja i na naše ranije potrebe i na Drugu konferenciju SKJ.³ Mi bismo želeli da ona ne lebdi u oblacima, da pokuša, u prostoru gde bismo mi trebalo nešto da savladujemo, da učini makar prve korake ka većoj organizovanosti, razrešavanju određenih pitanja koja su sada, 1972. godine, na dnevnom redu u SRS.

Kud god krenemo, vidimo da nam fali znanje, kvalitet. U svemu, u prvom redu, kvalitet.

Možda je problem u tome kako su organizovani Vlada, komore, velike privredne organizacije. Jedan drug je govorio o tome da je uspeh lokalni, neuspeh opšti. Nama se iz ovih obilazaka nameće isto: investicije su slobodne, tu je svako suveren. Međutim, kad zapne, zajednica mora da plaća. Jer je sve bilo sračunato, ali se nije znalo pošto će biti ti proizvodi u inostranstvu, kakve će zaštitne mere preduzeti zapadno tržište, kako će evoluirati instrumentarij u Jugoslaviji. Rizici su zaista zajednički, pri čemu niko neće da kaže da su to, u stvari, rizici ukupne radničke klase, odnosno, i one koja nije napravila gubitke.

Mi smo u razvitku svesti, otprilike, došli do toga da to postavimo i na republičku, pokrajinsku i na nacionalnu osnovu, pa se kaže: da vidimo iz kojih republika u koje pritiče, i da li se na Kosovu ili u Vranju dobro upotrebljavaju sredstva iz naših razvijenijih krajeva u Jugoslaviji.

Očito, vreme je da se potvrdi sposobnost nalaženja rešenja za celinu. Država nam je potrebna, ali bez toga da postane direktni vlasnik i distributer. Prekinuta je veza između samostalnosti osnovnih jedinica, preduzeća, i jednog još uvek birokratskog centra. A treba da obezbedimo usmeravanje razvoja, u prvom redu. Sve nas upućuje na probleme razvoja, to postaje ključno, a da preduzeća ostanu samostalna. Onda centar, očigledno, mora da pretrpi izvesne promene. Mi smo još uvek u takvoj situaciji da čim administrativnu vlast ne primenjujemo, druge nema.

Razume se, moguće je i drugo – reći da moramo vraćati položaj preduzeća na staro stanje. Ali, onda ćemo izgubiti stimulanse koji su već jugoslovensko društvo delimično izvukli, osposobili privredu da se upoređuje sa evropskim nivoom, koji su elementi razvoja cele zajednice ka tom nivou.

Interesantno je videti srodnost problema u socijalističkim državama, u ovoj fazi, četvrt veka posle promene poretka. Mi dajemo jedan drukčiji odgovor, ali očito je da se još nismo probili kroz zid prepreka koji predstavlja i ekonomska zaostalost i kombinacija te zaostalosti i monopola – administrativnog, političkog, ekonomskog i društvenog uopšte – monopola koji je u očima komunista imao da bude odgovor na zaostalost, ali je posle postao i uzrok zastoja. To se konstatuje i u drugim socijalističkim zemljama i traže se izlazi. Mi smo o sopstvenom trošku utvrdili šta je cena monopola, a nešto možemo da vidimo i prateći stvari oko sebe, u zemljama koje su veće, bogatije i kulturnije od nas. Ne vredi bežati iz teškoća koje su nastale u borbi protiv državnog monopola vraćanjem na njega. Možda ćete reći da bi jedna republička organizacija morala

³ Druga konferencija SKJ, januar 1972. Protekla u znaku negiranja krize. Tito: "Jugoslavija je snažna zajednica. Jugoslavija ima Savez komunista od milion članova. Jugoslavija ima Socijalistički savez radnog naroda, gdje su okupljene ogromne mase, šest-sedam miliona. A da ne govorim šta još ima Jugoslavija, a šta ima to oni znaju vrlo dobro" (odnosno JNA – L.P.).

da se bavi konkretnim. Treba. Ali u situaciji gde postoje duboke oscilacije u generalnim pitanjima, vratimo se, raščistimo, i budimo sigurni da u tim generalnim pitanjima mislimo isto. Ili, utvrdimo stepen u kome mislimo isto, a taj stepen će onda odrediti i širinu platforme sa koje možemo zajedno dejstvovati a onda se slagati ili razlikovati u konkretnim koracima – i to će postati pitanje dnevnog dogovaranja, sukobljavanja, kompromisa itd. Ali, saglasnost u konkretnim stvarima, u pojedinim konkretnim potezima, mala je uteha, ako iza toga stoje razlike u opštoj orijentaciji, koje, opet, ako se ne razreše, moraju da rastu jer ne stoje u mestu.

Drug Krešić⁴ je ovde govorio o nekim radikalnim preokretima. Pa ja sam i rekao gde vidim neke prekide i sigurno da su radikalne promene i potrebne. Samo, ne očekujem da ćemo to izvesti pomoću nekih spektakularnih poteza. U ovoj situaciji iza toga mora da stoji ogromno mnogo rada. Malo je, recimo, uticao referat Gligorova⁵ na Drugoj konferenciji. Ja ne govorim o svakom stavu, i mi ovde, kao i govornici na Konferenciji možemo imati svoja mišljenja, nijanse. Obavezuje nas ono što je Konferencija rekla u svojim zaključcima, a ovo drugo je bilo pruženo zato da se debatuje. Ali, to spominjem zato što mislim da ta stvar, kao i sve druge, nije popularna zato što traži suviše rada, a suviše malo obećava. Sad smo mi u fazi kad licitiramo ko će više zahtevati i ko će više obećati. Međutim, posle Druge konferencije, trebalo bi da bilansiramo ono šta se čini. Ne mislim da ćemo sad ijedan svoj problem rešiti, u jugoslovenskim ili lokalnim razmerama, novim potezima. Potrebno je organizovati se za rad, za savlađivanje najkonkretnijih pitanja. Reći ćete da sam protivrečan. Ne mislim, naravno, da ne treba raspravljati o generalnim pitanjima, a još manje da to treba da bude neki monopol. Ali, složivši se na njima i vraćajući se na njih koliko je potrebno, moramo da se organizujemo za dnevni red.

Dosadašnji susreti sa partijskim radnicima iz industrije, prometa, kao i na regionalnim, lokalnim konferencijama u celoj Srbiji, dosta su ohrabrujući u smislu što, iako ima more stvari koje sistemski nisu rešene, organizacije se veoma odlučno bore da plove morem kakvo jeste, ne čekajući da se promene svi uslovi.

Postoji sad izvestan radikalizam, deklarativnost. Kad ga pretvorimo u levičarenje, kako bismo ga koristili u neke svoje dnevne ciljeve – i o tome je jedan govornik ovde govorio i veoma sam saglasan s tim – samo razoružava ljude. Može izvesne prostodušne i manje iskusne da povuče u jednom trenutku. Ali, razoružava, u prvom redu, radničku klasu. U tom smislu što je – u jednoj sredini koja je malo kulturna, malo organizovana, nema industrijsku tradiciju – orijentiše na čekanje i na pasivnost. Oduzima joj volju da se organizuje.

Ja mislim da Četvrta konferencija, ako nešto treba da uradi i ako nešto može da uradi, onda to treba da bude u tom pravcu, to jest, da krene makar jedan mali korak protiv struje u ovim stvarima.

⁴ Profesor Andrija Krešić, profesor Univerziteta u Sarajevu; dugogodišnji direktor Instituta za međunarodni radnički pokret u Beogradu.

⁵ Kiro Gligorov, visoki partijski i državni funkcioner u Makedoniji i Jugoslaviji, protagonist privredne reforme.

Savladati patrijarhalni sistem¹

Malo je neizbežno da se ponavljamo danas i ne pretendujem da napravim bilans onoga što je ovde rečeno, čuli smo jedni druge.

Zato ću reći ono što lično mislim, a ovo nije skup na kome se prave zaključci. Ni ovo nije zaključak. Ovo što ovih dana radimo je građa za Četvrtu konferenciju, i ima za cilj da se što veći broj ljudi izjasni i što više argumenata čuje o pitanjima koja su na dnevnom redu, da bi to, na neki način, došlo do izražaja. U zaključcima neće biti sve rečeno. Trebalo bi se mnogo čega osloboditi dok dođemo do zaključaka. Čuli ste da je ovo peti skup ovako specijalizovan, ne računam sastanke samih organizacija i seriju regionalnih skupova koju smo održali u celom SKS.

Vi znate koji su to bili: opštine i osnovne organizacije, banke, trgovina, nauka i danas – integrisana preduzeća. Ovo je, i po mom utisku, jedan od najkonkretnijih u izlaganjima, i najodređenijih u stavovima, što ne znači da smo u svemu saglasni. Videli ste da ima različitih tonova. Razumljivo, jer je i položaj organizacija različit.

Mislim da bi bilo dobro da određenost sa kojom su neke važnije stvari ovde rečene, dođe do izražaja i na Konferenciji. Ne znam ko je od vas ovde delegat, ali svakako da iz istih organizacija iz kojih ste vi doneli ovakva gledišta i orijentacije dolaze delegati na Konferenciju.

Nismo dovoljno, za ovu priliku, raspravljali o društvenim odnosima u integrisanim preduzećima. Znam da se i ti odnosi razvijaju na nemirnoj osnovi ekonomskih prilika i nerešenih sistemskih pitanja, i da stalno bivaju dovedeni u pitanje. Upravo zato u kriznim situacijama moramo da potvrdimo osnovna opredeljenja. Jer, ona osnovna opredeljenja koja ne mogu da prežive krize, nego žive samo kad je konjunktura, nisu nikakva opredeljenja. Da li može samoupravljanje i da li može tržišna privreda, a to znači pojedinac nagrađen prema radu i kolektivu i kolektiv koji na tržištu prolazi opet prema svom radu, da li taj princip može da se održi, treba isprobati u teškim situacijama. U čemu su te teškoće? To je niz teškoća koje jesu objektivne, počev od uticaja međunarodne trgovine i ograničenja u njoj, do naših strukturnih nedostataka, zaostajanja sirovinske baze, o čemu je takođe govoreno. Sad je proba i za tržišnu privredu i za samoupravljanje.

¹ Izlaganje na sastanku sa predstavnicima velikih radnih organizacija – sistema, 7. april 1972. Sastanak je bio jedan u nizu sastanaka koji su održani u okviru priprema Četvrte konferencije SKS.

Inače, slažem se sa onim što je rečeno od više govornika – ako ne damo odgovore na pitanje društvenih odnosa, biće dovedene u pitanje i integrisane organizacije, i to one koje inače imaju puno ekonomsko opravdanje.

Vi znate da smo mi o ovim stvarima raspravljali dosta podrobno, verovatno da su neki od vas i bili na tim skupovima, još 1970. godine u junu, kad smo imali Drugu konferenciju SKS, u dva dela. Jedan je deo bio o planu razvoja SRS, a drugi deo je bio o problemima samoupravljanja.

Mi smo tada bili veoma određeni. Mislim da to nije stav samo te Konferencije nego su takva bila i raspoloženja najaktivnijeg dela SKS, i najaktivnijeg dela radničke klase u Srbiji: za integracije, za to da ih se podrži. Za integracije, što znači za podelu rada, za veću produktivnost radi rešavanja pitanja ne samo jeftinije proizvodnje određenih roba koje sad proizvodimo, već i radi osvajanja novih oblasti koje nisu dostupne malim organizacijama. Međutim, mislim da je posle toga bilo i dosta nesporazuma o tome da smo mi za velike organizacije po svaku cenu. Gola centralizacija i veličina ne rešava ništa. Mora da postoji potreba na tržištu, da neko treba tu robu i te kvalitete i taj obim, i da postoje uslovi za određenu proizvodnju i ujedinjavanje.

Mi smo za to da te organizacije budu zasnovane na principu, da svako raspolaže svojim, a ne tuđim. Ne mislim da se bilans može praviti dnevno, tako verovatno niko ne zamišlja, nego je reč o dugoročnom.

Kad kažem da postoji potreba na tržištu i da postoje potrebni uslovi kod samih organizacija, mislim i na to što je govorio drug Gardinovački², potrebne su rekonstrukcije. Kad se ulazi u zajednicu, ide se da se napravi nešto novo. A članovi, neki put, donose obaveze a nemaju sredstva.

Razume se, onda se postavlja pitanje nije li bolje pripremati se pre nego što se stvori veliki organizam, a ne razgovarati sa pozicija: to je velika organizacija, društvo mora da rešava njen problem. Nedovoljno produktivne velike organizacije mogu da budu kobne i za produktivnost i za tržište. Na taj način, i za samoupravljanje. Mi smo se korigovali pre nekoliko godina kad smo bili na putu da u saveznim i u republičkim razmerama pravimo ukazom velike organizacije. Neke smo i napravili.

Ne bi trebalo da sada u drugim razmerama – gradskim, opštinskim ili regionalnim – isto to radimo. Jer, sve što je nedovoljno ekonomski zasnovano, biće teg o vratu radničke klase. Ona mora da plati gubitke.

To se odnosi ne samo na inicijalnu fazu, kad se spajaju organizacije, nego i na kasniju evoluciju velikih integracija, pri čemu, ima tendencija, verovatno i kod tih manjih i kod opština, može ih biti i u Republici, a može ih biti i nedovoljno proračunatih i u velikim organizacijama samim, da se pravi veća masa.

Treba tačno znati šta će se izvući iz povećanja obima. Pretpostavljam i čujem, kako se veliki sebično ponašaju, neće da prihvate ovu ili onu malu organizaciju, i tu sledi niz intervencija, lokalnih i drugih. Velika je odgovornost onih koji vode velike organizacije. One, s jedne strane, imaju veću proizvodnju nego broj zaposlenih, obično još veću dobit. U tom smislu su jake, ali kad zapne, veoma su osetljive. Ogromna je odgovornost rukovodećih ljudi, ne mislim samo na direktore, već i na sindikat, partijske organizacije i samoupravna

tela, ako guramo na ujedinjavanje radi veličine i radi rešavanja ekonomskih i socijalnih problema u pojedinim manjim organizacijama. Jer, posle toga, treba to sve zajedno nositi istom ili većom brzinom napred. Ne bismo smeli ulaziti ni u jedno dalje ujedinjavanje koje bi moglo da dovede u pitanje već postignute uspehe i tempo razvitka velikih organizacija. Neki zamišljaju – čitajući u novinama – da su to lokomotive, da se za njih može sve prikačiti. Međutim, posle izvesnog stepena uspori se razvoj velike organizacije i onda ćemo imati i nju na rukama i moraće ostala radnička klasa da se poreže, da bismo nju spasavali. A nju je mnogo teže spasavati nego manju. I teško ju je ponovo staviti u pogon, tj. ponovo joj dati onu prednost u produktivnosti koju je, možda, u jednom užem sastavu imala. Govorim o tome zato što smo mi u Republičkom izvršnom veću, u Skupštini i u Centralnom komitetu, na neki način, poznati kao da smo se uvek izjašnjavali za velike organizacije. Svakako. Ali, ne treba da budu tako sazdane, ili da ih naknadno opteretimo, da ne mogu vući ono što je njihov program. To znači, razvojni planovi bi trebalo da ih dalje osposobljavaju. Da ne idem dalje. Evropa, sa kojom mi poslujemo 80 ili 85 odsto, stalno je sve organizovanija. I tamo se velike organizacije na stvaraju na principu teritorijalnih ujedinjenja. Istok je, doduše, administrativno gradio svoju privredu, ali i oni su sve povezani sa svetom i pod pritiskom sveta takođe moraju da budu produktivniji.

Najzad, još jedna stvar – ujedinjavanje teče, ali svuda u svetu masovno niču nova mala preduzeća, jer dolaze nove tehnike u postojećim proizvodnjama, nove proizvodnje i na kraju čitave nove grane. I sve to što je novo ne rađa se kao veliko. A od tog mnoštva novih stvari koje se rađaju, neke će jednog dana biti velike, jer će zadovoljavati potrebe koje danas ne postoje. Prema tome, mislim da bi čak kod nas imalo razloga da velike organizacije pomažu da mali kolektivi ne samo imaju prostora pored njih, nego i da dobiju podstrek da se upuste u razne inovacije. A kasnije se mogu stvari i povezati.

Ovde je bilo, u raznim oblicima, govora o stepenu naše organizovanosti. Zahtev za više organizovanosti u društvenim razmerama je sve jači. Očito da nam nedostaje i veća preciznost, u odredbama centra, saveznog i republičkog i više izgrađena koncepcija, razvojni planovi i praktično usmeravajuća delatnost. Mi smo dosta stvari upustili. Posle administrativnog vremena nismo neke stvari zamenili novim metodama. Osim toga, stvari se komplikuju u privredi. Na Istoku, privredna administracija u SSSR zapošljava deset miliona ljudi. Na Zapadu, takođe ogroman je mehanizam koji snima, planira, usmerava, interveniše. I mi nećemo moći bez razvijanja mnogo komplikovanijih mehanizama. Upravo ako nećemo da država neposredno upravlja, moramo imati mnogo složenije mehanizme za praćenje i za intervenciju. U tom smislu, može se prihvatiti niz primedaba na račun republičke ili savezne vlade.

Pri tom je važno, da budemo jasni da se radi o povećanoj organizovanosti uz očuvanje interesa udruženih kolektiva. Ako nova organizacija ne nudi program i poboljšanje, onda ne vredi ni da država, a ne vredi ni da Savez komunista bude naganjač. Mi odavno razgovaramo o tome da li treba da, radi učvršćenja jedinstva velikih organizacija, bude jedna organizacija SK na raznim teritorijama. Svaki put se učvršćuje utisak da bi jedinstvena organizacija SK trebalo da nadoknadi disciplinom ono što nedostaje kao materijalna zainteresovanost tih organizacija.

² Toma Gardinovački, privrednik iz Vojvodine.

Savez komunista treba da obezbedi organizovanost, pa i spremnost na štednju i na žrtve u okviru čitave jedne velike organizacije. Ali, ne može da opravdava prelivanje i situaciju u kojima će jedni živeti na račun drugih. To znači da spremnost na žrtve ima smisla ako ih podnose svi, i ako je to vremenski ograničeno s ciljem postizanja dostižnih i vidnih rezultata. Ako kažemo: u toku ove dve godine imaćemo takve restrikcije i stezanja kaiša u svim udruženim organizacijama, a rezultat koji ćemo postići će svakoj od naših organizacija dati sledeće – pa da onda svaki deo kolektiva može da vidi to, onda treba računati na angažovanje SK. Ali, ako bi SK trebalo da pravda situaciju u kojoj je u ovom trenutku neko dužan da se žrtvuje, a neko drugi nije, to bi bilo loše. Mi smo nekad imali i SK, i organizaciju Komunističke partije i sindikata koji su prilično naginjali, ali i tu je položaj svih bio približan.

Privlačno je, na neki način, reći: kad bi svoju partiju imali naftaši, čelik, elektroenergija, železnica, svi bi elementi bili koncentrisani. To bi obezbedilo disciplinu i verovatno bolje rezultate. Ali, treba da razmislimo o tome – ako dođe do preglasavanja, kažnjavanja, izbacivanja kad se počnu delovi raznih organizacija sukobljavati na ekonomskim pitanjima, raspodeli i razvoju, to je onda vrlo teško. Ugušićemo svaku diskusiju u začetku. Reći će se – ovo je linija većine, linija Saveza komunista, ali šta je sa samoupravljanjem. Mislim da tu treba ostaviti stvari otvorene dok ne dođe do jedinstvenih odluka, dok odluke ne postanu važeće, i ne gušiti radničku demokratiju na samom njenom izvoru. Jer, ako je tu ugušimo, onda kako očekujemo da će dopreti do drugih društvenih nivoa, gde još nije doprla.

U vezi sa tom povezanošću dalje sam hteo ovo reći. Zečević³ je izneo da položaj proizvođača koji učestvuju u istom proizvodnom lancu, gde svaka faza zavisi od prethodne, gde proizvođač ne može biti prepušten igri cena, instrumenata u svakom trenutku, nego da velika organizacija kao celina, ako je našla svoju rentabilnost, mora da rešava i pitanje njegovog položaja u svakom momentu. Mislim da to stoji kao zadatak u širim razmerama, granskim, u sferama privređivanja i društva kao celine. To je složen zadatak ako se društvo ne gradi odozgo, tj. ako ne uzima sve u ruke država.

Ovaj tok je ohrabrujući i treba dalje ekonomski i politički podstaći rešavanje toga na nivou velikih organizacija, jer je to normalan put rastenja odozdo, ka širim granskim i društvenim, rešenjima. Vreme je da se mi i na nivou Republike, u komori, sindikatima, u Republičkom izvršnom veću i, na način koji odgovara, u CK, takođe orijentišemo na to. Mislim da bi Četvrta konferencija morala da i u to unese više svetla.

Sve nas u poslednje vreme upućuje na ta pitanja razvoja. O tome su govorili i republički rukovodioci, jer to pitanje leži iza tako složenih pitanja kao što je i nacionalno pitanje danas u Jugoslaviji, a rekao bih u njemu je odgovor i na ta socijalna pitanja u svim njihovim vidovima. Velika je sklonost da se u teškim trenucima odričemo tržišne privrede, što ima svoje osnove i u shvatanjima ljudi i u materijalnoj situaciji.

Moramo biti načisto s tim da se manje razvijeni deo privrede i manje kvalifikovani i nekvalifikovani, sasvim sveži, novonastali deo radničke klase, nalazi u težim situacijama, očekuje i pritiskuje za veće angažovanje zajednice,

tj. ostalog dela radničke klase. Uvek se nađe i ko će da to formuliše na političkom planu, kao zahtev da se vraćamo na to da država uzme sve stvari u svoje ruke. Nemoguće je da država, tj. radnička klasa plaća za one kojima slabo ide, a da se pri tome ne eksproprišu oni kojima ide bolje i ne onemoguće u razvitku. Pri tome se misli da se može očuvati samoupravljanje.

U kadrovskoj politici, takođe bi, zaista, mogle da prednjače velike organizacije, da omoguće da dođu na rukovodeća mesta stručni, sposobni, a to znači – sve više i mladih ljudi. Odlaganje smene kod manje značajnih preduzeća možemo objasniti lokalizmom i raznim drugim pojavama. Međutim, nemamo objašnjenja za to u velikim integracijama. U njima treba do kraja savladati i nasleđe i, ako smem reći, patrijarhalni sistem.

I na kraju, pitanje štampe. Kao i u drugim oblastima, u štampi je veća sloboda dovela do toga da svako pokaže i svoju političku orijentaciju i svoje stručno poznavanje stvari i stepen zrelosti uopšte. Ne ulazeći detaljnije, rekao bih, u načelu, da iz toga moramo izvući praktične zaključke, da je i za njih izbor, kao i za sve faktore koji samostalno operišu u društvu, samostalnost uz odgovornost ili sužavanje te samostalnosti. U svakom slučaju, mi moramo da imamo te stvari rešene u skladu sa ukupnim društvenim kretanjem, sa interesima razvoja i celog sistema.

³ Pera Zečević, direktor Poljoprivrednog kombinata Beograd (PKB).

Reprodukcija postojećih odnosa vodi socijalnoj i međunacionalnoj krizi¹

Nepovoljnost materijalnog položaja znatnih delova radničke klase život nameće kao prvorazredno pitanje u svakodnevnom radu organizacije, a ova Konferencija, kao i Druga konferencija SKJ, potvrđuju da je to bitna činjenica sadašnjeg stanja jugoslovenskog društva. Taj položaj je nepovoljan, ne samo zbog niskih ličnih dohodaka u više grana koje zapošljavaju veliki broj radnika čije smo predstavnike i ovde čuli, što je u osnovi vezano za nivo produktivnosti uopšte i u tim granama posebno, već i zbog stanja u oblasti stambenog pitanja, obrazovanja, zdravstva, staranja o deci, svega što se tiče porodice. Nepovoljan je, jednom rečju, ne samo zbog toga što ovo društvo ne stvara više, već i što radnici ne utiču neposrednije na ono što je već stvoreno, od sredstava za investicije do fondova opšte potrošnje, danas većih od budžeta društveno-političkih zajednica.

Debata vođena u pripremi i na samoj Konferenciji, a to se odražava i u predlogu zaključaka, ukazuje na dva pravca akcije: na širenje materijalne osnove putem usmerenog plana razvoja i povećanja produktivnosti, i na zadatak revizije rasporeda postojećih sredstava i organizovanja radničke klase za neposredno delovanje na svim mestima gde se koncentrišu sredstva radi zadovoljenja društvenih potreba.

Rasprava je pokazala da sama radnička klasa ne svodi učvršćenje svojih društvenih pozicija na pitanje poboljšavanja svog materijalnog položaja, svesna da bi obećanje brzih i lakih rezultata značilo odsustvo i realne procene i odgovornosti za rad koji nas čeka i vodilo iščekivanju umesto akciji. Ali, ova godina će biti teška, jer treba dovesti u red mnoge zapuštene stvari. Potrebno je veoma organizovano raditi da teškoće tog oporavljanja ne pogode u prvom redu radničku klasu, i posebno radnike sa niskim ličnim dohocima.

Delujući u okviru iste koncepcije, akcija Saveza komunista odvija se danas pod uslovima različitim od onih u počecima samoupravljanja. Jugoslovenski komunisti nisu nikad svodili socijalizam na privredni razvoj. Odnosi među ljudima uvek su bili u centru njihove pažnje. Međutim, industrijalizaciju i brojčani porast radničke klase uvek su smatrali neophodnom osnovom, ne samo tehničkom i ekonomskom, već i društvenom, za ostvarenje socijalističkog preobražaja, za koji je pobjeda u oružanoj borbi stvorila političke uslove.

U samoupravljanju, sa rastućom ulogom radničke klase u društveno proizvodnji treba da raste i stepen u kome ona upravlja društvenim poslovima.

Neosnovane su ocene da u tome nismo odmakli od načela. Danas se raspravlja o zadacima samoupravljanja koji se praktično nisu postavljali ne samo 1950. i 1958, već ni 1963. No, put ostvarivanja tog sistema je pun prepreka. Privredni razvoj je povukao napred celu zemlju. Ali, pored toga što je izvesne razlike ukonio, stvorio je neke nove među privrednim granama, slojevima socijalističkog društva i regionima. Stare i nove ekonomske razlike, pojačane razlikama u obrazovanju i kvalifikacijama, imaju tendenciju da se učvrste i reprodukuju i da dobiju određene klasne karakteristike.

Neizbežno je bilo – i neophodno je – da u socijalističkom društvu takve protivrečnosti dovedu do sukoba. Neke smo već doživeli, u socijalnom i u nacionalnom vidu, usled pomeranja u materijalnoj sferi, koja nisu bila praćena razvojem društvenih odnosa i kojima nisu uvek bili dorasli politika i institucije. Više smo raspravljali o posledicama tih sukoba i njih lečili. Sada nastojimo da idemo ka rešenjima. Ta rešenja će očitno morati da sadrže razvojne planove za dalji preobražaj materijalne osnove, menjanje odnosa među slojevima socijalističkog društva i unutar radničke klase, kao i reformu institucija na liniji samoupravljanja.

U određivanju koji ciljevi programa i u kojoj meri treba u ovom trenutku da postanu predmet neposredne akcije jeste prava odgovornost SK. On se pri tome nalazi pod dvostrukim pritiskom. S jedne strane, pod pritiskom interesa koji bi da razvoj svedu na prosto umnožavanje dosadašnjih rezultata, uz očuvanje postojeće podele rada, u društvu i u jugoslovenskoj zajednici, te i postojećih odnosa. I sa druge, pod pritiskom zahteva da se odmah radikalno izmene materijalni i društveni odnosi, u suštini, radi direktnog uspostavljanja jednako potrošnje.

Savez komunista i cela socijalistička akcija moraju savladati tendenciju da se jednostavno reprodukuju postojeći odnosi, tendenciju koja bi pre ili posle vodila socijalnoj i međunacionalnoj krizi u našoj zemlji. Isto tako, da se odupre zahtevima koji bi eliminisali samoupravljanje i vratili državno odlučivanje u sve oblasti, u materijalnu u prvom redu. Zato je potrebno postići i u jugoslovenskoj zajednici jedinstven plan ekonomskog i društvenog razvoja, u kome će biti prostora za brži razvoj nerazvijenih krajeva, za dalju industrijalizaciju svih regiona i u isto vreme dovoljno podstreka kvalifikovanom radu i samostalnom poslovanju radnih kolektiva, te i prostora za samoupravljanje.

Najzad, potreban je sistem mera za ostvarenje takvog plana razvoja, mera raspoređenih u vremenu, sa predviđanjem posledica po granama i regionima, kako bi napor bio podeljen tako da ga mogu podneti svi i da nijedna privredna oblast ni društveno-politička zajednica ne zapadne u krizu. Sva tela i institucije Socijalističke Republike Srbije moraju biti angažovana na ovom zajedničkom poslu.

Koncepcija samoupravljanja i tržišne privrede izdržala je teške potrese u jugoslovenskoj zajednici, a isto takve potrese i mnoge pritiske u samoj SR Srbiji. U načelu je opšteprihvaćeno da je samoupravljanje moguće u privredi u kojoj svaki kolektiv na tržištu i svaki radnik u kolektivu prolaze prema proizvodnosti rada. Uprkos tome, u svakoj krizi ponovo se postavlja pitanje tržišne privrede, samostalnosti preduzeća i, samim tim i samoupravljanja. I u radničkoj klasi i u celom društvu, te i u Savezu komunista, i dalje žive različita shvatanja koja odgovaraju protivrečnostima materijalne stvarnosti, činjenici da manje

¹ Izlaganje na Četvrtoj konferenciji Saveza komunista Srbije, 27. april 1972.

produktivni delovi privrede i dalje računaju na prelivanje, posredstvom države, iz produktivnijih.

Razume se, niko ne zastupa napuštanje samoupravljanja, ali njegov smisao i mogućnost prestaju sa likvidacijom samostalnog preduzeća. Ovde je rečeno da se mi o tim pitanjima malo sporimo. Šta je ako ne spor, kad svako tumači reformu kako mu odgovara? Dok reforma govori o tome da proizvođači treba da raspolazu dohotkom, negde se smatra da to znači da zajednica treba da obezbedi jednaku potrošnju. Šta je nego spor sa usvojenom linijom, kad jedni drugima govorimo kako urediti društvo, ali ništa ne kažemo o tome kako likvidirati gubitke u sopstvenom preduzeću? Tendencije uravnilovke će se smanjivati sa rastom kvalifikovanosti radničke klase, ali danas je njen pritisak još vrlo stvaran i predstavlja osnovu za vraćanje na državnu privredu. Potiskivanje tih tendencija, razume se, nije samo stvar svesti. Gde god ne nađemo ekonomska, samoupravna rešenja, stvaramo mogućnost i potrebu za administrativnim. Državni socijalizam ne preti da bude uveden ukazom, već serijom konkretnih i uglavnom tihih odstupanja od tržišne privrede i samoupravljanja. Odstupanja koja se manifestuju svuda, od ponašanja radnih organizacija do mera vlade.

Te tendencije postoje na svim nivoima i u raznim vidovima, od prevelikog administriranja u privredi, do srastanja države i partije. Privatno-sopstvenička uzurpacija i pojedinačna zloupotreba su danas s razlogom meta društvene akcije. Međutim, ne treba odlagati ni okretanje protivniku, koje se manifestuje kroz konzervativizam i u ime socijalizma.

Za položaj samoupravljanja u društvu odlučujuće je kakav je njegov položaj u radnoj organizaciji. Iz nje ono crpi snagu ili vuče slabosti. Ničim se ne može prikriti, a bilo bi opasno prevideti danas premoć kruga privrednih rukovodilaca nad organima samoupravljanja u radnim organizacijama. Taj odnos snaga u osnovnoj organizaciji udruženog rada neizbežno se potom odražava u društvenim odnosima na svim nivoima. Sa rastom tehničke složenosti i veličine preduzeća raste koncentracija odlučivanja i uticaj vodećih poslovnih i tehničkih kadrova. Kad organi samoupravljanja dopuste da im iz ruku izmaknu ekonomske odluke, stvaraju se teško izmenljive materijalne činjenice, kao što je obim zaposlenosti i investicione obaveze, koje za niz godina unapred zaboravljaju višak vrednosti, i proizvođačima oduzimaju slobodu odlučivanja. Odlučivanje proizvođača o investicijama i zapošljavanju je uslov da se postigne maksimalna produktivnost i višak rada pri datim sredstvima proizvodnje. Ovo je utoliko važnije što se u SR Srbiji nismo oslobodili pritiska na privredu iz društveno-političkih zajednica u pravcu većeg zapošljavanja i većeg investiranja, tj. u pravcu ekstenzivnog poslovanja.

Protiv tendencije da radnom organizacijom vlada uski rukovodeći krug tehničkih i poslovnih stručnjaka, zaštitu interesa radničke klase i socijalističke demokratije ne predstavlja obnova političkog birokratizma, ni u radnoj organizaciji ni van nje, već demokratizacija odnosa u samim radnim organizacijama i opštinama, borba za to da se upravljanjem i politikom bave svi proizvođači.

Politički birokratizam državne faze socijalizma je sam godinama bio glavna unutrašnja smetnja samoupravljanju. Misao o njegovom ponovnom jačanju javlja se u ovo vreme tehnokratske ekspanzije. Birokratizam kao koncepcija zaista je protivnik tome da tehnički faktor dominira radom i društvom.

Ali, samo zato, što podrazumeva da to može činiti jedino profesionalni politički faktor, a da tehnički, kao i kulturni i naučni, treba da bude jedno od sredstava vladavine.

Ne menja stvar što se danas tendencije jačanja birokratizma javljaju uz obilnu kritiku saveznog centralizma. Jer, savezni centralizam, koji je od svih oblika birokratizma kod nas najviše bio podvrgnut kritici, nije društveni sadržaj za sebe. On je dao ukupne državosocijalističke koncepcije jugoslovenskog društva. Zato i borba protiv obnove centralizma može biti uspešna samo kao deo borbe za samoupravljanje, nacionalnu ravnopravnost i demokratske odnose u celom društvu. U kritici centralizma, stalno su naporedo delovali činoci, samoupravni i demokratski, koji su mu se odupirali kao snazi koja guši društveno-ekonomski razvoj svih sredina. I činoci birokratski, koji su u smanjivanju vlasti saveznog centra videli proširenje prostora za vršenje sopstvene, republičke ili lokalne vlasti. Birokratski centri se mogu i sudarati u borbi za podelu vlasti. Ali, u osnovi, svi su zainteresovani za očuvanje istog sistema odnosa. Svaki sukob među njima zato ostaje protivrečnost unutar jedinstvenog, i, u stvari, zajedničkog monopola.

Jasni pogledi u ovoj oblasti imaju sasvim praktičan značaj. Komunisti Srbije moraju biti svesni da sve ono što Savez komunista Jugoslavije kritikuje i suzbija u radu saveznih organa i institucija, ima tendenciju da se ponavlja u radu republičkih organa i institucija, kod nas u SRS i u Savezu komunista Srbije, i to na način koji je pristrasniji, više provincijski i skuplji.

Borba koja se za jačanje samoupravljanja mora voditi protiv birokratske i tehnokratske koncentracije vlasti ne znači odustajanje od savremene i efikasne države. Socijalistička država je radničkoj klasi neophodna upravo zato što slobodna igra društvenih snaga, neograničavano sukobljavanje interesa raznih slojeva u socijalističkom društvu, deluje, po pravilu, na štetu manje kvalifikovanih, manje obrazovanih i onih koji su zauzeti fizičkim radom. Takozvana otvorenost društva, znači, nije dovoljna za socijalistički preobražaj i, posebno, za osiguranje socijalne pokretljivosti, niti oni smeju zavisiti od lokalnog odnosa snaga. Potrebno je u sistem ugrađivati faktore koji će stalno menjati odnos snaga u korist radničke klase.

Nema nikakvih suštinskih protivrečnosti između celine radničke klase i inteligencije u samoupravnom socijalizmu. Pozicija ukupne radničke klase ne slabi, nego jača, usled sve veće masovnosti visokoobrazovanih ljudi. Oni, radeći ogromnom većinom na društvenim sredstvima za proizvodnju i u društvenim službama, svojim najvećim delom čine deo savremene radničke klase. Isto tako, dominantna uloga radničke klase ne umanjuje ulogu i mogućnosti ineligenicije u socijalističkom društvu. Komunistička partija je uvek imala uza se i inteligenciju kad je imala pravi program i kad je pokret bio u poletu. Sa svoje strane, inteligencija jugoslovenskih naroda igrala je značajnu ulogu samo kad se poistovećivala sa borbom naroda.

Uopšte, radnički pokret nikad nije ostvarivao vodeću ulogu sužavanjem svoje akcije, već traženjem rešenja za probleme celog društva. To je bio slučaj i u vreme revolucionarnog poleta posle Prvog svetskog rata, u borbi protiv fašizma u vreme Narodnog fronta i Narodnooslobodilačke borbe i, najzad, u vreme obnove zemlje i samoupravne demokratizacije. Radnička klasa, u istoriji društva i među klasama savremenog društva, i jeste jedinstvena po tome što ne

može da reši svoj problem a da ne reši problem preobražaja celog društva. Tito je na Drugoj konferenciji SKJ govorio o diktaturi radničke klase, ne radi zaštite jednog posebnog, uskog klasnog interesa, koji bi se osiguravao izdavanjem iz sudbine društva za koju je ta klasa preuzela odgovornost, već u smislu punijeg ostvarivanja vodeće uloge radničke klase, radi socijalističkog preobražaja društva.

Radnička klasa Jugoslavije još ima potrebe da se bori za jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Ona je i najviše zainteresovana za njega, jer, regionalna podeljenost i privilegije za nju znače ograničenje u raspolaganju viškom rada, iscepanost proizvodnih snaga i zaostajanje u produktivnosti. U isto vreme, upravo jedinstvo radničke klase Jugoslavije zahteva i jedinstvenu politiku i plan razvoja u čitavoj našoj zemlji. Neravnomernost razvoja drži na niskom nivou zaposlenost i potrošnju, akumulaciju i standard. Ona je, u prvom redu i u suštini, problem radničke klase Jugoslavije, borbe za stvaranje istih uslova za njeno nastajanje i rast, za njenu vodeću ulogu u ekonomskom, političkom i ukupnom društvenom životu svih naših nacija, u svim krajevima Jugoslavije. Prema tome, i problemi ravnomernijeg razvoja Jugoslavije su u suštini problemi ravnopravnosti u samoj radničkoj klasi, postizanja njenog jedinstva, savlađivanja razlika i protivrečnosti koje su nasleđene i koje razvitak dalje stvara i unutar nje.

Taj problem, i zadatak njegovog razrešavanja, postavljao bi se za socijalističko društvo i kad Jugoslavija ne bi bila višenacionalna zajednica. A pošto ona jeste višenacionalna zajednica, on se javlja i kao problem nacionalne ravnopravnosti i jedinstva među nacijama u Jugoslaviji. Pitanje razvoja i posebno izlaženja iz relativne zaostalosti manje razvijenih krajeva, pravi je sadržaj nacionalnog pitanja danas.

Nacionalizam je gradio i gradiće na realnim problemima života naše mnogonacionalne zajednice i na nedostacima naše politike nacionalne ravnopravnosti. Često se konstatuje njegovo manifestovanje na literarnom frontu, ali njegovi koreni nisu u literaturi. On se može potući samo stvaranjem potrebnih društveno-ekonomskih uslova za razvoj svih nacija. Pravi sadržaj nacionalizma u uslovima jugoslovenske zajednice je u tome da se za jedan deo zajednice postignu, i ostalima nametnu, uslovi koji bi omogućili tom delu poseban položaj i perspektivu. Međutim, nijedan deo zajednice ne može računati da dugoročno napreduje u Jugoslaviji u kojoj ne bi bilo uslova za napredak svijju, bez obzira na čemu bi zasnivao svoju prednost – na rasporedu proizvodnih snaga, privrednih bogatstava, ili na sistematskim rešenjima. Zato sve naše opredeljenje za tržišnu privredu i za jedinstveno jugoslovensko tržište podrazumeva i celovitu politiku razvoja. To važi za odnose u Jugoslaviji kao celini, i za odnose u SR Srbiji, za odnos razvijenih delova Republike, uključujući Beograd i druge centre, prema manje razvijenim, posebno prema Kosovu i nerazvijenim delovima uže Srbije. To je, i kad se radi o SR Srbiji, i o Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, odnos jedinstva radničke klase i jedinstva među nacijama koje u našoj zemlji žive.

Promene u Ustavu treba da otvore nove puteve neposrednog delovanja radničke klase na ceo život društva. Mi nismo raspravljali danas o delegatskom sistemu i stvarima koje su u pripremi i pred javnom raspravom ali, mislim, da smo ih svi imali na umu.

Međutim, praktično dejstvo tih zakona zavisice od sposobnosti radničke klase da ih koristi, od njene svesti i organizovanosti. I u socijalističkim okvirima njen realni položaj zavisi od odnosa snaga, koji nikad ne prestaje da se menja. Opšta kritika našeg obrazovnog sistema, interes koji je za to pokazan u pripremi ove Konferencije i mesto koje su mu dali govornici na Konferenciji, potvrđuje da je u samoj radničkoj klasi sazrela svest o mestu obrazovanja u određivanju toga odnosa snaga. I o tome, da obrazovanje radničke klase nije samo uslov bržeg razvoja privrede, već i izgradnje društvenog sistema u kome ta klasa ima vodeću ulogu. U izmenjenim uslovima – a to su: delom industrijalizovana zemlja, već masovno obrazovanje stanovništva, demokratski mehanizam društvenog odlučivanja, otvorenost prema svetu – radnička klasa može ostvarivati ruku-vodeću ulogu samo ako stvarno ovlada ekonomskom i ukupnom društvenom problematikom. Zato, gde će ona stajati u društvu, odlučujuće je šta će se dešavati u njoj samoj, koliko će ona kao celina biti kvalifikovana i organizovana.

Sve nas to vraća na potrebu jakih sindikata i jakog Saveza komunista. Jakog ne time što će prigrabiti odlučivanje o svemu, već što će iz prakse stalno izvlačiti glavna pitanja i u sve oblasti rada unositi orijentaciju. Savez komunista je nezamenljiv u utvrđivanju generalne linije i u opštem usmeravanju praktične akcije u svim oblastima. Generalna linija, razume se, nema vrednosti bez akcije za njeno ostvarenje. Ali, ni ona nije izgrađena jednom za svagda. Upravo zato što je praksa neizbežno puna protivrečnosti, Savezu komunista, svim njegovim organizacijama i čitavom članstvu potrebno je da se vraćaju na dugoročna opredeljenja. A naučni radnici i svi drugi koji su u stanju da to čine, moraju se baviti kritičkim uopštavanjem iskustava prakse. Ne zato da bi pokazali da su oni sami iznad besmislenog nereda praktičnog života i da samo oni vide smisao zbivanja, već da bi se uključili u napore radničke klase za menjanje stvarnog sveta.

Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje – osnov samostalnosti i slobode¹

Posle debate bilo bi prirodno da sužavamo front i da svedemo stvari na osnovno, na zajednički imenitelj, jer se radi o četiri univerziteta u Republici, a onda da u tim osnovnim stvarima budemo konkretni. Ne znam koliko smo uspeali da to učinimo u debati, od toga će zavisiti i uspeh onih koji su radili na zaključcima.

Ovaj skup, iznošenjem na jednom mestu iskustava i pogleda, može da pripremi ili olakša dogovor o nizu stvari. Rad na zakonu je prilika da se učini korak u tom pravcu. Donošenje zakona će obeležiti etapu, i čitav niz stvari treba na vreme pretresti i na pravom mestu izneti, da bi ušle u zakon. Razume se da ljudi koji rade na zakonu znaju stvari o kojima smo mi danas raspravljali. Ali, i mi, posle današnjeg razgovora, moramo zahtevati da zakon ne obilazi pitanja kao što su ona o položaju studenata, o svršavanju studija i radu nastavnika, o kojima je danas ovde bilo reči. Ne mislim da se sve može, po želji, regulisati zakonom, ali stvari koje su sazrele, o kojima je društvena svest već iskristalisana, i u onoj meri u kojoj su sazrela gledišta o tome, moraju ući u zakon. I da onda, kako je ovde već rečeno, ne zavisimo više od lokalnog odnosa snaga, nego da, za stavove koji izražavaju najšire mišljenje, imamo i silu zakona na svojoj strani.

Očito je da postoje i određene razlike u mišljenjima, pokazale su se i danas, i o tome mora da se nastavi razgovor u okviru Saveza komunista i u drugim telima. Valjanost rešenja će se uvek meriti rezultatima. U ovom slučaju time, da li će rešenja obezbediti veći obim znanja i, posebno, veću sposobnost samostalnog rada.

Sasvim je umereno problem našeg razvoja, u tome i razvoja univerziteta, smešten u svetski rast. U današnjem svetu, obrazovanje i sredstva informisanja su glavna sredstva za određivanje prirode i pravca razvoja kulture u najširem smislu reči. Prema tome, i prirode odnosa koje ljudi među sobom uspostavljaju. Iz velikih centara relativno mali broj ljudi, kvalifikovanih, i angažovanih na određenim poslovima, a to su univerziteti, poslovi kulture u užem smislu reči, televizija i štampa, bitno utiču na gledišta i kroz to na ponašanje u društvu.

Mi ovih dana dosta razgovaramo o tehnokratiji. U određenom smislu ima potrebe da se govori o toj opasnosti i raspravljajući o univerzitetu. Koncentracija znanja, određeni monopol znanja, sve više određuje i položaj u hijerarhiji i mogućnosti uticaja u društvu. Možda su nejednakosti koje potiču iz razlika u

znanju danas veće i trajnije nego nejednakosti koje potiču iz svojine. Društvene revolucije menjaju svojinske odnose lakše nego razlike u znanju. Međutim, ako je znanje danas jedna od osnova nejednakosti, sutra će biti osnova jednakosti. Kad to kažemo, mislimo na to da je, uza sve nedostatke našeg ekstenzivnog obrazovanja, dalje širenje svih vidova obrazovanja ono što će, ne samo dati kvalitet, u većoj meri nego što ga daje danas, nego i ono što će biti fundament jedne veće društvene jednakosti. Ulogu univerziteta treba gledati i kroz to. Ne u tome što će on proizvoditi političke zahteve za ukidanjem nejednakosti, nego u stvaranju ljudi koji su sposobni da budu jednaki, tj. koji su dobili mogućnost da se u potpunosti razvijaju kao ličnosti i da slobodno i ravnopravno deluju u društvu.

Mi smo u periodu izgradnje države, u prvom periodu industrijalizacije, proizveli mnogo definitivnog i u tom smislu i nepokretnog. Trebalo je da budemo veoma organizovani, usmereni i određeni u izvršenju nekih fundamentalnih zadataka toga perioda. I, za to vreme, to je bilo dobro. Sad, kad su ti zadaci ispunjeni i drugi zadaci stoje pred nama, mnogo toga, što je tada skovano, pokazuje se kao element stagnacije.

Samoupravljanje po svojoj prirodi utiče u pravcu otvaranja, ekonomskog i misaonog, prema svetu; u pravcu oslobađanja od dogmatskog mišljenja, oslobađanja od hijerarhije, oslobađanja od monopola. U svemu tome univerzitet ima svoje zadatke i ulogu. Razume se, da bi u tom pravcu uticao na društvo, univerzitet mora u tom pravcu da se kreće u sopstvenom krilu.

Uvek je opasno reprodukovanje konzervativne svesti, utoliko više ako se to radi na nivou univerziteta.

Prema tome, važnije od svakog konkretnog rezultata je osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje. To je osnov svake druge samostalnosti i svake slobode uopšte. Mi sebe smatramo idejno vrlo samostalnim a, u stvari, još smo u velikoj meri dvostruko sputani – nacionalnom isključivošću i šematizmom ranog socijalizma. I o jednoj i o drugoj stvari bilo je danas dovoljno reči, i u njihovom konkretnom vidu. U uslovima naše tadašnje državnosocijalističke realnosti, u uslovima nerazvijenosti socijalističke demokratije, čak i napuštanje staljinizma, često je, kao uzgredni proizvod, donosilo i vraćanje na tradicionalnu, nacionalnu ograničenost.

U društvu u kome komunisti imaju vodeću ulogu, neki put izgleda da smo stavili van snage poglede marksizma. Međutim, marksističke formule nisu proizvodljive, tj. one nisu izum, nego sažeta slika stvarnog sveta. To je koncepcija nastala upravo u borbi protiv shvatanja da je svet slika naših ideja. I danas marksizam mora biti, i u socijalističkoj zemlji, u neizbežnom sukobu sa svima koji hoće da svet prikažu kao odraz svojih ideja, pa bili oni i zvanični komunisti, te i formalno, marksisti.

Ne treba da ograničavamo istraživanja, treba da ih podstičemo. Uspela praktična rešenja za poslednjih 30 godina kod nas bila su rezultat sagledavanja, bez predrasuda, naših i međunarodnih okolnosti. Ni sad nema drugog načina da se odgovori na pitanja koje je razvoj društva postavio. Svako ko deluje u praksi treba da učestvuje u uopštavanju, kao što svako ko se bavi uopštavanjem treba da crpe iz prakse, pre no što će na nju uticati. Moramo biti jasni u stavovima i direktni u akciji prema svim protivnicima samoupravnog društva. U isto vreme, generalne restrikcije, koje bi nekim opštim zabranama

¹ Izlaganje na 39. sednici CK SK Srbije o univerzitetima u Srbiji, 6. jun 1972.

trebalo da nas obezbede od svake eventualnosti, mogle bi da vode samo opštem zastoju, jer bi, pored sprečavanja ekscesa, ugušile u zametku i sav onaj rad koji donosi rešenja. Zato naša otvorenost mora biti opšta, a restrikcije i intervencije konkretne i pojedinačne. One su prateće i treba da omogućе dalji slobodan rad u istraživanjima, u razvoju društvenih odnosa, a ne da sve zamrznu zato da bi jedan mali broj slučajeve eliminisale.

Oslobađanje od dogmatskog mišljenja ne znači, razume se, oslobađanje od socijalističkog opredeljenja, od koncepcije i od metoda, jer onda nestaje i opredeljenosti u shvatanjima i sposobnosti za delovanje. Neću govoriti o tome u kojim formama bi to trebalo organizovati, verujem da nisam u stanju da pomognem. Ali, načelno, ako smo protiv bubanja, znamo i to, da se marksizam ni u socijalističkoj Jugoslaviji ne udiše kao vazduh i da se do njega ne može doći bez čitanja Marksa i marksista.

Marksistički pogled na svet, razumljivo, izričitije se izražava u društvenim naukama. No, on se ne izvodi i ne primenjuje samo na njih, i tako ga tumačiti značilo bi odreći se njegovog izvođenja iz celine materijalnog sveta. U krajnjoj liniji, to bi pokazalo izvesnu tendenciju svođenja na nadgradnju. Objektivno, to bi bila tendencija njegove likvidacije, odnosno pretvaranja u jednu od mnogih idealističkih filozofija. Sigurno da je teže u prirodnim naukama dostići nivo, stručni i teoretski, da bi se konkretno moglo povezati sa opštim. Ali je od osnovnog značaja da se to poveže. Inače, ako svedemo marksizam na društvene nauke, svešćemo ga postepeno na čistu politiku i pretvoriti ga, od generalnog pristupa – naučnog – koji je, upravo zato što i jeste to, opstao bez obzira na granice, rase i kontinente – u jedan režimski veronauk. To što stoji pred nama je mnogo komplikovanije nego izrada jednog ili nekoliko priručnika, iako, gde postoje praznine, moramo početi i od toga, od samoupravnog društva, od onog što je naša praktična najveća neophodnost. Na univerzitetu moramo imati veće ambicije, ako mislimo da podižemo marksističku inteligenciju. Iz gledanja koje bi ograničilo marksizam na društvene nauke, izlazilo bi i to da o ideologiji govorimo kao o elementu, ili sadržaju, koji se u neku redovnu, u stvari, apolitičnu kulturu, tehniku i znanje uopšte, treba da unese spolja, kao stran toj materiji, jer ne proizlazi iz nje.

Ovde je bilo dosta reči o hijerarhiji. To nije problem samo univerziteta. Jugoslovensko društvo teško izlazi iz hijerarhijskih odnosa, stvorenih u vremenu kad se, pri stvaranju nove države i discipline, sasvim planski unosila svest o rangu. Razume se, univerzitet ima i svoje sopstvene izvore hijerarhije. Međutim, na univerzitetu su i veće mogućnosti da se hijerarhija stalno revidira i da se, dugoročno, izmeni i njena uloga i značaj. Na univerzitetu su i bolje merljivi, i brže rastu kvaliteti, nego u nekim drugim okolnostima i drugim organizacijama. Tu je i veća mogućnost da se, ne jednim potezom, nego proizvođenjem vrednosti, nameće stalna revizija svakog redosleda. Time se olakšava isti posao koji nam predstoji u društvu, posao koji smo počeli, za koji je Savez komunista dao inicijativu, ali u kome mnogo ostaje da se uradi u društvu koje je u velikoj meri čitavo hijerarhizirano.

Naše vodeće snage u politici, administraciji, kulturi, nauci osciliraju u danas najaktuelnijem, sveobuhvatnom pitanju – u pitanju uloge države u životu društva. Osciliraju između žestokih napada na državu, na etatizam, i nekog tihog, skoro pokajničkog vraćanja njoj. Shvatanje samoupravljanja, tržne

privrede, samostalnosti preduzeća i institucija, prodrlo je u svest dobrog dela privrede i društva, u prvom redu u svest razvijenijeg dela radničke klase. Tu su i oscilacije manje nego u političkom krugu, u naučnim krugovima, uopšte u čitavoj nadgradnji. Taj rezultat dala su upoređenja koja smo izvršili u brojnim konsultacijama uoči Četvrte konferencije SKS. Mislim da to proizlazi iz činjenice da taj deo društva, od birokratskog aparata do nauke, vidi svoje mesto administratora i prosvetitelja, osigurano u svakoj kombinaciji, i samoupravnoj i državosocijalističkoj. Ne govorim o tome kao o shvatanju i ponašanju pojedina, nego o određenom objektivnom, generalnom kolebanju kod nas, pod pritiskom teškoća praktičnog života. To ima značaja, jer te sredine neposredno deluju na celo društvo, pošto su komunikacije i određena znanja i saopštavanja u njihovim rukama. Uzmimo samo koliko su ljudi od nauke, koji se bave teorijom države, angažovani u realizaciji ustavnih amandmana, što se neposredno tiče radničke klase i njenog odlučivanja. Ti poslovi ne treba da se obavljaju bez angažovanja ljudi najviših kvalifikacija. Ali onda postaje vitalno pitanje – da li su njihova opredeljenja ista i da li su podjednako čvrsta i jednako motivisana, kao što su u osnovnoj masi proizvođača.

Jedino vezana sa radničkim pokretom inteligencija može da igra i značajnu i naprednu ulogu u našem društvu. Uzgred, povodom formulacije da je deo radničke klase i napredna inteligencija, mislim da se ovde ne radi o političkim kategorijama – pripadnost savremene inteligencije radničkoj klasi ne zavisi od političke orijentacije, to je ekonomski i sociološki fenomen. Govoreći o političkoj strani stvari, rekao bih, da danas nema političnijeg zadatka od brzog podizanja nivoa, kulturnog i političkog, ukupne radničke klase, i da odnos snaga u borbi za samoupravljanje zavisi velikim delom od toga. U tom poslu, svoj ideo treba da ima univerzitet.

Naše organizacije na univerzitetu su potpuno opredeljene protiv svakog avangardizma, iako su to shvatanja koja će se uvek obnavljati, te će se uvek morati učvršćivati osnovno opredeljenje naprednih intelektualaca i omladine – za učešće u radničkom pokretu. Međutim, ako se ne radi o avangardnoj ulozi, jednu određenu misiju univerzitet ima. Uvek je imao značajnu političku ulogu i ona bi danas takođe mogla da bude veća, u podizanju nivoa u društvu.

Savez studenata je malo prostora dobio u današnjem našem razgovoru. Dobro je što su se i u tom malom prostoru što ga je dobio, ili uzeo sebi preko svojih delegata ovde, pojavile i neke sporne stvari, koje zahtevaju da budu raspravljene. Neke će moći da budu rešene zakonom. Uzgred, žao mi je što nisu predstavnici Vlade i Skupštine govorili i ovom prilikom, iako znam da su vrlo kvalifikovane konsultacije već izvršene. Moraćemo da spojimo sva ta iskustva, da bi ono, što je normativno, izražavalo društvene tendencije i politička htenja, i da bi, u isto vreme, politika mogla bezrezervno da stoji iza zakona. Zato to mora biti jedan posao i suština mora biti ista.

Savez studenata je, kao i omladinska organizacija, politička organizacija. Međutim, ako se odbaci sve ostalo, to političko će ostati ogoljeno. To će onda biti sektaško i mora da nas vodi u političku usamljenost. Ni revolucija se ne sprema ogoljenom političkom akcijom. Danas, u socijalističkom društvu, kada su naše odgovornosti veće i drukčije, ta akcija pogotovu mora biti šira. Akcija mora da se vodi u oblasti obrazovanja, kulture, sporta, u svim delatnostima koje su od interesa za omladinu. Jer, ako u političkoj akciji budemo, kao što se u

mnogim momentima pokazalo, učili ljude da očekuju, da traže, da zahtevaju, a malo da se sami organizuju i da sami ostvaruju, onda ćemo proizvoditi pritiske koji neće davati odgovarajuću realizaciju. A sledeća razvojna faza te iste tendencije je svođenje političkih aktivnosti na profesionalni kadar i, eventualno, uski krug ljudi oko njih, koji imaju izrazito političke afinitete.

Za sticanje pretežnog političkog uticaja na jednu generaciju važno je da budemo u stanju usmeravati sve oblasti njene aktivnosti. To se ne može usmeravati kao što usmerava sama politička organizacija. Potrebno je usmeravati sve oblasti – kao što je rečeno na Kongresu kulturne akcije – metodima i na način koji odgovaraju prirodi tih oblasti rada. U kulturi, sportu, turizmu i drugim oblastima to treba da bude na odgovarajući način ostvareno i da sve bude objedinjeno u širokom, socijalistički opredeljenom pokretu omladine, koji neće značiti čisto politiziranje. Ako to ne bude postignuto, ako ne bude u radu organizacija prostora za sve ono što interesuje masu omladine, manipulacija će biti osnovni metod rada sa omladinom. Demokratizacija i u društvu i u Savezu komunista ne može da se svede na popuštanje stega. Ona pretpostavlja istovremeno i sve veću masovnu organizovanost.

Zajednica se ne može učvršćivati rušenjem sopstvenih zakona¹

Verujem da neće doći do toga, i to ne bi ničemu koristilo, da se paušalno kaže – sudovi su odgovorni za sve što je kod nas propušteno. Iako u javnosti i u Savezu komunista ima mišljenja, kao reakcija na naše propuste, da će nas stezanje kroz državne organe osloboditi svih briga. Neka se i prevrši mera, ali neka se primereno počne kažnjavati, pa će se sve smiriti. To je lako reći nekom ko je daleko od toga posla. To ne želimo da činimo i ne mislimo da se može učvrstiti naša zajednica time što bismo kršili sopstvene zakone.

Osamostaljenje svih faktora u društvu, mi smo, ne samo kod ovih organa, dosta puta protumačili kao nekakvu potpunu odvojenost. Rezultat je odustvo koordinacije, lutanja na koje javnost reaguje, te i ljudi koji nisu konzervativci kažu – bolje birokratski red, nego da državni organi u izrazito državnim funkcijama dopuštaju nered. Problemi države i njene funkcije su postali sad složeniji, a mi ih tretiramo često uprošćeno. I u Savezu komunista. A to znači, pošto su u tim organima većinom komunisti, ono što ostane neraščišćeno u društvu i u Savezu komunista, stvara izvesnu zbrku i u radu organa, jer deetaticizacija u privredi, u društvenim službama, u kulturi i obrazovanju, traži utoliko veću efikasnost onih službi gde ostaje uloga države nezamenjiva. To ne znači da u njihovim kolektivima treba da vlada jedan birokratski, nedemokratski odnos. Opšta demokratizacija se osetila i tu. Ali, ne treba da bude zbrke. Nama je ostalo suviše državne intervencije u nekim sferama. Recimo, u obrazovanju ili u privredi. Smatramo da to treba da se smanjuje. Ali, i u organima koji su izrazito državni ne možemo stati na pola puta. Mi to nismo dovoljno ni razjasnili niti dovoljno jasno rekli javno. Tamo gde ostaje državna funkcija, ona treba da se dalje reorganizuje i treba da jača, u tom smislu, da bude savršenija – i tehnika i kadrovi – jedan viši, civilizovaniji stepen administriranja.

Naš sistem je, u celini, otvoren sistem. Ali, on zato mora biti sposoban da ima uvida, pa onda da suzbije, u konkretnim slučajevima, sve ono što ga ruši. Na primer, granice su otvorene, ali jedan broj emigranata, zapadnih ili ibeovskih, mi sprečavamo da uđu u Jugoslaviju. Razume se, jednostavnija bi bila situacija da imamo primitivniji sistem, da su granice zatvorene, a vizu dobija posebno onaj koji može da uđe u Jugoslaviju. Uzimam taj primer, jer je mehanički jasan. Tada bi umesto 20 miliona ulazaka, bilo 500.000. Ali, to više nije ni to društvo, ni ti odnosi, ni ta ekonomija. Kad imamo otvoren sistem, teže je biti siguran da ne ulazi u Jugoslaviju i onaj koji ne treba. To je jedna

¹ Iz izlaganja na savetovanju sa predstavnicima sudstva i tužilaštva, 12. jun 1972.

komplikovanija koncepcija i komplikovaniji način rada da se obezbedi da se spreči onih 1 odsto koji ne treba da uđu. Govorio sam o granici, ali tako stoji sa svim stvarima.

Nama treba jaka, opremljena, po kadrovskom sastavu kulturna organizacija gonjenja – mislim na ukupni sistem organizacija koje brane socijalističko društvo.

Mi tražimo, i ne treba to da krijemo, određenu koordinaciju sa tekućom politikom. Smatramo da je moguće postići tu koordinaciju i u isto vreme imati dugoročnu orijentaciju, u skladu sa slovom zakona, i sa onim što ste vi nazvali savremenom humanističkom koncepcijom. Pogotovu se kao socijalistička zemlja ne možemo toga odreći.

Neizbežna je određena razlika između pojedinih službi koje rade u toj oblasti – SUP, tužilaštva, suda, zbog prirode posla. Ali, ne bi bilo prirodno da postoje razlike u shvatanju interesa društva, prirode krivica protiv društvenog interesa i karaktera društvene akcije protiv tih dela. To treba da bude jedinstveno.

Ništa nas ne sprečava da imamo koordinaciju unutar te oblasti, i da državna bezbednost u svakoj fazi može da dâ svoj puni doprinos, tj. da sva njena saznanja budu upotrebljiva i od tužilaštva i od suda. Sudovi će posle, uz svoju odgovornost, to koristiti. To je jedno. Drugo je šira koordinacija, načelna, politička, opšta. Ne možemo se u ovim stvarima borbe protiv političkog protivnika svesti na Ustav i zakon. Ne u tom smislu što ćemo činiti stvari koje su suprotne zakonu, nego što ne možemo u zakonu naći gotov odgovor za sve stvari. Valja ga tražiti u okviru zakona. A tu je potreban izvestan dogovor. Ne u smislu da se okrene telefon i da se dogovaramo o konkretnim odlukama, već u smislu zajedničke procene određenih društvenih i političkih situacija, jugoslovenskih, republičkih ili lokalnih, gde ulazi masa elemenata.

Pošto mislimo na ukupnu političku stabilnost, pored onoga što je organizovana politička akcija protiv društva, moraće da dođe na dnevni red i ono što se tiče društvene imovine, opšte sigurnosti, položaja građanina. To su stvari koje, takođe, potresaju društvo i stvaraju prostor i za političku akciju protiv nas. Za socijalističko društvo je posebno važno pitanje zaštite društvene imovine. Za ličnu i imovinsku bezbednost građana postoji veći pritisak. Što se društvene imovine tiče, mislim da je obratno – javnost je prilično pasivna prema tome. Primedbe na to su opšte da je neko saziđao kuću i obogatio se, ali se u sopstvenoj sredini štite ljudi koji su konkretne stvari napravili, počev od sitnih krađa. Moramo biti određeniji ne samo kod svih organa represije, nego nam predstoji politička akcija. To se odnosi u prvom redu na sindikate, omladinu, Savez komunista, Socijalistički savez.

Odnos prema tome bio je nešto drugačiji kada je to bila državna imovina, u tom smislu što se znalo da iza toga stoji sila. Mnogi su ljudi po službenoj dužnosti postupali, to je delovalo i zastrašujuće. Sa društvenom imovinom stvar je postala mutnija, ljudi misle da kolektivi imaju pravo da o tome prosuđuju – da li je ona oštećena, ili nije, da pokreću ili ne pokreću postupak, da opraštaju. Kad pogledamo vesti o tome šta se sve propušta, koliko se poreza ne plaća, koliko stanarine, izgleda da se gonjenje svodi na neposredne krađe. Verovatno da treba o tome posebno raspravljati.

Organi bezbednosti nisu snaga za sebe¹

Bilo bi posebno opasno ako bi se dopustilo da funkcioneri SUP, u manjim ili većim mestima, izlaze sa nekim svojim potezima, politikom. To onda mora da baci određeno svetlo na celu Službu, a i na prilike u društvu. Jer, ne može da se ocenjuje stanje jedne službe mimo stanja u društvu. Ne može se reći, na primer, da se u poreskoj službi Srbije krade, ali da je stanje u društvu i u privredi inače u redu. Takođe, ne može se reći da u SUP, ili u tužilaštvu imaju takve i takve političke pretenzije, ali da je to inače jedno demokratsko socijalističko društvo, gde sve stvari funkcionišu normalno. Opasno bi bilo, i za društvo i za Službu, da ispadne da je SUP politička snaga za sebe. Tu je suština stvari. Problem nastaje onog momenta kad se neko ko ima takve važne izvršne funkcije izdvoji, ili se u svesti ljudi stvori o njemu takva slika. I to je već politički fakat. Jer, ako većina ljudi misli da neko iz državne kase vadi pare kako mu kad padne na pamet, to postaje činjenica, to treba odmah raščistiti.

O radu Saveza komunista, predstavničkih tela, ekonomskog sistema, merama Vlade itd. svi mogu da sude. Ali, to treba da se radi na onim mestima gde je predviđeno. Ako se sudi o radu Saveza komunista, to mora da ide kroz partijske plenuma, konferencije i druge skupove, od fabričke konferencije do Centralnog komiteta SKS i jugoslovenskih foruma. Ako se radi o radu Republičkog izvršnog veća, postoji Socijalistički savez, opštinske skupštine, Skupština Srbije. Prema tome, ima mesta gde mogu i ministri da budu izloženi vatri. Ali, te stvari treba izneti na javno mesto, tamo gde su ti ljudi birani, pa tamo neka budu i kritikovani i skidani.

Ja, razume se, mislim o ovome i u jednoj određenoj konkretnoj situaciji u kakvoj mi jesmo nekoliko godina, šest godina, koliko je prošlo od Četvrtog plenuma. Društvo je, s jedne strane, očekivalo efikasnost odmah sutradan, posle svega toga, a ne mislim da su ljudi u SUP imali uvek potrebnu podršku. Trebalo je izvesno vreme da se stvari normalizuju. Određeno podzorenje je ostalo. Doduše, to je naš defekt ne samo u odnosu na SUP, nego u odnosu na niz državnih i društvenih službi, od kojih tražimo modernizaciju, efikasnost, a nismo im pružili odgovarajuću podršku. To je sa SUP bilo dramatično zato što je bio Plenum, i što je čitav niz stvari koje su bile društveni defekt, koncentrisao oko SUP i u tom obliku raspravljano. Posle toga, kad se videlo šta sve treba u društvu i Partiji promeniti, i da se ne radi samo o toj Službi, onda je, moramo reći, na mnogo mesta bilo manje spremnosti. Kritika Službe išla je sa aklamacijom. Kad je svaki od nas trebalo sebe da proveri, i da demontira svoju auto-

¹ Iz izlaganja na savetovanju sa predstavnicima Službe unutrašnjih poslova, 13. jun 1972.

kratsku poziciju na raznim drugim sektorima, bilo je manje raspoloženja. To nije stvar serije organizacionih mera u društvu, nego je to bila jedna generalna orijentacija za socijalističku demokratiju. Mi smo je zadržali, uz oscilacije i kolebanja. Pošto u tome imamo još dug put pred sobom, bilo bi opasno i za Službu, i za ono što želimo postići u podizanju njenog ugleda, da činimo ma kakav korak nazad. Stalno moramo imati u vidu opasnost koja bi nastala ako bismo gradili Službu koja bi bila jaka u politici, a slaba u zaštiti građana. To je verovatno neizbežno za primitivne sredine, i u građanskom društvu i u socijalizmu. Ali, mi više nismo takva sredina. Mi smo izišli iz jedne faze. I nije slučajno što Četvrti plenum nismo držali 1946. nego 1966. godine. Nije slučajno što je to išlo zajedno sa reformom ekonomskom, sa reformom Partije i ostalim. Prema tome, to je bio deo jedne ukupne promene. Nema nikakve objektivne potrebe da mi idemo ma u čemu natrag. I još manje da se stvara utisak da mi u nečemu idemo natrag. Potpuno sam zato da se jača SUP. On mora da se jača za političku borbu, za javnu bezbednost, za privredni kriminal. Da ne elaboriram, vi ste ovde rekli i dovoljno se oseća u javnosti jedan stalni zahtev za to. Ali, ukoliko bude jači, moderniji, utoliko je važnije da bude potpuno jasno, da se ne radi o tome da on postane odvojen politički faktor. Ne samo da nema takvih pretenzija, nego da ne mogu ni pojedinci samovoljno da koriste Službu za zadovoljenje svojih ambicija. To znači da svakog pojedinca, koji hoće da uđe u borbu za vlast na leđima pojedinih organizacija i tela, treba odmah demantovati. Toga ima na sve strane – neko kaže: ja sam kandidat tog i tog ministra ili Centralnog komiteta, a bori se da bude direktor bolnice. Ali to je jedan konkretan slučaj zlupotrebe. Međutim, ovde to sa Službom može da bude nešto drugo, može da se pojavi kao širi problem.

Postoji uvek opasnost da i jedni na druge gledamo, da tako kažem, sa uverenjem da onaj drugi ne vidi sve stvari, da je jednostran. Da SUP vidi u sebi branioca društva, a u sudu – nekakve legaliste, formaliste. U Savezu komunista – nekakav liberalizam. Da drugi, opet, na SUP gledaju kao na nekoga ko misli da se sve može rešiti silom i da mu je zakon poslednja briga.

Prikriveni nastup srpskog nacionalizma¹

Iako je logično da, budući na ovoj dužnosti na kojoj sam, zajedno sa Sekretarijatom CK snosim odgovornost za stavove u referatu², želim i posebno da izrazim, kao što je to uradila većina govornika, saglasnost sa njegovom linijom. Upravo zato što smo raspravljali o stvarima koje nisu bez ostatka usvojene ni u Savezu komunista.

Socijalistički i komunistički pokret u Srbiji i u Jugoslaviji od svojih početaka je internacionalistički. Već prvi socijalisti Balkana su svoje viđenje budućnosti balkanskih naroda izgradili kroz sukob sa nacionalističkim shvatanjima i politikom buržoazije tih nacija. To ne znači da je radnički pokret u Jugoslaviji, uključujući Komunističku partiju, uvek bio na pravom kursu u nacionalnom pitanju, ali ga je uvek ponovo nalazio. Gubljenje kursa u nacionalnom pitanju podudaralo se sa periodima opšte slabosti pokreta, bilo oportunističke bilo sektaške. Uoči Drugog svetskog rata, raščićena su načelna i praktična pitanja nacionalne politike KPJ.

Revolucija je mogla biti izvedena samo borbom radničke klase i radnih masa svih jugoslovenskih nacija. One su u njoj bile i iz nje su izašle jednake, ali i podjednako ograničene karakterom zajednice, njenim, tada neophodnim, centralizmom i naglašenom državnošću. Novi socijalni sadržaji, samoupravljanje oslonjeno na rastuću radničku klasu, politička demokratizacija omogućena radikalnim obračunom sa kontrarevolucijom i povezana sa nezavisnom spoljnom politikom, učinili su neophodnim dalji slobodni razvoj nacija u Jugoslaviji. Taj proces nije bio ravnomeran. Reforma federacije, kao ni čitava ekonomska i društvena reforma, nije ni jednostavno prihvaćena niti je ravnomerno tekla. Ona je otvorila i slaba mesta jugoslovenske zajednice. U momentima promene došlo je do izvesnog lutanja, a konzervativne političke struje, buržoaske po svojim gledištima i kad su delovale u Savezu komunista, počele su vući svaka na svoju stranu, u pravcu unitarizma ili separatizma, već prema prirodi buržoaske tradicije u svakoj naciji.

Rečeno je da u ovom trenutku glavnu opasnost vidimo u obnovi etatizma u novim uslovima. Po logici stvari, stapaju se političke struje koje su protiv samoupravnog socijalizma. Svaka od tih struja ima svoje korene i istorijat. Danas bismo, međutim, mogli pratiti razvoj i suzbijati akciju svake od njih posebno, a da ne shvatimo karakteristiku sadašnjeg političkog momenta, naime, činjenicu, da se to sliva u jedinstveni konzervativni pritisak, koji u Jugo-

¹ Izlaganje na 41. sednici CK SKS, 30. jun 1972.

² Vid. Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod rascepa 1971–1972*, "Svjetlost", Sarajevo, 1991, s. 402-405.

slaviji mora biti birokratsko-centralistički, a u Srbiji i velikosrpski. Taj pritisak se rađa iz etatizma, koji je pred reformom morao da se povuče, ali je i dalje prisutan u dvostrukoj prirodi našeg društva i privrede. U Srbiji on vuče, kao i u drugim republikama, natrag, na podržavljenje privrede i društva. Ali, i posebno, na reviziju ustavnih rešenja u Federaciji i Republici.

Unitarizam ubuduće, kao i u prošlosti, ostaje uzrok neravnopravnosti i separatizma. U Srbiji se moramo boriti sa unitarizmom, kao što se Savez komunista svuda mora boriti sa onim vidom nacionalne isključivosti koji prevladuje u datoj sredini. Sve drugo bi bilo izbegavanje da se suočimo sa stvarnim protivnikom i njegovo legalizovanje. Teza da su XXI sednicom stvari u Jugoslaviji raščišćene, te da treba samo dotući separatizam, u našim uslovima je loše prikriiveni nastup srpskog nacionalizma.

U referatu je ukazano na to da je sada glavno pitanje šta će Savez komunista uraditi od povećane samostalnosti u socijalističkim republikama. Verovatno ne samo u Srbiji, ali sigurno i u Srbiji, opasnost je da se samostalnost Republike svede, kako je rečeno, na što jaču republiku državu i monolitni Savez komunista u Republici. Ako zaokruženje, kompletiranje privrede u okvirima Republike postavimo kao osnovni cilj, ako tim putem idemo ka zatvaranju, sudari bi među republikama neizbežno bili širi i teži. Sami bismo ih pripremili, bez ikoga od patentiranih nacionalista. Zato je važno da raspoznamo šta je u savremenom životu podloga na kojoj može da se obnavlja i širi nacionalna i regionalna isključivost.

I u društvenim odnosima zatvaranje bi nas takođe vraćalo na stare staze. Proširenje velikih organizacija do potpunog podudaranja sa Republikom, bez obzira na samoupravni naziv, značilo bi državni socijalizam u republikim razmerama. To bi bio ne mali korak dalje od jedinstva tržišta i jedinstva uopšte. Neko vreme se to može i razumeti kao osamostaljenje od jugoslovenskog centra. Ali, ni jugoslovenski centar nema monopol na birokratizam. Ostvarivanje privredne centralizacija u Republici kakve nije bilo u Federaciji, postalo bi ubrzo glavna prepreka i samoupravnom društvenom razvoju. Ne može se iz teškoća, koje su nastale usled državnog monopola, pobeći vraćanjem na njega, makar u izmenjenom vidu. Republički etatizam je danas podloga na kojoj će prirodno težiti da se ostvaruju i nacionalističke i tehnokratske koncepcije. Ta tri fenomena će se u praksi sve teže razdvajati. U uslovima republičkog zatvaranja, tehnokratizam mora biti modernizovani vid birokratskog upravljanja, a nacionalizam njegov društveni i politički izraz. Tehnokratizam se može privremeno potisnuti, ali se ne može potući ako se svedemo na borbu protiv njega u pojedinim radnim organizacijama, a odnosi u Republici i društvu kao celini zadrže tendencije koncentracije vlasti, ekonomske i političke.

U potvrđivanju i ispoljavanju nacionalnih osobenosti postoje dva sadržaja. Jedan demokratski, oslobodilački, revolucionarni, vezan za samo postizanje nezavisnosti i ravnopravnosti nacija i, drugi, potencijalni, koji donosi zatvaranje, isključivost i nametanje. SKJ je u toku svoje istorije ovaj prvi sadržaj uključio kao važan činilac u izgradnju revolucionarnog saveza pod rukovodstvom radničke klase. Ali je i trpeo neuspehe kada je dopustio da svoj uticaj na mase proširi ovaj drugi, isključivi, u stvari nacionalistički sadržaj.

Mi moramo održati front borbe s nacionalizmom, ali i uspešnije rešavati probleme jugoslovenskog društva uopšte i svakog regiona i nacije posebno.

Inače, sama činjenica da suzbijamo nacionalizam ne bi sprečila da se nagomilani društveni problemi pretvaraju u novu argumentaciju upravo za njega. Niti bi nacionalizam bio lišen osnove ako bi se rešavanje jugoslovenskih problema tražilo u potiskivanju nacionalnih osobenosti.

Svako potcenjivanje nacionalnog pitanja i ubuduće značilo bi porast birokratskog centralizma u Jugoslaviji i velikosrpskog hegemonizma posebno.

U odnosima među nacijama koje zajedno žive u Jugoslaviji, moramo imati razumevanje za potrebu pomeranja ciljeva i promenu merila, da bismo se od zadovoljenja osnovnih potreba mogli kretati ka složenijim, od osnovne i formalne ravnopravnosti ići ka stvarnoj jednakosti. Stalno se i u toj oblasti širi obim onoga što smatramo neophodnim, jer merila u nacionalnim odnosima moraju pratiti promene opštih društvenih mogućnosti i shvatanja.

Ne radi se, prema tome, o kolebanju između većeg ili manjeg uvažavanja nacionalnog i uopšte etničkog činioca. Prisustvo tog činioca će u našoj politici stalno rasti i to nije u suprotnosti sa sve naglašenijim jedinstvom načina života, sa usvajanjem kulture drugih naroda, do koga dovodi savremeni razvoj uopšte, a socijalizam bi morao i posebno. Naročito mora biti jasno da širenje tekovina kulture ne sme da posluži ciljevima asimilacije.

To je utoliko važnije što su mnoge aktivnosti u zemlji jedinstvene, a mnoge institucije jesu i ubuduće će biti neravnomerno raspoređene i razvijene u jugoslovenskoj zajednici. Posle usvajanja ustavnih amandmana utvrđujemo složenost problematike koju u život društva i nacionalne odnose unosi različiti stepen razvijenosti u privredi, kulturi i informacijama. Značajno je što je utvrđen i počeo da funkcioniše sistem sporazumevanja. No, on sam po sebi još ne menja materijalno stanje stvari, niti uklanja činioce koji će izvesne razlike povećavati. U kulturi je već bila naglašena samostalnost i ona je osnovni uslov njenog života. Ali već smo se susreli sa pitanjem različitih realnih mogućnosti u oblasti kulture, kao i u oblasti informacija. A tek ćemo se u Jugoslaviji sresti sa problemom neravnomernih mogućnosti u nauci. Kod nas je, u načelu govoreći, poznata uloga nauke u promenama koje su sada u toku u načinu proizvodnje i života u svetu. Najvažnije je, razume se, da nauka počne igrati veću ulogu i kod nas. Ali će i to stvoriti nove probleme u Jugoslaviji kao društvu i kao višenacionalnoj zajednici.

To je vrsta problema koju SKJ mora da sagleda i za čije rešavanje se moramo organizovati, ako mislimo da praksa potvrdi gledište, da je najveći domet šire zajednice moguć samo ako svaka etnička zajednica ima sve uslove za razvoj svoje individualnosti. Ako ne budemo u stanju da rešavamo ta pitanja na način koji ne bi zaostajao za rezultatima drugih, moraćemo stalno birati između opštih najpovoljnijih jugoslovenskih rešenja i razvoja pojedinih regiona i nacionalnih zajednica. I svako jugoslovensko rešenje neizbežno će delovati kao žrtvovanje nečijih vitalnih interesa.

Nacionalistička pometnja, koju smo, u ovoj ili onoj meri, dopustili svuda u zemlji, u pogrešnom svetlu prikazala je neke strane u našoj politici nacionalne ravnopravnosti i mnoge vrednosti nacionalne kulture naroda Jugoslavije. To, međutim, ne sme paralisati našu angažovanost na razvoju nacionalnih kultura, pa ni na proučavanju prošlosti. Nacionalizam se, između ostalog, i gradi na zapostavljenosti te oblasti. Komunisti uopšte, te ni komunisti u Srbiji, ne

mogu ignorisati ostvarenja prošlosti. Ona nikada nisu konzervativna po sebi, već po upotrebi koja se od njih čini danas.

Međutim, oni ne mogu prošlost, zato što pripada njihovoj naciji, uzeti ispod savremenih naučnih, socijalističkih merila, previđati prirodu društvenih odnosa u datom vremenu. To važi i za period stvaranja srpske države u XIX veku. Naša zajednica rezultat je borbi u prošlosti i pobjede narodnih snaga u njima. To čini nemogućim da sve ideje, ličnosti, pokrete bez razlike smatramo svojim. Ljudske strasti se brišu, ali, politička i društvena misao i interesi koji su je pokretali postaju, naprotiv, jasniji. Jasnija u tome postaje linija koja vezuje nas, komuniste u Srbiji, za borbu srpskog naroda za nacionalnu slobodu, za zemlju, za politička prava i socijalnu pravdu.

Niko nema prava, a najmanje komunisti, da izjednačuju te struje, koje su bile nepomirljive u prošlosti i takve su ostale i danas. Sto godina je prošlo od štampanja *Komunističkog manifesta* na našem jeziku i na našem tlu. Razume se, više tragova ostalo je od vladajućih slojeva, kojima je pripadala država. Narod je ušao u zgradu prošlosti najčešće kao bezimena građanin. No, idući tim putem, mi bismo se našli bliže dinastijama nego onima koje su one ugnjetavale. Razumljivo je da dnevni listovi ne mogu biti tečaj istorije socijalizma. Ali, ne treba da budu ni romani u nastavcima iz života monarhije. Mislim da je to čisti ustupak srpskom nacionalizmu. To je, razume se, ispoljavanje malograđanskog nacionalizma, ali i državnosocijalističkih shvatanja u Savezu komunista Srbije. Ako se Savez komunista svodi pretežno na državni faktor, umesto na društveni, onda i sebe, spontano, smatra pretežno naslednikom države, a ne narodne tradicije. Onda je prirodno da usvaja sve bez razlike iz prošlosti svoje nacije. U to je posebno lako otisnuti se u Srbiji, koja je puno stoleće imala nacionalnu državu.

Naša revolucija mora, upravo zbog zakašnjenja u prošlosti, i dalje da rešava i određena pitanja građanske epohe, koja je bila kratka i rudimentarna u većem delu jugoslovenskih nacija. Ali, te zadatke treba smatrati onim što oni i jesu, a ne razvlačiti ih u samozadovoljstvu i činiti od njih slavu socijalizma.

Primese nacionalizma u ponašanju komunista na vlasti vrlo su rasprostranjene. To je danas svetski fenomen, jer postoji već veliki broj socijalističkih država. Rešavajući probleme razvoja, često probleme prethodne epohe, komunističke partije usvajaju i metode i parole, a to znači i shvatanja te epohe. Radi ostvarivanja ekonomske nezavisnosti i sprovođenja industrijalizacije organizuje se nacionalno tržište, sa kojim dolazi i protekcionizam i težnja ka autarkiji. U oblasti nadgradnje to pretpostavlja jaku državu i zatvaranje svake vrste. To što se u socijalističkom svetu dešava objašnjava ponešto i od naših kretanja.

U savremenom svetu, koji je praktično jedinstven otkad je u njemu pobedio kapitalizam, socijalizam mora biti dalji korak ka jedinstvu. I u razvitku našeg društva i u borbi Saveza komunista Jugoslavije međunarodnu vrednost ima ono što predstavlja odgovor na pitanja koja se postavljaju i pred druge. Socijalistička Jugoslavija je delovala onim što je uradila na savlađivanju razlika u razvijenosti, u ostvarivanju višenacionalne zajednice bez hegemonije ma koje nacije, u uvođenju samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase bez posrednika, i, najzad, u ostvarivanju vodeće političke uloge radničke partije bez svođenja društva na državu i klase na partiju.

Zastoji u rešavanju upravo tih pitanja koja su od interesa za međunarodni socijalizam i za celo savremeno društvo, povremeno svođenje na specifičnosti jugoslovenske situacije u stvari je povlačenje, u shvatanjima i u metodima, natrag u provincijalizam. Od 1941. godine, Jugoslavija nije evropska provincija. Iz provincijalizma ju je izvukla revolucija, rešavajući na originalan način ono što su u datim periodima bila opšta pitanja savremenog sveta.

Mi ne gradimo politiku zato da bi ona stekla međunarodno priznanje, ali je stepen njene povezanosti sa problematikom savremenog društva i odjek koji ona ima u svetu uvek i znak o tome koliko se sami bavimo glavnim ili sporednim.

Saglasni smo, u Savezu komunista Jugoslavije, da je nacionalizam opasan upravo ako i kad prodre u Savez komunista. Savez komunista Srbije, kao i ostali, svoje jedinstvo može graditi samo na osnovama, koje, najsažetije izražene – jesu samoupravljanje i nacionalna ravnopravnost.

U okviru tih osnovnih pozicija Saveza komunista Jugoslavije, koje izražavaju dugoročne interese radničke klase i naroda Jugoslavije, vodi se u Savezu komunista slobodna rasprava i niko ko te pozicije prihvata ne treba da bude odbačen.

U isto vreme, nema opravdanja za Savez komunista Srbije, ni za jednu njegovu organizaciju, da previdi ili da toleriše razlike koje bi postojale u tim osnovnim pitanjima. Zato ni jedinstvo Saveza komunista Srbije ne može biti plaćeno ustupcima na račun politike nacionalne ravnopravnosti – praktično govoreći, u Srbiji, dovođenjem u pitanje ravnopravnosti narodnosti, ili statusa pokrajina. Isto tako, neostvarivo je jedinstvo Saveza komunista Srbije na osnovu pretenzija na posebnu ulogu Socijalističke Republike Srbije u SFRJ. Hegemonistička priroda takvih pretenzija otvorila bi, prvo, put birokratskoj i tehnokratskoj prevlasti u Srbiji, a nastojala bi, neizbežno, da obnovi centralizam u široj zajednici.

Velikosrpska koncepcija ima, gotove, svoju pravnu teoriju i svoju poeziju, svoju mitologiju i iznad svega svoju autokratsku političku tradiciju. Ali su u Srbiji, sa industrijalizacijom i razvojem obrazovanja, izrasle i druge snage, u prvom redu savremena radnička klasa i inteligencija, koje svoju budućnost vezuju za samoupravni socijalizam i za raspolaganje proizvodom sopstvenog rada, a ne za nametanje i isključivost. Te snage su, na čelu sa radničkom klasom, odigrale najvažniju ulogu u zaokretima reforme, od Četvrtog plenuma do nedavne promene Ustava. Danas su one opet glavna brana srpskom nacionalizmu. Njihova uloga će nužno dalje rasti. One treba dalje da se ujedinjuju i organizuju. Na njih se Savez komunista mora i osloniti.

Često se postavlja pitanje zašto se uvek vraćamo na načelna opredeljenja. Zato što je efikasno sprovođenje politike moguće samo ako o njoj postoji saglasnost na osnovnim pitanjima. Kad se u krizama pokažu stvarne razlike, kad su se, recimo, pokazale stvarne razlike u nacionalnom pitanju, u pitanju pokrajina, onda je prvo trebalo utvrditi šta je politika Saveza komunista Srbije. I današnja debata ima taj smisao, da se, vraćanjem na vreme od Četvrtog plenuma i na vreme pre njega, što potpunije osvetli priroda i delovanje srpskog nacionalizma danas. Time je još jednom data mogućnost da se provere načelna opredeljenja Saveza komunista Srbije i utvrdi da li u odnosu na njih ima razlika. A onda konkretnu akciju treba obezbediti u celoj Partiji, u svim insti-

tucijama, u svim oblastima publicistike i kulture do organa gonjenja i finansija. Ali, da bi svi oni djelovali, ako nećemo stvar da svedemo na partijska tela, nacionalistička shvatanja i ponašanja treba ukloniti iz svih partijskih organizacija, iz predstavničkih tela, iz državnog aparata i samoupravnih organa.

Mi moramo stalno činiti sve da Savez komunista oslobađamo od nacionalističkih shvatanja, ali moramo i oslobađati Partiju od onih koji se ne mogu odvojiti od nacionalizma. Samo Savez komunista Srbije, ujedinjen na internacionalističkoj liniji SKJ, koji će se stalno oslobađati od otvorenih i prikrivenih nacionalista, moći će da bude nosilac stvarnog obračuna sa velikosrpskim nacionalizmom u celom društvu i čvrsti sastavni deo integralnog Saveza komunista Jugoslavije.

Sukob između predindustrijske i industrijske Srbije¹

DELO – Sredstva javnog informisanja su tokom cele godine obaveštavala o radu CK SK Srbije. Tokom leta sticao se utisak da je SK Srbije aktivniji nego inače. Postoje li neki posebni razlozi za takvu aktivnost? Ima li nešto u političkom životu Srbije ili možda Jugoslavije zbog čega bi bio potreban takav živ tempo političkog rada u Srbiji?

Marko Nikezić – Ne mislim da smo imali neku posebnu, izuzetnu, aktivnost. Imali smo raspravu o nacionalnim odnosima u SRS i šire. To je bio deo jugoslovenske rasprave koja je zaključena na Predsedništvu SKJ u julu. Za nas je bilo važno da, posle ustavnih amandmana i sednice Predsedništva SKJ, neke stvari u oblasti nacionalne politike dalje razjasnimo u Savezu komunista Srbije.

Sada su na dnevnom redu ekonomska kretanja, društveno-ekonomski odnosi i pitanja Partije. Time se bavila organizacija u toku leta i taj rad treba da privede kraju na sednicama CK ove jeseni.

– Ponekad nam se čini da nam prilike u Srbiji nisu dovoljno poznate, da se veoma brzo menjaju. I Vi ste u jednom od poslednjih govora upozorili da se u političkom i društvenom životu Srbije javljaju nove snage? Šta se sve menja u Srbiji i na koji način?

– Za Srbiju su industrijalizacija i obrazovanje to novo što utiče na promenu načina života, time i načina mišljenja. Razume se, nadgradnja neizbežno kasni. Uključujem tu i Partiju. Politički život se uopšte sprije menja, nego što se menjaju materijalne okolnosti. Međutim, i to se menja. Sa ekonomskim razvojem otvara se mogućnost i političke emancipacije, debirokratizacije. Naša akcija treba da olakšava uticaj promena u materijalnoj bazi na političku sferu. Ali, političke snage mogu i da otežaju tu promenu, ako nastoje da konzerviraju političku koncepciju i organizovanost na nivou na kome su nastale na osnovu ranijeg stepena razvijenosti proizvodnih snaga.

Da li je taj proces uočen?

– Da, i iz toga nastaju zakoniti sudari u političkoj sferi, koja se, kad je već jednom organizovana, često odupire promeni za koju su uslovi sazreli kroz industrijalizaciju, nastanak kvalifikovane radničke klase i mase obrazovanih ljudi. Zataškavati te stvari radi mira u kući, a pomoću nekog centralnog autoriteta u Republici ili pokrajini, značilo bi odlagati ulaganje masa u politiku.

¹ Intervju urednicima slovenačkog lista *Delo*, 4. septembar 1972. To je poslednje javno istupanje Marka Nikezića. Posle četvorodnevni razgovora Tita sa političkim rukovodstvom Srbije, usledile su ostavke vodećih ljudi SK Srbije.

– *Smatrate li da je takav razvoj karakterističniji za Srbiju nego za druga područja u Jugoslaviji?*

– Teško mogu da procenim, ali načelno govoreći ne bih rekao da tu može biti nekih velikih specifičnosti. Opšti procesi u Jugoslaviji su isti: pomeranje od agrara ka industriji, zamena ručnog rada mašinskim, obrazovanje. U sferi organizacije društva – to su podružtvljavanje i federalizacija.

– *Kako se utiče na politički život Srbije?*

Ili, da drugačije postavimo pitanje – na kojim društvenim snagama, na kome delu ovog društva koje se menja, SK Srbije bazira svoju politiku?

– Obično se kaže da Partija treba da predstavlja ukupni interes društva. To stoji, s tim što taj ukupni interes ne znači statistički prosek, niti da svaki interes bude zastupljen srazmerno svojoj sadašnjoj poziciji. Moramo videti kud šta vodi, šta vuče napred. Naša pažnja se koncentriše na radničku klasu, i mladu generaciju u celini, jer će njihova kvalifikacija, produktivnost, odlučujuće delovati ne samo na okolnosti njihovog života, nego i na dalji ukupni razvoj društva. Potrebno je da ta društvena snaga što pre i što potpunije dođe do izražaja u političkom i celom društvenom životu. Uvek postoji vremenski raspon između promena u materijalnoj stvarnosti i njihovih posledica u politici, ali treba i skraćivati taj raspon, koji je još prevelik. Jer, radnička klasa nema dovoljni uticaj, čak ni u sredinama koje su već industrijski razvijene, koje igraju veliku ulogu u materijalnom životu, a da ne govorim o Srbiji kao celini. Politika se još uvek javlja u prilično tradicionalnim vidovima. Glavni zadatak je razviti jak masovni pokret koji će se boriti za interese radničke klase i mlade generacije, u društvenom i u političkom životu. A za to treba još promene i u radu Partije, posebno mislim da je potrebna veća uloga Sindikata.

– *Da li je SK Srbije u stanju da u toj politici, pri takvom usmeravanju, diktira tempo?*

– Da li smo uspeli da smanjimo ta zakašnjenja neće se videti o nekom određenom datumu, nego uporednom analizom u dužem periodu.

– *Da li bismo mogli još na jedan način da postavimo ovo pitanje: kakvi su otpori protiv takve politike i kolika je njihova snaga? Da budemo još konkretniji: da li je, kao što neki kažu, reč o sukobu između Srbije u opanku i mlade industrijalizovane Srbije? Šta je suština tog sukoba, ako je baš o ovom sukobu reč, kolika je njegova snaga?*

– To jest sukob između preindustrijske i industrijske Srbije. U toku je raslojavanje koje znači odlazak sa sela, masovnu kvalifikaciju i obrazovanje. Protiv toga se može biti u ime očuvanja seoskog društva, kao i očuvanja socijalizma prostog fizičkog rada i one vrste jednakosti koja je prirodna u tim uslovima, jer još nema masovnog odvajanja sloja kvalifikovanih. Ako smo za produktivnost, za kvalifikovanost, moramo prihvatiti i diferencijaciju. No, s tim da spreči da se te razlike reprodukuju u jednoj porodici i oblasti proizvodnje, u jednom regionu ili naciji.

Sukobe doživljavamo i oko toga, koliko će se dati na razne opšte potrebe u društvu, pri čemu je industrija, iako daje glavna sredstva, još uvek politički slabiji partner u sporu.

– *Da se još jednom vratimo na ono što ste već rekli. Ako smo Vas dobro razumeli, Vi ste naglasili da se politička sfera može tako organizovati da otvara*

mesto razvojnim kretanjima u materijalnoj sferi, a s druge strane da postoji mogućnost da se organizuje u suprotnom smislu.

Pre dve godine ste jednom prilikom polemisali s onima koji su tvrdili – a takvih još ima – da se približava kraj svih ideologija. Naspram toga Vi ste postavili tezu kojoj se iza tvrdnji o kraju svih ideologija krijućari druga ideologija. Da li Vi smatrate da je nivo idejnih diskusija i traženja posvećenih razvoju ovog društva danas kod vas u Srbiji, ili možda uopšte u Jugoslaviji, na nivou potreba koje nameće današnjica?

– Ne bih se usudio da to ocenjujem. Rekao bih samo da je važno učiniti jasnim koji su materijalni odnosi u pitanju, koje ideje kojim materijalnim odnosima odgovaraju. To će olakšati da što veći broj ljudi, sa što punijom svešću o pravom značenju pojedinih političkih stavova i pojedinih idejnih pozicija, učestvuje u menjanju materijalne stvarnosti.

– *Bez sumnje, tu je reč o bici.*

– Treba videti šta u našoj praksi ubrzava, a šta otežava razvoj, dalju podelu rada, ekspanziju spoljne razmene, povećanje prerađivačkog sektora, usluga, svega onoga što znači brži prelazak na više složenog rada. Tome treba prilagođavati ukupnu društvenu organizovanost, od ekonomije do obrazovanja. Ne radi se o tome da je neko protiv razvitka, protiv industrije, protiv kulturnijeg života, a drugi za. Tako uopšte ne bismo mogli da probleme identifikujemo, da se borimo za najbolja rešenja. Pitanje je, zapravo, šta koji stav i šta koja forma organizacije objektivno znači. Moramo izaći iz situacije kad predstavništvo ukupnog stanovništva, makar u najboljoj nameri, može da preglasa ono što predstavlja vitalni interes industrije, a to znači radničke klase, i odlučuje o tome kuda će se usmeravati višak rada.

– *S obzirom na ovo što ste govorili o raslojavanju i ovakvim procesima u Srbiji, možda bi bilo interesantno čuti i Vaše mišljenje o delu kritike iz redova inteligencije koja tvrdi da se prilikom takvog raslojavanja društva formira srednja klasa i da ona nameće svoju ideologiju koja osvaja pozicije i to nekako sprečava da interesi radničke klase pobeđu u praksi.*

– Unapređenje položaja radničke klase, jačanje njenih pozicija jedino i može da se tretira konkretno, u ovom društvu. Ima dosta prepisivanja iz studija koje su zasnovane na drugim situacijama. U razvitku savremenog društva ima zajedničkog, ali izvlačeći teze iz razvitka društvenih slojeva u drugim zemljama, teško je delovati u pravcu učvršćenja pozicija radničke klase u Jugoslaviji. Sem toga, deo te kritike zvuči kao da je radnička klasa već imala te, u našim programima zacrtane pozicije pre deset ili petnaest godina, pa joj ih je neko oduzeo. Međutim, ako se vratimo deset ili petnaest godina unatrag vidimo, prvo, da pola današnje radničke klase nije ni postojalo, a da je ona u svojoj celini bila manje kvalifikovana, i društveno manje uticajna no danas. Ako neko kaže da raste srednji sloj, pri čemu se misli na sve ono što ima više kvalifikacije, na sve vrste stručnih kadrova koje su u porastu usled rastuće podele rada, onda je to sigurno. Ali, u stalnom je porastu, po broju i po kvalifikacijama, i radnička klasa. Značajnija je uloga koju radnička klasa igra danas nego što je bila pre. Međutim, danas je ona već takva, po brojnosti i kvalifikaciji, po materijalnoj ulozi, da postaje akutno pitanje razvijanja i njene odgovarajuće političke uloge. To pitanje nije moglo biti tako aktuelno pre deset godina, još manje 1950. Ne vidim da diferencijacija, uza sve moguće deformacije, izbija iz

ruku radničke klase mogućnosti da ojača svoje pozicije. Pod uslovom, razume se, da je partija u praksi orijentisana onako kako smo se opredelili i na poslednjim kongresima. To i čini da je najvažnije da se Partija orijentiše na stvaranje jakog sindikalnog pokreta, bez koga niti će deatizacija krenuti dalje, niti će samoupravljanje i delegatski sistem imati živu snagu koja treba da ih pokreće.

Ne mislim da potcenim probleme koji iskrsavaju u vezi sa postojanjem privatnog sektora, ali se o glavnim pitanjima ekonomskog razvoja i socijalističkih odnosa odlučuje na društvenom sektoru. Ako tu radnička klasa ima stvari čvrsto u rukama, sa tih pozicija može da reguliše, prema interesima svog ukupnog razvoja, sva druga pitanja našeg društva. Pitanje je, razume se, koliko ima stvari u rukama i nije slučajno što je to glavna tema razgovora u SK – na Drugoj konferenciji SKJ i u drugim prilikama – i u sindikatima.

Radničkoj klasi i sve razvijenijem jugoslovenskom društvu potrebna je danas jaka partija. U tome je IX kongres SKJ bio potpuno određen. To, međutim, ne znači da sad, pošto neke stvari teško idu u radnim organizacijama, u masovnim organizacijama, u društveno-političkim zajednicama, Partija treba da uzme na sebe da ponovo neposredno vrši društvene funkcije koje u sistemu pripadaju drugim organizacijama samoupravnog društva, a naročito da neposredno vrši vlast. Upravo to bi je onesposobilo da deluje unutar samoupravnog sistema i dalje menja društvene odnose.

– *Nedavno ste upozorili da današnja kretanja nisu onakva kakva bi morala da budu, već baš suprotna.*

– SKJ je drukčije opredeljen, što je i IX kongres potvrdio, ali kad dođemo u teškoće, skloni smo da idemo putem manjeg otpora, da stvari uzmemo direktno u ruke. Tu je opasnost da samo dovodimo u pitanje sistem samoupravljanja i masovnih organizacija, sa samostalnošću i odgovornošću svake organizacije u sprovođenju zajedničke politike.

– *Da li smatrate da prilagođavanje rada Partije društvenim promenama zavisi i od socijalnog sastava članstva SK? Postoje, naime, neka mišljenja da bi pre svega trebalo promeniti sastav članstva, primiti više radnika u Partiju, te da bi na osnovu toga i preobražaj bio brži.*

– To jeste povezano. Učlanjivanje većeg broja radnika je u izvesnom smislu uslov daljih promena u političkom životu. U isto vreme, kurs na dalje promene, koji je odredio IX kongres SKJ, jedino može da nas osposobi i da te ljude privučemo u SK.

– *Dozvolite da citiramo jedan odlomak iz Vašeg govora na IV konferenciji SKS: "Državni socijalizam ne preti da bude uveden ukazom, već serijom konkretnih i uglavnom tihih odstupanja od tržišne privrede i samoupravljanja. Odstupanja koja se manifestuju svuda, od ponašanja radnih organizacija do mera vlade."*

Sada nas interesuje da li, po Vašem mišljenju, zaista postoje ta odstupanja, odnosno serija tih istupanja, i da li je do njih došlo sticanjem okolnosti ili je reč o manje-više namernom otporu protiv daljeg menjanja društva, pogotovu nekih političkih struktura?

– Ne bih pošao od namernog ili nenamernog otpora.

– *Da li Vi smatrate da su koreni otpora pre svega u objektivnoj situaciji? Da li otpor stvara situacija, ili možda politika stvara situaciju?*

– Razume se da uvek stoji i jedno i drugo, jer i politika stvara situaciju. Kad ne bi bilo tako, svesna politička akcija bi bila izlišna, postojao bi automatizam. A popuštanja pred okolnostima su postepena. Obično mislimo da napravimo ustupak taktičke prirode. Ali, ako posle toga nismo u stanju da se vratimo na generalnu liniju, formira se praktično nova generalna linija.

To jeste predmet naših političkih razgovora, od Federacije do opštine – u čemu i koliko možemo odstupati u datim okolnostima, a da ipak očuvamo kurs. Zato govorimo o pitanjima deatizacije, jer tu vidimo i problem Partije, problem pozicija i uticaja radničke klase. Ako budemo imali jak sindikalni pokret, koji bi njene životne interese neposrednije i aktivnije zastupao i bio uticajni u radnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama, samoupravljanje će biti jače.

– *Nekoliko puta ste pomenuli delegatski sistem. U vezi s tim interesuje nas u kojoj meri se u ovom trenutku u Srbiji već oseća predizborna politička aktivnost baš pri stvaranju dnevne, mesečne i dugoročne politike i u čemu se to oseća?*

– Nisam siguran da to može da se svede na izbore. Mogu, razume se, ta očekivanja da izazovu veću živost, ali osnovna su sukobljavanja o kojima smo govorili, na pitanjima razvitka, koja bi bila tu, bez obzira da li se nalazimo uoči kakvih izbora. Ti uzroci će izazvati sukobe i kad otpadne spektakularnost koja je vezana za sadašnji sistem izbora.

– *Nedavno ste upozorili na opasnost koja preti ako se Partija počne baviti samom sobom, u kom slučaju ne bi mogla da odgovori na osnovna društvena, konkretna dnevna pitanja. To znači da ne bi uspela da ostvari konkretne zadatke. Da li ste imali konkretan razlog za takva upozorenja?*

– Čim počnemo da stvari raspravljamo kao isključivo organizacione ili kadrovske, kao partijske u užem smislu reči, zapadamo u tu grešku. Moramo i organizacione i kadrovske stvari rešavati u funkciji opšteg razvoja. Kadrova ima. Treba omogućiti da dođu do izražaja novi ljudi, da preuzmu odgovornosti. Mi smo se u načelu izjasnili i za to da mladi ljudi koji još uče imaju sve mogućnosti da utiču, a oko nas ima mnogo mladih ljudi koji već proizvode, ali veoma teško utiču na stvari i u svojoj užoj sredini. Rotacija i zahtev za redovnim podmlađivanjem jeste izvestan šematizam, ali za društvo koje je tako hijerarhijski svesno kao što smo mi, i gde birokratizam ima tendencija da se obnavlja, taj sistem je još uvek dobar lek.

Statuti SKJ i SKS upućuju na rotaciju i kadrovsku obnovu, i mi nemamo nameru da te principe, koji su se dokazali u radu organizacija SKS, napuštamo sada uoči kongresa da bismo sebi obezbedili još jedan mandat. Za to se treba izboriti svuda, sprovesti ih u Centralnom komitetu kao i u opštinskim komitetima, u fabrikama i u privrednim organizacijama, kao i u predstavničkim telima.

– *Dozvolite da citiramo još jednu Vašu misao:*

"Mora postojati jedinstvena i od mase odobrena politika, da bi postojalo jedinstvo u rukovodećim telima. Inače, nema rukovodstva koje bi u uslovima našeg sistema moglo da se održi, da izdrži razorno delovanje odsutnosti demokratski utvrđene jedinstvene politike. Svako rukovodstvo i svaka politička partija morala bi se vremenom raspasti na tome, ma koliko bilo oportunističke spremnosti da se uvažavaju interesi raznih grupa."

Da li biste ovu misao mogli da nam kažete još jednom, ali šire i aktuelnije?

– Demokratičnost u izgradnji partijske politike je uslov jedinstva. Mislimo da to važi za SKJ, ne samo zato što je SFRJ višenacionalna zajednica, nego što to važi u radničkom pokretu. Jedinstvo na bazi mogućnosti da se utiče na utvrđivanje politike, a onda obaveza da se ta politika sprovodi.

Što se tiče odnosa između Partije i drugih organizacija, one su samostalne, a program je zajednički – program SKJ, u čijem utvrđivanju takođe učestvuju sve organizovane socijalističke snage.

Tu se sukobljavaju različite tendencije. Jedna, da se ta autonomnost u realizaciji zajednički usvojenog programa pretvori u neku samostalnost od SKJ – ne kao ličnosti i tela, nego odvojenost od programa i linije Saveza komunista. Druga, da se na to prvo skretanje reaguje vraćanjem na direktno preuzimanje stvari, na to da se i o konkretnom odlučuje u višim instancama umesto u nižim, u komitetima umesto u osnovnim organizacijama, i u partijskim telima, umesto u masovnim organizacijama i samoupravnim telima.

– *Na poslednjim plenumima intenzivno ste se obračunavali s nacionalizmom. To je ocenjeno različito, u svakom slučaju date su i dve suprotne ocene. Po jednoj niste bili dovoljno odlučni, a po drugoj, u Srbiji uopšte nema ekscesnog nacionalizma i iz toga ne treba praviti tolike probleme. Kad ste u jednom svom govoru pominjali nacionalizam, između ostalog, vrlo jasno ste upozorili na to da se pri borbi protiv nacionalizma u Jugoslaviji uopšte, moramo boriti protiv uslova koji svakodnevno rađaju nacionalizam. Šta biste mogli da kažete o tome?*

– Posle raščiscavanja određenih stvari u poslednjim debatama, gde je bilo reči o pojavama nacionalizma koje su se oslanjale direktno na nacionalnu prošlost, na građansku ideologiju, što se naročito manifestovalo u kulturnoj sferi, mislim da treba imati u vidu opasnosti nacionalne isključivosti u ekonomskoj oblasti. To nas vrebava, ne samo danas, nego i sutra, kad budemo na višem stepenu razvoja, pri čemu ne mislim da se savremeni izvori nacionalističkog ponašanja mogu svesti na ekonomiju.

Neophodno nam je jedinstveno i otvoreno tržište, koje podstiče produktivnost i kvalifikaciju. Ali, u zajednici kakva je naša, na jedinstvenom tržištu možemo biti ravnopravni pod uslovom da postoji jedinstveni plan razvoja, po kome će svi napredovati, a posebno će se povesti računa o onima koji su, sticajem istorijskih okolnosti, zaostali. To u višenacionalnoj zajednici ima i svoj nacionalni aspekt. Važno je da se u svakoj naciji u Jugoslaviji razvija radnička klasa i obrazovanje. To je uslov da bude ravnopravna sa drugim nacijama. Jer, nacionalno pitanje je danas u prvom redu pitanje razvoja, ne samo kod nas.

Postoji tendencija da se nacionalno pitanje potisne kao nešto što nas vodi u nesporazume i odvaja od pravih društveno-ekonomskih pitanja, pravih pitanja socijalizma. Mislim tu u prvom redu na Srbiju. Ali, postoji potreba da se o tim stvarima raspravlja svuda u Jugoslaviji i zato da bismo bili načisto da se ne može razvijati ni očuvati nacionalna ravnopravnost i socijalistička federacija ako bi došlo do zastoja ili do nazadovanja u samoupravljanju i u čitavom sistemu socijalističke demokratije. Ravnopravni nacionalni odnosi ne bi bili održivi ako postignuti stepen decentralizacije ne bi vodio daljoj demokratizaciji u svim delovima zajednice, već se učvrstio republički i opšti birokratizam. Ne

treba imati iluzija da bi šest ili osam autokratija moglo formirati ravnopravnu federaciju. Vrlo brzo bi se to zakonito svelo na jedan birokratski centar.

Srpski komunisti se bore u svojoj sredini za stalnu promenu svesti u tom pravcu. Pri čemu to, razume se, ne zavisi samo od toka stvari u Srbiji. Svaki zastoj, svako jačanje administrativnih koncepcija bilo gde u Jugoslaviji mora imati poslovice i za Srbiju, u jačanju birokratskih centralizama u Republici. To znači dovođenje u pitanje statusa pokrajina, opština, radnih organizacija. Položaj i akcija opštine i opštinskih organizacija sad su od osnovnog značaja. Ako se tu ne postigne veći uticaj radničke klase, jača pozicija radnih organizacija, teško da ćemo se u Republici izboriti za demokratske odnose. Mi do takvih odnosa možemo doći samo oslanjajući se na svesne snage samoupravljanja u opštinama i radnim organizacijama.

Pokrajine treba da imaju još aktivniju ulogu u građenju politike, i u SRS i u Jugoslaviji. To smo u SKS uvek smatrali neophodnim za jačanje demokratskog socijalističkog kursa. Jer ako bi se pokrajine javljale samo kad su u pitanju njihovi specifični interesi, ne bi dovoljno uticale na ukupne prilike, od kojih same takođe zavise, a ni svoje specifične interese ne bi mogle da unaprede.

– *Druže predsedniče, da li Vi mislite da je svest o tome u dovoljnoj meri prodrla u srpsku Partiju?*

– Nastojimo da to postignemo i to se ogleda i u metodu rada. Sekretarijat CK je išao sistematski na opštinske i fabričke organizacije, nastojeći da zajedno sa njima sagledava njihovu situaciju i da sa njima iz te situacije izvlači opštu liniju, da bi onda sa novim stepenom razumevanja te linije ljudi mogli da je primenjuju. Jer odlučujuće će biti koliko su organizacije shvatile da opšti kurs izražava i njihov interes i potrebe. Mislimo da sa dolaskom novih ljudi, koji su u opštinskim rukovodstvima na funkciji za dve godine, imamo uslova da se politika počne izvlačiti iz mešavine pragmatizma i ličnih interesa.

– *Nedavno ste rekli: "Iskustvo je pokazalo da srašćivanje države i partije ponovo naglašeno poslednjih godina, u prvom redu na republičkom nivou i obliku zahteva za monolitnošću republika, zakonito vodi potiskivanju samoupravljanja u privredi i opštinama i zatvaranju prema drugim jugoslovenskim republikama. Kao ideologija takvog monopola prirodno se javlja nacionalizam, sa njemu svojstvenim zamagljivanjem stvarnog stanja društveno-ekonomskih odnosa i interesa unutar nacije, i netrpeljivošću prema drugima, tražeći rešenje društvenih problema tamo gde ti problemi nisu i gde se rešenja ne mogu naći." I zatim prelazite i na pitanje demokratije.*

– Poenta je tu na monolitnosti.

U fazi kad je decentralizacija došla do republike, postoji opasnost da se tu i zaustavi, na centralistički shvaćenom interesu republike. A sa tim je uvek spreman da se spoji tradicionalni nacionalizam građanskog perioda. Sa ovim ekonomsko-političkim u glavnoj ulozi, a kulturno-istorijskim u pomoćnoj, dobija se zaokrugljena koncepcija, reakcionarna i zato što je nacionalistička i zato što je autarhična i nazadna na ekonomskom planu. Ali, mi ne treba da prođemo kroz sve to da bismo utvrdili da vodi u slepu ulicu. Nemamo toliko vremena. Međutim, savladivati to treba na demokratski način. Jer, ako ne budemo u stanju da savladamo te isključivosti demokratskim putem, opet će se pojaviti izvesna privlačnost za sve vrste centralizma.

– Kad ste govorili o nacionalizmu u Centralnom komitetu Srbije, našli ste za shodno da upozorite i na opasnost od birokratskih, staljinističkih, raskovićevskih snaga, kao i na mogućnosti i pokušaje da se u sadašnjem raščišćavanju na nekim područjima kroz druga vrata provuku snage kojima ne bi više smelo da bude mesta u društvenom životu. Da li biste mogli da nam konkretnije kažete šta ovo upozorenja stvarno znači u političkom životu Srbije?

– Mi mislimo da u Srbiji postoji realna opasnost – i to smo rekli i u vreme XXI sednice – da se pod vidom borbe protiv separatizma obnavljaju unitarističke, velikosrpske tendencije. To nema samo međunacionalni aspekt, u Jugoslaviji, to u prvom redu ima unutrašnji društveni značaj u Srbiji i izražava sve ono što je u njoj u društvenom smislu konzervativno. Zahtevanje posebne uloge i posebnog položaja za Srbiju nije potrebno radničkoj klasi Srbije. Ona živi od svog rada i zainteresovana je za to da može na jugoslovenskom tržištu pod jednakim uslovima svoj rad da upoređuje sa radom drugih i da kroz razvoj i dalju podelu rada unapređuje svoj položaj.

– U poslednje vreme se u političkom životu Jugoslavije mnogo govori o tehnokratizmu i opasnosti od tehnokratizma. Interesuje nas kako vi u Srbiji gledate na tehnokratizam kao oblik društvenih odnosa i kako ocenjujete politiku Saveza komunista u odnosu na tu pojavu?

– Sa stvaranjem velikih preduzeća, koncentracijom kvalifikovanih ljudi i jakih rukovodećih timova, nastaje nepovoljan odnos snaga između rukovodećih stručnih ekipa i kolektiva, uključujući odnose u organima samoupravljanja. U jačanju vodećih timova se otišlo dalje no u organizovanosti – samoupravnoj, sindikalnoj, političkoj – samih kolektiva. Upravljanje postaje komplikovanje, a mogućnost koncentracije vlasti veća. Ne mislim da treba da idemo na dezavuisanje i razbijanje rukovodećih timova, već da Partija mora svoju političku i sindikalnu akciju organizovati na nivou koji će i sam, po savremenosti i po kulturi, odgovarati prirodi rada u modernoj privredi.

U takvoj situaciji dosta se raspravlja o tome šta je glavna opasnost – tehnokratizam ili birokratizam. Nama izgleda da se to u industrijalizovanom društvu, posebno socijalističkom, sve više stapa u jedan fenomen. Jer, tehnokratska koncentracija odlučivanja od strane malog broja stručnih šefova, bila bi prirodna formula upravljanja privredom za jedno industrijalizovano društvo u kome bi birokratija imala rukovodeću političku ulogu. Tu onda nastaje stapanje, i društveno i sve više personalno.

– U kojoj meri je, po Vašem mišljenju, već došlo do spajanja i povezivanja tehnokratije s državnom vlašću u Srbiji?

– Mi dosad imamo razvijenu profesionalnu političku strukturu, i sad rastuću tehničku i ekonomsku rukovodeću strukturu, još uvek uglavnom posebne. Ako ne bismo uspeli da se krećemo u pravcu široke samoupravne demokratije, došlo bi do tehnicizacije ukupnog profesionalnog političkog aparata. Sad je on još uvek prilično tradicionalan, potiče iz vlasti, manje iz privrede. Treći činilac – radnički, samoupravni, demokratski, treba da nastupi mnogo jače kako bi postao presudan u pravo vreme. Kasnije bi to bilo teže postići.

– Neretko u svom političkom radu upozoravate na unutrašnje odnose u Partiji i na značaj dijaloga, diskusije i demokratije. Na XXI sednici i posle nje u Jugoslaviji smo opet počeli više da diskutujemo o odnosima u SKJ. To smo činili i posle Četvrtog plenuma. Čini nam se karakterističnim da u svim prelom-

nim trenucima za jugoslovensku partiju i društvo počinjemo na različite načine, ali uvek ponovo da diskutujemo o unutrašnjoj partijskoj demokratiji i demokratiji uopšte. Da li biste hteli da kažete nešto o tome?

– Demokratizacija se kretala neravnomerno, a naše krize su uvek povezane sa zastojima u njenom toku. Teškoće koje smo doživeli u razvitku demokratskog socijalizma u Jugoslaviji ne mogu se rešiti odustajanjem od kursa i vraćanjem u stanja koja su i zahtevala reformu ekonomije, Partije, političkog sistema i Federacije. Nas nisu slučajne ideje isterale iz određenih odnosa i naterale na reformu, nego činjenica da vitalni interesi zajednice, u prvom redu radničke klase, nisu mogli biti zadovoljeni u starim odnosima.

– Sada smo u prvoj fazi ustavnih promena. Čeka nas druga. Šta je karakteristično za realizovanje prve faze u Srbiji i na šta biste hteli da upozorite pre nego se počne realizovati, odnosno pre nego se završe pripreme za drugu?

– Savez komunista Srbije je imao da učini znatan napor da bi bio shvaćen ukupni domet promena u Federaciji i šta one treba da znače za Republiku, kao mogućnost i kao zadatak. Koliko god smo se za to pripremali, mislim da u Republici nismo bili dovoljno spremni da preuzmemo sve te odgovornosti, ni konceptijski ni organizaciono, i da tek ima mnogo da se radi. Ako je u prvoj fazi u centru pažnje bilo pitanje odnosa među republikama i položaj pokrajina, sigurno je da će sad biti dalji socijalistički samoupravni razvoj republika i pokrajina.

– Nedavno je Sekretarijat CK SKS najavio sazivanje plenuma o ekonomskim pitanjima. I danas i već više puta ranije Vi ste naglašavali povezanost ekonomskih i političkih pitanja. Između ostalog, rekli ste da se u Jugoslaviji često stvara utisak kao da se svi problemi ove države ne samo odslikavaju, već i da nastaju u političkoj sferi, a da u stvari nije tako. Čemu će vaš plenum posvetiti pažnju, koja pitanja ekonomske politike sada najviše interesuje Savez komunista Srbije?

– Pokušaće se reći ne samo kako se stvari vide u republičkim institucijama, nego i u radnim organizacijama. Sigurno je da tu moraju biti obuhvaćeni društveni odnosi, koji su neodvojivi od ekonomskog razvoja i ekonomske situacije, ali nisu njima unapred dati. Moraćemo se zabaviti i konkretnom ekonomskom situacijom, zato što je to neposredno vezano za položaj radničke klase, naročito za težak položaj znatnih njenih delova, o čemu smo raspravljali i na četvrtjoj konferenciji SKS proleto.

– Iako ovom razgovoru nije potreban rezime, postavilićemo još jedno pitanje: kako biste opisali sadašnji srpski, odnosno, jugoslovenski politički trenutak? Ili ovako: koja biste Vi kretanja u političkom životu želeli da podržite, a koja da prikočite?

– Osnovno je to što smo postigli, a još više pravac u kome smo se uputili u oblasti odnosa u Federaciji – da se sve stvari rešavaju sporazumevanjem, i kurs na jačanje pozicija radničke klase u društvu uopšte, i u odnosu na političku sferu posebno. Obe stvari su deo istog procesa dalje demokratizacije samoupravnog socijalističkog društva. Ako je to osnovno, za nas bi glavna opasnost bila da u radu organizacija, a posebno SK, pokušamo da iz trenutnih teškoća izlazimo putem mera koje bi protivurečile tom opštem opredeljenju. Znači, da se, radi navodne efikasnosti, vraćamo na birokratske metode, na centralizam, u jugoslovenskim, republičkim i opštinskim razmerama, u radnim or-

ganizacijama, na direktno vršenje vlasti od strane Partije, i tim samim da potiskujemo druge organizacije socijalističkog sistema i smanjimo mogućnost aktivnosti masa.

Ko će koga¹

Ako se linija SK Srbije ne izvodi pravilno iz linije SKJ, onda, razume se, mora cela biti revidirana, stavljena van snage i nanovo građena...

Za četiri godine rada sadašnjeg Centralnog komiteta glavno političko pitanje bila je borba sa velikosrpskim nacionalistima. Ono i ostaje takvo. To u stvari i nije jedno pitanje. U njemu se prelamaju sva pitanja srpskog društva u fazi socijalističke revolucije. Rešava se, rekao bih, ko će koga u Srbiji.

Srpsko društvo je podeljeno po mnogim linijama i biće to i ubuduće. Jedne podele nestaju, druge nastaju prelaskom iz faze u fazu. Ali će politička podela po toj vododelnici još dugo ostati najdublja, upravo zato što u sebi sadrži i društvene i političke i klasne odnose u srpskoj naciji i odnose sa narodnostima u jugoslovenskoj zajednici. Ta podela uvek je imala i ima zakonitu tendenciju da se proširi i na komunističku partiju. Nacionalisti smatraju da se mogu boriti i za partiju, menjajući je iznutra, kako kažu neki imbovci. Ako bi se to desilo, Savez komunista bi bio malo sposoban ili nesposoban da usmerava društvena kretanja. Postao bi predmet njihovog stihijskog delovanja. U svemu što činimo za učvršćenje Saveza komunista mislim da moramo imati i to u vidu: da se za njega vodi borba sa srpskim nacionalistima. Situacija je, kako je već rečeno, postala još složenija zbog širine nacionalističkog fronta, koji se ne svodi samo na građanske slojeve i odgovarajući deo sela, već je u njemu i deo ljudi koji su se odvojili od revolucije, od vremena Informbiroa do Četvrtog plenuma i današnjeg dana. I posle XXI sednice, ceo taj front, neko od drugova je to već spomenuo, ponovo postavlja na razne načine pitanje posebne uloge Srbije u Jugoslaviji. U tome leže obnovljene opasnosti za odnose u Srbiji i Jugoslaviji, i rekao bih – i mnoge zamke za srpske komuniste.

Hteo bih da dodam da već dugo, u stvari, od kraja 1969. godine, neprekidno, a u toku 1972. naročito, mi u rukovodećim telima i nešto šire u Savezu komunista Srbije radimo pod pritiskom glasova da se naš rad razlikuje od linije SKJ, da se drug Tito ne slaže sa tim što se radi u SK Srbije i da predstoje promene u širem smislu, i političke i druge.

Mi smo od druga Tita dobijali u toku tih godina mnogo ozbiljnih primedaba. One su bile određene. Neke su bile i teške. Moram reći, nisu nikad dovodile u pitanje celinu rada SK Srbije. Koliko smo uspeli u eliminisanju nedostataka u tom radu, to je, razume se, za procenu, i povlači odgovornost. No, teza o tome da je rad SK Srbije u celini pogrešan i da ga drug Tito u celini osuđuje nije prestajala ni za trenutak.

---

¹ Iz reči na četvorodnevnom sastanku Tita sa vodećim političkim ličnostima u Srbiji, oktobra 1972.

Drugi vid iste teze bio je: koliko god se mi trudili ne možemo udovoljiti zahtevima, jer smo unapred određeni kao krivci. Rekao bih da ove formule žive danas više nego ikad. Nije to samo višegodišnji težak položaj političkih radnika SK Srbije, nego činjenica da to mora izazvati kolebanja i zastoje u radu cele Partije u Srbiji. Mislím da niko od ljudi koji su sad na stalnom radu u Centralnom komitetu SKS i njegovim telima nije tražio da na te funkcije dođe...

Mislím, najzad, da zajedno sa raščišćavanjem pitanja politike linije, moramo izvršiti i određene promene koje će isključivati i svaku nedoumicu. Predsednika Centralnog komiteta, umesto na kongresu 1973. godine, smatram da treba promeniti ranije, tj. odmah. To će uneti veću određenost u celu situaciju i doprineti osposobljavanju Partije za izvršavanje onih zadataka koji predstoje.

PRILOG

Prepiska o organizovanju izložbe vajar- skih radova Marka Nikezića u Galeriji Srpske akademije nauka i Umetnosti

Dana 19. II 1991. god.

Poštovani profesore Srejoviću,¹

Toplo Vam zahvaljujem na srdačnom prijemu i Vašoj izvanrednoj predusretljivosti.

Odmah sam obavestila gospodina Miodraga Protića² i porodicu pokojnog Marka Nikezića.

Gospodin Protić je sa istim oduševljenjem, sa kojim ste Vi govorili o saradnji sa njim, potvrdio svoju spremnost da Vam bude na usluzi u organizovanju izložbe skulptorskih radova Marka Nikezića.

Uverena sam da će izložba biti senzacija u kulturnom životu našeg grada. To me je uverenje i dovelo k Vama, čiji rad duboko poštujem.

Srdačno Vas pozdravljam,

Latinka Perović

Dr Latinka Perović
Georgi Dimitrova 9
Beograd
Tel. 341-201

Beograd, 14. III 1992. god.

Poštovani profesore Srejoviću,

Proteklo je godinu dana od našeg razgovora o mogućnosti izložbe pokojnog Marka Nikezića.

Kako odgovora nema, a znajući za Vašu ličnu korektnost i dobronamernost, pretpostavljam da odluka ne zavisi samo od Vas. Bilo bi dobro da ona, bez obzira kakva je, bude poznata. Jer, porodica, koja ima ponude za organizovanje izložbe sa raznih strana, u očekivanju odgovora Galerije SANU, ima vezane ruke.

Srdačno Vas pozdravljam,

Latinka Perović

---

¹ Dragoslav Srejović, arheolog, akademik i upravnik Galerije SANU.

² Miodrag B. Protić, slikar i kritičar; osnivač i prvi upravnik Muzeja savremene umetnosti u Beogradu. Akademik Srejović izrazio je želju da on bude konsultant u pripremi izložbe Marka Nikezića.

Poštovana kolegyně Perović,

Molim Vas da mi oprostite što ste dugo vreme ostali bez odgovora o mogućnosti realizovanja izložbe pok. Marka Nikezića, ali kako nisam imao prijatnih vesti, to sam podsvesno stalno odlagao da Vam pišem. Moja je krivica što sam preцениo svoje snage, što sam verovao da ću naći sagovornike koji misle isto što i ja o ličnosti i delu Vašeg dragog i poštovanog prijatelja. Na nesreću, dve ličnosti koje su mi obećale podršku - akademici Mića Popović¹ i Stojan Čelić² - zbog bolesti, nisu mogle da prisustvuju sednici na kojoj se u Odeljenju za likovne i muzičke umetnosti razmatrao predlog kolege Protića o realizaciji izložbe. Odeljenje je zauzelo negativan stav, a meni je preostalo da uverim Savet Galerije da izložbu ipak treba realizovati. Kako nisam želeo da jedan častan predlog i dobra namera ponovo budu dovedeni u pitanje, to sam, konsultujući i kolegu Protića, došao do zaključka da je za sada najbolje celu ovu akciju u Akademiji zaustaviti. Nadam se da ćete razumeti situaciju i shvatiti da sam ja lično imao najbolje namere da izidem u susret željama porodice pok. Marka Nikezića.

Srdačno Vas pozdravljam.

Dragoslav Sreјović

Beograd, 19. mart 1992.

Poštovani profesore Sreјoviću,

Zahvaljujem Vam na odgovoru na moje pismo.

Shvatam da Vam je neprijatno i žao mi je zbog toga. Ali, to ne ide na Vaš obraz.

Uveravam Vas, da bi pokojni Nikezić, koji je bio veliki gospodin, na sve, samo odmahnuo rukom. Što se mene tiče, odavno sam prestala da se pitam: zašto smo mi takvi kakvi jesmo? Ja, jednostavno, znam, da mnogo drugačiji ne možemo biti. To osećanje, sigurna sam, nije nepoznato ni Vama, koji ste, svojim delom, izazivali zavist naše žalosne sredine. Uvek ću pamtititi kako ste mi rekli, da ste, posle otkrića Lepenskog vira¹, prestali da se smeјete. U tom razumevanju,

Srdačno Vas pozdravljam.

Latinka Perović

---

¹ Mića Popović (1923-1996), slikar, filmski i pozorišni reditelj, scenograf i književnik.

² Stojan Čelić (1925-1992), slikar i grafičar.

---

¹ Lepenski vir, arheološko nalazište praistorijskog naselja na obali Dunava u blizini Đerdapske klisure. Vid. Dragoslav Sreјović, *Lepenski vir*. Nova praistorijska kultura u Podunavlju, Beograd, 1969.

Sadržaj

Uvodna studija

Latinka Perović:

Na tragu srpske liberalne tradicije

Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka

1. O razlozima za ovu knjigu i o tekstovima u njoj	8
2. <i>Novi čovek</i> na čelu Saveza komunista Srbije: okolnosti, mogućnosti promena i otpori	17
3. Ličnost i vreme	36
4. Razlike u političkom rukovodstvu Srbije: stara istorijska dilema	53
5. Interpretacije srpskih liberala i njihove koncepcije	80

Marko Nikezić

Srpska krhka vertikala

• Sigurnost za sve građane Jugoslavije	97
• Pod istovremenim udarom šovinista su obe strane	100
• Nema dobrih sistema sa rđavim rezultatima	105
• Nerešavanje problema - materijal za buduće eksplozije	111
• Demagogija je pratilja demokratizacije	121
• Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma	126
• Nezanjanje je baza spokojstva	132
• Mi smo u Evropi	139
• Nema razloga da se ljudski umovi zatvaraju	159
• Društveni odnosi postaju složeniiji	163
• Republike su u osnovi i po pravilu nacionalne države jugoslovenskih naroda	184
• Nacionalni faktor - trajni problem Jugoslavije	191
• Identitet Srbije	200
• Srbija u socijalističkoj zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti .	209
• Priznati postojeće razlike	218

• Koliko odgovaramo na zahteve vremena	224
• Cela piramida postavljena na glavu	245
• Razvoj Kosova moguć samo kao deo celokupnog jugoslovenskog razvoja	253
• Nacionalistička isključivost - politički izraz birokratskog monopola ..	256
• Bez banaka se ne može	262
• Odsustvo sistema efikasnog odlučivanja dovelo do sistema ucenjivanja	266
• Nije nam svejedno kakva će biti Jugoslavija	270
• Zatvaranje Beograda vodi u parohijalnost	273
• Različiti položaj grana i regiona prelama se i kao različiti položaj nacija	276
• Veća svest Srbije o sebi	279
• Srpski nacionalizam je koncepcija	285
• Privilegija je kratkoročna i prividna prednost	289
• Administriranje se ne može suzbiti samo opredeljenjem, treba ga učiniti izlišnim	291
• Između žestokih napada na državu i pokajničkog vraćanja njoj	295
• Savladavati patrijarhalni sistem	299
• Reprodukovanje postojećih odnosa vodi socijalnoj i međunacionalnoj krizi	304
• Osposobljavanje ljudi za samostalno mišljenje - osnov samostalnosti i slobode	310
• Zajednica se ne može učvršćivati rušenjem sopstvenih zakona	315
• Organi bezbednosti nisu snaga za sebe	317
• Prikriveni nastup srpskog nacionalizma	319
• Sukob između predindustrijske i industrijske Srbije	325
• Ko će koga	335

Prilog

• Prepiska o organizovanju izložbe vajarskih radova Marka Nikezića u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti	338
--	-----

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323 (497.1)"1968/1972" (042,5)
321.74(497.1) "1968/1972" (042,5)
32:929 Nikezić M.
329.12 (497.11)

НИКЕЗИЋ, Марко

Srpska krhka vertikala / Marko Nikezić
; [autor uvodne studije Latinka Perović]. –
Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u
Srbiji, 2003 (Beograd : Zagorac). – 343
str. ; 23 cm. – (Biblioteka Svedočanstva
/ [Helsinški odbor za ljudska prava u
Srbiji] ; br. 15)

Tiraž 500. – Na tragu srpske liberalne
tradicije : ko su i šta su bili srpski
liberali sedamdesetih godina XX veka: str.
94. – Napomene i bibliografske reference uz
tekst. – Bibliografija: str. 92-93

ISBN 86-7208-074-2

а) Никезић, Марко (1921–1991) б)
Либерализам – Србија в) Југославија –
Политичке прилике – 1968-1972
COBISS.SR-ID 110156044